Dordrecht Ondergronds 79

Franciscaners op de Voorstraat

De archeologische opgraving van het 13e-eeuwse, Dordtse Minderbroederklooster, Oudemannenhuis en woonhuizen

M.C. Dorst

79 Dordrecht Ondergronds Franciscaners op de Voorstraat

Vakteam Erfgoed / Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

DORDRECHT

Dordrecht Ondergronds 79

Franciscaners op de Voorstraat

Een archeologische opgraving van het
13e -eeuwse Dordtse Minderbroederklooster,
Oudemannenhuis en woonhuizen

M.C. Dorst

2018

Gemeente Dordrecht
Cluster Ruimtelijke Kwaliteit/Vakteam Erfgoed/Archeologie

Colofon

ISSN:	1876-2379
Tekst:	M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing:	J. Hoevenberg
Redactie:	D.B.S. Paalman
Afbeeldingen:	Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving:	M.C. Dorst
Drukwerk:	Drukkerij RAD
Uitgave:	Gemeente Dordrecht, februari 2018

Gemeente Dordrecht
Cluster Ruimtelijke Kwaliteit/Vakteam Erfgoed/Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.archeologiedordrecht.nl/www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2018
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de auteur te wenden.

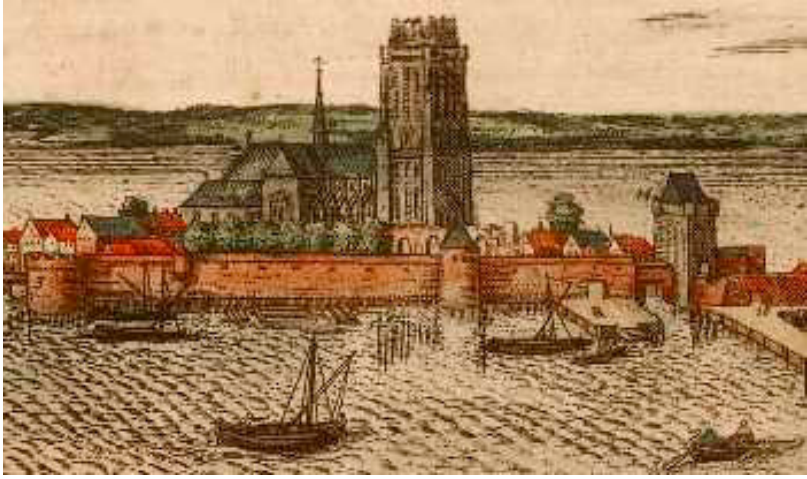

Inhoud

1. Inleiding 7

1.1 Onderzoekskader 7

1.2 Administratieve gegevens 8

2. Gegevens onderzoeksgebied 9

2.1 Het plan- en onderzoeksgebied 9

3. Bureauonderzoek 11

4. Doel en vraagstellingen 23

4.1 Inleiding 23

4.2 Theoretisch kader en onderzoeksvragen 23

5. Veldwerkmethoden 27

6. Onderzoeksresultaten 29

6.1 Bodemopbouw 29

6.2 Bewoningssporen 35

6.2.1 De pré-kloosterfase: circa 1200-1246 35

6.2.2 De 1e kloosterfase: circa 1246-1300 37

6.2.3 De 2e kloosterfase: circa 1300-1338 (?) 42

6.2.4 De 3e kloosterfase: circa 1338 (?)-1572 50

6.2.5 De post-kloosterfase: het Oudemannenhuis en de huizen aan de Voorstraat, circa 1572-1950 71

6.3 De graven en het menselijk skeletmateriaal 85

6.3.1 De graven: kloosterfase 1, circa 1246-1300 85

6.3.2 De graven: kloosterfase 2, circa 1300-1375 96

6.3.3 De graven: kloosterfase 3, circa 1338 (?)-1572 102

6.4 Het vondstmateriaal 165

6.4.1 Vondstmateriaal uit de bewoningsperiode vóór 1246 166

6.4.2 Vondstmateriaal uit de kloosterperiode 177

6.4.3 Vondstmateriaal uit de post-kloosterperiode 194

7. Samenvatting en Conclusies 215

7.1 Inleiding 215

7.2 De pré-kloosterfase: circa 1200-1246 215

7.3 De kloosterperiode: het begin, circa 1246-1300 217

7.4 De kloosterperiode: de tweede bouwfase, circa 1300-1338 (?) 219

7.5 De kloosterperiode: de derde bouwfase, ca. 1338 (?)-1572 222

Bronnen 235

Literatuur 235

Geraadpleegde websites 239

Begrippen en afkortingen 241

Bijlage 1. Overzicht alle graven per opgravingslaag derde kloosterfase 1338-1572 244

Bijlage 2. Overzicht geslacht, leeftijd en pathologieën kerkhof 3e kloosterfase 246

Bijlage 3: Overzicht aantallen pathologieen kerkhof 3e kloosterfase 254

Bijlage 4: Overzicht geslacht en pathologieën noordpandgang 3e kloosterfase 256

Bijlage 5: Overzicht bakseltypen beerkelder 47-1-1 (determinatie dhr M. Bartels) 258

Bijlage 6: Verantwoording reconstructies (J.A. Nipius & M.C. Dorst) 266

Overzicht van het veldwerk in werkput 44 met op de achtergrond de panden aan de Voorstraat nrs. 337 en 333-335 (foto: ROB 1982).

1. Inleiding

1.1 Onderzoekskader

In maart 1982 brandde de grote meubelzaak van J. Buijtink in het hartje van de stad Dordrecht tot de grond toe af. Hier, op de hoek van de Voorstraat en de Visstraat, stond tot 1572 het 13e -eeuwse Minderbroederklooster. In het kader van het landelijke onderzoeksprogramma 'Urbanisatie van het Nederlandse rivierengebied tijdens de Middeleeuwen' is tussen 1982 en 1985 door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) een grootschalig onderzoek uitgevoerd.

De doelstelling destijds was het in kaart brengen van de verschillende bouwfases van het klooster. De voortgang en eindresultaten van deze faseringsanalyse zijn in verschillende publicaties (1983-1986) van de toenmalige projectleider dhr. H. Sarfatij besproken. In eerste instantie zijn ook (vrijwel alle) opgegraven skeletten geanalyseerd door G.F. IJzereef en J. Bonhof. Hiervan zijn de resultaten verschenen in een jaarverslag van de ROB (1986). Helaas zijn de determinatieformulieren niet meer aanwezig. Later is nogmaals een selectie van de skeletten osteo-archeologisch onderzocht en gerapporteerd door dhr. G.J.R. Maat en R.W. Mastwijk (1998). Daarnaast is er in 2009 door mevr. Y. Lempke een onderzoek gedaan naar de beschilderde grafkelders die tijdens het onderzoek zijn gevonden. De resultaten hiervan zijn uitgewerkt in haar masterscriptie aan de Universiteit van Amsterdam. Verder zijn van enkele vondstcomplexen de keramiek en het glas verwerkt uit de studie van dhr. M. Bartels. De resultaten hiervan zijn deels opgenomen in het boek Steden in Scherven (1999). Tot een volledige en synthetiserende rapportage van het Minderbroederklooster is het echter nooit gekomen.

Omdat er op de locatie veel bijzondere zaken zijn aangetroffen en er sprake is van een zeer belangrijk middeleeuws stedelijk complex, is in 2014 door het Vakteam Erfgoed van de gemeente Dordrecht besloten om dit onderzoek alsnog te rapporteren.
In dit rapport zijn alle (nog) voor handen zijnde gegevens samengevoegd en geïnterpreteerd. Hierin is onder andere informatie gepresenteerd over de geologische bodemopbouw, de kenmerken van de bewoningsfases vóór en ná de kloosterperiode en de verschillende vondsten die tijdens het onderzoek zijn gedaan. Daarnaast is ook informatie beschikbaar over de inrichting van het klooster, waaronder verschillende mozaïekvloeren, de altaren en diverse bouwkundige elementen. Aanvullende analyses naar de verschillende vondstgroepen zijn niet gedaan. Naar enkele bijzondere vondsten en een groot aantal stukken keramiek uit de periode vóór ca. 1246 is wel iets meer onderzoek verricht.

Van deze bijzondere locatie, gelegen aan één van de twee oudste ontginningsassen van de stad, is zo een goed beeld verkregen van een groot deel van de bewoningsgeschiedenis tussen circa 1200 en het begin van de 20e eeuw.

Dankwoord
Deze rapportage was niet mogelijk zonder de aanvullende informatie en hulp van een aantal mensen, waaronder enkelen die destijds direct bij het project betrokken waren. Veel dank gaat uit naar dhr. M.J.A. de Haan, die als eerste veldtechnicus bij de opgravingen aanwezig was en dus veel veldtechnische vragen kon oplossen. In de zoektocht naar informatie over (en soms naar) de fysieke vondsten en monsters worden de volgende personen hartelijk bedankt voor hun medewerking: H. Sarfatij (projectleider), dhr. F.J. Laarman (Informatiebeheerder Collecties en Data, RCE), mevr. M. van Oeveren (collectiebeheerder archeologie, Dordrechts Museum), mevr. C. Lugtenburg (AWN, vrijwilliger Stadsdepot Dordrecht), mevr. D.B.S. Paalman (conservator archeologie Dordrechts Museum), dhr. K. Emmens (Emmens BCA), mevr. A. Willemsen (conservator Middeleeuwen, Rijksmuseum van Oudheden), dhr. C.A.M. van Rooijen (RCE), dhr. A. Reinstra (RCE), mevr. I. Lempke-de Jongh (auteur masterscriptie beschilderde grafkelders), mevr. S.Y. Vons-Comis (archeologisch textiel), dhr. M. Bartels (gemeente Hoorn), dhr. A.A.A. Verhoeven (AAC-UvA), dhr. H. 't Jong ('t Scrapeel), dhr. J.A. Nipius (Nipides), dhr. C. Van der Esch (AWN) en dhr. M. Bairaktaris (vondstmelding bulla).

1.2 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	Opgraving
Projectcode:	8201
ARCHIS:	Zaaknummer 2019479100
Periode:	Late Middeleeuwen – Nieuwe Tijd (1200-1900)
Datum onderzoek:	1982-1985
Gemeente/wijk:	Dordrecht/Historische stadskern
Straat:	Hoek Voorstraat - Visstraat
Provincie:	Zuid-Holland
Kaartblad:	38C
RD-coördinaten:	noordwest: 105.244 / 425.308 noordoost: 105.275 / 425.334 zuidoost: 105.322 / 425.298 zuidwest: 105.272 / 425.251
Opdrachtgever:	Gemeente Dordrecht
Uitvoerder(s):	Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, nu RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) te Amersfoort
Medewerkers:	dhr. H. Sarfatij (projectleider), dhr. A. de Haan (veldtechnicus), dhr. F. Laarman (archeozoöloog), dhr. W. Jong (veldtechnicus), dhr. K. Greving (veldtechnicus), dhr. P. van Beest (veldtechnicus), dhr. P. Schulten (veldtechnicus), dhr. T. Penders (fotograaf), dhr. F. Hoedeman (fotograaf), dhr. S. Kuppens (fotograaf), dhr. J. Donkersgoed (vondsttransport).
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie rapportage:	dhr. W. Zijlstra (manager Stadsontwikkeling)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior adviseur erfgoed)
Status rapport:	goedgekeurde, definitieve versie d.d. 16-10-2017
Archivering:	Digitaal: Archief Vakteam Erfgoed/Archeologie. E-depot Nederlandse Archeologie http://www.dans.knaw.nl Analoog: Archief Gemeente Dordrecht/Vakteam Erfgoed en Stadsdepot (veldtekeningen)

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Het plan- en onderzoeksgebied

Het plangebied ligt in de historische binnenstad van Dordrecht en betreft een aantal percelen op de hoek van de Voorstraat en de Visstraat (afb. 1). De locatie is heringericht na de brand in het onderkomen van Buijtink Woninginrichting op 29 maart 1982.
Van de locatie was bekend dat hier het middeleeuwse Minderbroederklooster heeft gestaan. Voorafgaand aan de herontwikkeling van het gebied zijn tussen 1982 en 1985 door de toenmalige Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgravingen uitgevoerd. Na sloop en sanering is binnen een terrein van circa 40 x 60 m een aantal opgravingsputten gegraven. Het terrein betrof het noordelijk deel van de hoek Voorstraat-Visstraat, met uitzondering van de monumentale gasthuiskerk: de 17e -eeuwse Waalse Kerk aan de Voorstraat 296. De noordelijke begrenzing van het onderzoeksgebied betrof de percelen van de (huidige) panden aan de Voorstraat 286-294 en de Visstraat 14-38 (afb. 2).

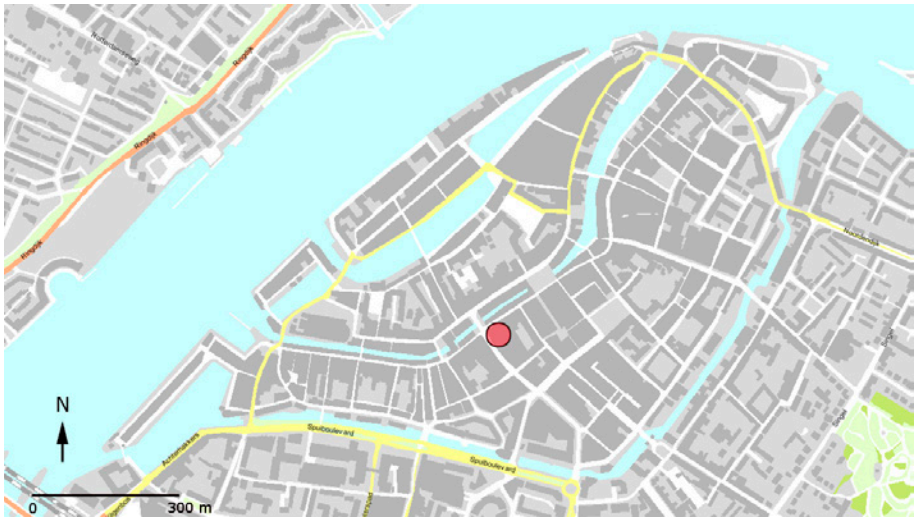

Afb. 1. Ligging van het onderzoeksgebied in de binnenstad van Dordrecht.

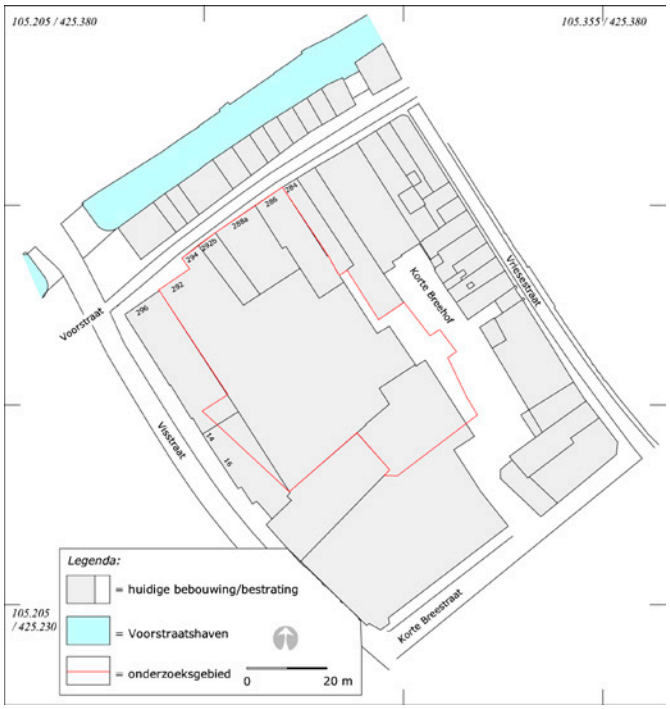

Afb. 2. Ligging van het onderzoeksgebied in detail.

3. Bureauonderzoek[1]

De voorgeschiedenis van de kloosterlocatie

De Voorstraat is, samen met de Wijnstraat, de oudste bewoningsas van Dordrecht. Het is aannemelijk dat de oudste (middeleeuwse) bewoning dateert uit het eerste kwart van de 11e eeuw.[2] Waarschijnlijk werden beide oevers van de rivier de Thuredrith dan ook vanaf deze periode bewoond. De rivier ontstond mogelijk al gedurende de IJzertijd en maakte deel uit van een aantal verschillende doorbraken van de Merwede in het mogelijke zwingebied tussen Zwijndrecht en Dordrecht.[3] Gedurende de Middeleeuwen is de Thuredrith in gebruik genomen als haven: de huidige Voorstraatshaven en Wijnhaven.
In historische bronnen wordt de straat wisselend aangeduid als Hoogstraat en Voorstraat. Bewoning vanaf de 11e eeuw wordt bevestigd door verschillende archeologische onderzoeken aan en direct achter de Voorstraat.[4] Het gaat om ophogingspakketten, voorwerpen, afval- en mestkuilen en houtwerk dat waarschijnlijk toegeschreven kan worden aan houten huizen en daarbij behorende perceelsscheidingen. Door het ontbreken van grootschalig en gedetailleerd onderzoek naar de diepgelegen resten uit deze periode, bestaat er echter geen duidelijk beeld van de oudste bewoningsfase van Dordrecht.
Het gebied direct ten zuiden en oosten van de Voorstraat was in de oudste bewoningsfase in gebruik als weide- en landbouwgrond. Vanaf circa de tweede helft van de 13e eeuw worden grote delen opgehoogd, ingericht en bebouwd. Onderzoek op het huidige Statenplein heeft aangetoond dat er achter de hogere oeverwal tot circa 1250-1275 sprake was van een laaggelegen veenmoeras waarop door de Thuredrith een dunne laag vruchtbare komklei was afgezet. De eerste bewoners zullen zich gevestigd hebben op de hoger gelegen oeverzone van de rivier. Om het lager gelegen gebied te ontwateren en geschikt te maken voor landbouw werden lange sloten het achterland in gegraven. De 11e-12e -eeuwse nederzetting Durthric/Durdreth zal een gemeenschap van boeren en vissers zijn geweest. Deze zullen zich als nevenactiviteit waarschijnlijk ook al snel met overslag en (scheeps)vervoer van handelsproducten hebben beziggehouden.
De huizen stonden in de oudste bewoningsfase mogelijk op lage, door mensen opgeworpen woonheuvels, ook wel hillen genoemd. Ze vormden een lint van bebouwing op de oevers van de Thuredrith. Na verloop van tijd zullen deze woonheuvels aan elkaar zijn gegroeid en werd de huidige Voorstraat onderdeel van de bedijking van de Grote Waard, die rond 1280 werd voltooid.

De potentie van Dordrecht als handelsstad is gebaseerd op de ligging aan een watergang die het noordelijke Rijnsysteem verbond met de zuidelijke vaarroutes naar Zeeland en Vlaanderen. Het is echter grotendeels onduidelijk hoe de Thuredrith destijds stroomde. Voor het 'lange' traject, waarbij de rivier gevormd wordt tussen de monding van de Wijnhaven en via de Vriesebrug en de Dubbeldamseweg-Zuid ter hoogte van de Gravensingel aansluit op de Dubbel, is archeologisch gezien geen bewijs.[5]
Door een vergrote waterafvoer van het Rijnsysteem, vermoedelijk in de periode 1135-1160, erodeerde het (vermoedelijke) zwingebied tussen Zwijndrecht en Dordrecht en ontstond een diepere, bredere en beter bevaarbare watergang: de Oude Maas.[6] De Thuredrith was één van de reeds bestaande watergangen van dit zwingebied en vormde een (extra) verbinding tussen

1 In het bureauonderzoek zijn delen overgenomen uit de masterscriptie van Lempke (2009). Het gaat met name over de vermeldingen met betrekking tot de Franciscaner orde.
2 Dorst 2014. Gebaseerd op C14-dateringen van het oudste ophogingspakket direct achter de Voorstraat, aan de Van der Kooghplaats 1 (startdatum vanaf 1045) en ophogingen ter hoogte van de Grote Kerk (985-1020). Deze dateringen komen overeen met een startdatering van de bewoning in het buitengebied, zoals op de vindplaats Gezondheidspark. De oudste dateringen voor het dorp Wolbrandskerke/Kruiskerke dateren tussen 1018 en 1024.
3 Dorst & De Boer, 2017.
4 Dorst 2014, 2013, 2011.
5 Dit is tot op heden nog de vermoedelijke (theoretische) loop van de Thuredrith. De aanwezigheid is, door middel van verschillende recente (2013-2014) booronderzoeken binnen dit traject, echter nooit vastgesteld.
6 Dorst & De Boer, 2017. Sarfatij 2007, 39-45.

de Merwede en de Oude Maas. De locatie van de Grote Kerk markeerde het punt waar de Thuredrith in de Oude Maas uitkwam.
Het is duidelijk dat de nederzetting *Durthric/Durdreth* ná het ontstaan van de bredere watergang Oude Maas meer interesse van de Hollandse graven kreeg. De Hollandse graaf Floris III zag hierin een strategische locatie om een fijnmazig en gesloten tolsysteem op te zetten. In 1179 had hij al de tol van Geervliet in leen gekregen en door zijn invloed in Dordrecht te vergroten probeerde hij hier een tweede tol te vestigen.[7] Dit lukte pas door zijn opvolger Dirk VII, die een cirkel van tollen realiseerde met het tol van Dordrecht als centrum. Holland was nu hermetisch door tollen afgesloten.[8] In het begin van de 13e eeuw ontstonden er samenwerkingen van bovenlokaal niveau, waaronder die van de hoogheemraden. Hierdoor werden de waterhuishouding en het dijkonderhoud regionaal geregeld, wat resulteerde in het ontstaan van de Grote Waard. Eén van de hoofdontginningsassen van Dordrecht, de Voorstraat, was dus onderdeel van de bedijking van die waard.

De Voor- of Hoogstraat was in de deze periode de belangrijkste straat van de stad. Door de florerende handel rijk geworden handelaren, voornamelijk in wijn, laken en hout, woonden hier. Ook veel (adellijke) personen die deel uitmaakten van de politieke, stedelijke elite hadden huizen aan de Voorstraat. Dit is archeologisch herkenbaar aan de zeer grote bakstenen panden die hier, en aan de Wijnstraat, rond het einde van de 13e eeuw en het begin van de 14e eeuw werden gebouwd.[9]

Het is onbekend of op de plek van het onderzoeksgebied rond het midden van de 13e eeuw al huizen aanwezig waren, maar dit is wel aannemelijk. De locatie lag tussen twee in zuidelijke richting lopende uitvalswegen: de Vriesestraat en de Visstraat. De oostelijke uitvalsweg, de Vriesestraat, wordt voor het eerst in geschreven bronnen genoemd in 1312 als *'s Henrix Vriesen straete*. De straat is genoemd naar de patriciër en schepen Heer Heinric Vriese. Hij was vermoedelijk rond 1285 ook burgermeester.[10] De westelijke uitvalsweg, de Visstraat, wordt in 1399 voor het eerst als zodanig genoemd. De naam verwijst naar de functie van grote- of zeevismarkt, die de straat tot het midden van de 19e eeuw had. Deze straat was tevens de verbinding tussen de Voorstraat en het midden 13e -eeuwse Begijnhof.

De Minderbroeders of Franciscaner Orde

Aan de Voorstraat wordt tussen 1246 en 1248 door de Orde der Franciscanen of Minderbroeders een klooster gebouwd. Deze Italiaanse geestelijke orde is ontstaan uit de mannelijke volgelingen van de in 1181/1182 in Assisi geboren Giovanni Francesco de Bernardone. Zijn leer was gericht op het principe '*imitatio Christi*', wat inhield dat volgelingen een leven moest leiden dat gelijk was aan dat van Jezus Christus.
De Franciscanen vormden een bedelorde (vandaar de naam minderbroeders) die uitging van volledige bezitsloosheid. Bedelen en zelf het land bewerken voor voedsel moesten zorgen voor het levensonderhoud. Daarnaast waren ze (vooral) gericht op het welzijn van de armen en zieken in de samenleving. Van paus Innocencius III kregen de broeders in 1210 toestemming om te preken, waarmee officieel de orde van minderbroeders ontstond. Daarna werd de orde verheven tot het decanaat, waardoor zij beschermd werden tegen het verbod op nieuwe regels voor religieuze groeperingen die tijdens het Vierde Lateraans Concilie in 1215 van kracht werd. In 1221 kwam vanuit de pauselijke cura het verzoek de Regel aan te passen, waarna de orde op 29 november 1223 formeel werd goedgekeurd door Paus Honorius III.[11]

Tussen 1212 en 1220 groeide het aantal broeders sterk en breidde de orde zich na 1217 ook uit in de gebieden aan de noordelijke kant van de Alpen. De orde werd georganiseerd in een broederschapstructuur, met een verplichting tot gehoorzaamheid aan de overste: de gardiaan. Vanaf 1221 werd de zending professioneler aangepakt. De snelle groei van het aantal kloosters en de grote onderlinge afstand maakte het noodzakelijk provincies te vormen, met een provinciaal aan het hoofd. Nadat de orde vervolgens (bestuurlijk) nog groter werd, werd

7 Van Herwaarden, 1996, 16-21.
8 't Jong, Tollen en Dordrecht (3). http://apudthuredrech.nl/?p=281&
9 Sarfatij 2007, Dorst 2011, 2013.
10 Van Baarsel 1992, 125.
11 Lempke 2009, 13.

de provincie opgedeeld in custodia. De custos diende vervolgens als tussenpersoon tussen de provinciaal en de gardiaan van de individuele kloosters.
De orde werd in twaalf provincies opgedeeld. Zes daarvan lagen in Italië en de andere zes 'over de Alpen en Overzees'. De provincie waar ook Dordrecht onder viel was die van Gallia/ Francia en Theutonia. Al snel werd deze opgedeeld in drie afzonderlijke provincies: de Provence, Aquitanië en Francia.
De eerste broeders die zich over Henegouwen en Vlaanderen verspreidden behoorden tot de lokale adel of waren daarmee verbonden. Doordat er veel minderbroeders mee gingen op de verschillende kruistochten, kwamen ze in contact met de verschillende graven en bisschoppen uit de steden in deze regio. Al vroeg in de zendingstocht werden er kloosters gesticht in Lens, Valenciennes en Brugge (1219 en 1221) en vanuit Valenciennes verspreidden zij zich verder, naar Gent (1225), Namen (1224), Dinant en Huy (1228) en Luik (1229). Hieruit ontstond de custodie Vlaanderen (met Artesië en Luik) als onderdeel van de provincie Francia Parisiensis.[12]

In Duitsland verliep de zending aanvankelijk nogal moeizaam, maar daarna zo snel dat in 1230 de provincie in eerste instantie werd opgedeeld in Rijnland en Saksenland en vervolgens in de zes provincies Saxonia, Dacia, Bohemen, Oostenrijk, Allemania Superior en Allemania Inferior, met in Keulen het provinciaalklooster.
De provincie Keulen bestond uit een aantal custodiën waaronder ook Deventer, Holland en Brabant. In 1228 werd de custodie Brabant gesticht. De bisschop van Luik gaf toestemming voor de stichting van de eerste vestiging in Leuven en van daaruit werden kloosters gesticht in Brussel, Diest en 's-Hertogenbosch.
's-Hertogenbosch was een jonge grensplaats van waaruit de hertog van Brabant de handel in het rivierengebied wilde controleren. De hertog schonk in 1228 een in onbruik geraakt pand op het hertogelijk hof aan de minderbroeders. De Bossche broeders mochten preken en diensten verzorgen indien de inkomsten naar de priester van de parochiekerk te Orthen gingen. Tussen 1258 en 1259 werd gestart met de bouw van een eigen klooster dat in 1263 is gewijd.[13] Vanwege de afgelegen ligging ten opzichte van de overige Brabantse kloosters werd de orde in 1249 al uitgebreid en naar de custodie Holland overgebracht. Deze was in 1239 of 1240 opgericht en van hieruit werden vestigingen gesticht in de steden Utrecht, Groningen, Dordrecht, Middelburg en waarschijnlijk ook Zierikzee.

De minderbroeders vestigden zich rond 1246-1248 in Dordrecht, op de hoek van de Voorstraat en de Visstraat. Dit gebeurde waarschijnlijk met hulp van het klooster in 's-Hertogenbosch en (ten dele) ook op aandrang van de graaf van Holland die vanwege Dordrecht leenroerig[14] was aan Brabant. Het exacte stichtingsjaar en de heilige aan wie het klooster is gewijd zijn onbekend.[15] Volgens de 16e-/17e -eeuwse oudheidkundige Petrus Scriverius dateert het oudst bekende document waarin het klooster wordt genoemd uit 1250. Hierin staat het volgende:

"*Wilhelmus Dei gratia Romanorum in Regem electus et semper Augustus universis Theoloniariis tam praesentibus quam futuris in Niemansvrint gratiam suam et omne bonum: Tenore praesentium vobis firmiter demandamus quatenus Fratres Minores de Dordrech cerevisia indiguerint et ab ipsis requisiti fuerimus, ex parte nostra in potu cerevisiae subveniatis eisdera, donec duximus revocandum. Datum in Zericzee x Kal. Maii.*"

Het betreft de opdracht van graaf Willem II aan zijn tollenaars in het tol van Niemantsvriend om de minderbroeders van Dordrecht vrijdom van bieraccijns te geven.

12 Lempke 2009, 13, 14.
13 Van Genabeek et al 2016, 19.
14 Afhankelijk en afkomstig van zijn leenheer.
15 Lempke 2009, 22.

Vlak na de stichting werden op de hoek Voorstraat-Visstraat ook het Heilig Sacramentsgasthuis en het ten zuiden daarvan gelegen klooster van de Magdalena-zusteren (mogelijk 1301) gebouwd. Het gasthuis wordt in de jaren 1284-1285 in historische bronnen genoemd. Het was een gasthuis met de functie van ziekenhuis en verpleegtehuis voor de (armere) inwoners van de stad. In het gasthuis was een belangrijk religieus voorwerp aanwezig, het Heilige Sacrament (de geconsacreerde hostie) in een zilveren monstrans. In 1338 werd het bij een grote brand op wonderbaarlijke wijze gered door een pasteibakker. Dit vuurwonder is verbeeld in het zegel van het gasthuis (zie hieronder). Bij het gasthuis zou een begraafplaats horen waar de personen die in het gasthuis waren gestorven, begraven werden. Deze werd aangeduid als 'heilige plaats' (locus sanctus). Eén van de wonderen die toegeschreven werden aan het Heilig Sacrament was dat de lijken van de armen hier in drie dagen vergingen zonder te stinken.[1]

1 Databank van het Meertens Instituut. http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/179

De kloosterorde bestond, naast de kloosterlingen, uit enkele functionarissen waaronder een gardiaan, een vicegardiaan, een procurator, een leesmeester, een koster en een portier. Deze werden gekozen door de kloosterlingen.[16] Enkele leden van het klooster behoorden tot vooraanstaande Dordtse families, zoals Stoop, Quekel en Bouquet.[17]
In 1480 woonden er ongeveer 80 broeders in het klooster. De Dordtse minderbroeders hadden termijnhuizen in Breda, Den Haag en Putten en hun termijngebied besloeg daarmee een groot deel van het huidige Zuid-Holland (afb. 4).

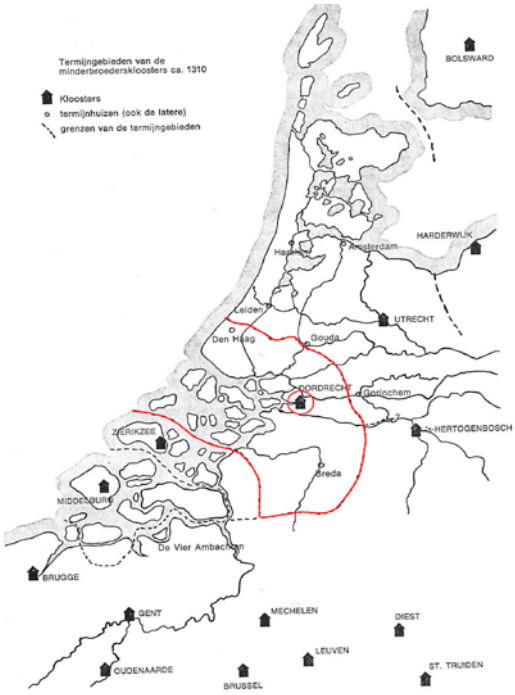

Afb. 4. Het termijngebied van het Dordtse Minderbroederklooster (uit: Henderikx 1977, 37).

16 Lempke 2009, 22.
17 Van Dalen 1931-1933, 187-190.

Van het Dordtse kloostercomplex zelf is historisch weinig bekend. Uit korte beschrijvingen in verschillende thesauriersrekeningen kan opgemaakt worden dat het klooster bestond uit drie panden en de kerk. In de panden waren de refter (eetzaal), een dormitorium (slaapzaal), de kamers van de broeders, de presidentskamer, de bibliotheek en vertrekken voor de dagelijkse huishouding aanwezig.[18]
De kerk zou drie altaren hebben gehad: het hoofdaltaar, gewijd aan Sint Franciscus, een altaar voor Sint Elisabeth en een altaar voor Sint Antonius. Daarnaast was vanaf 1434 ook een broederschap voor de heilige Barbara aan de kerk verbonden. Mogelijk was voor deze heilige ook een altaar aanwezig.

De gardiaan van het klooster was een invloedrijk persoon. Uit historische bronnen is bekend dat in het klooster twee keer een rechtshandeling met beoorkonding plaats heeft gevonden in zijn bijzijn. Op 3 oktober 1277 werd een overeenkomst tussen graaf Floris V en Floris van Henegouwen medebezegeld door de gardiaan en op 17 juni 1301 betrof het de beoorkonding van de overdracht van tienden.[19]
Door de authenticiteit van hun zegel, hun schrijfkunst en de beheersing van de Latijnse taal, hebben de minderbroeders tot het eind van de 14e eeuw deze notarisfunctie bekleed.[20] In het klooster werden officiële stukken bewaard, zoals belangrijke charters van de stad. Op verzoek van de magistraat stelde de gardiaan ook vidimussen (gewaarmerkte afschriften) op die met het kloosterzegel bezegeld werden. De voorstellingen op de zegels van het klooster zijn moeilijk te interpreteren. Op het 14e -eeuwse zegel is mogelijk een altaar te zien met daarvoor een liggende persoon. Daaronder is een geknielde, biddende persoon onder een dakje afgebeeld (afb. 5). Het omschrift is onleesbaar. Misschien is hier de droom van paus Innocentius III (1209) afgebeeld. In deze droom zag hij Franciscus als hoeder en redder van de kerk. De liggende persoon zou hier Innocentius kunnen zijn en de knielende, biddende persoon Franciscus die als basis dient voor het daarachter afgebeelde altaar (met heilige sacramenten?).
Op het 15e -eeuwse zegel zijn twee, mogelijk in water staande, figuren te zien. Misschien gaat het om een doopscene of een scene met (religieuze) vissers, wat een verwijzing zou kunnen zijn naar Mattheus 4.19: "En Hij zeide tot hen: *Volgt Mij na, en Ik zal u vissers der mensen maken.*" [21]

Afb. 5. Twee zegels van het Dordtse Minderbroederklooster. De linker zegels zijn afkomstig van een vidimus dat dateert van 8 augustus 1327. Ze hangen onder een schepenbrief van Brugge van 21 juni 1309 (RAD inventarisnr. 551_50588). De rechter zegel is afkomstig van een financiële verantwoording tussen het Gerecht, de Raad, de Achten en Vijven en dateert van 5 juli 1447 (RAD inventarisnr. 551_50589).

18 Van Dalen 1933, 204/5.
19 Henderikx 1977, 148, 153.
20 Deze bezegeling eindigde rond 1340 toen het publieke notariaat ontstond.
21 Suggestie dhr. H. 't Jong van 't Scrapeel.

Ook werd het klooster gebruikt als locatie voor rechtspraak en voor vergaderingen door het stadsbestuur. Dit kwam mede doordat de zaal van het toenmalige stadhuis (gebouwd in 1284, naast de Toltoren/Tolbrug) te klein was voor meer dan het dagelijks bestuur van de stad. Vergaderingen van de voltallige magistraat, de oudraad en de gildevertegenwoordigers, vonden daarom in het Minderbroederklooster plaats. Al in 1250 was onder andere Floris van Holland, de broer van graaf Willem II, hier op bezoek. Het stadsbestuur was actief betrokken bij het klooster. Zo werden er ook stadsfunctionarissen in het klooster benoemd, waaronder de stadsheelmeesters en klokkenluiders. De stad betaalde het klooster jaarlijks een bedrag voor het gebruik van de kloosterruimte als vergaderzaal. Ook betaalde de stad mee aan de verbouwing van de refter, die blijkbaar voor de vergaderingen gebruikt werd. Daarnaast ontvingen de broeders giften van de stad. Zo ontvingen ze wijn op de kerkwijdingsdagen, de feestdagen van de patroonheilige en voor de eerste mis van een nieuwe broeder. Het klooster kreeg ook belastingvoordeel op bier. In 1424 bestond dit uit vrijdom van accijns voor een vat per week en in 1427 voor zes vaten per maand. Ook ontving het klooster van de stad vaak geld uit boetes en zoenen.[22]

Ook bestuursleden van andere 'overheids'-instanties, zoals dijkgraven en hoogheemraden, vergaderden in het klooster. De handvesten van het hoogheemraadschap (waterschap) werden bewaard in de sacristie achter het hoofdaltaar. Daarnaast maakten de Dordtse gilden ook gebruik van de diverse ruimtes in het klooster. Zij hielden er vergaderingen, hoorden er hun thesauriers rekening en hielden er gildemaaltijden. Soms ontving het klooster van de gilden (en van gildeleden en privé personen) ook geld voor de mis en geld en goederen uit erfenissen.
Over de bezittingen van het klooster is weinig bekend. Wel bezaten ze grond 'aan den steenen toeren': bij de Vuilpoort van de stad. Ook bezaten ze visrechten en een rente van "*veertien pond hollands*" en een rente over een derde deel van een stuk land.
De burgers van Dordrecht lieten zich graag in de kerk van de minderbroeders begraven en gaven dit aan in hun testament. Edelen zouden echter andere kerken boven die van de bedelorde hebben verkozen.

Na de grote stadsbrand van 3 juli 1457 werd het klooster korte tijd een pelgrimslocatie. In de zwaar beschadigde Grote Kerk werd tot die dag een belangrijk relikwie bewaard: het Heilig Hout, een stukje van het kruis waaraan Jezus is gestorven. De reliek werd begin 15e eeuw door Claes Scoutet (of Scoutaten) aan de kerk geschonken. Hij was een Brugse burger van Dordtse afkomst en zou het fragment hebben meegebracht van een reis naar het Nabije Oosten. De echtheid van fragment is in de 15e eeuw meerdere keren getoetst door middel van vuur- en waterproeven en ook na de stadsbrand van 1457 kwam het relikwie ongeschonden uit het puin tevoorschijn. Dit mirakel was het begin van een lange reeks wonderen die aan de reliek werden toegeschreven en zorgde voor een constante stroom pelgrims en extra inkomsten voor het klooster.[23] De reliek werd tot de wederopbouw van de Grote Kerk in het klooster bewaard.[24]

Ook het Dordtse klooster ontkwam niet aan het observantisme (in acht nemen van de kloosterregels) gedurende de Moderne Devotie eind 14e eeuw. Dit werd echter zowel door de kloosterlingen als de stad niet gemakkelijk geaccepteerd. Uiteindelijk was er een directe opdracht van Philips de Schone voor nodig om het stadsbestuur tot medewerking aan de hervorming te dwingen. Doordat de orde tot een strengere regel was overgegaan, mochten wereldlijke personen eigenlijk geen gebruik meer maken van het complex. In 1502 beval een commissie wel dat de kloosterlingen de privileges van de stad en de gilden zouden respecteren. Waarschijnlijk werd hiermee het recht van vergaderen bedoeld. Om te voldoen aan het (nieuwe) armoede-ideaal mocht het klooster geen eigendommen meer hebben. Alle bezit aan onroerend goed en renten moesten worden verkocht, waarbij het stadsbestuur actief meehielp. Hiertoe werden begin 16e eeuw wereldlijke bewaarders aangesteld. Zij zorgden voor de belangen van de eigendommen of rechten van de broeders bij verschillende processen. In 1513/1514 werd dit ambt door twee burgermeesters vervuld, die de renten van

22 Zoengelden waren geldbedragen die werden opgelegd door de rechtspraak bij verzoeningen van geschillen tussen burgers.
23 Databank van het Meertens instituut. http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/176
24 Tegenwoordig wordt het reliek bewaard in de Antoniuskerk aan de Burgermeerster de Raadtsingel 45.

het Heilig Sacramentsgasthuis verkochten. De kloosterlingen kregen hiervoor een eenmalige *aelmis*, wat beter overeen kwam met het bedelen. In 1517/1518 heeft het stadsbestuur nogmaals aangedrongen bij de provinciaal, mr. Willem van Alkmaar, om het klooster te hervormen. Omdat dit niet hielp heeft het stadsbestuur, op aanraden van mr. Floris Oem van Wijngaarden, zelf ingegrepen. Ná de kerkhervormingen kreeg het klooster de naam 't Convent van den Observanten Ordinis Sancti Francisci.

Op de oudst bekende kaarten waarop het nog in gebruik zijnde klooster staat aangegeven, worden verschillende benamingen gebruikt (afb. 6).

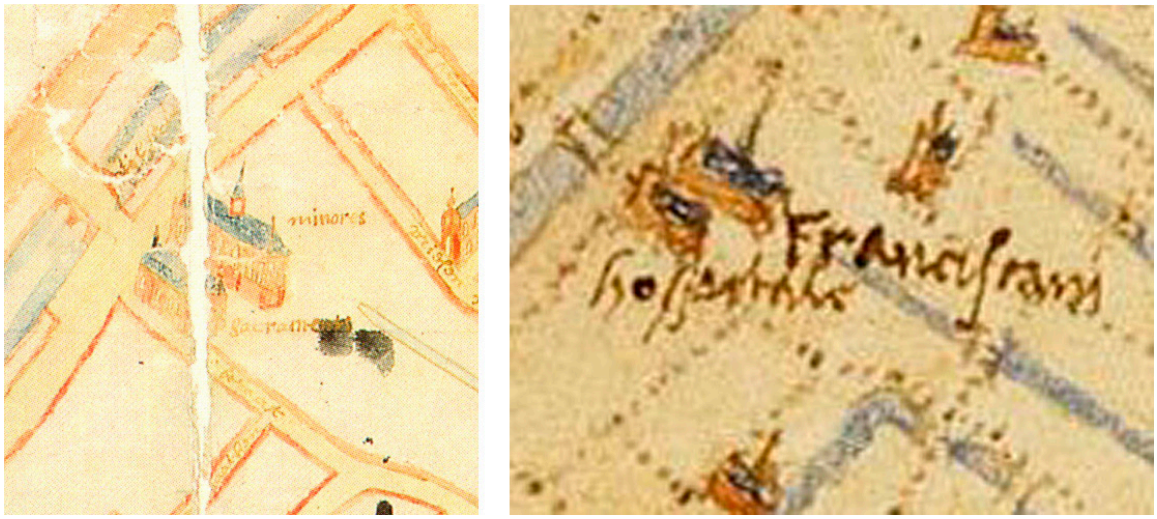

Afb. 6. Het Minderbroederklooster op twee kaarten uit de 16e eeuw. Links: Van Deventer uit ca. 1545 met de vermeldingen "*Minores*" en "*Sacraments*". Rechts: Van Deventer uit ca. 1558 waarop het klooster en gasthuis zijn aangegeven als "*Franciscani*" en "*hospitali*".

Aan het kloosterleven in Dordrecht kwam in 1572 een einde. Nadat het stadsbestuur op 25 juni 1572 de Geuzen in de stad had toegelaten en de zijde van de prins van Oranje koos, kreeg het rooms-katholicisme het moeilijk. De kerken en kloosters in de stad werden opgeheven en hun bewoners verdreven. Het einde van het Minderbroederklooster werd in 1572 ingeluid met de gevangenneming van de laatste gardiaan, Franciscus Mierbecanus, door Barthold Entens van Menteda. Deze laatste was een luitenant-kapitein van de watergeuzen en hij had in juni 1571 het bevel gekregen om Dordrecht in te nemen. De gardiaan werd echter in opdracht van Willem van Oranje weer vrijgelaten. In juli 1572 trok ook de admiraal van de watergeuzen, Willem van der Marck, beter bekend als Lumey, de stad binnen. Om plundering te voorkomen liet de schout de kerk- en kloostergoederen in bewaring nemen. De onrust was echter dusdanig dat veel kloosterlingen de stad ontvluchtten. Waar de minderbroeders naar toe zijn gevlucht is onbekend.
De gebouwen van het kloostercomplex kregen al snel na de opstand een nieuwe bestemming. In 1573 is er een geschutsgieterij in gehuisvest. In 1576 wordt de kerk verkocht en kort daarna afgebroken.[25] Alle zerken en stenen zijn in 1578 door de timmerman Jan Cornelisz. uit Delft verwijderd.[26]

Op de oudste kaart van net ná de sluiting van het klooster (Braun, ca. 1574) is te zien dat het klooster op de achtererven van de bebouwing aan de Voorstraat zou hebben gelegen. Het kon via een smalle gang vanuit de Voorstraat bereikt worden (afb. 7).

25 Herwaarden et al 1996, 327.
26 Van Dalen 1933, 208.

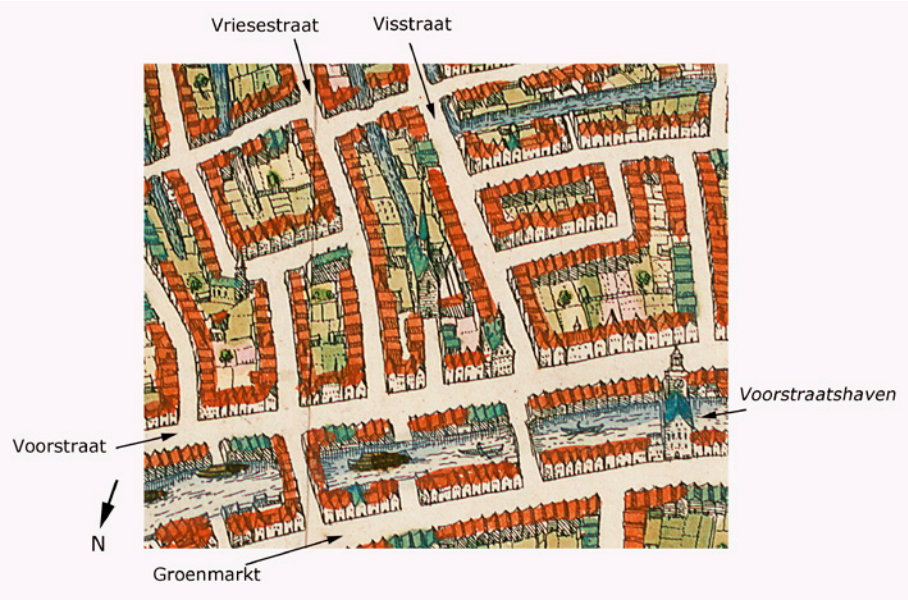

Afb. 7. De ligging van het Minderbroederklooster op een uitsnede van een kaart van Braun uit ca. 1574. Het klooster is weergegeven als een (klooster)kerk in het midden van kaart. Rechts op de hoek Voorstraat-Visstraat is de kerk van het Heilig Sacramentshuis uit ca. 1384 te zien. Deze is later als Waalse Kerk in gebruik genomen en is nu nog als (Rijks)monument aanwezig.[27]

Op een kaart van Guicciardini uit 1581 is te zien dat de kloosterkerk is afgebroken. Op het terrein zijn wel enkele gebouwen te zien die waarschijnlijk deel uitmaakten van het kloostercomplex (afb. 8).

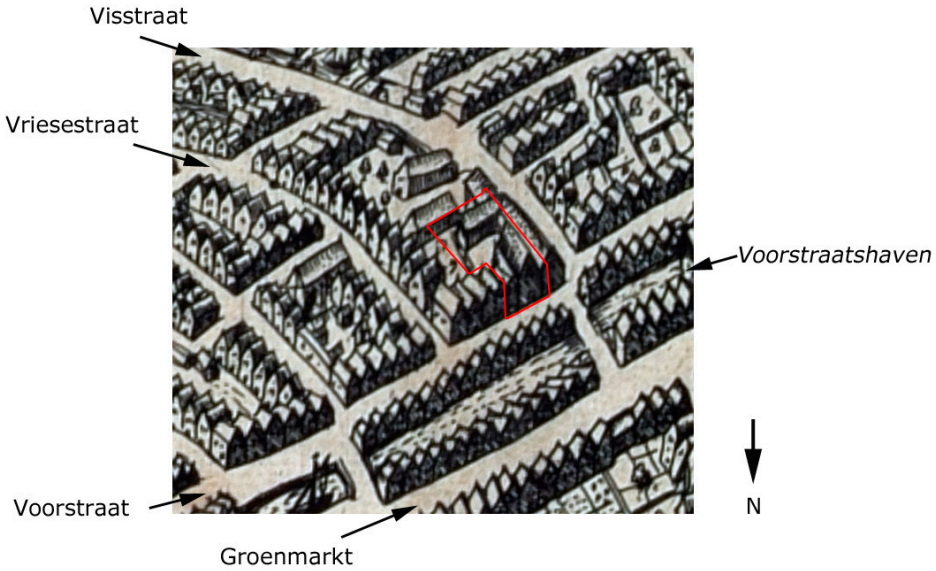

Afb. 8. De ligging van het Minderbroederklooster op een uitsnede van een kaart van Guicciardini uit 1581. Op het terrein is onder andere een lang pand te zien dat parallel aan Voorstraat staat. Dit gebouw is mogelijk nog aanwezig en herkenbaar op de kadastrale kaart van 1832 (afb. 9).

Delen van het kloostercomplex worden vervolgens in 1622-1623 in gebruik genomen als Oudemannenhuis en andere leeggekomen percelen worden weer (deels) bebouwd. Dit gebeurde in ieder geval aan de Voorstraat. Het Oudemannenhuis gebruikte de woongedeeltes van het kloostercomplex. Deze zijn toen dus niet gesloopt. Van Dalen vermeldt dat onder andere het turfhuis in 1587 tot stadspaardenstal werd verbouwd en een ander gedeelte in gebruik was als tuchthuis.

27 Deze kaart dateert mogelijk van ná de sloop van de kerk aangezien de hier aangegeven bebouwingssituatie geheel niet overeenkomt met de resultaten van het archeologisch veldwerk.

Balen (1677) vermeldt dat de voormalige refter en het kapittelhuis fungeerden als ziekenkamer van het Oudemannenhuis.[28] Aangenomen kan worden dat de door hem beschreven kamertjes en keuken oorspronkelijk de cellen en keuken van het klooster zijn geweest. De leefvertrekken, keuken en vermoedelijk ook andere functionele ruimtes zoals de brouwerij, zullen dus in de zuidoostelijke hoek van het blok Vriesestraat-Korte Breestraat hebben gelegen. Het Oudemannenhuis heeft tot 1799 bestaan en is vanaf 1800 als Diaconieschool gebruikt.

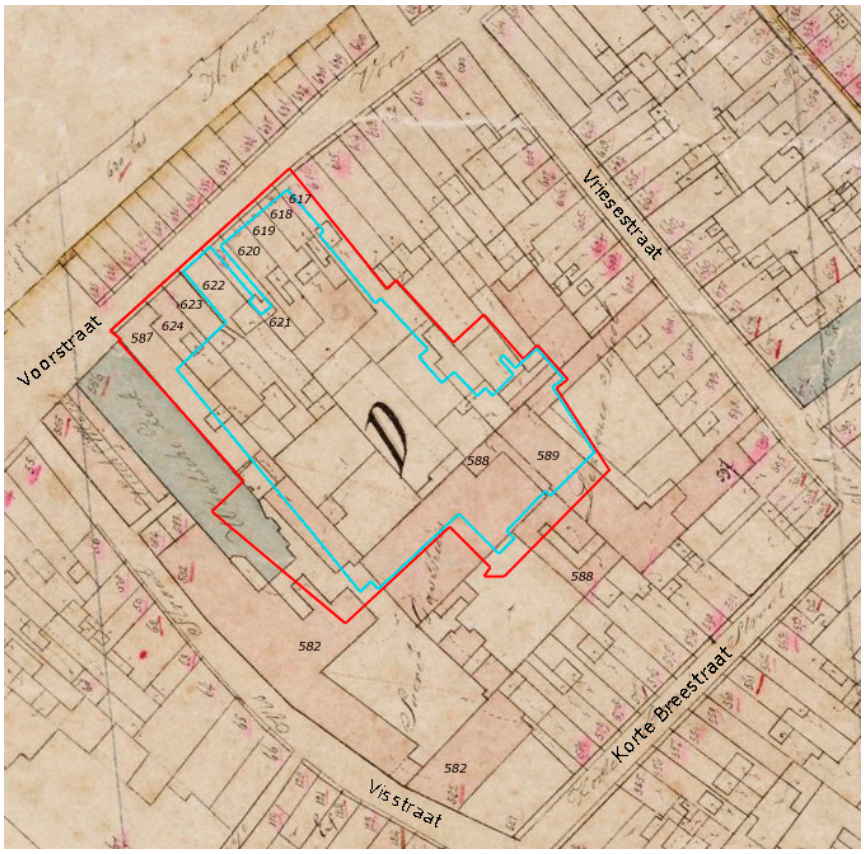

Afb. 9. Uitsnede van de kadastrale kaart uit 1811-1832 met daarop de omvang van het plangebied (rood) en het totale opgegraven oppervlak (blauw). De bebouwing in het zuidelijke deel dat parallel aan de Voorstraat ligt, is het voormalige kapittelhuis van het klooster, dat in 1832 waarschijnlijk door het gasthuis werd gebruikt.

De begin 19e -eeuwse eigenaren van de opgegraven percelen zijn bekend uit het kadastrale register van 1811-1832. Gerekend vanaf de Waalse Kerk gaat het om negen kadastrale percelen aan de Voorstraat: 587 en 624 tot en met 617. De achterliggende percelen betreffen de perceelnummers 582 (het Sacraments gasthuis), 589 (Diaconieschool) en 588, de bijbehorende schoolmeesterswoning (afb. 9).

Het huis en erf naast de Waalse kerk waren eigendom van de koopliedenfamilie Roeland Leonard van Dam en zonen (nr. 587). Daarnaast woonde de brillenslijper Emanuël Jonas (van) Praag (nr. 624). Hij kocht het pand op 5 februari 1823 van Arie van Bruggen en wordt in de overdrachtsakte aangeduid als koopman.[29] Zijn buurman was de spiegelmaker Johannes Romijn (nr. 857). De twee daarnaast gelegen huizen met de kadastrale nummers 622 en 621 waren in bezit van de apotheker Jacob van Gelder. Hiernaast woonde Dirk Johann Schümm, waarvoor geen beroep is opgegeven (nr. 620). In tweede instantie is de weduwe van de Dordtse kunstschilder Abraham van Strij in het kadaster toegevoegd als eigenaar. Deze Sophia Catharina Vermeulen was ook de eigenaar van het hiernaast gelegen huis (nr. 619). Dit huis had zij al eerder in bezit. Het huis en erf op perceel 618 was van de spekslager

28 Balen, p. 187: "..De Zieken-kamer, (weleer: den Reventer en 'tCapttcl-huys, de Kamer, en Vergader-plaats der Óverheyd, Achten en Dekenen).

29 RAD, Akten van Overdracht (AO)34, nr. 7966.

(varkensslager) Arie Schey en het laatste perceel binnen het onderzoeksgebied was eerst in bezit van de uitdrager (winkelier) Leendert Schilleman(s) (617). Later is daar de naam Andries Hillenaar bijgeschreven. Hij staat vermeld in een inventarislijst uit 1813 van 'weerbare mannen' uit deze wijk, met als beroep koekebakker.
Op de kadastrale kaart van 1832 is op het binnenterrein achter de Voorstraat een aantal grote en afwijkende panden te zien. Deze waren toen in gebruik door het gasthuis (dat al rond 1300 naast het Minderbroederklooster bestond) en als Diaconieschool (afb. 9). Deze laatste was tot 1799 het Oudemannenhuis, waarvan de gebouwen in 1800 aan de stad zijn verkocht die het ingerichtte als Diaconale school. Deze ging ná 1858 verder als Armenschool en later als Gemeenteschool no. 4. Het voormalige Oudemannenhuis en de daarop volgende scholen hadden hun ingang via het huidige (poortgebouw) Vriesestraat 15 (afb. 10). Dit was oorspronkelijk een verlengde van de zuidelijke pandgang van het klooster, die zo een doorgang vormde naar de Vriesestraat.

Afb. 10. Het poortgebouw Vriesestraat 15 in 1890-1910, als ingang van de Gemeeteschool no. 4 en het Oudemannenhuis (Collectie Rijksmuseum). Oorspronkelijk was dit een in- en uitgang van het klooster.[30]

In de collectie van Museum van Gijn is een bouwelement aanwezig dat gevonden is 'op de plaats van gemeenteschool no. 4'. Daarbij is vermeld dat het afkomstig is uit het klooster of de kerk van de minderbroeders. Het bouwelement is een console of pilaar met een (onder) steunende functie. Het is een gepersonifieerde voorstelling van één van de zeven deugden: Caritas of de naastenliefde. Dit wordt traditioneel voorgesteld als een staande vrouw gekleed in een klassiek gewaad en omringt door twee of drie kinderen. Bij dit caritasbeeld is één kind op de rechterarm afgebeeld en een tweede staand aan de linkerzijde (afb. 11). Aangezien de zorg voor de armen en hulpbehoevenden één van de belangrijke pijlers was in het bestaan van de minderbroeders, past deze voorstelling goed in het klooster.[31] Het is echter niet zeker of dit beeld dateert uit de kloosterperiode of de periode waarin delen van het klooster in gebruik waren als Oudemannenhuis (vanaf 1622).

30 https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-F-00-2321.
31 Gedurende de Middeleeuwen speelden de zeven deugden als tegenhangers van de zeven hoofdzonden een belangrijke rol als levensmoraal binnen het katholicisme.

Afb. 11. Caritasbeeld afkomstig uit het Minderbroederklooster of het opvolgende Oudemannenhuis (Collectie gemeente Dordrecht, inventarisnr. 7239, foto: R. Boonstra, tekening: M.C. Dorst).

Daarnaast is er een afbeelding bekend van een haardsteen die is gevonden bij het Oudemannenhuis, in de tuin van het voormalige Minderbroederklooster.[32] Het gaat om een Luikse haardsteen die gedateerd kan worden in de periode 1625-1650 (afb. 12).[33] Hierop is een voorstelling van Christus aan het kruis te zien. Daarbij staan waarschijnlijk de drie Maria's afgebeeld.[34]

Afb. 12. Links: een aquarel van de haardsteen die in 1845 is gevonden bij graafwerkzaamheden in de tuin van het Minderbroederklooster (RAD inventarisnr. 551_35772). Rechts: een voorbeeld van dit type haardsteen, uit: Lägers 2006, afb. 12.

Tot in de 20e eeuw blijft de bebouwingssituatie ongewijzigd, al worden sommige huizen in de 19e en 20e eeuw wel samengevoegd om enkele grotere winkels te huisvesten. Eén daarvan is de meubelzaak Buijtink, met een winkel aan de straatzijde en op het achterterrein een opslagmagazijn.

32 In het onderschrift is vermeld dat de steen is gemaakt van roodbakkend aardewerk en een afmeting heeft van "*hoog 10, lang 14 en dik 8 Nederlandse duimen*" (25x35,5x 20 cm). De vondst werd gedaan op een diepte van 3 ellen (± 2 m diep).

33 Lägers 2006, afbeelding 12.

34 De drie Maria's zijn Maria Magdalena, de heilige maagd Maria en Maria Salomé, die volgens Markus 16 na de begrafenis van Christus naar zijn graf gingen om zijn lichaam te zalven.

Afb. 13. De Voorstraat ter hoogte van de locatie van het voormalige Minderbroederklooster in 1928-1932, gezien in de richting van de Visstraat. In rood zijn de opgegraven panden te zien (m.u.v. de Waalse kerk). Van links naar rechts gaat het om een (niet benoemde) winkel, de meubelzaak van Buijtink en daarnaast de Waalse kerk (het torentje) (RAD inventarisnr. 555_12653).

Op 29 maart 1982 brak er een grote brand uit in de meubelzaak, waarbij de gehele winkel en de bebouwing op het achterterrein tot aan de Korte Breestraat geheel verloren gingen (afb. 14).

Afb. 14. Boven: de brand in het pand van Buijtink op 29 maart 1982, gezien tegen de voorgevel aan de Voorstraat (RAD inventarisnr. 552_328505). Onder: de restanten van de opslagloods op het achterterrein na de brand (RAD inventarisnr. 552_328677).

4. Doel en vraagstellingen

4.1 Inleiding

Het onderzoek is destijds uitgevoerd binnen het kader van het grote onderzoeksproject 'Urbanisatie van het Nederlandse rivierengebied in de Middeleeuwen' van de toenmalige Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek. Het project bestond uit archeologisch onderzoek naar het urbanisatieproces in de steden Dordrecht (vanaf 1968), Nijmegen (vanaf 1979), Deventer (vanaf 1980) en Tiel, onder leiding van dhr. Sarfatij. In deze steden zijn verschillende grootschalige opgravingen uitgevoerd. Het urbanisatieproject werd door de ROB echter langzaam afgebouwd toen het archeologische veldonderzoek in de loop der tijd werd overgenomen door de nieuw aangestelde gemeentelijke archeologen in Nijmegen, Dordrecht en Deventer. Mede hierdoor is het overgrote deel van de opgravingen die binnen het urbanisatieproject zijn uitgevoerd niet uitgewerkt en gepubliceerd. Wel zijn er enkele deelonderzoeken en syntheses gerapporteerd, waaronder voor Dordrecht van een aantal opgravingen die door Sarfatij zijn uitgevoerd.[35] De opgraving van het Minderbroederklooster wordt hierin echter niet besproken. In de Jaarverslagen van de ROB en in de Archeologische kroniek van Zuid-Holland zijn wel tussentijdse verslagen en een eindresultaat gepresenteerd, waarmee in ieder geval is voldaan aan het hoofddoel van het veldonderzoek: "*...het vaststellen van de aard, vorm en precieze ligging van het historisch bekende Minderbroederklooster.*" In het laatste jaarverslag zijn dan ook de drie bouwfases (plattegronden) van het kloostercomplex gepresenteerd en beschreven. Aan de pre- en post-kloosterbebouwing en andere aspecten van de opgraving, zoals de bodemopbouw en de verschillende graven en vondsten, is vrijwel geen aandacht besteed.

Voorafgaand aan het opstellen van dit synthetiserende rapport is daarom een aantal aanvullende onderzoeksvragen opgesteld.[36] Deze komen deels voort uit het onderzoekskader dat is opgesteld in de Nationale Onderzoeksagenda.[37] Daarnaast is ook aandacht besteed aan de bewoningssporen en het vondstmateriaal uit de periodes vóór en ná het klooster.

4.2 Theoretisch kader en onderzoeksvragen

De stad als religieus centrum

De religieuze centrumfunctie van de stad is nauw verbonden met de kerkelijke organisatie en de geloofsbeleving. Dit komt vooral doordat steden een centrale plaats innamen in de kerkelijke organisatie. Naast kathedralen en kerken vallen hieronder ook andere religieuze instellingen zoals kloosters, conventen (gemeenschappen met minder stringente kerkelijke regels), gasthuizen en andere charitatieve instellingen. De religieuze centrumfuncties waren overigens voor een deel verweven met bestuurlijke functies. De kerkelijke organisaties werden immers financieel in stand gehouden door hun eigen bezittingen in de regio maar ook door de stad. Bovendien was de scheiding tussen de kerk en het bestuur vaag aangezien er vaak nauwe banden bestonden tussen de wereldlijke en de kerkelijke elite. Soms was er zelfs sprake van familiebanden of waren in één persoon verschillende functies verenigd. Daarnaast fungeerden steden vaak als centrum van geloofsbeleving.
In het leven van de stedelijke bevolking vervulde het geloof een belangrijke rol. De stadsbevolking stak veel geld in de bouw van prestigieuze kerkgebouwen. Schenkingen aan de kerk en kerkelijke instellingen werden niet alleen gedaan vanuit het oogpunt van prestige, maar ook als vorm van devotie en zorg voor het eigen zielenheil. Het geloof was het 'ceremoniële cement' voor sociale rolverdelingen, bij de bezegeling van transacties en van fasen in de persoonlijke ontwikkeling. De geloofsbeleving was in de Late Middeleeuwen zo sterk dat een groot deel van de stedelijke bevolking betrokken was bij religieuze groepsactiviteiten.

35 Sarfatij 2007.
36 Deze vragen zijn opgesteld na uitvoering van het bureauonderzoek en een eerste inventarisatie van de nog voorhanden zijnde (veld)data (Dorst, in 2014).
37 NOA 2006, hoofdstuk 24, versie 1.0. De stad als religieus centrum.

Deze werden ondernomen door gilden en religieuze broederschappen, die in eigen delen van kerkgebouwen memoria en vicariën (altaren) oprichtten. Het belang van de kerk als centraal element in het stadsleven werd ook tot uiting gebracht in het begravingsritueel, waarbij burgers het liefst ad sanctos (bij de heiligen/of bij relieken) werden begraven: binnen de kerk en dan bij voorkeur zo dicht mogelijk bij het altaar. Aanvankelijk was begraving ad sanctos voorbehouden aan de elite. Elitegraven worden aangetroffen in de vorm van tombes zo dicht mogelijk bij het altaar van de kerk. In de loop van de tijd werd het begraven binnen de kerk echter een algemeen verschijnsel, waarbij de kerk fungeerde als begraafplaats voor een flink deel van de bevolking.

Behalve van lokale betekenis konden kerkgebouwen van regionale of zelfs internationale betekenis zijn als bedevaartplaats. Soms was de kerk ontstaan op of bij het graf van een heilige, of bij de plaats van een wonderlijke gebeurtenis. Dit had een grote aantrekkingskracht op bedevaartgangers. Bedevaarten vonden vooral plaats op hoogtijdagen, waarop ook vaak jaarmarkten werden georganiseerd. Een populaire bedevaartplaats genoot door de vele bezoekers ook extra inkomsten. Voor de pelgrims werden hospitia (gasthuizen) opgericht en er ontstond een levendige handel in souvenirs. In de loop van de 13e, 14e en 15e eeuw werden in de steden talrijke kloosters en conventen gevestigd. Een deel daarvan werd gesticht vanuit kloosterorden, een deel echter ook op initiatief van welgestelde burgers, bijvoorbeeld door het legateren van een huis.

Kloosters hadden niet alleen een geheel eigen ruimtelijke opzet en indeling, inherent aan de gevolgde regels voor het kloosterleven, maar het waren ook immuniteiten. Dit betekende dat ze niet aan het stedelijk bestuur waren onderworpen, bijvoorbeeld ten aanzien van de regels omtrent nijverheid en handel.

Behalve conventen en kloosters ontstonden er in veel steden hofjes en (gast)huizen voor de opvang van ouden van dagen, lijders aan besmettelijke ziekten, armen en wezen. De vroegste gasthuizen waren vooral ingericht voor de tijdelijke opvang van bezoekers aan de stad, gecombineerd met ziekenzorg in een ziekenzaal. De huizen voor het huisvesten van lijders aan besmettelijke ziektes lagen vaak buiten de stad, aan de rand van het stedelijke rechtsgebied. Vanaf de 16e eeuw werd het echter gebruikelijk dat bewoners van hofjes en gasthuizen zich inkochten, middels overdracht van geld of goederen. In die gevallen was er dus eigenlijk geen sprake meer van daadwerkelijke armenzorg.

De Reformatie bracht grote veranderingen teweeg in de religieuze centrumfuncties van de stad. Dit was het directe gevolg van de veranderde kerkelijke organisatie en de confiscatie van de bezittingen van katholieke instellingen. Veranderende opvattingen speelden een niet te onderschatten rol, zoals andere ideeën over het gebruik en de inrichting van de kerkgebouwen, uitbanning of beperking van katholieke gebruiken zoals bedevaarten en kerkelijke optochten en opheffing van kloosters. Een en ander had niet zelden tot gevolg dat voormalige religieuze complexen werden gesloopt, opgesplitst of verbouwd. Een groot deel van de van oorsprong semi-religieuze instellingen zoals gast- en weeshuizen kwam na de Reformatie onder toezicht van de stedelijke overheid.

Onderzoeksvragen

Voor de uitwerking van het onderzoek (2014-2017) zijn de volgende, nieuwe onderzoeksvragen geformuleerd:

Lithostratigrafie

- *Hoe is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied? Wat is de (mogelijke) geo-genetische aard en ouderdom van de bodempakketten?*

- *Zijn er afzettingen aanwezig die geassocieerd kunnen worden met de rivier de Thuredrith? Zo ja, wat is de geo-genetische aard van deze afzetting(en)? Is er bijvoorbeeld sprake van oudere (rest)geulafzettingen, oeverwalafzettingen en/of komafzettingen?*

- *Hoe is de aard van het oudste ophogingspakket? Hierbij is het de vraag hoe de Hoogstraat /Voorstraat is ontstaan. Hiervoor is een aantal scenario's te bedenken: er kan sprake zijn*

van individuele woonheuvels (hillen/terpen) die in de loop van de tijd aan elkaar zijn gegroeid. Er kan ook sprake zijn van een doelbewust opgeworpen dijk of kade waaraan en waarop gewoond werd. Er kan ook sprake zijn van een combinatie, waarbij verschillende woonheuvels op een gegeven moment doelbewust met elkaar verbonden zijn door middel van een dijk.

Archeologie: de pre-kloosterperiode

- *Zijn er bewoningssporen aanwezig uit de periode vóór het klooster? Zo ja, wat is hiervan de ligging, diepteligging, aard en ouderdom?*

- *Wat is de aard van het vondstcomplex van deze bewoningsperiode(n)? Zijn op basis hiervan uitspraken te doen over economische bestaansbronnen, op het maatschappelijke, sociaal-economische vlak of met betrekking tot welstandklasses ect? Hierbij moet gedacht worden aan aanwijzingen voor agrarische, ambachtelijke en handels activiteiten en de (relatieve) welvaart van de bewoners aan deze hoofdstraat.*

Archeologie: de kloosterperiode

- *Hoe is de bouwgeschiedenis van de verschillende fases van het klooster? Hierbij zal breed gekeken worden naar de oriëntatie, vorm, lengte en breedte en gebruiksduur van de verschillende kloosterpanden en bouwfases. Ook zal gekeken worden naar de verschillende (relatieve en absolute) dateringen die voorhanden zijn.*

- *Komt de geloofsbeleving van de bevolking tot uiting in de bouw, het gebruik en de inrichting van de kloostergebouwen?*

- *Welke ontwikkelingen zijn er in de begrafenisgebruiken en in de indelingen en locaties van de verschillende begraafplaatsen binnen het klooster?*

- *Zijn er aanwijzingen voor de functie van het klooster als bedevaartplaats (en begraafplaats voor pelgrims)?*

- *Hoe zijn de verschillende kloosterfases vormgegeven en is er iets te zeggen over de verschillende iconografische stijlen en versieringen in de kloosters? Met andere woorden; hoe is de inrichting in kunsthistorische en iconografische termen te omschrijven? Kan betekenis gegeven worden aan het uiterlijk en de inrichting van de kloostergebouwen en de verschillende versieringsmotieven en symbolen?*

- *Is er op basis van de locaties en versieringen van de graven en de verschillende grafvondsten iets te zeggen over de sociaal-culturele en maatschappelijke statussen en verhoudingen binnen de begraven populatie en door de tijd heen?*

Archeologie: de periode ná het klooster (vanaf 1572)

- *Hoe is de bouwgeschiedenis binnen het onderzoeksgebied gedurende de periode ná 1572? Is er een onderscheid/indeling te maken in private woningen en de gebouwen die bij het Oudemannenhuis hoorden?*

- *Wat is de aard van de vondstcomplexen op de verschillende huispercelen en het terrein van het Oudemannenhuis? Zijn op basis hiervan uitspraken te doen op het maatschappelijke en sociaal-economische vlak en met betrekking tot welstandklasses ect? Hierbij moet gedacht worden aan aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten en de (relatieve) welvaart van de bewoners aan de Voorstraat.*

5. Veldwerkmethoden

Het veldwerk is uitgevoerd in de jaren 1982-1985. In totaal zijn er 20 putten gegraven (afb. 15).[38] De locaties van de putten zijn zodanig gekozen dat uiteindelijk alle gebouwen, waarvan duidelijk was dat deze tot het klooster behoorden, maximaal konden worden gedocumenteerd. Aan alle zijden van het opgravingsterrein vormde de nog aanwezige bebouwing de grens van de opgravingsputten. Uiteindelijk is een enigszins aaneengesloten oppervlak van circa 35x60 meter opgegraven. De putten zijn niet allemaal op dezelfde wijze opgegraven. In (met name) de eerste putten zijn tot maximaal negen vlakken aangelegd. In andere putten zijn slechts één tot drie vlakken aangelegd. Dit verschil is deels aan tijdgebrek te wijten, maar ook doordat er keuzes gemaakt zijn om alleen vlakken aan te leggen op de niveaus waarop de verschillende (bouw)fases van het klooster adequaat gedocumenteerd konden worden. In de putten waar veel vlakken zijn aangelegd, is dit voornamelijk gedaan om de verschillende niveaus van graven te documenteren.
Van veel putten zijn ook één of meerdere profielwanden vastgelegd. Hierbij gaat het voornamelijk om de noordoostprofielen van de putten waarbij diverse dwarsdoorsnedes van de eerste twee fases van de kloosterkerk zijn opgetekend. Het gaat om de noordwest-zuidoost profielraaien A-B en C-D (afb. 15). Daarnaast zijn er muuraanzichten van verschillende delen van de kloosterbebouwing uit alle drie de bouwfases gedocumenteerd. Van de verschillende tegelvloeren zijn details en reconstructies getekend. Ook van de herkenbare fresco's in de graftombes zijn tekeningen gemaakt.
Spoornummers zijn niet uitgegeven, spoorbeschrijvingen en relevante informatie over steenformaten, verbanden en versnijdingen zijn vermeld op de veldtekeningen zelf.
Er zijn zowel vlak(aanleg)vondsten als vondsten uit gesloten contexten verzameld. Deze zijn verzameld per vondstnummer.[39] De vondstnummers zijn hier dus ook vermeld als referentie naar de betreffende gesloten contexten (beer- en waterputten, kuilen en graven/grafkelders).

38 Omdat de ROB al sinds 1968 bezig was in de stad, zijn de putnummers doorgenummerd vanaf al eerder gegraven putten elders. De putten op het terrein van het klooster zijn genummerd van 40 tot en met 57 (met daarbinnen de extra putten 54a en 54-uitbreiding).

39 Vondstnummers zijn per put uitgereikt, telkens opnieuw beginnend met nr. 1. Deze vondstnummers kunnen dus niet zonder een putnummer. De ROB gaf daarom codes uit in de combinatie put-vlak-vondstnummer.

Afb. 15. Overzicht van de opgravingsputten in de jaren 1982-1985. Hierop zijn ook de locaties van de bodemprofielen A-B en C-D aangegeven (zie afb. 16 en 18).

6. Onderzoeksresultaten

Allereerst zal de bodemopbouw van het onderzoeksgebied worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten die zijn uitgesplitst in de paragrafen *bewoningssporen* en *vondstmateriaal*.

6.1 Bodemopbouw

Tijdens het onderzoek zijn negen bodemeenheden onderscheiden. In afbeelding 16, 17 en 18 zijn deze in de twee noordwest-zuidoost georiënteerd profielen (A-B en C-D) weergegeven. Het bodempakket bestaat voornamelijk uit antropogene ophogingen en slooplagen. De dateringsgrenzen van de ophogingen zijn deels gebaseerd op de hierin aangetroffen vondsten en de superpositie van de afbraaklagen van de verschillende fases van de kloosterkerk. De eenheden worden van onder naar boven beschreven.

Organisch pakket 1 (Hollandveen Laagpakket)
Het diepst aangetroffen pakket bestaat uit bruin veen. De diepteligging van de top van het veen varieert sterk en ligt het hoogst langs de Voorstraat. Hier is de top aanwezig op 2,17 m – NAP (tussen 4,75 en 5,15 m – mv). In zuidoostelijke richting ligt de top van het veen steeds lager: op circa 40 m achter de Voorstraat is dit 4 m – NAP (7 m – mv, profielraai A - B). Op sommige locaties zijn ingeschakelde kleilagen waargenomen (put 48, onder 3,4 m – NAP). Gezien het feit dat het veen direct aan de Voorstraat hoger ligt en dus minder ingedrukt is door de latere ophogingspakketten, is het aannemelijk dat er hier dieper gelegen nog steviger (rest)geulafzettingen van de Thuredrith aanwezig zijn.
Organisch pakket 1 is een intacte veenafzetting die wordt gerekend tot de Formatie van Nieuwkoop, het Hollandveen Laagpakket.

Organo-klastisch pakket 1 (antropogeen beïnvloede komklei Thuredrith)
Op het veen is direct aan de Voorstraat een bruingrijze, sterk venige kleilaag aanwezig. In de profielraai C – D heeft deze een natuurlijk karakter. Er zijn wel grijze kleikluiten in waargenomen, wat kan wijzen op antropogene[40] beïnvloeding. De afzetting heeft een dikte van 16 cm. In de profielraai A – B heeft het pakket een andere samenstelling. Er zijn grijze kleilagen, mestlaagjes en een mogelijke ingraving aanwezig. In de lagen zijn een ijzeren nagel en enkele ondetermineerbare ijzeren objecten gevonden.[41] Van deze vondsten is helaas geen duidelijke datering mogelijk. Het pakket heeft hier een dikte tot circa 60 cm.
Organo-klastisch pakket 1 is in oorsprong waarschijnlijk een komkleiafzetting van de Thuredrith en behoort tot de Formatie van Echteld. Dit pakket is echter deels antropogeen beïnvloed door verspitting en (mogelijk) ophoging en is dus in dat geval ook ten dele door mensen opgebracht. De oorspronkelijke rivierafzetting zal dateren uit de periode vóór de oudste (middeleeuwse) bewoning van de locatie. De oudste bewoningssporen - de oudste bewoning langs de Thuredrith - kunnen dateren uit de periode eind 10e eeuw en eerste helft 11e eeuw. Dit is gebaseerd op C14-dateringen van andere vindplaatsen in de stad.[42] De top van het pakket, en ingravingsniveau van het oudste kuiltje, ligt op 1,90 m – NAP (4,87 m – mv).

Antropogeen pakket 1 (opgebrachte grond, ca. 11e eeuw – 1246)
Antropogeen pakket 1 is het oudste pakket waarvan zeker is dat het door mensen is opgebracht. Het onderste niveau bestaat uit 'schone' bruine, (venige) klei en heeft een dikte van ongeveer 50 cm. Hierop zijn verschillende lagen bruine/grijze, humeuze klei aanwezig. Het ophogingspakket is direct aan de Voorstraat het dikst en neemt af in zuidoostelijke richting. De relatie tussen de verschillende ophogingslagen in een noordoost-zuidwestelijke richting is onbekend. Dit is niet (meer) te bepalen omdat er geen parallel aan de Voorstraat

40 Zie Begrippen en Afkortingen.
41 Vondstnrs. respectievelijk: 42-0-238 en 40-0-98 (beide gevonden in profiel = 0 in codering).
42 Dorst 2014 en Dorst & de Boer 2017. Gebaseerd op C14-dateringen van het oudste ophogingspakket direct achter de Voorstraat, Van der Kooghplaats 1, en de Grote Kerk. Deze geven dateringen tussen 985 en 1045.

georiënteerde bodemprofielen zijn gedocumenteerd. Tijdens het veldwerk is echter vastgesteld dat er direct aan de Voorstraat sprake is van twee woonheuvels (hillen). Door omstandigheden zijn de benodigde profielen niet gedocumenteerd.[43]
Aan de Voorstraat ligt de top van het pakket rond 0 m NAP (ca. 2,75-2,85 m – mv) en is het ongeveer tussen 175 en 190 cm dik. Op 40 m vanaf de Voorstraat ligt de top op ongeveer 2,65 m – NAP en is het tussen 100 en 170 cm dik. In de verschillende lagen is huisafval aanwezig, waaronder keramiek, metaal, leer, textiel en dierlijk bot. Daarnaast bevinden zich in dit pakket afvalkuilen, palen, vlechtwerkwanden en een greppel. Het vondstcomplex uit de jongste ophogingslagen en afvalkuilen in dit pakket is te dateren in de eerste helft van de 13e eeuw. Het gehele ophogingspakket is te dateren in de periode tussen circa eind 10e eeuw en 1246, het (vermoedelijke) stichtingsjaar van het klooster.

Antropogeen pakket 2 (opgebrachte grond oudste kloostercomplex, 1246)
Antropogeen pakket 2 is een relatief homogeen ophogingspakket dat bestaat uit bruin/grijs gevlekte klei. Het pakket zal zijn opgebracht voorafgaand aan de bouw van het oudste klooster, (direct) vóór 1246. De laagte tussen de twee woonheuvels zou hierbij zijn opgevuld om de bouw van de, parallel aan de Voorstraat gelegen, kloosterkerk mogelijk te maken. Op het achterterrein waren in het ophogingspakket nog spit-sporen van een schep herkenbaar. Met dit ophogingspakket werd met name de strook grond direct aan de Voorstraat geëgaliseerd. Aan de Voorstraat (naar de dijk toe) heeft het pakket een dikte tussen circa 25 en 45 cm, terwijl dat in zuidoostelijke richting (van de dijk af) oploopt tot een dikte tussen ongeveer 80 en 120 cm. Aan de Voorstraat ligt de top tussen 0,25 en 0,32 m + NAP. Op het achterterrein, circa 70 m vanuit de Voorstraat ligt de top tussen 1,40 en 1,65 m – NAP. Van de Voorstraat afgaand blijft dus wel een helling op het terrein aanwezig.
In het pakket zijn een ondetermineerbaar fragmentje ijzer, twee ijzeren nagels en ijzeren plaatje met nagel aangetroffen, vermoedelijk bouwafval.[44] De graven van de oudste kloosterfase zijn ingegraven in dit pakket (afb. 18). Antropogeen pakket 2 zal zijn opgebracht in één worp, direct voorafgaand aan de bouw van het klooster in (waarschijnlijk) 1246.

Antropogeen pakket 3 (slooplaag eerste kloostercomplex, ca. 1300)
Antropogeen pakket 3 bestaat uit bruingrijze klei met veel baksteenpuin, dakleifragmenten en brokken tufsteen. Het heeft een dikte tot maximaal 100 cm. De top ligt aan de Voorstraat tussen 0,7 en 0,9 m + NAP en op het achterterrein tussen 0,8 en 0,9 m – NAP. De laag is ontstaan door de sloop van het eerste klooster, waarbij veel slooppuin over het achterliggende gebied is verspreid. Dit zal zijn gedaan om het terrein nog meer te egaliseren; in de tweede bouwfase van het klooster wordt de kerk namelijk naar het middenterrein verplaatst.
De puinlaag dient daarbij ook als funderingspakket voor de bebouwing van het tweede kloostercomplex. Het pakket is te dateren rond 1300.

Antropogeen pakket 4A en 4B (opgebrachte grond, ná 1300 – 1572)
Dit is een heterogeen pakket van verschillende ophogingslagen bruine, grijze en bruingrijze klei waarvan sommige vrij 'schoon' zijn en andere fragmenten bouwpuin of as bevatten. Aan de Voorstraat (naar de dijk toe) heeft het pakket een dikte tussen circa 23 en 65 cm. Dit loopt in zuidoostelijke richting (van de dijk af) op tot een dikte van maximaal 250 cm. De top ligt rond 1 m + NAP.
Het terrein wordt gedurende de periode waarin het pakket is opgebracht geheel geëgaliseerd. De onderste lagen van het pakket zullen als egalisatie en versteviging zijn opgebracht voorafgaand aan de bouw van het tweede kloostercomplex, rond 1300. De jongere lagen van dit pakket zullen zijn opgebracht om de begraaflocaties te verhogen, voorafgaand aan de bebouwing van de derde kloosterfase vanaf (mogelijk) circa 1338. In het pakket zijn verschillende vondsten aangetroffen, waaronder voornamelijk (slecht te dateren) fragmenten bouwmateriaal. In het gehele pakket zijn graven aanwezig uit de tweede en derde fase van het klooster, tussen circa 1300 tot 1572. Op sommige locaties is het pakket te

43 De Voorstraat is ook momenteel nog een waterkerende dijk. Het graven hierin staat onder streng toezicht van het Waterschap/Rijkswaterstaat. Aangezien er geen beschermende maatregelen genomen waren, kon er niet langdurig op deze diepte gewerkt worden. Hierdoor is de aanwezigheid van opgehoogde woonheuvels alleen waargenomen en niet gedocumenteerd. Mondelinge communicatie waarneming projectleider ROB: dhr. Sarfatij.

44 Vondstnrs. respectievelijk: 42-0-231, 42-0-233.

scheiden in deze twee bouwfases, bijvoorbeeld ter hoogte van de pandgang van het tweede kloostercomplex. De vloerfases van de pandgang zijn hier afgedekt door een 2e slooplaag en een nieuwe fase van ophogingen (afb. 18, antropogeen pakket 4B).

Antropogeen pakket 5 (slooplaag tweede kloostercomplex, mogelijk direct ná 1338)
Lokaal is op een enkele plaats een tweede slooplaag aanwezig. Dit is een laag fijn puin en mortel met een dikte van maximaal 55 cm (afb. 18). De laag is afkomstig van de sloop van (een deel van) de kerk uit de tweede bouwfase. Dit is mogelijk al in de eerste helft van de 14e eeuw gebeurd en kan hebben plaatsgevonden ná de stadsbrand van 1338, waarbij ook het klooster werd getroffen. In de pandgang van deze fase bleken delen van de houtfundering onder de muren te zijn verbrand en in de pandhof uit deze fase zijn kuilen met brandpuin en leistenen aangetroffen. Deze slooplaag kan dus mogelijk direct ná 1338 gedateerd worden.

Antropogeen pakket 6 (opgebrachte grond, ca. 1572/1576 – 1950)
Het jongste ophogingspakket is sterk heterogeen en bestaat uit afwisselend lagen bruine, grijze en blauwgrijze klei met wisselende hoeveelheden bouwpuin. Op enkele locaties bestaat de onderste laag uit verbrande klei met houtskool, as en veel (afval)resten brons.[45] Dit is een werkvloerniveau van de geschutsgieterij die (in/vanaf) 1573 (tot 1576) in het klooster gehuisvest was. De andere ophogingen zullen deels te maken hebben met de sloop van grote delen van het kloostercomplex en het daarna weer in gebruik nemen voor andere doeleinden. Het pakket heeft een dikte tussen circa 175 en 215 cm. Hierin zijn verschillende vondsten aangetroffen, waaronder veel fragmenten bouwmateriaal van de verschillende kloosterfases en diverse vondsten uit de post-kloosterfase, die te dateren is tot in de 19e eeuw. In het gehele pakket zijn ook bouwresten aanwezig van de huizen die ná de sloop van de kloosterkerk langs de Voorstraat zijn gebouwd.

45 Dit is onder andere waargenomen in put 43, 44 en 46 (vondstnr. 15), rond 1,2 m + NAP.

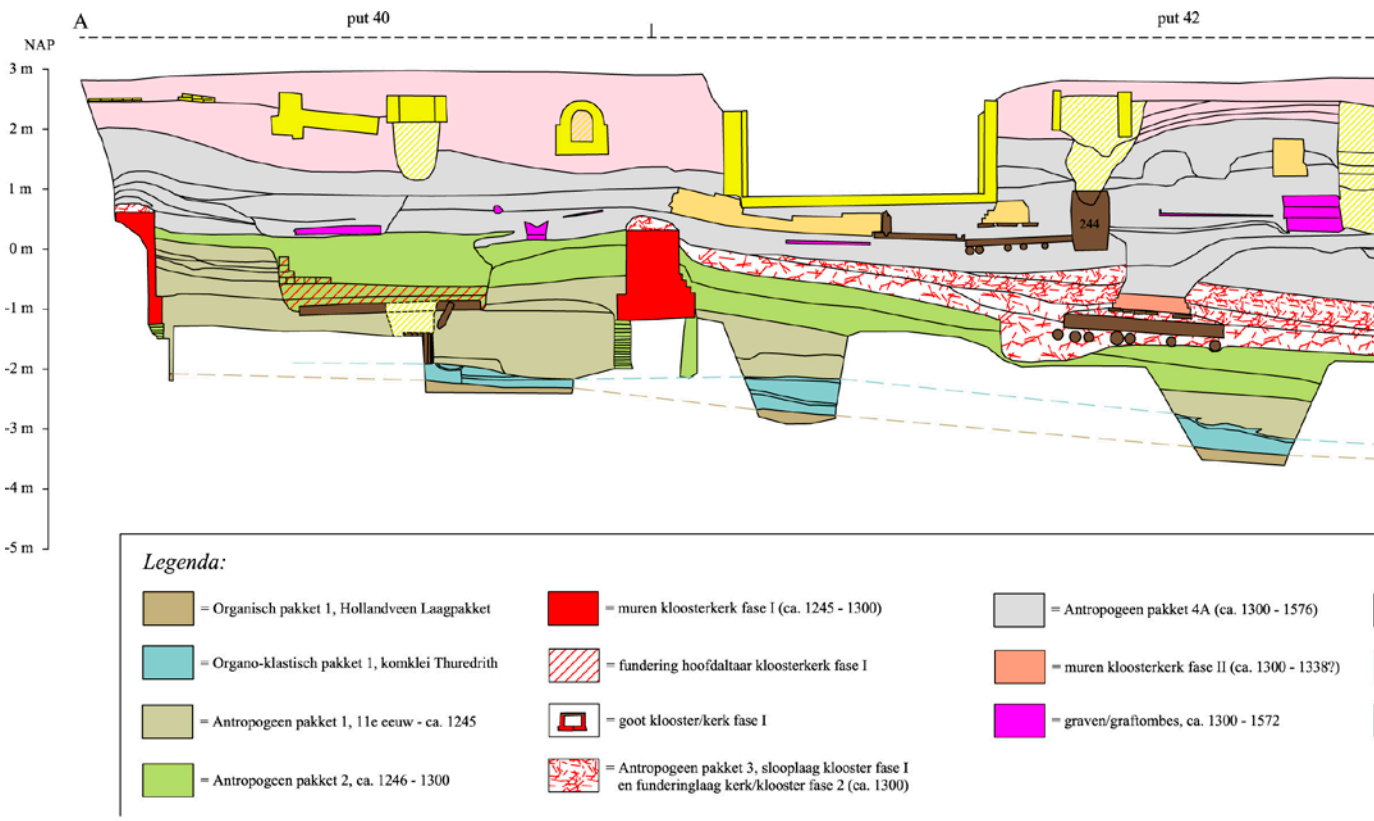

Afb. 16. Noordwest-zuidoost bodemprofiel A-B. Voor de ligging van de profielraai, zie afbeelding 15.

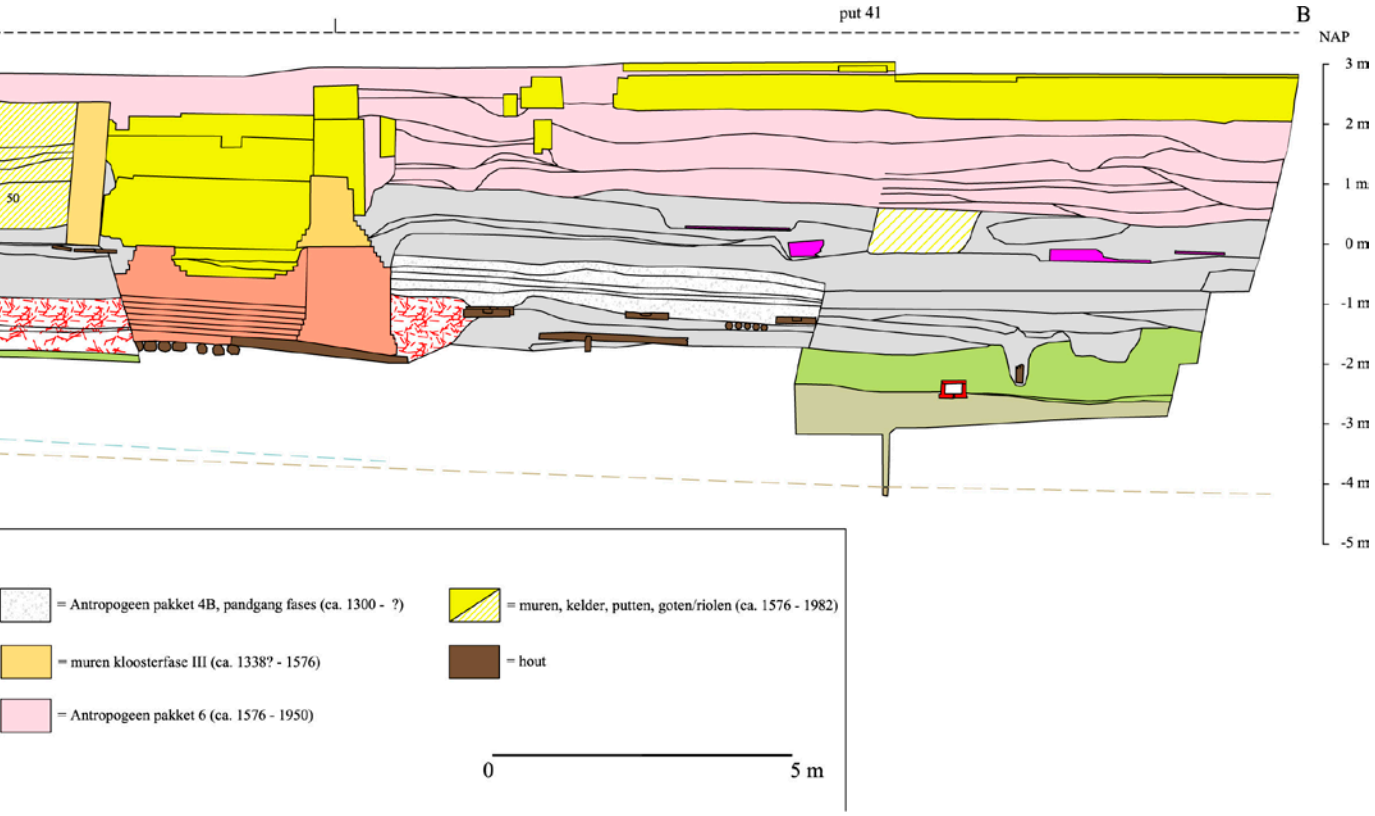

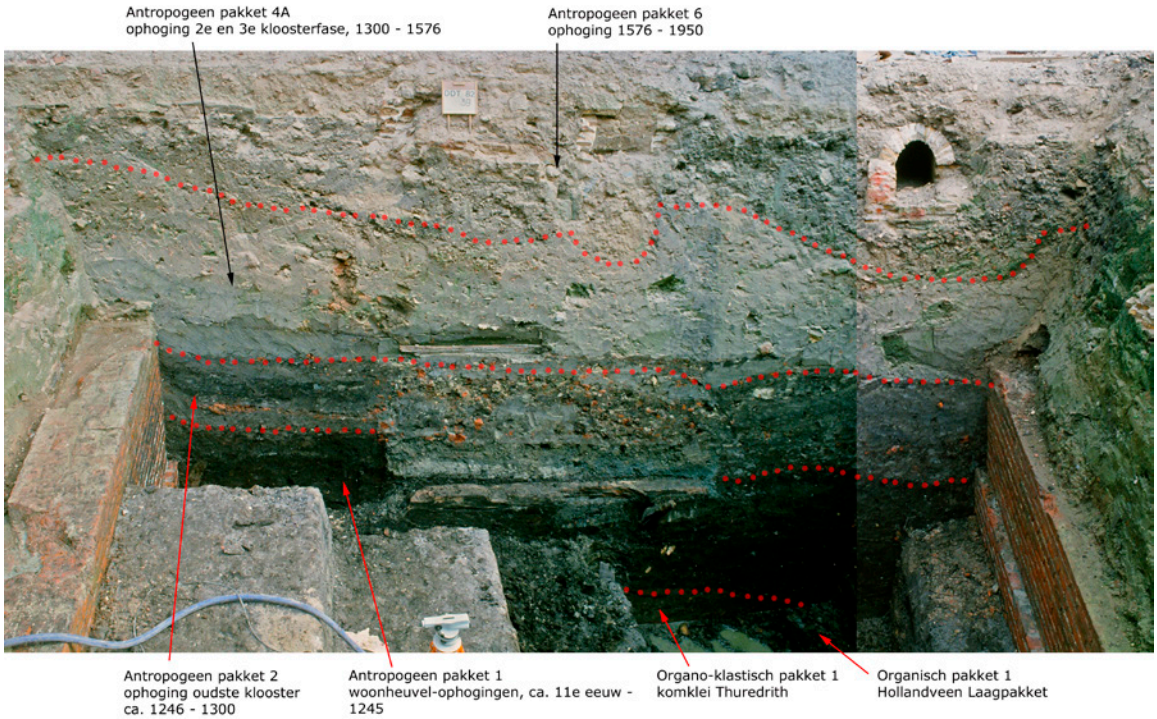

Afb. 17. Het noordelijk deel van bodemprofiel A-B in put 40, waarop de verschillende bodempakketten zijn aangegeven. Links en rechts zijn de lange zijmuren van de oudste kloosterkerk te zien.

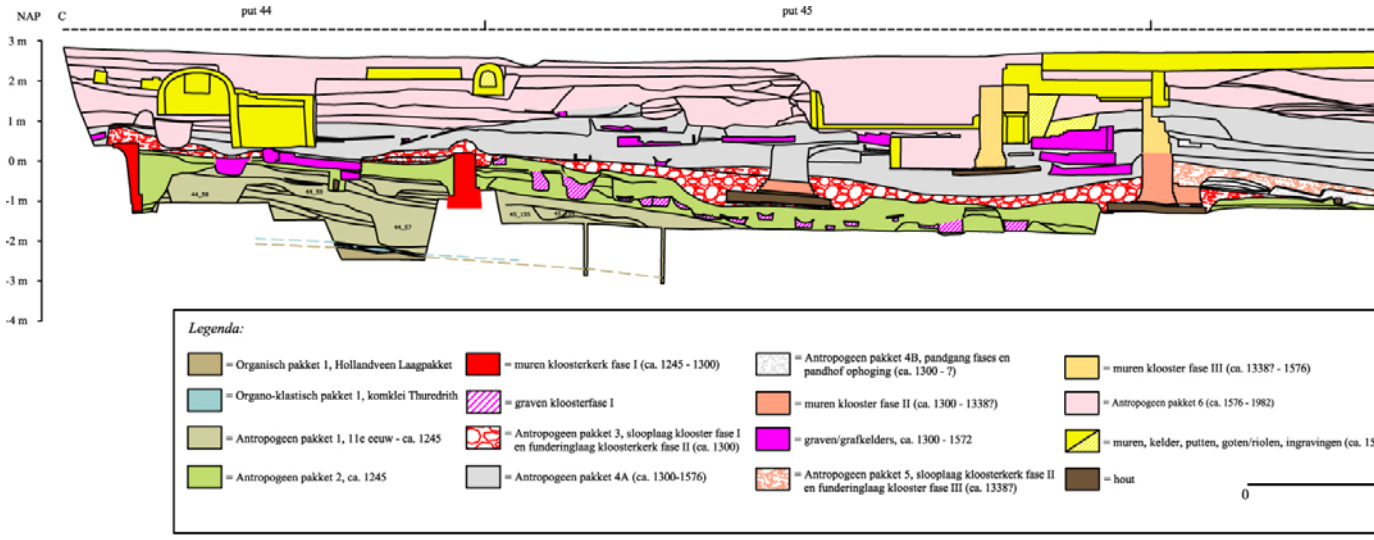

Afb. 18. Noordwest-zuidoost bodemprofiel C-D. Voor de ligging van de profielraai, zie afbeelding 15.

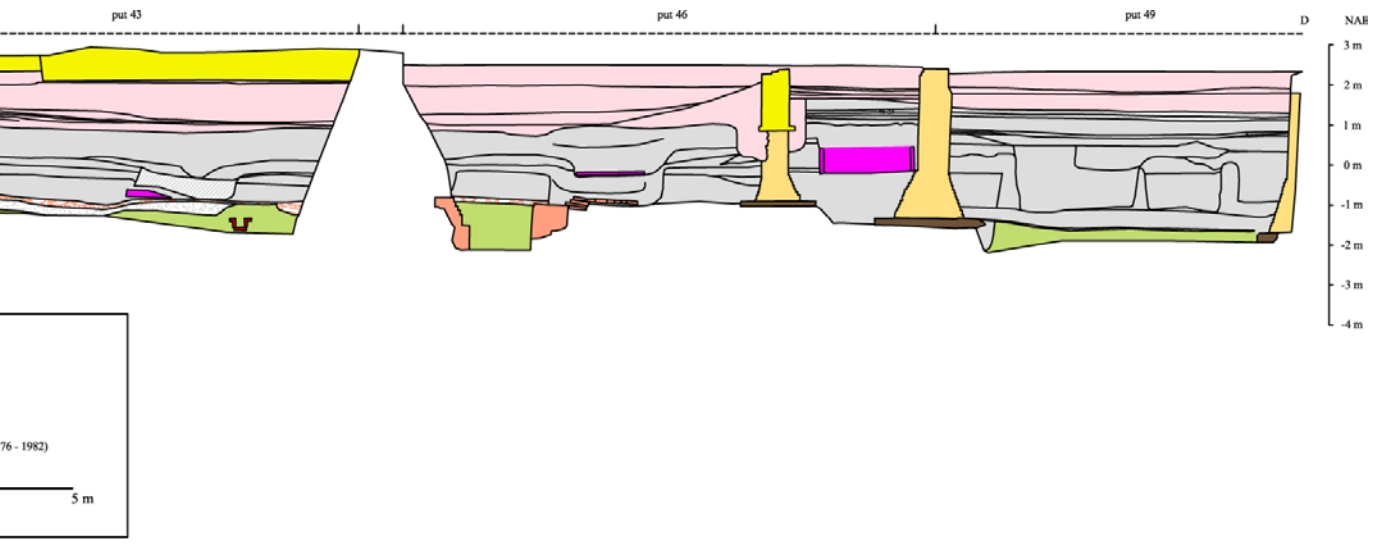

6.2 Bewoningssporen

Tijdens het veldwerk zijn bewoningssporen gedocumenteerd uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, vanaf circa begin 13e eeuw tot de 20e eeuw.[46] Op basis van de dateringen van de ophogingen, het vondstmateriaal en bouwfases zijn de sporen ingedeeld in vijf bewoningsfases:

De pré-kloosterfase (huizen en erfsporen):	circa 1200-1245/1246
De 1e kloosterfase:	circa 1246-1300
De 2e kloosterfase:	circa 1300-1338(?)
De 3e kloosterfase:	circa 1338(?)-1572
De post-kloosterfase (huizen en Oudemannenhuis):	1572-1950

Hieronder worden de verschillende bewoningssporen per fase besproken. Uit de verschillende ophogingspakketten, (afval- en beer)kuilen, water- en tonputten en graven/graftombes zijn vondsten verzameld. De vermelde dateringen in de paragraaf bewoningssporen zijn (grotendeels) gebaseerd op de dateringen van het vondstmateriaal. Op basis hiervan wordt de onderstaande bebouwingsgeschiedenis besproken.

6.2.1 De pré-kloosterfase: circa 1200-1246

Bewoningssporen: diepteligging, aard, ouderdom en interpretatie
In en op het oudste ophogingspakket zijn verschillende bewoningssporen aangetroffen. Het gaat om bewoningssporen uit de periode vóór de bouw van het klooster vanaf 1246.
Deze waren voornamelijk aanwezig op de diepere vlakniveaus (dieper dan 0,58 m – NAP) in de putten 40, 42 en 44 direct aan de Voorstraat. Ook in put 48 is één afvalkuil aangetroffen. Vermoedelijk betreft het een achtererfspoor van een huis aan de Visstraat.
Het gaat om palen, staken, liggend hout, waaronder een gezekerde balk/plank met gaten (vermoedelijke horde), een plankwand- of beschoeiing, vlechtwerk, een laag stro, vijf kuilen en een ondiepe greppel of sloot (afb. 19 en 20). Deze zijn aanwezig tussen circa 0,34 en 1,93 m – NAP (3 - 4,78 m – mv).

46 De bewoning op de locatie is vermoedelijk ouder; dit is echter niet zeker. Er is één vlak aangelegd in de top van de pre-klooster ophogingen en/maar er zijn geen vondsten gedaan die met zekerheid wijzen op een datering vóór ca. 1200.

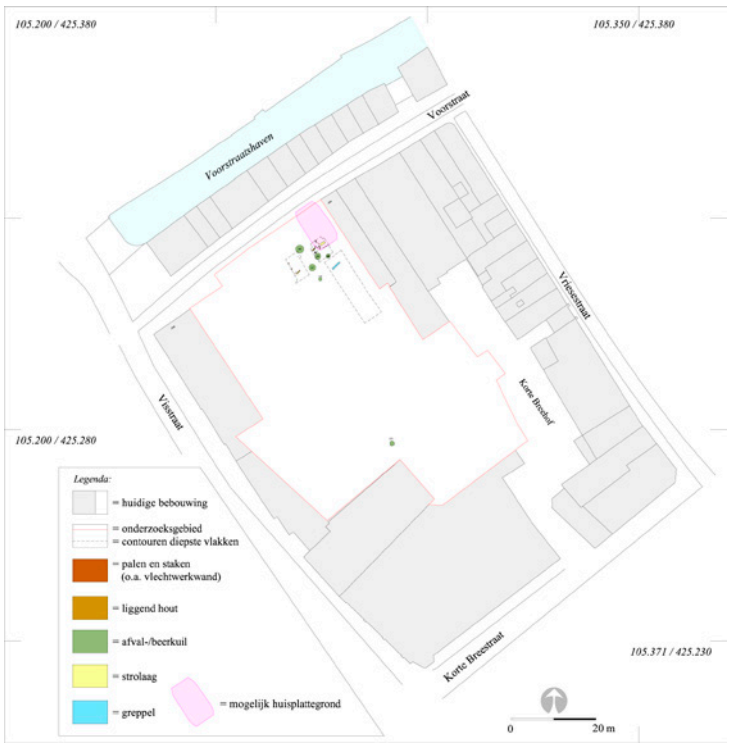

Afb. 19. Overzicht van de bewoningssporen uit de periode vóór de bouw van het klooster.

Afb. 20. Detailoverzicht van de bewoningssporen aan de Voorstraat.

Door het kleine oppervlak van de gedocumenteerde vlakken op deze diepte is dit sporencluster lastig te interpreteren, maar een cluster van palen en staken, opstaande planken, een vlechtwerk wand en liggende palen/balken zijn bekende bouwelementen van houten huizen uit deze periode. Duidelijker aanwijzingen zoals zware palen (gebintstijlen) of haardplaatsen ontbreken, maar deze zullen voornamelijk in het, niet opgegraven, voorste deel van een huis aanwezig zijn geweest. Het hier opgegraven deel zou de achterzijde van een huis met mogelijk nog een staldeel kunnen zijn (afb. 20). Het zou dan gaan om een min of meer rechthoekig huis met een lengte van circa 10 m dat direct, haaks georiënteerd, aan de Voorstraat stond. De top van de rij palen, planken en een mogelijke funderingsvoet van een vlechtwerk hor, ligt tussen 1,63 en 1,93 m – NAP. Een deel van een mogelijke vlechtwerk achterwand en een (inpandige) laag rietstro liggen op circa 1,51 m – NAP.

De top van de andere sporen ligt hoger, tussen 0,34 en 1,52 m – NAP. De relatie tussen de verschillende spoorniveaus in de noordwest-zuidoostelijke oriëntatie is op basis van de gedocumenteerde profielwanden wel duidelijk. Er lijkt sprake van slechts één en mogelijk twee leef-/ingravingsniveaus. De relatie tussen de spoorniveaus in noordoost-zuidwestelijke oriëntatie is niet geheel duidelijk, deels door het ontbreken van parallel aan de Voorstraat georiënteerde bodemprofielen. Hoewel niet gedocumenteerd, is wel vastgesteld dat er sprake is van twee afzonderlijke woonheuvels of hillen (zie 6.1, antropogeen pakket 1).

Het vondstmateriaal uit de (jongste) ophogingslagen van de woonheuvels en de kuilen op de erven is te dateren in de periode 1190-1245.
Hier is dus sprake van bewoning aan de Hoogstraat/Voorstraat vanaf het einde van de 12e eeuw. Twee dikke ophogingspakketten moeten geïnterpreteerd worden als twee afzonderlijke woonheuvels. De bovenste lagen bestaan uit 'vuil' huisafval. Op verschillende niveaus in dit pakket zijn palen, liggend hout en kuilen aanwezig die wijzen op het gebruik van de percelen. De aard van de meeste sporen is lastig te bepalen. De westelijke woonheuvel bestond mogelijk uit een (grotendeels) onbebouwd perceel met erfscheidingen en/of eventueel een lichtgebouwde constructie zoals een schuur of werkplaats. Op de oostelijke woonheuvel is de aanwezigheid van een huis aannemelijker. Het kan gaan om een huis met een lengte van circa 10 m dat haaks aan de Hoogstraat/Voorstraat stond. Op het eventueel bijbehorende zij- en achtererf waren verschillende kuilen aanwezig. Deze (vermoedelijke) woonheuvel was mogelijk omgeven door een greppel/sloot.

6.2.2 De 1e kloosterfase: circa 1246-1300

De resten van het oudste klooster: diepteligging, aard, ouderdom en interpretatie
De oudste kloosterfase is te dateren vanaf 1246-1248. Van deze fase is een groot deel van de kerk, een deel van de pandgang en een niet-voltooide aanbouw aangetroffen. In de pandgang waren verschillende graven aanwezig (afb 21). Deze bebouwingsfase is niet over het gehele plangebied onderzocht. Door de diepteligging (onderzijde muren tot 4,3 m – mv) konden van dit spoorniveau slechts enkele vlakken met een klein oppervlak worden gedocumenteerd. Direct langs de Voorstraat lag de top van de bouwresten tussen 2,18 en 3 m – mv. In zuidelijke richting lag het diepst gelegen graf op 4,19 m – mv. Het beeld is dus fragmentarisch.

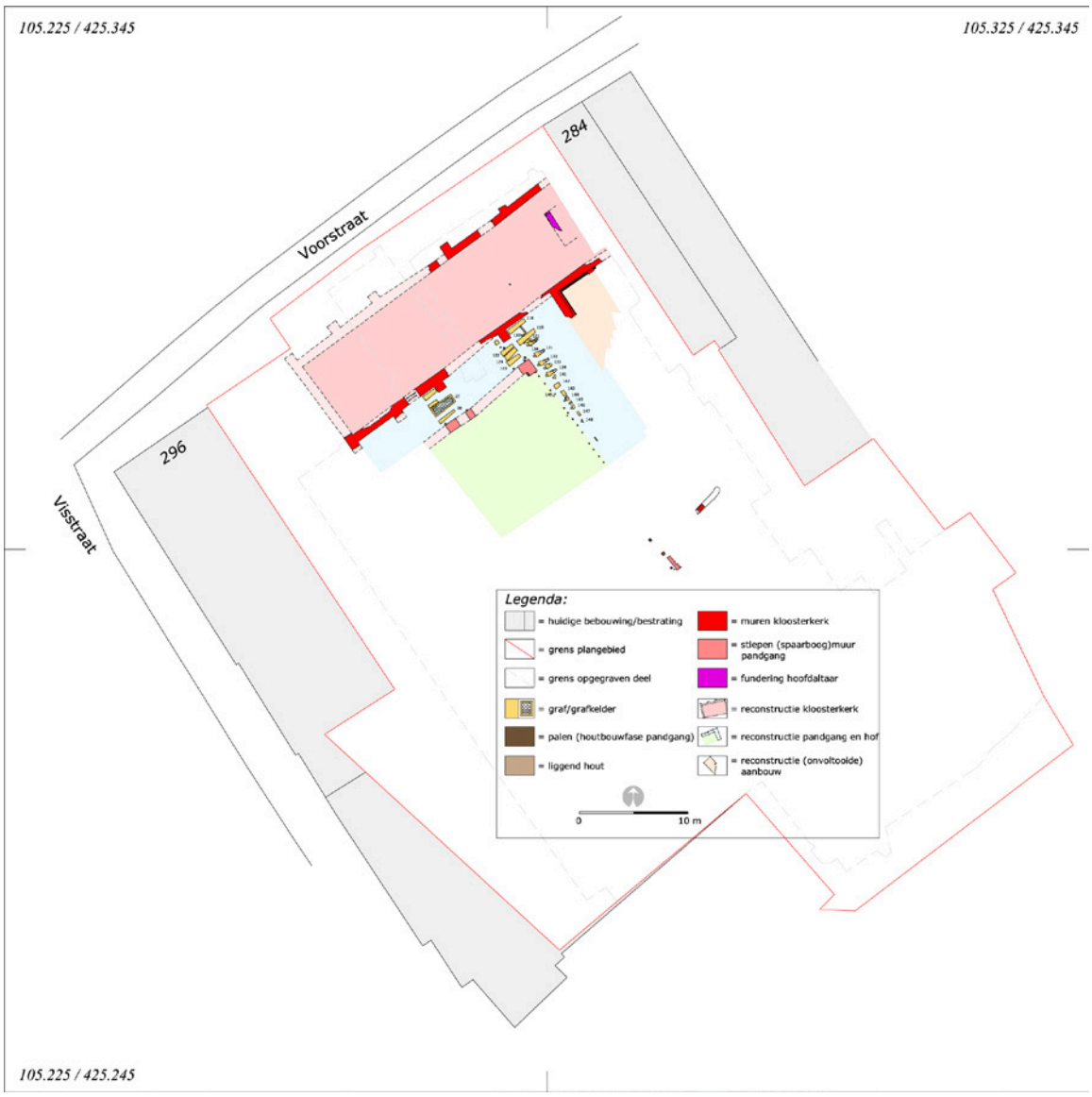

Afb. 21. Bebouwingsresten en graven uit de oudste kloosterfase tussen circa 1246 en 1300.

De kloosterkerk

Direct en parallel aan de Voorstraat stond de kloosterkerk. De kerk was dus zuidwest-noordoost georiënteerd en stond in dezelfde gevellijn als de naastgelegen en nu nog aanwezige kerk van het Heilig Sacramentsgasthuis. Het was een bakstenen zaalkerk met een binnenbreedte van 7,75 m en een buitenbreedte van 9 m. Gezien de datering zal deze in romano-gotische stijl zijn gebouwd: in hoofdlijnen nog grotendeels romaans, maar wel met gotische (decoratieve) elementen. De totale lengte is niet bekend aangezien de achtergevel buiten het opgravingsterrein lag. Op basis van de locatie van het hoofdaltaar kan echter worden aangenomen dat de kerk een lengte had tussen 30 en 35 m. Voor de muren is een voor Dordrecht in deze periode vrij ongebruikelijke funderings-/grondverbeteringstechniek gebruikt.[47] Hierbij is een ongeveer 130 cm brede sleuf gegraven met een diepte van ten minste 80 cm. De sleuf is gevuld met een grondpakket van verschillende dunne laagjes die afwisselend bestaan uit zand en schelpgruis en een enkel laagje grof grind (afb. 18 en 22).

47 Deze grondverbeteringstechniek is ongebruikelijk omdat het een, voor deze periode ouderwetse manier van funderen is en omdat deze eigenlijk niet past bij de slappe klei-veen ondergrond van Dordrecht. De techniek is vooral bekend van andere (zand en zandiger) ondergronden. Voor klei-op-veen ondergronden is een bredere (hout) en baksteenvoet fundering nodig om verzakking tegen te gaan. Mogelijk is de verouderde techniek gebruikt omdat de ervaring nog ontbrak met zware bebouwing op klei-veen gronden.

Afb. 22. Deel van de noordelijke zijgevel van de oudste kloosterkerk, gezien tegen de binnenzijde.

Er is dus sprake van een strokenfundering op een grondverbeteringspakket, oftewel een fundering op kunstmatig 'staal'. Dit was gedurende de Romaanse tijd een gebruikelijke funderingstechniek voor vroeg-kerkelijke tuf- en baksteenbouw, die werd toegepast om op instabiele grond een steviger funderingsbasis te creëren.[48]
Een vergelijkbaar funderingspakket bestaande uit laagjes schelpen en klei is aangetroffen bij de oudste bouwfase van het 12e -eeuwse Cisterciënzerklooster Klaarkamp en de kloosterkerk van Smalle Ee (alleen schelp).[49]

De kerkmuren zijn hierop geplaatst. Deze hebben een brede voet en in het opgaand (massief) werk van de fundering aan de binnenzijde één versnijding en aan de buitenzijde meerdere versnijdingen (afb. 22 en 23). Op ten minste één locatie is vastgesteld dat er sprake was van een doorbroken spaarboog in de funderingsmuur.[50] De muren zijn in Vlaams verband gemetseld met rode bakstenen van het formaat 30/32 x 15 x 7/8 cm.[51] De zijmuren hadden een breedte van 60 cm en waren voorzien van korte steunberen. De onderlinge afstand tussen de steunberen varieert.
Van deze kerk is geen vloerniveau aangetroffen, destijds is dus gesloopt tot onder de bijbehorende kerkvloer. Centraal achterin de kerk (oost) bevond zich een 3,5 m brede kuil met mortel en enkele fragmentjes bouwpuin. Op een dieper niveau was een laag koud tegen elkaar gelegen gebroken bakstenen van het formaat kloostermop aanwezig. Aan de noordzijde ging deze fundering over in een klein deel opgaand muurwerk van slordig gemetselde, gebroken kloostermoppen (afb. 23). Hieronder waren lagen tufsteengruis en mortelgruis en een laag zware eikenhouten balken aangebracht.[52] Gezien de locatie in de kerk zal dit de fundering zijn geweest van het hoogaltaar.

48 Stenvert & Van Tussenbroek (red) 2007, K. Emmens, Emmens BCA, pers. communicatie, met dank voor de informatie over vroege baksteenbouw(funderingen).
49 Emmens 2008.
50 Zie afb. 21 en 25. De doorbroken spaarboog zit in de zuidelijke zijmuur, direct ten noorden van de enige bakstenen grafkelder.
51 Zowel het baksteenformaat als het Vlaams metselverband (afwisselende lagen drieklezoor-strek-kop-strek, ect, strek) wijzen op een datering in de 13e eeuw. Het gebruik van het Vlaams verband voor metselwerk van dergelijke gebouwen neemt na het eerste kwart van de 14e eeuw snel af (Stenvert & Van Tussenbroek 2007, 137).
52 De onderkant van de kuil voor de altaarfundering lag op 1 m – NAP. De bovenzijde van het nog resterende deel van de altaarfundering lag op 0,13 m – NAP. De determinatie van de balkfundering als zijnde eikenhout is in het veld gedaan (ook niet-geanalyseerd monster genomen = vondstnr 107).

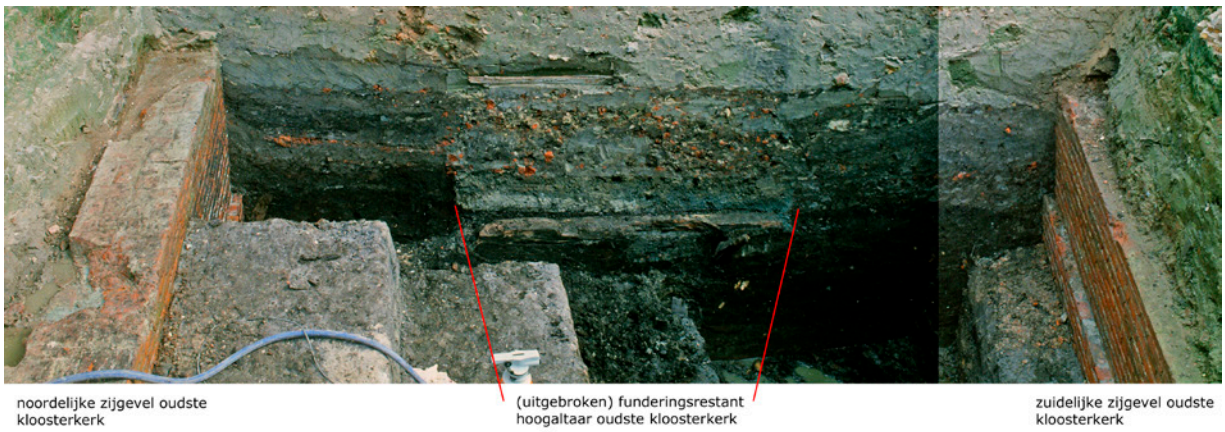

Afb. 23. Doorsnede van de oudste kloosterkerk met daarin de funderingskuil voor het hoogaltaar. Zichtbaar zijn de onderste balken funderingshout en stabilisatie- en egalisatielagen van mortel- en tufsteengruis, met daarop resten van de bakstenen altaarfundering.

De pandgang en -hof

Langs de zuidelijke zijmuur van de kerk liep een pandgang. Deze was waarschijnlijk in de oudste opzet van hout. De houten omgang wordt (deels) gemarkeerd door zware, vierkant gekapte eikenhouten palen met een onderlinge afstand tussen circa 60 en 80 cm (afb. 24).[53]

Afb. 24. Overzicht van de palenrij van de (oostelijke) houten pandgang met daarbinnen (in het profiel) enkele begravingen. Op de achtergrond is een deel van de zuidgevel van de kloosterkerk te zien, met steunbeer. Dit profiel (put 45) is voor een deel weergegeven in bodemprofiel C-D, zie afb. 18.

In een latere fase werd begonnen met de aanleg van een bakstenen pandgang. Hiervan zijn drie bakstenen poeren gevonden. Deze waren onderling verbonden door bakstenen grondbogen waarvan alleen de aanzetten nog zichtbaar waren (afb. 25).[54] Eén van de poeren was gefundeerd op twee lagen hergebruikt scheepshout, die kruislings over elkaar gelegd waren.

53 Vondstnummers put 45: 135, 136, 137, 150, 151 en 152. De determinatie dat het eikenhout betreft is een veldwaarneming.

54 Poeren zijn bakstenen bouwblokken die (hier) dienen als funderingsvoet voor de funderingsgrondbogen van de muur van de pandgang. De gebruikte bakstenen hebben een formaat van 30x15x7/8 cm.

Afb. 25. Deel van de oostelijke en noordelijke pandgang, gezien vanaf de zuidgevel van de kloosterkerk in zuidoostelijke richting. In de pandgang zijn verschillende graven aanwezig. De bakstenen stiep (fundament) markeert de noordoostelijke hoek van de pandgang. Het houtwerk op de achtergrond is een muurfundering van de tweede kloosterkerk. Deze behoort niet tot de oudste pandgang.
Detail: de stiep gezien vanuit de pandhof in noordelijke richting. Links is de aanzet naar de spaarboog te zien.

Langs de zuidelijke zijmuur van de kerk had de pandgang een breedte van ongeveer 3,5 m. Het 'verstenen' van de pandgang startte in zuidelijke richting, maar is niet voltooid. De zijmuur die de oostelijke pandgang moest vormen is deels in zuidelijke richting begonnen, maar (vermoedelijk) na 2,5 m gestaakt en schuin vertand afgemetseld (afb. 26). In de pandhof zijn geen sporen aangetroffen.

De (niet-voltooide) aanbouw[55]

Drie meter ten oosten van de niet-voltooide oostelijke pandgangmuur was een tweede zijmuur vanuit de kerk aanwezig. Deze is (mogelijk) ook niet voltooid. De aanzet voor deze muur is al na 35 cm gestaakt en was schuin vertand afgemetseld (afb. 26). Aangezien er op deze hoogte aan de andere noordelijke zijmuur van de kerk geen steunbeer aanwezig is, kan aangenomen worden dat deze bedoeld was om een aanbouw te creëren in de noordoosthoek van de kerk en pandgang. Het gebouw of vertrek zou een breedte gehad hebben van ongeveer 3,3 m.

Afb. 26. De twee onafgewerkte muren aan de zuidzijde van de kloosterkerk. Links is de muur van de oostelijke pandgang te zien en rechts de onafgemaakte muur die, samen met de pandgangmuur, een niet-voltooide aanbouw moest vormen.

55 De suggestie dat er sprake is van niet-voltooide bebouwing komt van dhr. M.J.A. de Haan.

De graven

In de pandgang zijn 24 graven en drie clusters met verstoorde menselijke resten gevonden. De graven waren hetzelfde georiënteerd als de kerk: met het hoofdeinde in zuidwestelijke richting en het voeteneinde in noordoostelijke richting (afb. 21 en 24). De graven worden nader besproken in paragraaf 6.3.

6.2.3 De 2e kloosterfase: circa 1300-1338 (?)

Vanaf vermoedelijk het begin van de 14e eeuw is een nieuw kloostercomplex gebouwd (afb. 27). De startdatering is niet zeker en is onder andere gebaseerd op het feit dat het Vlaams metselverband niet meer is gebruikt in deze herbouwfase.[56] Vóórafgaand aan de bouw zijn de muren van het oudere klooster tot op de fundering gesloopt. De bakstenen hiervan zullen zijn hergebruikt in de herbouw. Dit is af te leiden uit het feit dat de muren netjes tot op één en hetzelfde niveau zijn afgebroken (zie afb. 22 en 23).[57] De vermoedelijke einddatering van deze bouwfase is mogelijk geassocieerd met de stadsbrand van 1338.

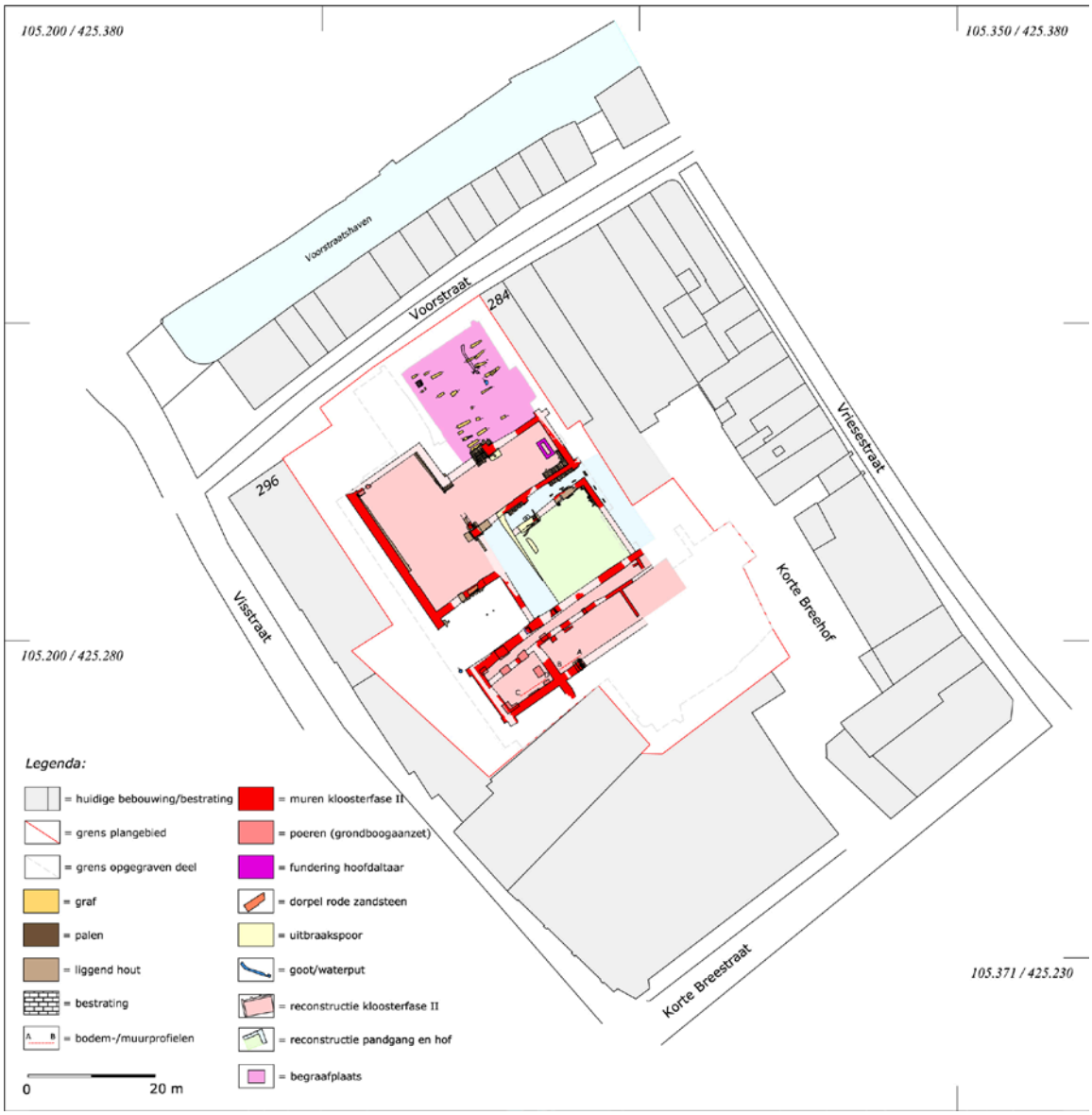

Afb. 27. Overzicht van de bebouwingsresten en graven die behoren tot de tweede kloosterfase tussen circa 1300 en 1338 (?).

56 Het gebruik van Vlaams verband metselwerk voor recht muurwerk is met enige zekerheid te dateren tot het begin van de 14e eeuw. In latere perioden wordt het wel gebruikt, maar komt het met name voor bij rondgaand muurwerk, zoals torens.

57 Sarfatij 1983, Jaarverslag ROB.

De kloosterkerk

De kloosterkerk werd circa 16 m in zuidelijke richting herbouwd. De noordoost-zuidwestelijke oriëntatie bleef gehandhaafd, maar het grondplan veranderde wel. De kerk was T-vormig, met het koorgedeelte in het noordoosten. Deze had een binnenlengte van 18,5 m en een binnenbreedte van 8 m. Op de uiteinden en in het midden van het koordeel waren kleine steunberen aanwezig. In het zuidwesten was haaks hierop het schip/transept gebouwd met een binnenlengte van circa 22 m en een binnenbreedte van circa 11,5 m (afb. 27). De totale buitenlengte zal ongeveer 32,5 m zijn geweest. De muren van de kerk zijn met rode bakstenen gemetseld in onregelmatige verbanden. Bij sommige (opgaande) muurdelen lijkt sprake van een halfsteen-verband terwijl andere funderingsdelen in een slordig kruisverband lijken te zijn gemetseld. Het formaat van de bakstenen varieerde tussen 28/30x13/14x7/8 cm en er is waarschijnlijk (ook) sprake van hergebruikte stenen uit de oudste kloosterbebouwing. In tegenstelling tot de oudste kerk zijn de muren nu gefundeerd op een zware houtconstructie (afb. 28).

Afb. 28. Doorsnede van de kloosterkerk uit de tweede bouwfase, gezien vanuit de Voorstraat in zuidoostelijke richting. Op de voorgrond is de noordgevel van de kloosterkerk te zien en achteraan de zuidgevel. In het midden de fundering van het hoogaltaar.

De onderste laag funderingshout bestond uit hergebruikt scheepshout dat was gerangschikt in de lengterichting van de muur. Er waren zowel planken van scheepswanden (met nagels en krammen) als andere scheepsonderdelen aanwezig (afb. 29). Haaks hierop lagen lange zware stammen van een zachte houtsoort. Op de uiteinden van verschillende stammen waren gaten en inkepingen aanwezig. Hieraan kon een touw bevestigd worden om de stammen op hun plaats te slepen. Op de stammen lag een laag planken, ook weer in de lengterichting van de muur. Hiertussen bevonden zich wederom delen van overnaadse, gebreeuwde scheepswanden (afb. 29).[58] Ten slotte is hierop de funderingsmuur gezet. Deze had zowel aan de buiten- als aan de binnenzijde een breder wordende voet.
Aangezien een insteek langs de kerkmuur ontbreekt lijkt de basis te zijn aangelegd voordat het terrein is opgehoogd. Hierdoor werd dubbel werk bespaard: de fundering is aangelegd op het al gezette grondpakket, waarna de funderingsmuren zijn opgemetseld en ten slotte een ophogingspakket werd opgebracht.[59]

58 Dergelijke scheepswanden werden (in historische bronnen) ook wel aangeduid met de term 'huiden'. Vandaar dat er (vroeger) vaak werd verondersteld dat baksteen muren werden gebouwd op huiden van dieren.

59 Mondelinge mededeling M.J.A. de Haan.

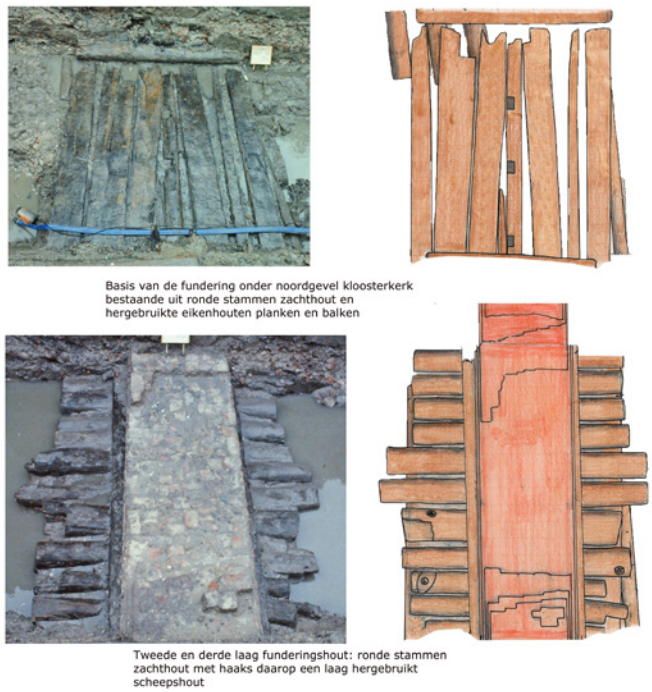

Afb. 29. Opbouw van de funderingshoutconstructie onder de noordgevel van de kloosterkerk, ter hoogte van het koor (tekeningen: M.J.A. de Haan).

Achterin het koor was de fundering van het hoofdaltaar aanwezig (afb. 27 en 28). Deze had een afmeting van 3x1,5 m en bestond uit rode bakstenen in dezelfde formaten als de muren van de kerk. In het midden van de altaarfundering was een open ruimte. Deze zal zijn gebruikt voor de opslag van altaarrelikwieën.[60]

Omdat veel muurwerk van het schip/transept onder de derde kerkfase zat, konden deze muren minder goed onderzocht worden. Van de westgevel (put 50) is vastgesteld dat de muur gefundeerd is door middel van bakstenen grondbogen tussen (waarschijnlijk) bakstenen poeren. Deze constructie is voor het hoofdgebouw goed gedocumenteerd en zal daar besproken worden. In de zuidgevel van het schip bevond zich een doorgang naar buiten. De doorgang was voorzien van een rode natuurstenen dorpel, mogelijk Bremer zandsteen, met aan de straatzijde een houten rand.[61]

De pandgang en -hof

De pandgang en pandhof bevinden zich in deze bouwfase in de zuidoosthoek van de kloosterkerk (afb. 27, 30). Tezamen hadden ze een oppervlak van circa 16,5 x 22 m, waarbij de pandhof nagenoeg een vierkant vormde van 13x13 m.

60 Het vereren van relikwieën komt voort uit de vroeg-christelijke gewoonte om de liturgie te vieren boven het graf van martelaren (*ad sanctos*). Toen in later tijden op dergelijke graven kerken verrezen, ontstond de gewoonte om relikwieën in of onder het altaar te plaatsen. Onder het altaar dient zich daarom nog altijd een relikwie van een martelaar te bevinden (http://nl.wikipedia.org/wiki/Relikwie).

61 De dorpel lag op circa 0,25 m – NAP (houtwerk op 0,26 m – NAP en zandsteen op 0,23 m – NAP). De mogelijke determinatie als Bremer/Weser zandsteen is gebaseerd op enkele verzamelde fragmenten bouwmateriaal van dit type. Deze worden besproken onder het vondstmateriaal.

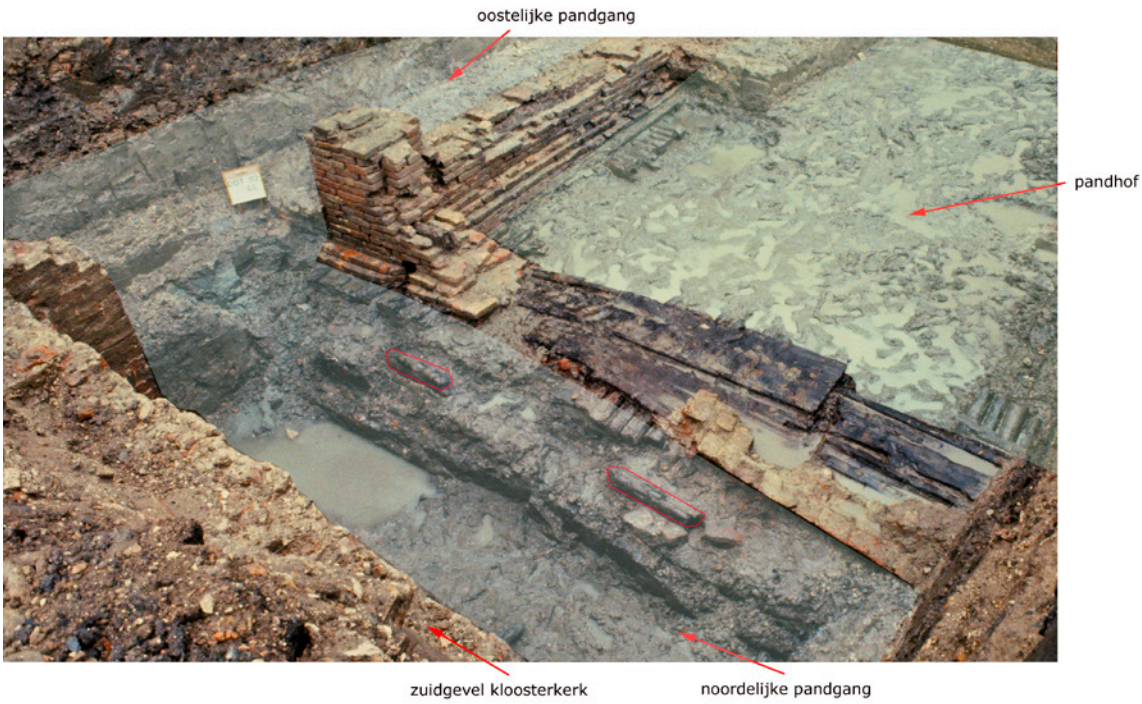

Afb. 30. Boven: de noordoostelijke hoek van de pandgang en pandhof, gezien vanaf de zuidgevel van de kloosterkerk in oostelijke richting. In de noordelijke pandgang zijn op de voorgrond enkele houten liggers te zien met centrale gaten van de houten pandgangscheiding.
Onder: Gezien vanuit de oostelijke pandgang in de richting van het koor van de kerk. Van de bakstenen pandgangscheiding zijn slechts resten bewaard, maar het westelijke verlengde is herkenbaar aan de hout-fundering.

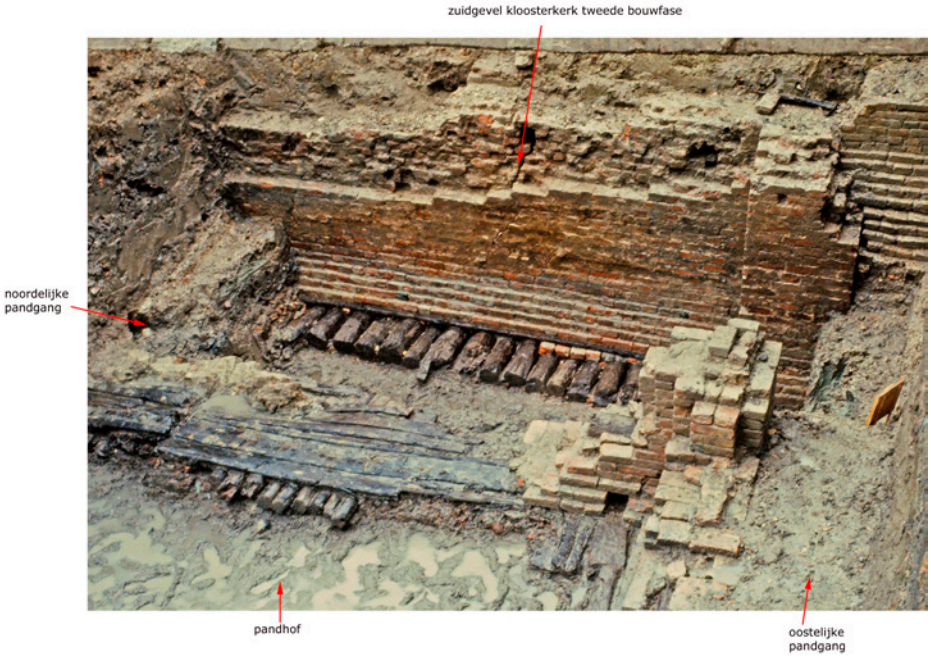

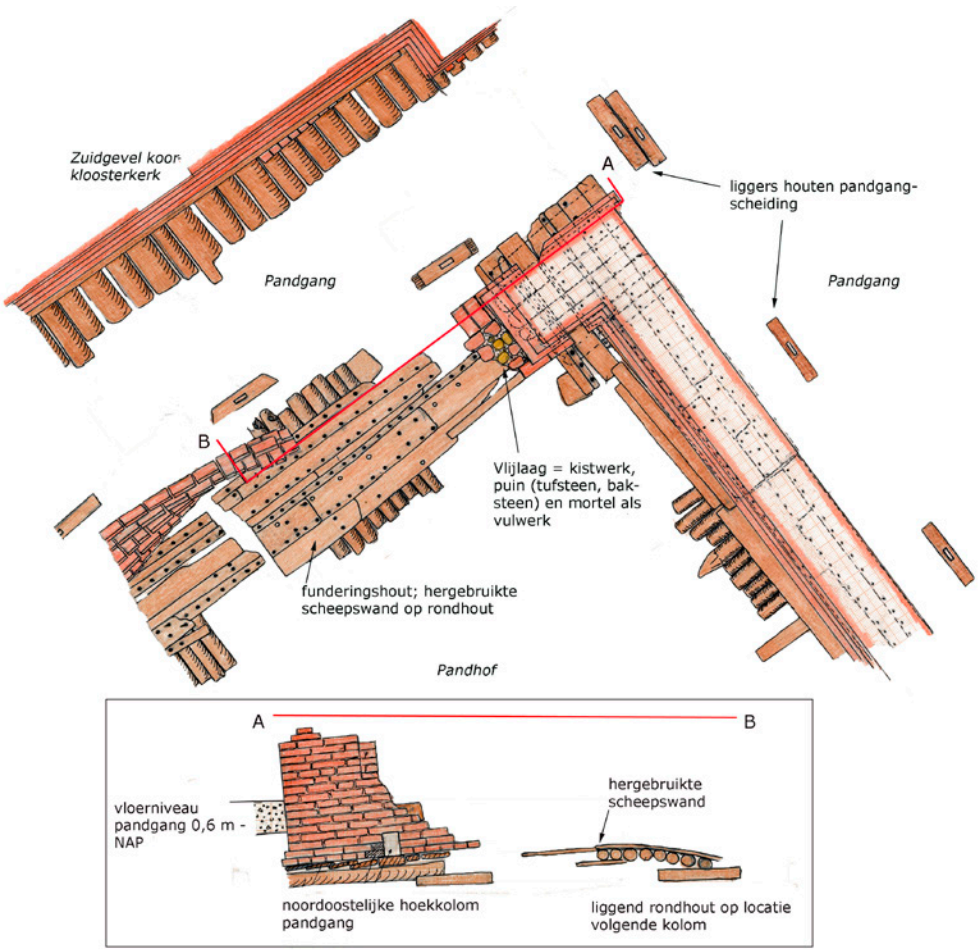

Afb. 31. De noordoostelijke hoek van de pandgang en pandhof in detail. Onder is een dwarsprofiel weergegeven op basis van de profielraai A-B (tekening: M.J.A. de Haan).

De pandgang had waarschijnlijk in de oudste opzet een houten scheidingswand aan de pandhofzijde. Dit is herkenbaar aan een serie liggers met een centraal gat.[62] Ze liggen in dezelfde carré-vorm als de (latere) scheidingsmuur van baksteen (afb. 30, boven). De baksteen pandgangmuur was gefundeerd op een laag hergebruikte scheepswanden. Het zijn resten van overnaads genagelde boten waarvan deels gearticuleerde delen zijn gebruikt. De aanwezige naden waren gebreeuwd met mos en pek (afb. 31).
Ter hoogte van de bakstenen kolommen van de pandgang waren onder deze planken extra funderingsversterkingen aanwezig in de vorm van een rij haaks georiënteerde rondhouten/palen. Bij de noordoostelijke hoekkolom was in de vlijlaag sprake van kistwerk: de bakstenen rand was opgevuld met baksteen- en tufsteenpuin en mortel (afb. 31). Een puinlaag in de oostelijke pandgang markeert waarschijnlijk het voormalige vloerniveau in de omgang. Deze laag lag op 0,6 m – NAP.

De graven

Het nieuwe kerkhof van het klooster lag in deze fase ten noorden van het koor van de kerk en liep vermoedelijk door tot de Voorstraat (afb. 27).
Alle begravingen die aan deze fase worden toegeschreven, lagen op dit kerkhof. Er zijn 24 intacte graven en enkele verstoorde resten gevonden. De begraven individuen hadden nog dezelfde zuidwest-noordoost-oriëntatie als in de oudste kloosterfase. De graven worden nader besproken in paragraaf 6.3.

62 Deze liggers liggen rond de 1 m – NAP.

Het kapittelhuis

Van deze tweede fase is een groot deel van het mogelijke kapittelhuis van het klooster opgegraven. Het gebouw lag ten zuiden van de kerk en was hier via de oostelijke en westelijke pandgang mee verbonden. De zuidelijke pandgang was blijkbaar opgenomen in dit gebouw. Het gaat om een rechthoekig gebouw met een lengte van ten minste 33,5 m en een (buiten)breedte van circa 10 m. Aan de noordzijde bevond zich over de gehele lengte een smalle gang met een breedte van circa 1,5 á 2 m. Ten zuiden hiervan lagen drie vertrekken van verschillende grootte. In het westen een ruimte van circa 5,5 x 8,5 m, in het midden een ruimere zaal van circa 5,5 x 15 m en ten oosten daarvan een ruimte van onbekende lengte (afb. 27). Geheel ten westen lag naast dit gebouw een kleine waterput die waarschijnlijk uit deze kloosterfase dateert.[63]

De fundering van het gebouw bestond uit bakstenen poeren met daartussen bakstenen grondbogen (afb. 32 en 33). Op de locaties van de poeren zijn allereerst aangepunte palen van vurenhout met een lengte van circa 2,5 m ingeslagen.[64] Als extra grondverbetering is tussen de paalkoppen een laag blauwgrijze keien aangebracht. Hierop is vervolgens een laag funderingshout[65] neergelegd, bestaande uit onder meer hergebruikte eikenhouten planken en (andere) resten scheepshout. Onder één van de poeren van de zuidgevel was het blad van een stuurriem van een schip aanwezig (afb. 32). Dit was van eikenhout en had een lengte van 190 cm en een dikte van circa 7 á 8 cm. Ten minste één van de lange zijden was afgeschuind en er waren verschillende gaten in aanwezig, waarvan er drie waren dichtgemaakt met een houten prop. Aan één van de korte zijden was een cluster van vijf (open) gaten aanwezig.[66]

63 Vondstnr. 50-6-47, keramiek uit periode 1280-1310, zie hoofdstuk vondsten/keramiek.
64 De determinatie van het hout is in het veld gedaan door M.J.H. de Haan.
65 Het funderingshout ligt op circa 3 m – NAP.
66 Houtdeterminatie stuurriem in het veld door M.J.A. de Haan. Determinatie als blad stuurriem: dhr. K. Vlierman 1996, 111-114. Met dank aan dhr. W. Waldus voor de informatie.

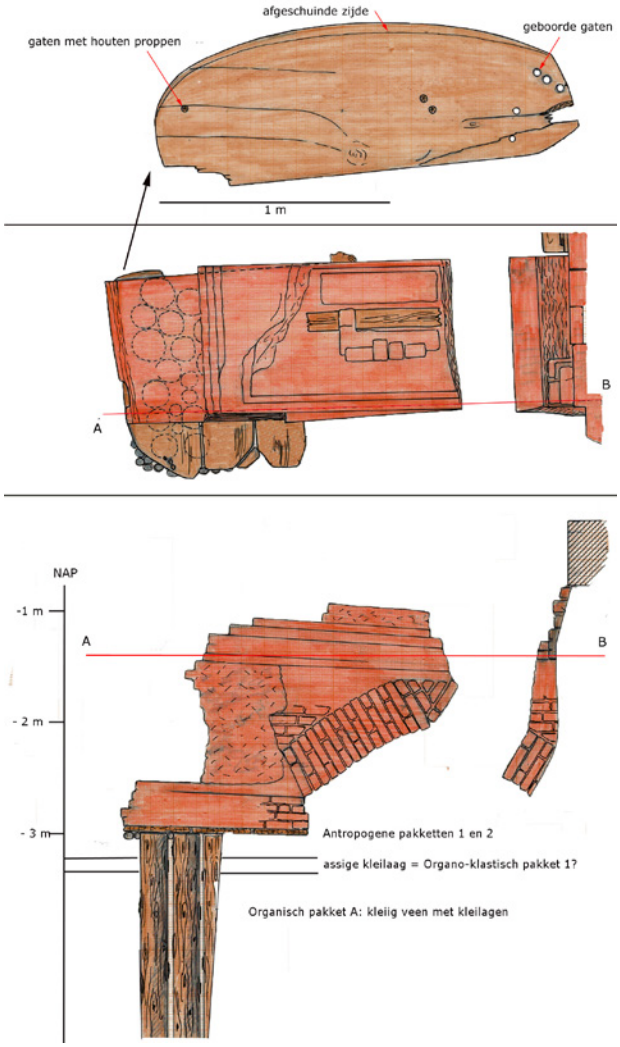

Afb. 32. Boven (foto): in het midden is één van de poeren en delen van de funderingsboog van de zuidgevel van het mogelijke kapittelhuis te zien (voor de ligging, zie afb. 27, profiel A-B). Alle muurwerk rondom dateert uit de derde bouwfase. Onder (tekening): de poerconstructie met funderingshout en de daaronder aanwezige palen. Als houtfundering onder de poer is onder andere een blad van een stuurriem hergebruikt (tekening: M.J.A. de Haan).

Hierop zijn rechthoekige en vierkante, licht vertande bakstenen poeren gezet. Hiervoor zijn bakstenen met wisselende formaten gebruikt, waaronder bakstenen van 30/33 x 14/15 x 7,5 cm, maar ook kleinere van 27/28 x 12,5 x 6,6/7 cm. Er is waarschijnlijk sprake van hergebruik van bakstenen uit de oudere kloosterfase.

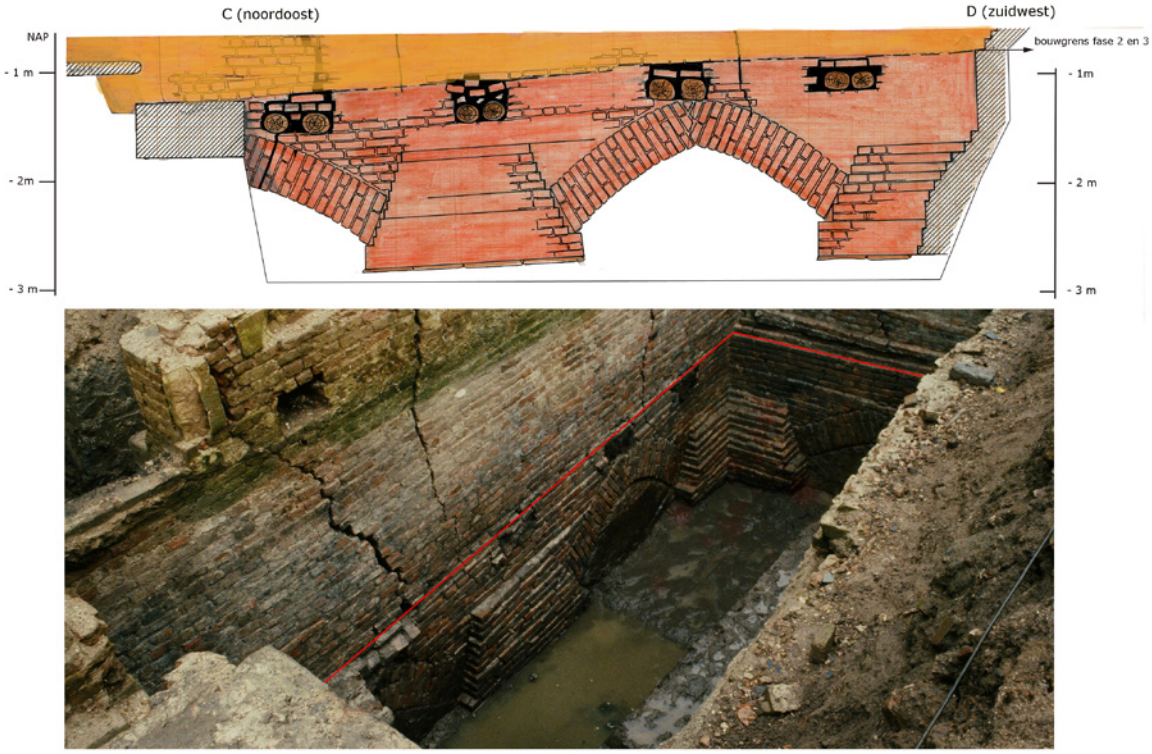

Afb. 33. Boven (tekening): deel van de zuidelijke binnengevel van het mogelijke kapittelhuis ter hoogte van de zuidwesthoek (voor de ligging, zie afb. 27). In rood is de gevel van het gebouw uit de tweede kloosterfase te zien. Daarop is de achtergevel van de kerk uit de derde kloosterfase te zien met funderingsbalken die door de oudere gevel zijn gezet (tekening: M.J.A. de Haan).
Onder (foto): de zuidwesthoek van het gebouw uit de tweede bouwfase, gezien tegen de binnenzijde. De rode lijn is de grens tussen het muurwerk uit de tweede en de derde bouwfase van het klooster.

Ingravingen

In de kerk en in de pandgang en -hof is een aantal ingravingen aanwezig.[67] Het gaat om enkele kuilen en uitbraaksleuven voor het verwijderen van de muren van de kerk en de pandgang (uit de tweede fase). Aan de voet van de grotendeels verwijderde kerkmuur was aan de binnenzijde een kuil aanwezig met brandresten (as en verbrande balken) en veel fragmenten daklei. In de noordwesthoek van de pandgang/pandhofzone was een uitbraaksleuf aanwezig met daarvoor verbrand rondhout. Direct ten zuiden daarvan lag een kuil die was gevuld met bouwpuin, voornamelijk daktegelfragmenten. Deze sporen zijn ontstaan tijdens de afbraak van dit deel van de bebouwing uit de tweede kloosterfase. Onder de brandresten bevinden zich mogelijk ook in-situ verbrande delen, waaronder het funderingshout van de kerk en het rondhout van de fundering op de grens tussen de noordelijke pandgang en de pandhof. Dit zijn mogelijk aanwijzingen dat deze kloosterfase door een brand aan het einde is gekomen. Hiervoor komt de stadsbrand uit 1338 in aanmerking. Het is bekend dat het Minderbroederklooster hierdoor werd getroffen. De exacte schade hiervan aan het totale kloostercomplex uit de tweede fase is echter onbekend.

67 Put 45 laag 6 puinkuil, put 43 laag 6 uitbraaksleuf, put 43 laag 6 en 7 kuil vondstnr. 30, put 43 laag 2 uitbraaksleuf.

6.2.4 De 3e kloosterfase: circa 1338 (?)-1572

Mogelijk direct na 1338 vond een grootschalige verandering plaats in het grondplan van het kloostercomplex. De grootste verandering is de oriëntatie en de vorm van de kloosterkerk. Deze wordt verplaatst in westelijke richting en staat nu (wederom) als zaalkerk haaks op de Voorstraat (afb. 34). De veranderingen lijken gefaseerd te zijn uitgevoerd. Met name ter hoogte van het koorgedeelte van de kerk uit de tweede fase zijn verschillende bouwfases van muurwerk (mogelijk van gangen) aanwezig. De aard van deze bebouwing is niet duidelijk. De bouwfases zijn herkenbaar doordat er onder andere graftombes zijn overbouwd met muren die later weer gedeeltelijk zijn weggehakt voor latere graven. Onderstaande sporenkaart is dan ook een weergave van alle (veronderstelde) bebouwingsresten uit de derde fase. Een betrouwbare fasering in de uiteindelijke vormgeving van dit grondplan is niet weer te geven.

Afb. 34. Overzicht van de bebouwingsresten die behoren tot de derde kloosterfase, tussen mogelijk 1338 en 1572.

In deze derde fase is een zeer groot aantal begravingen aangetroffen. Deze zijn in de bovenstaande reconstructie niet weergegeven maar worden, met verspreidingskaarten, nader besproken in paragraaf 6.3. De derde kloosterfase eindigde in 1572 toen het klooster tijdens de Reformatie werd opgeheven.

De kloosterkerk

De kloosterkerk wordt verplaatst in westelijke richting en komt grotendeels over het schip van de vorige kerk te liggen. Een belangrijke wijziging is dat de kerk nu niet meer parallel aan de Voorstraat staat, maar haaks erop, met het koor in het zuiden.
De kerk wordt in zuidelijke richting een stuk langer en heeft nu een lengte van circa 60 m en een breedte van 9 m. Aan de kant van de Voorstraat is, door middel van een aantal baksteen zuilen aan de noordoostzijde, een zijbeuk gecreëerd met een lengte van 22,7 m en een breedte van 4,4 m (afb. 34).
In de kerk zijn bakstenen van verschillende formaten verwerkt. Sommige muurdelen bestaan geheel uit rode bakstenen van het formaat 25x12x6 cm, maar er zijn ook delen waarin verschillende formaten zijn verwerkt, zoals de achtermuur van het koor. Hierin bevinden zich stenen met maten tussen 25/28 x 11/13 x 5/7 cm. De nieuwe kerk is voor een groot deel op het oude muurwerk (van het schip/transept) van de kerk en het hoofdgebouw uit de tweede fase gezet. Op de meeste van deze locaties gaat het muurwerk van beide fases, soms met een rechttrekking (varken), in elkaar over. De achtergevel van het nieuwe koor is hier nog extra verstevigd door het aanbrengen van vier paren balken. Deze zijn door de oude zuidgevel van het hoofdgebouw gestoken en zorgden voor extra draagkracht voor de achtergevel van het nieuwe koor (afb. 34).

Op de locaties waar geen oud muurwerk aanwezig was is de nieuwe kerkmuur op een fundering gezet van een laag dwars gelegde rondhouten (waaronder eiken en zachthoutsoorten) met daarop een laag planken (afb. 35). De hierop geplaatste funderingsmuur is aan de binnenzijde nagenoeg recht en heeft aan de buitenzijde een breed vertande voet (afb. 35).[68]

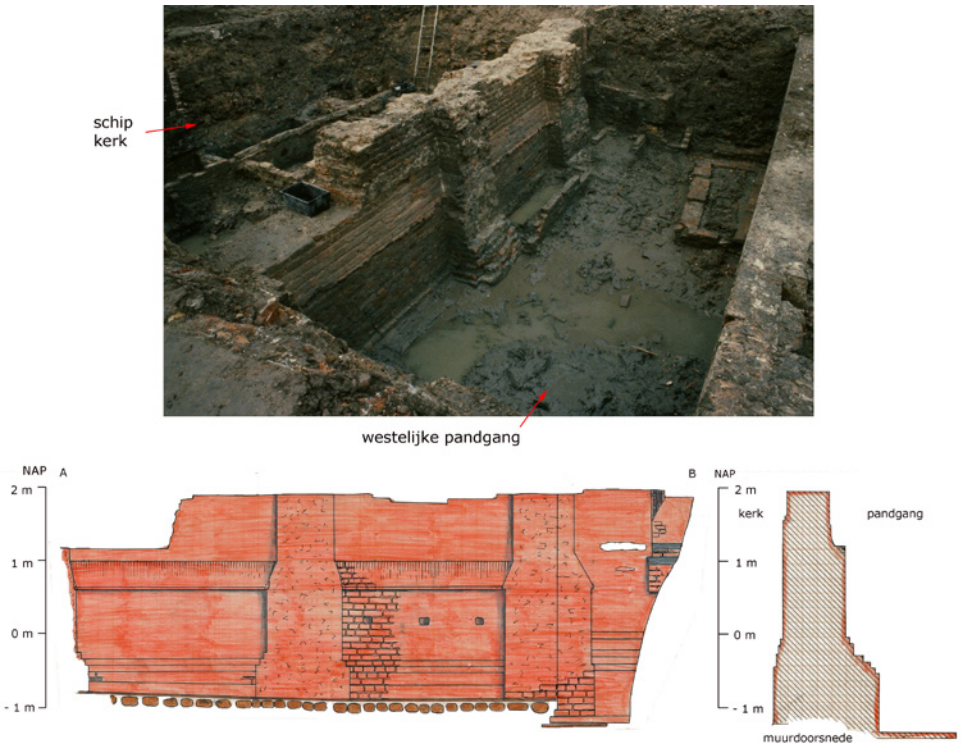

Afb. 35. Boven (foto): aanzicht van een deel van de oostgevel van de kerk met daarnaast de westelijke pandgang. Rechts is de pandgangmuur te zien. Onder (tekening) is een aanzicht van dit deel van de oostgevel van de kerk uit de derde fase, op basis van profiel A-B (voor de ligging zie afb. 34, tekening: M.J.A. de Haan).

Aan alle zijden zijn steunberen aanwezig. Met name aan de westzijde waren deze nog intact (afb. 36). Links vooraan is (mogelijk) nog een dichtgezette doorgang in de westgevel te zien.

68 Opmerkelijk is de aanwezigheid van een waterlijst, aangezien er sprake is van een afgedekte pandgang.

Afb. 36. Links: deel van de westgevel van de kloosterkerk uit de derde bouwfase, met enkele steunberen. Rechts: één van de steunberen in detail.

De kerk is onder te verdelen in verschillende ruimtes. Het voorste deel van het schip, direct aan de Voorstraatzijde, was iets breder door de zijbeuk. Tegen één van de bakstenen zuilen was een altaarfundering aanwezig. Deze had een lengte van 2 m en een breedte van 0,8 m. Het betreft een massief blok van bakstenen met een formaat van 28x10x4,5 cm.[69] Het gaat om een altaarblok dat is aangelegd in de latere gebruiksfase van de kerk.

Helemaal achterin de zijbeuk bevond zich tegen de achtermuur een tweede altaar (afb. 37). Dit was gefundeerd op een plateau bakstenen (24x11x5,5 cm) met daarop een laag klei met puin. Hierop stond een bakstenen altaarblok van 2 x 1 m met daarin een holle ruimte van 1,3 m x 65 cm voor het bewaren van de altaarrelieken. Aan de buitenzijde was het altaar bepleisterd met witte kalk. Hierop waren twee lagen beschildering aangebracht. De oudste beschildering bestond uit een patroon van rode bakstenen. In een latere periode is dit wit gekalkt en weer beschilderd met een patroon van rode imitatievoegen. In de kerkmuur aan de rechterzijde van het altaar was een nis met een schuin dak aanwezig.

69 Bovenzijde altaarfundering 2,36 m NAP.

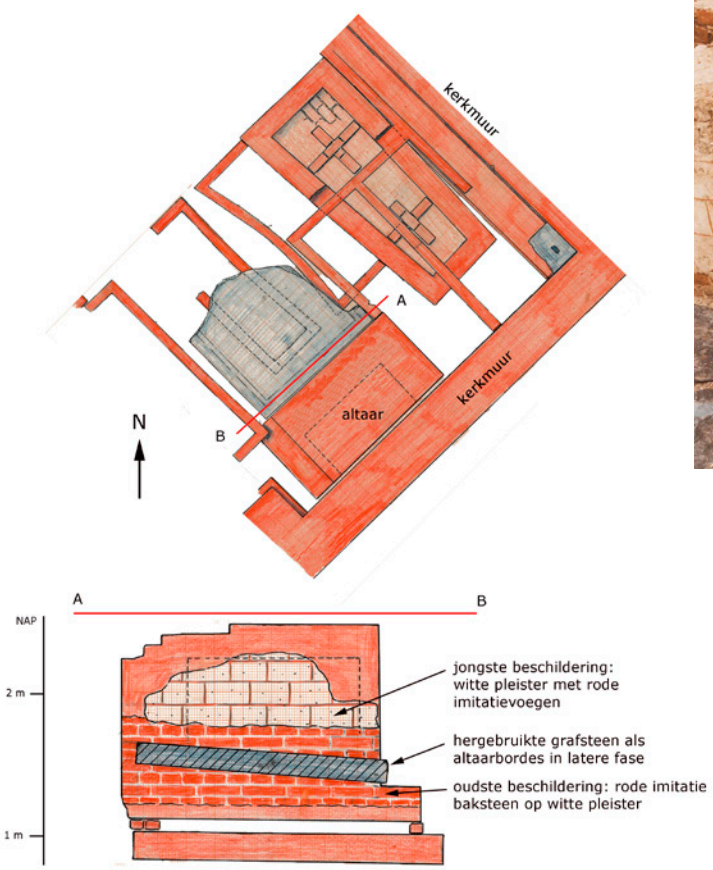

Afb. 37. Linksboven: de locatie van het altaar tegen de achterwand van de zijbeuk met daarvoor en naast enkele bakstenen grafkelders. Met de stippellijn is de holle ruimte in het altaar aangegeven. Linksonder: aanzicht van de voorzijde van het altaar met de funderingswijze en de verschillende lagen van geschilderde baksteenpatronen. De stippellijn geeft de holle ruimte in het altaar aan (tekeningen: M.J.A. de Haan). Rechtsboven: het beschilderde altaar tegen de achterwand van de zijbeuk met daarachter een oudere nis. Voor het altaar ligt een oudere, hergebruikte grafsteen.

Mozaïekvloeren

In de kerk waren nog grote delen van de voornamelijk rectalineaire mozaïekvloer aanwezig. In de vloer zijn hoofdzakelijk vierkante plavuisjes van roodbakkend aardewerk met een formaat van 5,5/6 x 5,5 cm verwerkt. De patronen zijn gemaakt door het gebruik van licht- en donkergekleurde plavuizen. De lichtgekleurde tegeltjes zijn voorzien van een onderlaag van witte slib en vervolgens geglazuurd met lood- of tinglazuur. De kleur varieerde van licht- en donkergeel tot lichtbruin en licht(geel)groen. De donkergekleurde tegeltjes zijn alleen voorzien van een laag donkere, (vuile) lood- of tinglazuur en de kleur varieerde van zwart-donkerbruin tot groenbruin/donkergroen. De meeste vloerdelen zijn in diagonaal verband (overhoeks) gelegd. Ze werden omzoomd door een lijst van donkergekleurde plavuizen in een recht verband. Dit waren grotere plavuizen van 17 x 17 cm die door middel van ritslijnen waren onderverdeeld in negen kleinere plavuisjes van 5,5 x 5,5 cm. Ook zijn er plavuizen gevonden van circa 12 x 12 cm die door ritslijnen waren verdeeld in vier kleinere plavuisjes. Daarnaast komen er plavuizen voor die waren onderverdeeld in driehoekige mozaïekstukjes (afb. 38).

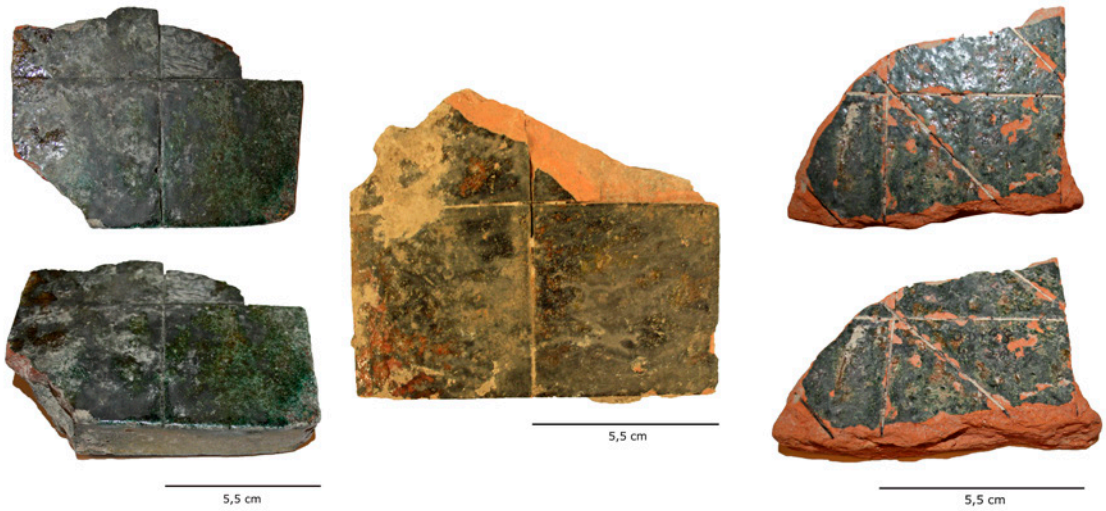

Afb. 38. Enkele plavuizen die door middel van ritslijnen zijn onderverdeeld, waardoor de suggestie van kleine vierkante en driehoekige mozaïekstukjes wordt gewekt.[70]

Dit is een bekende techniek. Dergelijke ritslijnen waren insnijdingen die in de nog ongebakken kleitegel werden aangebracht. Na het bakken kon de grote plavuis langs de ritslijn in een desgewenst aantal kleinere plavuizen worden afgebroken.[71] De ritslijnen van de plavuizen in de omlijsting waren niet afgebroken en vormden zo een namaakvoeg. Dit wekte de indruk dat er sprake was van een fijn patroon van kleine plavuisjes, overeenkomstig met de plavuisjes van het binnenwerk. Op het bordes van het hoogaltaar bevond zich een complexer patroon, gevormd door plavuizen van verschillende formaten. Op verschillende plekken in de vloer waren plavuizen met voorstellingen van witte slib aanwezig. Deze worden verderop nader besproken. De mozaïekvloeren lagen in het schip, op de overgang van het schip naar het koor en in het koor rond het hoogaltaar (afb. 39).

70 Links: vondstnr. 50-6-46, midden: vondstnr. 48-3-43 en rechts: vondstnr. 48-2a-23.
71 Van Rooijen 2006, 107.

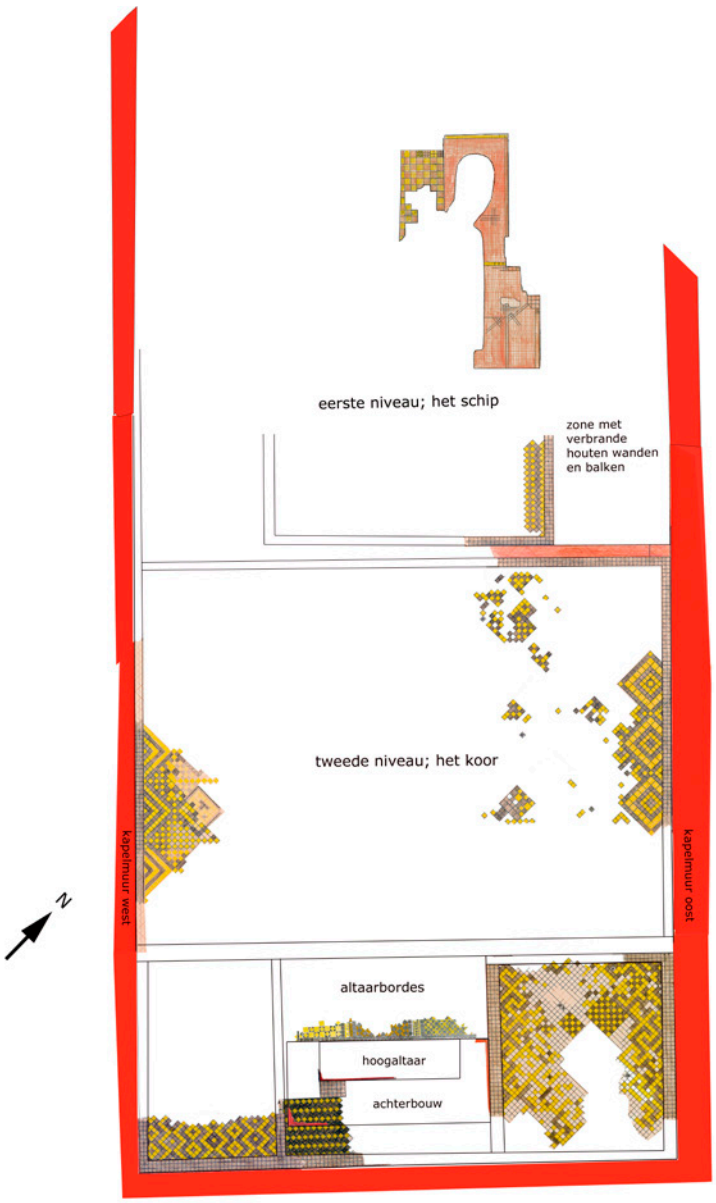

Afb. 39. Zones in de kerk waar resten van een mozaïekvloer zijn aangetroffen. In het zuidoosten het hoogaltaar. Vrijwel overal in de kerk was de hele plavuizenvloer nog aanwezig. Hier zijn alleen de plavuizen aangegeven waarop het kleurenpatroon nog herkenbaar was. Gedetailleerde foto's en tekeningen zijn hierna weergegeven (tekeningen mozaïekvloeren: M.J.A. de Haan, reconstructie vloer in kerk: M.C. Dorst).

De zones met mozaïekvloeren worden gekenmerkt door verschillende niveaus die hoger liggen naarmate het hoogaltaar dichter wordt genaderd.
Het eerste mozaïekvloerniveau is te vinden in het schip en lag op circa 0,6 m NAP. Van het noordelijkst gelegen restant van deze mozaïekvloer is het patroon niet te achterhalen. In het midden van het schip is, in de lengterichting van de kerk, een baan van grotere plavuizen van 16,5 x 16,5 cm aanwezig. Deze zijn in een dambordpatroon gelegd van afwisselend lichte en donkere plavuizen. Deze plavuizen liggen niet rectalineair, maar parallel aan de zijmuren van de kerk. Dit was waarschijnlijk een deel van het centrale looppad naar het hoogaltaar.
Aan de oostzijde bevinden zich verschillende afgezoomde zones met plavuisjes van 5,5 x 5,5 cm. In het noordelijk deel zijn de plavuisjes haaks georiënteerd, maar in het deel daaronder rectalineair (afb. 40). Langs de mozaïekvloer was een verbrande, houten omlijsting aanwezig.

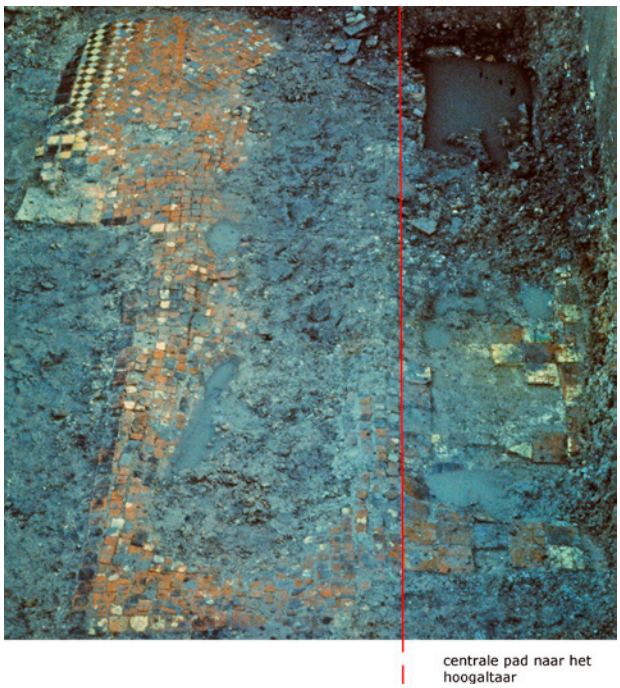

Afb. 40. Deel van de mozaïekvloer in het schip, gezien vanuit de Voorstraat in de richting van het hoogaltaar. De zone rechts met grotere tegels in dambordpatroon is het centrale looppad naar het hoogaltaar.

Vervolgens was er een opstap vanuit het schip naar het koor. Hier lag een plateau van vermoedelijk 5,5 m breed met een omzoomde, rectalineair versierde mozaïekvloer op 0,7 m NAP.[72] Het patroon bestond uit rechte lijnen (in de lengterichting van de kerk) van afwisselend donkere en lichte plavuizen (afb. 41). Ten oosten van dit plateau bevond zich een zone met een breedte van 1,6 m. De zuidzijde was afgewerkt met een plint van daktegels. Langs de wanden en de zoom van de plavuizen was een staande wand van verbrande, houten planken aanwezig. Een rij bakstenen vormde de scheiding tussen deze ruimte en het plateau met de mozaïekvloer: hier bevond zich mogelijk een drempel/doorgang. Deze zone kan een afgescheiden ruimte met houten wanden zijn geweest of de verbrande resten van een rij banken. Op de plavuizenvloer lag een laag dakleifragmenten met houtskool. In het schip zijn dus aanwijzingen te vinden voor een brand. Hiervoor komt de grote stadsbrand uit 1457 in aanmerking.

Afb. 41. Op de voorgrond: de mozaïekvloer op het laagste niveau, op de grens tussen het schip en het koor, gezien in de richting van het altaar. Links (onder water) is de zone met (verbrande) houten wanden en balken. Op de achtergrond: de mozaïekvloer op het hogere niveau (achter het dwarsmuurtje) is het koor.

72 De vermoedelijke breedte is gereconstrueerd op basis van de aanname dat aan de westzijde ook een vertrek aanwezig was, zoals is vastgesteld aan de oostzijde.

Via een lage opstap kon dus het tweede vloerniveau betreden worden: het koor. Deze vloer was afgescheiden van de vorige zone door een lijst van rode zandsteen.[73] Deze mozaïekvloer lag op circa 0,86 m NAP en besloeg de gehele breedte van de kerk (afb. 41). Het overhoekse patroon in het koor bestaat uit vierkanten van 66 x 66 cm. Langs de zijgevels van de kerk zijn deze opgevuld met van een patroon van kleinere vierkanten van afwisselend lichte en donkere plavuizen. De mozaïekpatronen aan de oost- en westzijde verschilden van elkaar. Aan de oostzijde zijn in deze vierkanten bredere lijsten aanwezig van grotere plavuizen van circa 9 x 9 cm. De vierkanten aan de westzijde zijn geheel gelegd met de kleinere (standaard) plavuizen van 5,5 x 5,5 cm. De tweede band van vierkanten aan de westzijde zijn gelegd in een dambordpatroon van afwisselend lichte en donkere plavuizen. Aan de oostzijde lijkt de tweede band te bestaan uit een patroon van kruizen van lichte en donkere plavuizen van 5,5 x 5,5 cm.

Voor de rest van het binnenwerk is geen betrouwbare reconstructie te maken maar er lijkt sprake te zijn van blokken met wisselende patronen. Hierin zijn ook met witte slib ingelegde plavuisjes van 5,5/6 x 5,5 cm aanwezig. In de verschillende ophogingslagen zijn ook grotere plavuizen met slib-inlegversieringen gevonden. Op de plavuizen zijn voorstellingen van Franse lelies, roosjes en springende leeuwen te zien (afb. 42). Naast relatief dunne plavuizen zijn er ook grote, zware vloertegels met afmetingen van circa 30 cm en een dikte van 5,5 cm (afb. 43). Hieronder zijn tegels aangetroffen met alleen witte slib en loodglazuur maar ook slib-inlegtegels, met o.a. voorstellingen van menselijke portretten met een omlijsting van sterren. De met slib-inleg versierde plavuizen kwamen vanaf circa 1275 in de mode. Ze zijn gemaakt door middel van een patroonstempel die in de natte klei werd gedrukt. Na het drogen werd hierin een witte slib gegoten zodat de voorstelling ontstond. Dergelijke tegels zijn tot circa 1375-1400 gemaakt. Ze worden voornamelijk aangetroffen in religieuze en rijkere contexten, zoals klooster, kerken, kastelen en elitehuizen. In Nederland is één productiecentrum bekend: de Bemuurde Weerd in Utrecht. Hier zijn vijf keramiekateliers gevonden die dergelijke plavuizen produceerden. Sommige slib-inlegplavuizen uit het Minderbroederklooster vertonen een sterke overeenkomt met tegels uit dit Utrechtse atelier, maar van veel tegels is niet eenduidig te zeggen of deze hieruit afkomstig zijn. Ze kunnen ook lokaal of in Vlaamse ateliers zijn gemaakt. Een andere, dichtbij gelegen locatie waar soortgelijke mozaïekvloeren en slib-inlegplavuizen zijn gevonden, is in de (romaanse) kerk van Heukelum in Gelderland.[74] Waarschijnlijk zijn de slib-ingelegde plavuizen in de vloer van de derde kerkfase van het Minderbroedersklooster primair aanwezig, maar hergebruik van plavuizen uit één van de vloeren van de gebouwen uit de eerste of tweede kloosterfase kan niet worden uitgesloten. In de opvulling van een grafkelder in de pandgang van de derde fase werd namelijk, ter hoogte van de plek waar in de 2e fase de kerk stond, een soortgelijke plavuis gevonden. Dit geeft aan dat dergelijke plavuizen mogelijk ook in de oudere (tweede?) fase zijn gebruikt.

Afb. 42. Linksboven: één van de grotere slib-inlegplavuizen met een voorstelling van geschakelde Franse lelies met daartussen stippen (losse vondst). Rechtsboven: enkele van de kleinere plavuizen met voorstellingen van Franse lelies en een (Tudor-achtige) roos (uit de mozaïekvloer op het tweede vloerniveau). Onder: voorstellingen van een springende leeuw (losse vondsten).[75]

73 Vermoedelijk (ook) Bremer/Weser zandsteen.
74 C.A.M. van Rooijen en A. Reinstra (RCE), persoonlijke communicatie. Koldeweij 2008.
75 Boven groot en klein: inventarisnrs. 8201.000.001, 8201.000.004 en 8201.000.005. Onder: 54-4-76 en 54-1-3 (put-vlak-vondstnr).

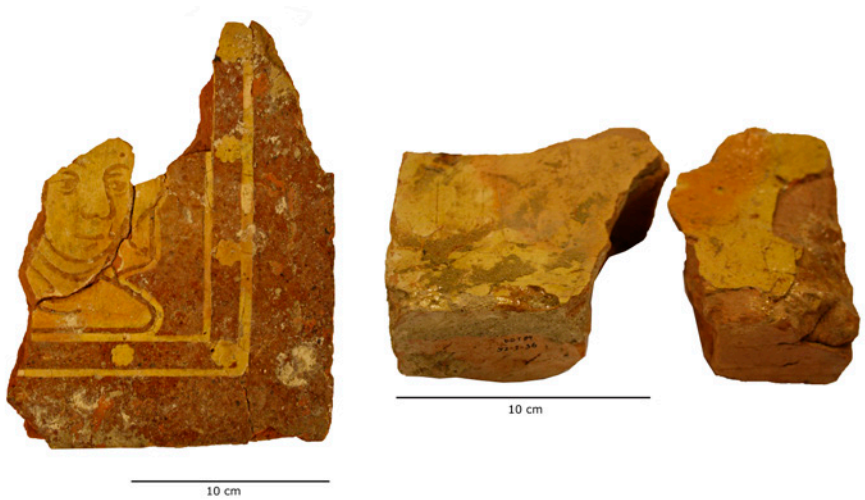

Afb. 43. Enkele voorbeelden van de zware vloertegels van circa 30x30x5,5 cm.[76]

De zone achterin het koor met het hoogaltaar is het derde vloerniveau. Dit lag rond de 1,2 m NAP. De locatie had een lengte van 3,45 m en is van de rest van het koor gescheiden door een laag muurtje van rode baksteen.[77] De plint van de opstap was versierd met boordtegels in een patroon van rectalineaire vierkanten en driehoeken van lichte en donkere plavuizen (afb. 44).

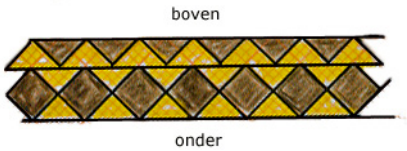

Afb. 44. Versiering met boordtegels tegen de opstap naar het achterste deel van het koor met het hoogaltaar (tek. M.J.A. de Haan).

De hoogaltaarzone was onderverdeeld in drie delen: het centrale altaarbordes met ten oosten en westen daarvan twee afgescheiden vloeren (afb. 39).
De westelijke vloer lag op 1,26 m NAP, had een breedte van 2,8 m en bestond uit een rectalineair patroon van lichte en donkere, vierkante plavuizen van 5,5/6 x 5,5 cm (afb. 45).

76 Links: 55-1-1 en rechts 52-1-36 (put-vlak-vondstnr).
77 De top van deze plint lag tussen 0,99 en 1,2 m NAP.

Afb. 45. Op de voorgrond de mozaïekvloer ten westen van het hoogaltaar. Dit deel was sterk verstoord door de aanleg van een ondergrondse tank.

De vloer ten oosten van het hoogaltaar lag op circa 1 m NAP en had ook een breedte van 2,8 m. Hier was een complexer, rectalineair patroon van lichte en donkere, vierkante plavuizen van 5,5/6 x 5,5 cm aanwezig. Het oorspronkelijke patroon bestond waarschijnlijk uit zogenoemde *fylfots*[78] (viervoet-kruizen, afb. 39 en 46, inzet). Dit symbool was in de Romeinse en vroeg-christelijke periode populair en kwam toen al voor in mozaïekvloeren, maar het gebruik neemt gedurende de latere christelijke periode af.
Vloerpatronen uit dezelfde periode, die vergelijkbaar zijn met de vloer van het koor en de hoogaltaarzone, zijn in Nederland meer aangetroffen, zoals de rijk versierde mozaïekvloer van het derde clausale huis (erf) behorende bij de immuniteit van Sint Jan. Deze is in 1869 gevonden ter hoogte van het Janskerkhof 16 in Utrecht en dateert uit de periode 1280-1350.[79] Ook het koor van de adbijkerk van Middelburg had aan één zijde een fylfot-patroon in de vloer.[80]

Afb. 46. De mozaïekvloer ten oosten van het hoogaltaar, gezien in de richting van de koorsluiting. Hierin zijn verschillende reparaties in een ander patroon te zien.
Inzet: reconstructie van het oorspronkelijk patroon van deze mozaïekvloer (naar een tekening van M.J.A. de Haan). Voor een duidelijker beeld van het oorspronkelijke fylfot-patroon, zie afb. 39.

78 *Fylfot* is een ander woord voor het meer bekende swastika. Fylfot wordt gebruikt in de architectuur.
79 Van Rooijen 2006, 101-103. Oskamp 2006, 121 – 123, Ostkamp 2010.
80 Reinstra 2008, 39.

In dit vloerdeel zijn ook stukken in dambordpatroon uitgevoerd. Aangezien de plavuizen in dit patroon minder slijtage vertonen, zal het waarschijnlijk gaan om latere reparaties (afb. 46). Ook waren in deze vloer slib-inlegplavuizen met Franse lelies en (Tudorstijl-achtige) rozen aanwezig (afb. 47).

Afb. 47. Enkele slib-inleg plavuizen met bloemmotieven, uit de vloer ten oosten van het hoogaltaar (put-vlak-vondstnr: 47-3-30, foto's M.C. Dorst).

Op het centrale altaarbordes stond het hoogaltaar. Achter het altaar lag een rectalineaire mozaïekvloer van lichte en donkere, vierkante plavuizen van 5,5/6 x 5,5 cm. Het patroon bestond uit lijnen van lichte plavuizen afgewisseld met zig-zag-lijnen van donkere plavuizen die parallel aan het altaar liepen (afb. 39). De vloer is in een latere fase overbouwd door een trapvormige achterbouw aan het hoofdaltaar.

Het altaarbordes vóór het hoogaltaar was het rijkst versierd. De mozaïekvloer op het bordes lag weer één stap hoger, op 1,44 m NAP.[81] De plint van dit hoogste bordes was versierd met boordtegels in hetzelfde patroon als de opstap vanuit het lagere deel van het koor (afb. 48).

Afb. 48. Versiering met boordtegels rondom het altaarbordes, gezien tegen de oostelijke zijkant.

De vloer van het bordes bestond uit drie vlakken van 1 m met een verschillend patroon (afb. 49).

81 De mozaïekvloer is destijds gelicht en meegenomen (put 48, vlak 1, vondstnr. 8). De vloer is echter bij één van de verhuizingen van de Rijksdienst weggegooid (mondelinge mededeling H. Sarfatij en M.J.A. de Haan).

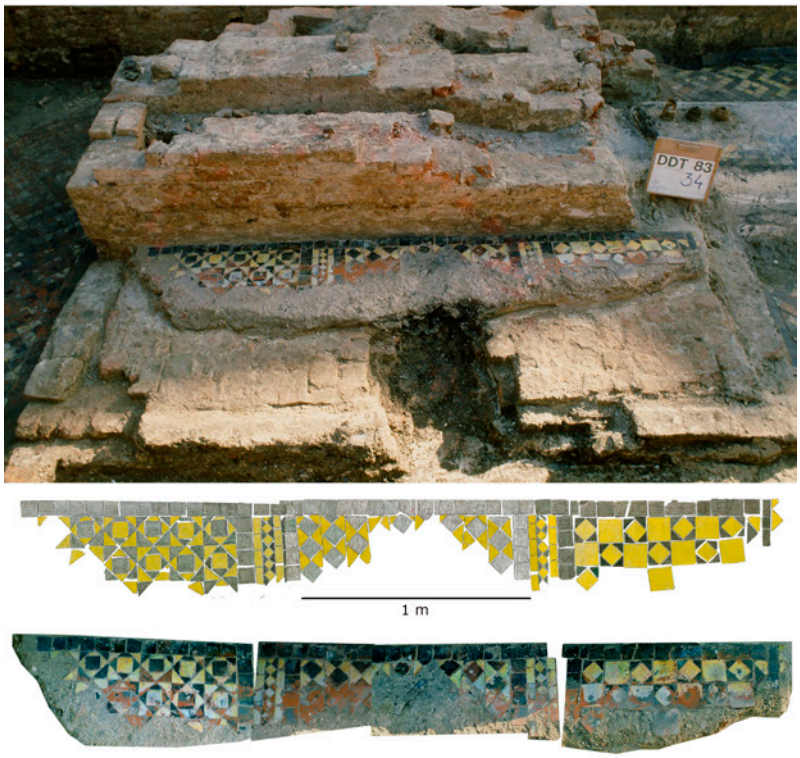

Afb. 49. Restanten van de mozaïekvloer op het altaarbordes (oost = links). Tekening M.J.A. de Haan.

De motieven zijn samengesteld uit lichte en donkere plavuizen van voornamelijk 5,5/6 x 5,5 cm. Daarnaast zijn er ook kleinere vierkante plavuisjes van 3 x 3 cm en rechthoekige plavuisjes in verwerkt. Deze zijn onder andere gebruikt in de scheidingslijsten tussen de drie hoofdvlakken. In het westelijke vlak zijn ook plavuizen van 10 x 10 cm gebruikt.

Op de mozaiekvloer, ter hoogte van het koor, is een groot aantal fragmenten gebrandschilderd glas aangetroffen. Dit zal afkomstig zijn van de ramen uit de kerk die bij de brand van 1457 hierop terecht zijn gekomen. Het glas is destijds verzameld in vijf grote, met water gevulde potten die zijn opgeslagen in het Stadsdepot van de gemeente Dordrecht. Dit glas zal eind 2018 alsnog door de de afdeling Conservation and Restoration of Cultural Heritage van de Universiteit van Amsterdam worden onderzocht.[82]

Het hoogaltaar

Het hoofdaltaar had een afmeting van 3,3 x 1,1 m en was gebouwd met rode bakstenen van het formaat 28 x 14 x 7,5 cm (afb. 50 en 51).[83] Het centrale deel was hol, ten behoeve van de opslag van altaarrelieken. Aan de oostzijde was een latere dichtzetting aanwezig met baksteen van het formaat 22 x 11,5 x 5 cm.

82 Put-vlak-vondstnr: 47-5a-86. Hiervan is door M.J.A. de Haan gemeld dat het water in de potten ooit is verdampt waarna de beschildering zou zijn vergaan. Het water is dus later weer aangevuld. Hoe de toestand van het glas momenteel is wordt nader onderzocht door de UvA, gevolgd door een conserveringsplan en daadwerkelijke conservering en beschrijving van het materiaal. De bevindingen zullen ter zijne tijd gepubliceerd worden op www.archeologiedordrecht.nl

83 De top van het altaarrestant lag op 1,91 m NAP.

Afb. 50. Het hoogaltaar in de kloosterkerk uit de derde bouwfase. Boven een vooraanzicht. Linksonder de oorspronkelijke (oudste) achterzijde zonder de latere trapvormige achterbouw, gezien tegen de zuidoosthoek. Rechtsonder de achterzijde met de later aangebouwde trapvormige achterbouw, gezien tegen de zuiddoosthoek.

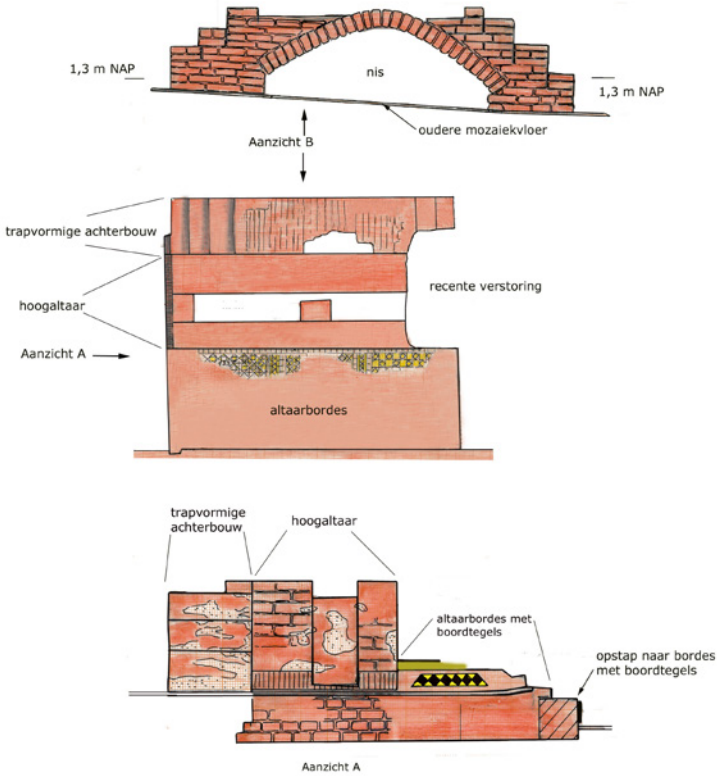

Afb. 51. Het hoogaltaar in de kerk. Midden: bovenaanzicht van het altaar met bordes en achterbouw. Boven: achteraanzicht van de (jongere) trapvormige achterbouw met nis. Onder: zij-aanzicht met daarop aangegeven de verschillende locaties van boordtegels. De witte vlekken met stippen op het altaar en de achterbouw zijn resten witte plamuur (tekeningen: M.J.A. de Haan).

Aan de achterzijde is in een latere periode een trapvormige achterbouw tegen het altaar gezet. Deze is gemaakt van secundair gebruikte bakstenen waarvan de kleinsten 23 cm lang waren. De achterbouw is over de oudere mozaïekvloer geplaatst, die oorspronkelijke tegen het altaar aan lag. De achterbouw had aan beide zijden ten minste drie traptreden met een hoogteverschil van circa 15 á 20 cm. Aan de achterzijde bevond zich een spaarboog. Hier was mogelijk een nis aanwezig die gebruikt kan zijn voor de opslag van parafernalia voor de mis. Aan de buitenzijde van het altaar en de achterbouw zijn resten van witte pleister aangetroffen.

In de muren achter het hoogaltaar zaten ondiepe nissen. In de achtermuur van de koorsluiting waren er twee aanwezig en in de oostelijke muur één. Aan de onderzijde bevonden zich aan weerszijden natuurstenen neuten[84] met een biljoen-en-kapelversiering. Deze neuten en de binnenzijde van de nissen waren beschilderd met witte pleister (afb. 52). Mogelijk waren er in deze nissen religieuze voorstellingen geschilderd.

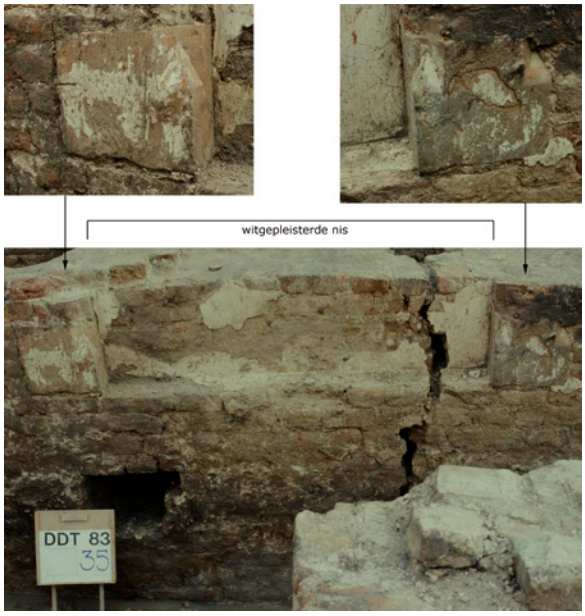

Afb. 52. De oostelijke nis in de koorsluiting achter het hoogaltaar met de natuurstenen neuten in detail. De hoeken van de neuten zijn afgeschuind (het biljoen) met daar tegenaan een kapel (het opstaande puntdakje). In de nis en op de neuten zijn de resten van witte pleister te zien.

In de oosthoek van de koorsluiting zat een 1,1 m brede doorgang naar de sacristie (afb. 53). Een grijze hardsteen was gebruikt als drempel. Net als bij de nissen waren aan weerszijden van de doorgang natuurstenen neuten met biljoen-en-kapelversiering aanwezig. In de oostelijke deurpost zat ook een ijzeren duim van de deurophanging. Aan de sacristiezijde bevonden zich drie bakstenen treden met daaronder (oudere) natuurstenen treden, die net zover doorliepen als de muur dik was. De bakstenen zijn bekleed geweest met hout. De inkassingen hiervoor waren nog aanwezig.

Afb. 53. Links: de doorgang vanuit het koor naar de sacristie. Rechts: de doorgang gezien vanuit de sacristie naar het koor. De bakstenen die op de oudere natuurstenen treden lagen zijn hier al verwijderd.

84 Een neut is het onderste gedeelte van de stijlen van een houten deur- of raamkozijn. Een natuurstenen neut voorkomt dat vocht in de houten stijlen optrekt waardoor ze gaan rotten. Neuten gaan vaak samen met een natuurstenen dorpel.

Voorbij de muur ging deze trap verder naar beneden. Hier waren nog drie gebogen bakstenen treden aanwezig (afb. 54). Deze oudste trapfase leidde naar een vloer/verharding van rode bakstenen met het formaat 24 x 12 x ? cm, die tussen 0,44 en 0,25 m – NAP lag. Waarschijnlijk behoren deze bakstenen tot de oudste fase van de vloer in de sacristie maar de vloer kende meerdere ophogingen, die uit verschillende lagen plavuizen bestonden. Aan de sacristiezijde van de muur was, iets ten westen van het centrum, een uitsparing met een lengte van 2,6 m en een diepte van circa 35 cm aanwezig. Dit was waarschijnlijk een nis in de sacristie. In een latere periode is deze dichtgezet.

Afb. 54. De doorgang naar het koor gezien vanuit de sacristie. Hier zijn een halfronde bakstenen trap en een vloer aanwezig. In het midden is een uitsparing te zien. Dit was oorspronkelijk mogelijk een nis in de sacristie. Rechts de doorgang naar de pandgang.

De pandgang en -hof

De pandhof had in deze fase een omvang van circa 25 x 25 m. Daar omheen liep een pandgang met een breedte van circa 3 m (afb. 34). De pandhofmuur was gebouwd met secundair gebruikte rode bakstenen van het formaat 30 x 12/13 x 6/8 cm (afb. 55). De zuidelijke pandgangmuur was opgebouwd op de voormalige scheidingsmuur van het hoofdgebouw uit de tweede fase. De overige muren waren gefundeerd op planken die op een laag dwarsgelegde rondhouten lagen. Het betreft zowel eikenhout als zachthoutsoorten. De funderingsvoet was aan de binnenzijde vrij smal met maar twee versnijdingen. Aan de hofzijde hadden de kolommen vanaf een hoger niveau een bredere, uitstekende voet (afb. 55). In de oorspronkelijke aanleg had de pandgang aan de hofzijde open arcades met een breedte van 2,2 m. De arcades waren gescheiden door 1 m brede, bakstenen kolommen (afb. 55). De arcades zijn in een latere fase dichtgezet waarna de gehele muur met witte pleister is gestuct.

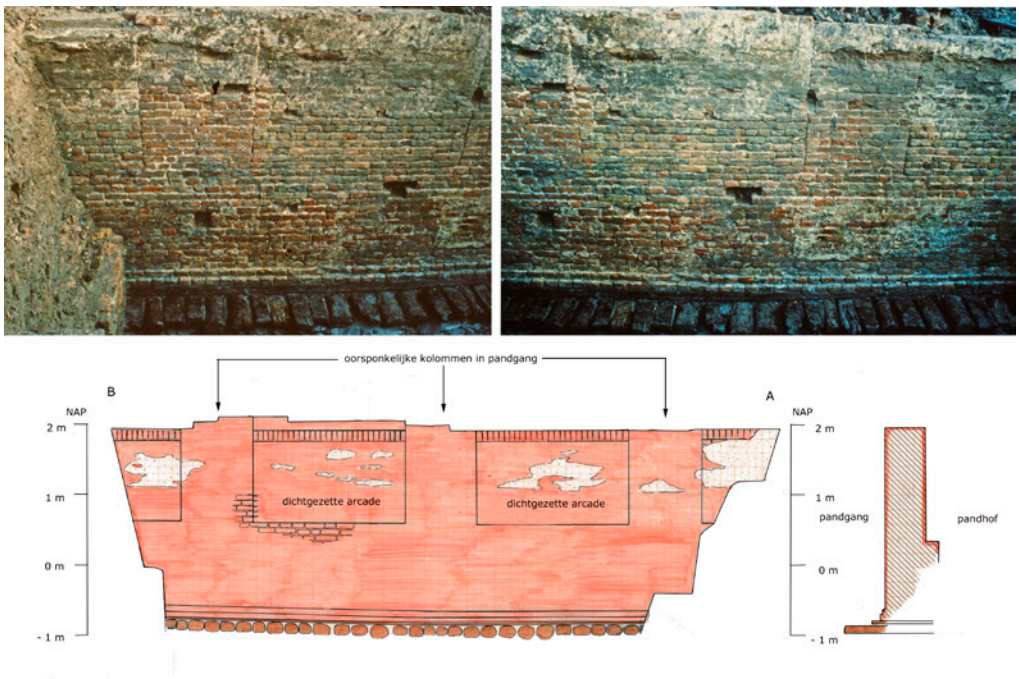

Afb. 55. Aanzicht van een deel van de westelijke pandgangmuur op basis van muuraanzicht A – B (voor de ligging zie afb. 31), gezien tegen de binnenzijde. Rechtsonder is een dwarsdoorsnede van de muur te zien. De witte gestippelde vlekken zijn resten van witte pleister (tekeningen: M.J.A. de Haan).

Het terrein is, vermoedelijk na de brand van 1457, met circa 1,4 m opgehoogd. Dit gebeurde ook in de pandgang, waarbij de arcaden werden opgemetseld, aanvankelijk tot de rollaag en later nog wat hoger.[85] In de westelijke en zuidelijke pandgang zijn verschillende vloerfases aangetroffen. De oudste betrof een mozaïekvloer van kleine keramische plavuizen, zoals ook aanwezig in het koor en schip van de kloosterkerk. Het patroon in de zuidelijke pandgang bestond uit een parallel tegen de muur gelegen lijst van geglazuurde, lichtrode plavuizen van 6x6 cm. Daarbinnen waren (waarschijnlijk) vierkante of rechthoekige lijsten van geglazuurde lichtgele en donkerbruine/groene plavuisjes van 3 x 3 cm aanwezig. Het binnenwerk was opgevuld met een lijst van rechthoekige plavuizen van 2 x 6 cm en overhoeks gelegde lichtrode plavuizen (afb. 56). De rest van deze vloer is geheel vergraven vanaf het moment dat er ook in de pandgang werd begraven.

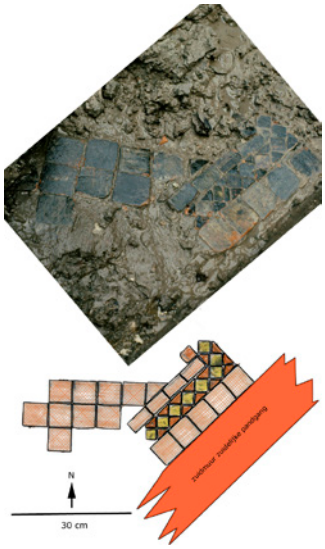

Afb. 56. Restant van de oudste, vermoedelijk 14e -eeuwse (mozaïek)vloer in de zuidelijke pandgang (tekening: M.J.A. de Haan).

85 Mondelinge mededeling M.J.A. de Haan.

Ook in de westelijke pandgang bevond zich een restant van een mozaïekvloer. Deze bestond uit donker- en lichtgeglazuurde roodbakkende plavuisjes van 5,5, x 5,5 cm en tegeltjes met slibversiering (afb. 57).[86]

Afb. 57. Eén van de slibversierde tegels uit de mozaïekvloer in de westelijke pandgang (foto: M.C. Dorst).

De jongere vloerfases bestonden uit lichte en donkere plavuizen van roodbakkend aardewerk en een in visgraat-verband gelegde bakstenen vloer.[87] Deze waren in een haaks verband in dambordpatroon gelegd. Vanuit deze zuidelijke pandgang waren er doorgangen naar de aangrenzende kerk en het kapittelhuis en één doorgang naar de ruimte achter de kerk (sacristie). In de noordelijke pandgang waren er doorgangen naar de ten noorden hiervan gelegen gang en het kerkhof en naar de pandhof. Vanuit de doorgang was een 2,15 m breed straatje van bakstenen aanwezig in de pandhof.[88]

In de zuidwesthoek bevond zich een mogelijk altaarblok van 1,8 x 0,85 m (afb. 58). Het is gemaakt van bakstenen met een formaat van 22 x 10 x 4,5 cm en de onderkant lag op 1,48 m NAP. Hierin zat geen holle ruimte.

Afb. 58. Het vermoedelijke altaarblok in de zuidwesthoek van de pandgang.

Kapittelhuis

Ten zuiden van de zuidelijke pandgang lag aangrenzend een gebouw met een lengte van ten minste 21 m. Het gebouw liep mogelijk door tot achter het koor en zou dan een totale lengte hebben gehad van 38 m. De breedte was 9 m. Dit was waarschijnlijk het kapittelhuis. De gebruikte bakstenen varieerden in formaat tussen 26/28 x 12/13 x 6,5/7 cm. De muren

86 Vloer op 0,71 m – NAP. De bijbehorende wanden waren wit geplamuurd. Het kan hier ook om een kelderruimte gaan.

87 Mozaiekvloer op 0,27 m NAP. Het 2e vloerniveau op 0,36 m NAP. Het formaat van de plavuizen was 20x20 cm. De bakstenen van de 3e vloerfase waren 21x10x4cm op 0,57 m NAP (hierop liggen nog begravingen).

88 Dit straatje was voornamelijk herkenbaar aan de onderste verhardingslaag van leisteen en puin. Van de bestrating zelf waren slechts enkele rode bakstenen bewaard gebleven. De top lag op 0,7 m NAP.

zijn gefundeerd op een laag dwarsgeplaatste eikenhouten balken. Ze hebben een zeer brede funderingsvoet met een groot aantal vertandingen (afb. 18 en afb. 59).[89]

Afb. 59. Dwarsdoorsnede van (het bodemprofiel van) de binnenkant van het kapittelhuis ter hoogte van de kerk, gezien in westelijke richting. In de muur links is de kolom tussen twee raamvensters te zien.

Het gebouw is onder te verdelen in (ten minste) twee ruimtes (afb. 60).

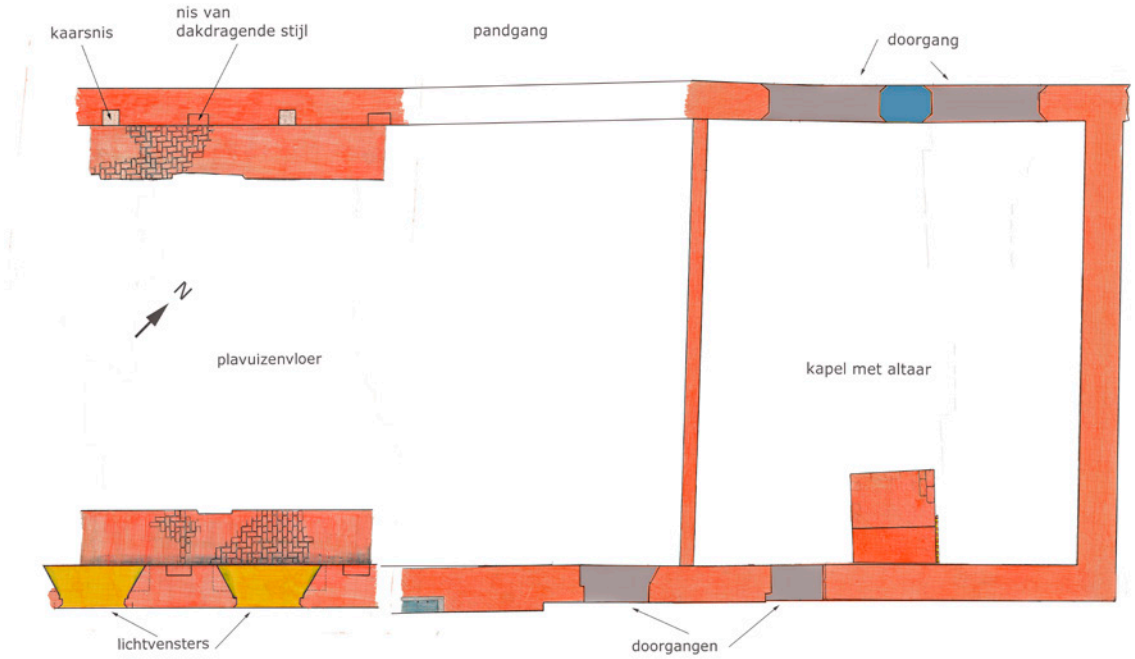

Afb. 60. Indeling van het kapittelhuis met in het westelijk deel de kapittelzaal en in de oostelijke ruimte een kapel met altaar (tekening: M.J.A. de Haan).

De westelijke ruimte was een zaal. In de lange gevelmuren zaten uitsparingen voor de dakdragende stijlen. Daartussen bevonden zich in de noordelijke muur ook kaarsnissen.[90] In de zuidelijke muur waren (later dichtgezette) 1,2 m brede vensters en een doorgang aanwezig

89 De onderkant van de muurfundering ligt op circa 1,7 m – NAP.

90 Onderkant kaarsnissen op 2 en 2,15 m NAP.

(afb. 60 en 61).[91] Onderin de muurstijlnissen bevonden zich stijlfunderingen van onder andere (hergebruikte) tufsteen, rode zandsteen en meerdere fases van blauwgrijze hardsteen.
Op circa 1 m NAP was een rij 15 cm diepe gaten in de binnenmuren aanwezig. Deze dienden mogelijk voor de fundering van houten banken of vloerbalken.

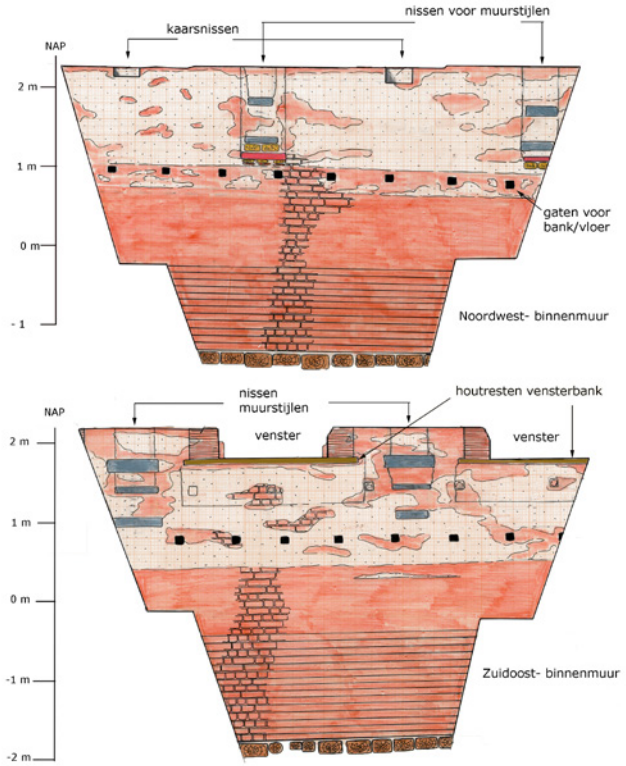

Afb. 61. Aanzichten van de noordelijke (boven) en zuidelijke (onder) binnenmuren van het kapittelhuis. De witte gestippelde zones zijn kalkpleisterresten (tekeningen: M.J.A. de Haan).

Onder de vensteropeningen zaten inkassingen met resten van de oorspronkelijke houten vensterbanken. Aan de buitenzijde waren hardstenen vensterdorpels met gaten voor de diefijzers aanwezig (afb. 62).

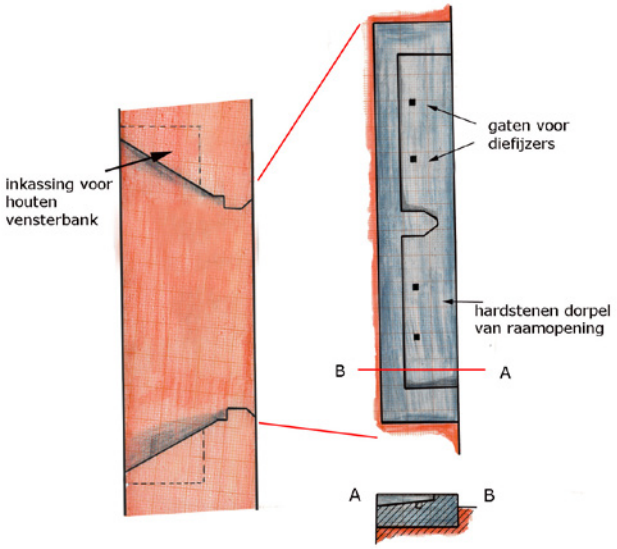

Afb. 62. Detail van één van de vensteropeningen met daarin aangegeven de locatie van de oorspronkelijke houten vensterbank en (rechts uitgelicht) de hardstenen dorpel met onder een dwarsdoorsnede (tekening: M.J.A. de Haan).

91 Onderkant doorgang op 0,04 m – NAP en onderkant vensters op 1,75 m NAP.

In de zaal lag een vloer die bestond uit twee baksteen stroken van één meter breed in een visgraatpatroon (afb. 63). Hiervoor waren rode bakstenen gebruikt van het formaat 20 x 10 x 4 cm. De top lag op circa 0,8 m NAP. Het binnenwerk bestond uit gele/bruine, geglazuurde plavuizen van roodbakkend aardewerk met een formaat van 9,5 x 9,5 cm.[92] Van dit binnenwerk is slechts één plavuis in situ aangetroffen. De vloer was herkenbaar als een mortellaag met daarin de afdrukken van de plavuizen. De oorspronkelijk plavuizen zijn in een vloerfase in de post-kloosterfase hergebruikt (zie paragraaf 6.2.5.).

Het vloerpatroon is in een tweede (klooster)vloerfase gehandhaafd. Deze vloer lag op 1,16 m NAP en bestond uit dezelfde stroken langs de lange gevelmuren. De verharding bestond nu echter uit rode plavuizen van 16 x 16 cm en (mogelijk) in slordig verband liggende baksteen. In deze tweede fase zijn voor het binnenwerk waarschijnlijk de plavuizen uit de oudste fase hergebruikt. Het binnenwerk in de tweede fase bestond uit dezelfde gele/bruine, geglazuurde plavuizen van 9,5 x 9,5 cm. Deze waren nu echter in overhoeks verband gelegd.

Afb. 63. De oorspronkelijk vloer in de grote zaal van het kapittelhuis, gezien in westelijke richting. Hier zijn ook de vensters (links) en één van de kaarsnissen (rechts) duidelijk te zien.

In de oostelijke ruimte was een kapel ingericht (afb. 60). Deze was circa 7 x 7 m en had een 5 m brede doorgang naar de pandgang. In het midden van de doorgang was een bakstenen kolom met natuurstenen sokkel aanwezig.[93] Recht tegenover de ingang stond, tegen de zuidmuur, een altaar van 0,7 x 1,6 m (afb. 64). Het altaar was rondom gestuct met witte kalkpleister waarop een patroon van imitatie natuursteenblokken was ingekrast en beschilderd met rode verf. De imitatieblokken hadden een afmeting van 30 x 15 cm (afb. 64). Voor het altaar lag een altaarbordes van 1 x 1, 6 m. Naast het altaar bevond zich nog een doorgang, die achter het kapittelhuis uitkwam.

92 Put 49, vlak 2, vondstnr. 6.
93 Onderkant op 0,41 m NAP.

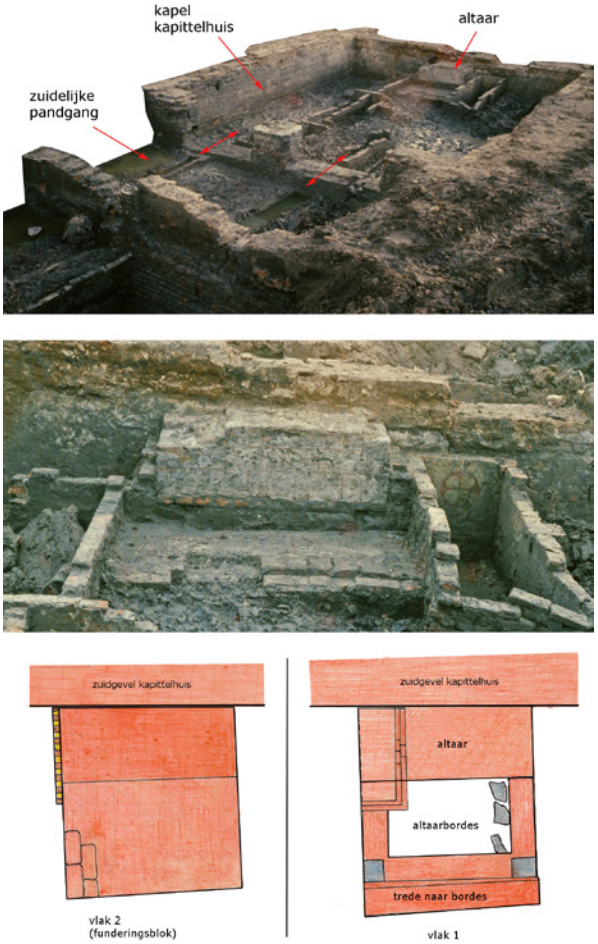

Afb. 64. Boven: de ingang vanuit de zuidelijke pandgang naar de kapel van het kapittelhuis (aangegeven met twee dubbele pijlen). Midden: het altaar in de kapel van het kapittelhuis, gezien vanuit de ingang van de pandgang. Het wit gestucte altaar is beschilderd met imitatievoegen van rode verf, waardoor een natuurstenen altaar wordt gesuggereerd. Onder: het altaar met bordes op twee vlakniveaus (tekening: M.J.A. de Haan).

Het funderingsblok van het altaar was gemaakt van rode baksteen met een formaat van 28 x 14 x 6 cm. De onderkant lag op 0,13 m – NAP. Hierop stond het altaarblok met daarvoor een altaarbordes. Het bordes was gemaakt van rode bakstenen met een formaat van 22 x 11 x 5 cm. De top lag op 0,51 m NAP. In het midden bevonden zich resten van een natuurstenen plaat en ook op de hoeken waren hardstenen blokken aanwezig. Voor het bordes lag een lage trede op ca. 0,4 m NAP, bestaande uit bakstenen met een formaat van 22 x 11 x 5 cm. Aan de oostzijde werd op 0,46 m NAP een sierlijst aangetroffen van afwisselend donkere en lichte geglazuurde plavuisjes van 5 x 5 cm.

Kloostergebouwen ten zuiden van het kapittelhuis

Ten zuiden van het kapittelhuis bevond zich ook bebouwing, direct aangrenzend, achter de kapel. Vanuit de kapel was een doorgang aanwezig naar een vloer met bakstenen en plavuizen (afb. 34 en 60). Vanuit deze ruimte kon via een deur het andere gebouw betreden worden. Hier bevonden zich twee vertrekken met bakstenen vloeren met zeskantige en vierkante plavuizen.[94] Het is onbekend wat de omvang en functie van dit gebouw was.

Erfsporen behorende bij de derde fase van het klooster

Op de zuidhoek van de oostelijke pandgang lag een beerput. Deze behoorde waarschijnlijk tot een deel van het klooster dat aangrenzend langs de oostelijke pandgang lag. De beerput lag in het verlengde en op het einde van het smalle gangetje naar de Vriesestraat (afb. 34).

94 Vloerniveau 'buiten' = 0,49 m NAP en vloerniveau's binnen, westelijke vertrek 0,62 m NAP en oostelijke vertrek 0,82 m NAP.

De beerput lag tussen twee muren van omliggende bebouwing en bestond uit een vierkante beschoeide bak van 2,3 x 2,3 m. In de vulling zijn vondsten gedaan die dateren uit de laatste helft van de 14e eeuw (zie hfst. 6.4). Het gaat onder meer om keukengerei van keramiek en metalen gereedschappen die aangeven dat hier, ten oosten van de oostelijke pandgang, waarschijnlijk (ook) leefvertrekken van de kloosterlingen lagen. Het gangetje naar de Vriesestraat was mogelijk één van de toegangen naar het klooster, bedoeld voor bevoorrading en afvoer van afval.

Langs de westgevel van de kerk liep een met hout beschoeide goot (afb. 34). Hiervoor waren doorlaten in de steunberen aangelegd. De goot waterde uit in een tonput die hiertussen was ingegraven.[95] Dit vormde waarschijnlijk een afvoer en reservoir voor hemelwater van het dak van de kerk. Gezien de ligging van de put kan deze ook gebruikt zijn door de staf en patiënten van het naastgelegen Heilig Sacramentsgasthuis. De vondsten uit de vullingen van de put zijn te dateren in de 15e eeuw (zie hfst. 6.4).

6.2.5 De post-kloosterfase: het Oudemannenhuis en de huizen aan de Voorstraat, circa 1572-1950

Na de Reformatie vinden er grote veranderingen plaats. De gebouwen van het klooster krijgen al snel na de opstand een nieuwe bestemming. In 1573 zijn ze (tijdelijk) in gebruik als ziekenzaal en geschutsgieterij. In 1576 is de kerk afgebroken, maar het kapittelhuis en de refter werden gebruikt als ziekenkamer van het Oudemannenhuis, dat tussen 1622 en 1799 bestond. Veel van de andere leefvertrekken van het klooster die werden verbouwd tot Oudemannenhuis lagen echter buiten het plangebied, in de hoek Vriesestraat-Korte Breestraat. Na de sloop van de kerk worden op de percelen aan de Voorstraat huizen gebouwd. Ook de begraafplaats in de noordoosthoek wordt bebouwd. Van deze huizen zijn de funderingen, kelders, stookplaatsen/haarden, ovens en vloeren teruggevonden, evenals de bijbehorende waterputten, beerputten en -kelders en riool- en gootsystemen(afb. 65 en 66). Deze dateren uit de periode eind 16e eeuw tot de 20e eeuw.

95 Goot onderkant op circa 0,10 m – NAP. Tonput met vlechtwerkbodem van wilgentenen op 1,3 m – NAP.

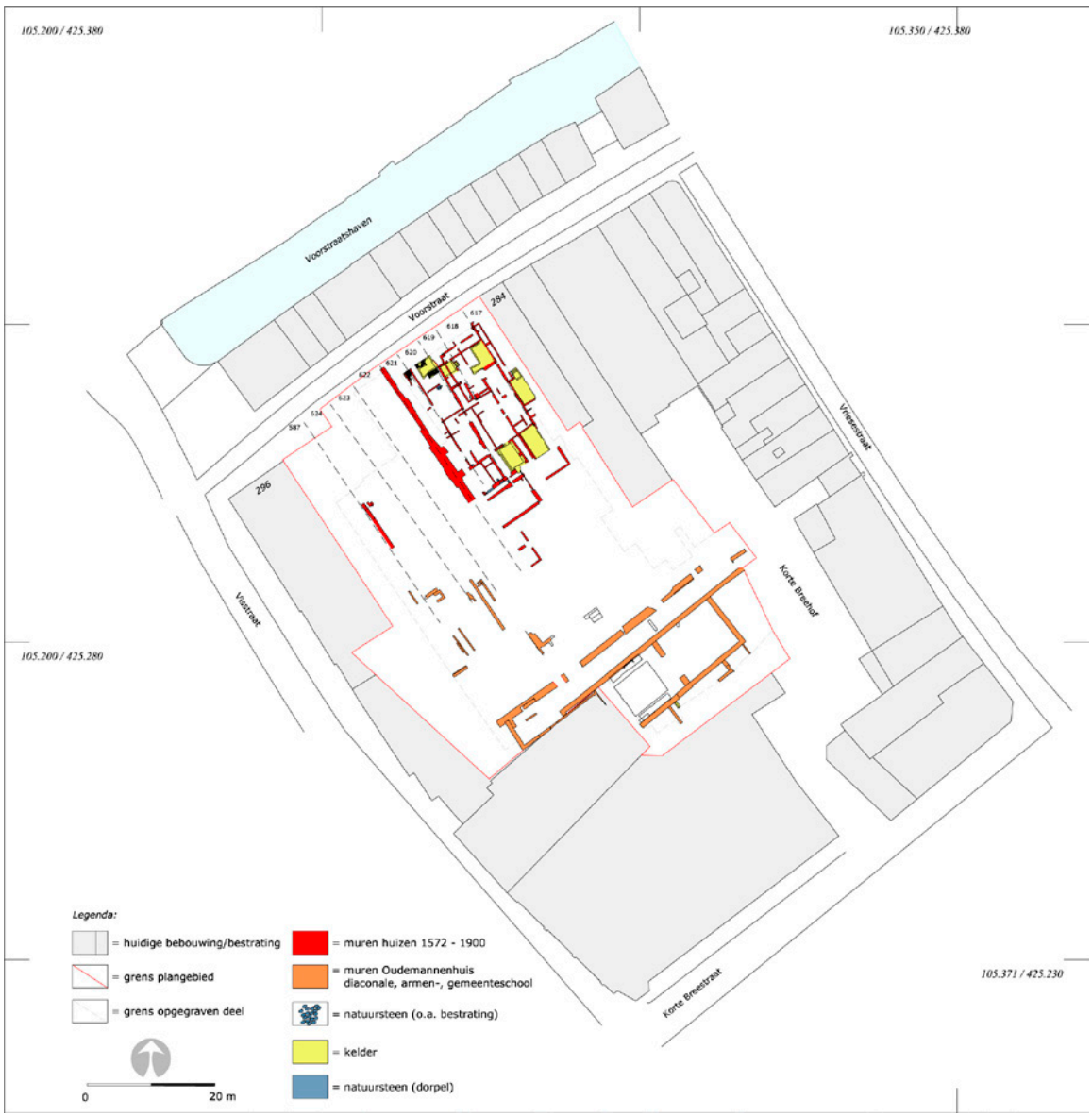

Afb. 65. Muren en kelders uit de periode ná 1572. Hierin is ook de kadastrale percelering uit 1832 aangegeven.

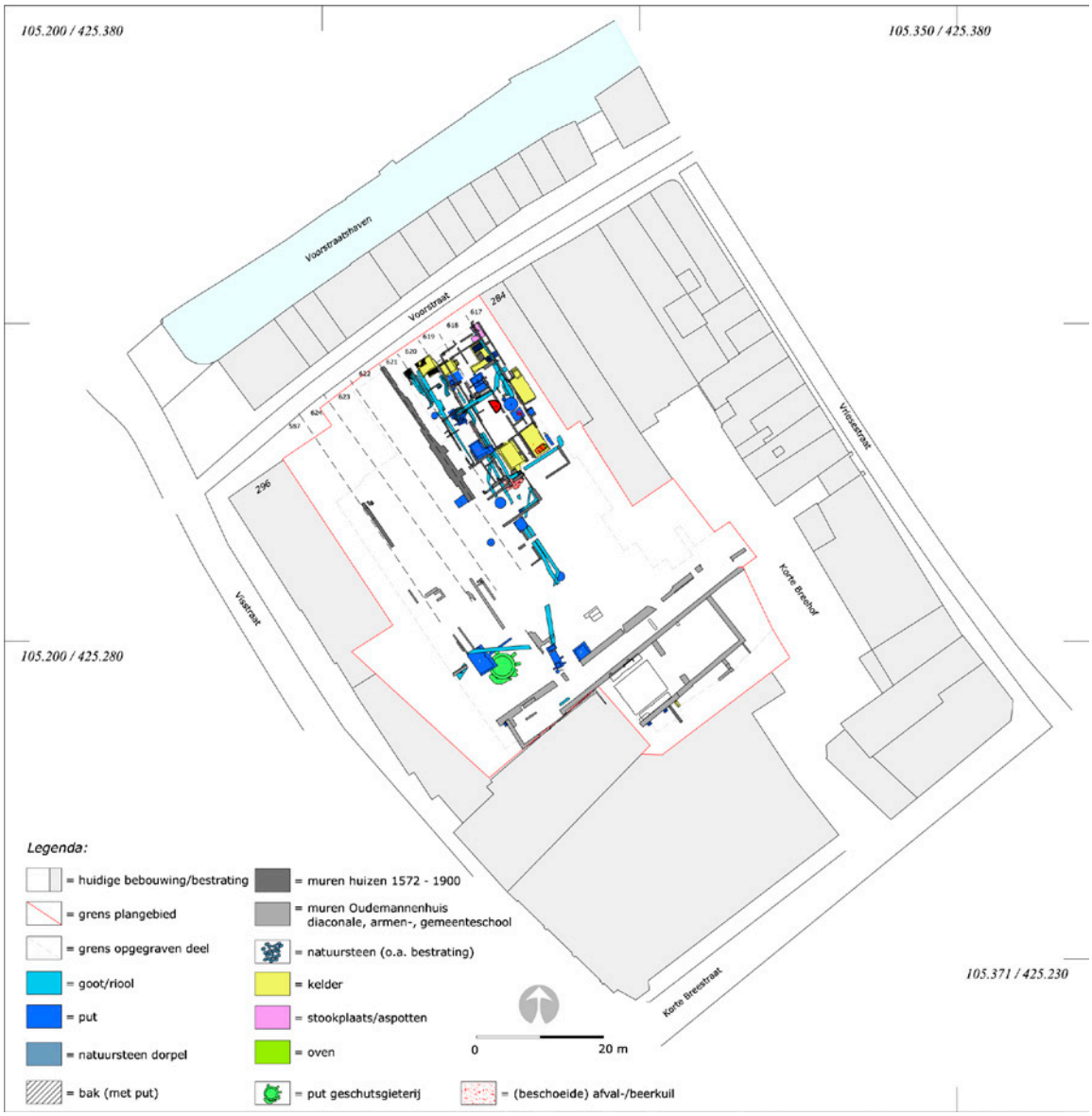

Afb. 66. Alle erfsporen uit de periode ná 1572.

Aanwijzingen voor de geschutsgieterij

In of op de locatie van het koor van de kerk en de zuidelijke en westelijke pandgang van de derde kloosterfase, zijn aanwijzingen gevonden voor de geschutsgieterij die hierin gevestigd was. Ter hoogte van het koor van de kerk bevond zich een grote ronde put met een diameter van 4,12 m (afb. 67). Deze was gemaakt van gele baksteen van het formaat 18 x 8,5 x 4,5 cm. Rondom waren verschillende steunberen aanwezig.
De put had een verharding van dezelfde gele baksteen.[96] Waarschijnlijk heeft deze put een functie gehad in de geschutsgieterij, als smeltput of waterbassin voor het afkoelen van geschut. Rondom en in het zuidwestelijk deel van de pandgang zijn veel afvalslakken van bronsgietersactiviteiten gevonden (zie paragraaf 6.4).

96 Vloerniveau op 0,27 m – NAP. Het putrestant had een diepte van 1,23, maar op basis van het ingravingsniveau was deze circa 2,30 m diep.

Afb. 67. De geschutsgieterij-put in het voormalige koor van de kerk uit de 3e fase, gezien in de richting van het voormalige hoogaltaar. De omliggende bakstenen steunberen geven de oorspronkelijke hoogte van de put weer. In een latere fase is de put deels afgebroken en overbouwd. Links en middenonder zijn nog twee grafkelders te zien, staande op de (oudste), 14e -eeuwse mozaïekvloer in de kerk. De grote beerkelder rechts die over de geschutsgieterij-put is gezet, behoorde tot het Oudemannenhuis.

Het Oudemannenhuis

Een deel van het kloostercomplex is niet gesloopt en werd in 1622-1623 in gebruik genomen als Oudemannenhuis. Vermoedelijk gaat het om het kapittelhuis en alle (nog bruikbare) woongebouwen van het klooster, waaronder de kloostercellen en de keuken. Deze laatste lagen in de hoek Vriesestraat-Korte Breestraat en vielen buiten het plangebied. Van het kapittelhuis weten we dat het in gebruik is genomen als ziekenkamer van het Oudemannenhuis.[97] Wel zijn er verschillende aanpassingen gedaan, zoals het dichtzetten van vensters, met gele bakstenen van het formaat 18 x 8,5 x 4 cm (afb. 68). De centrale plavuizenvloer uit het kapittelhuis wordt na het opbrengen van een ophogingspakket hergebruikt.[98] De plavuizen zijn nu echter in een overhoeks verband gelegd (afb. 68 en 69). De oorspronkelijke indeling van twee smalle, verharde stroken langs de zijmuren wordt wel gehandhaafd. De zijstroken waren verhard met hergebruikte fragmenten baksteen. Tegen de zuidwestmuur was een deel verhard met rode plavuizen (16 x 16 cm) en op zijn kant gezette, hergebruikte dakleien. Dit was waarschijnlijk een stookplaats. Tegen de noordmuur was ook een stookplaats/schouw aanwezig, met een vloerverharding van plavuizen met mangaanoxi-deglazuur. Voor de schouw zijn gele (ijsselstenen) gebruikt. Deze haard zal dateren uit de periode vanaf de 18e eeuw. In het midden van de centrale vloer was een verbrande cirkel van circa 1 m aanwezig. Hier heeft mogelijk ook een (tijdelijke?) vuurplaats gelegen (afb. 69). De zaalachtige structuur en de haarden geven aan dat deze ruimte, zoals Balen vermeldt, zeer waarschijnlijk is gebruikt als ziekenzaal.

97 Balen, 1677, p. 187.

98 Nieuw vloerniveau tussen circa 1,55 en 1,82 m NAP.

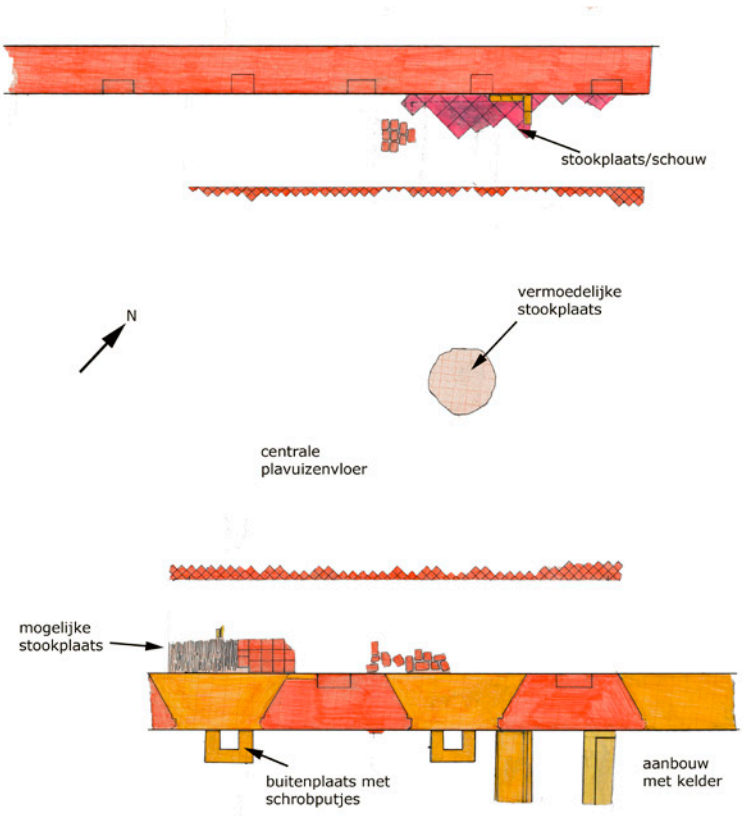

Afb. 68. Deel van het hergebruikte kapittelhuis als onderdeel van de bebouwing van het Oudemannenhuis (tekening: M.J.A. de Haan).

Afb. 69. De vloer in de grote zaal van het kapittelhuis, nu in gebruik als ziekenzaal van het Oudemannenhuis, gezien in westelijke richting. Links zijn de dichtgezette vensters te zien. Middenrechts (1) en bovenlinks (2) zijn tegen de wanden de resten van de schouwen/stookplaatsen te zien. In het centrum de verbrande zone (3) die een derde stookplaats aangeeft.

Ver op de achtererven van de percelen 587, 624 en 623 waren muren aanwezig uit de Nieuwe Tijd. Het muurwerk is zwaar verstoord door (sub)recente bouw- en sloopactiviteiten en een duidelijk grondplan van de bebouwing is niet te reconstrueren. Het is onduidelijk wat voor bebouwing hier stond en door wie deze is gebruikt.

Erfsporen behorende bij het Oudemannenhuis

Met de bebouwing en periode van het Oudemannenhuis is een aantal erfsporen geassocieerd. Het gaat om verschillende goten, schrobputten, water-/(ton)putjes, een bakstenen waterkelder, een bakstenen beerput en een bakstenen beerkelder.

Water-/tonput (put 48, laag 3c, vondstnr. 111)

Dit was een tonput met een diameter van circa 0,40 m. In de opvulling is geen dateerbaar vondstmateriaal gevonden.

Bakstenen waterkelder (put 48, laag 1, geen vondsten)

Ten noorden van de buitenmuur van de ziekenzaal van het Oudemannenhuis bevond zich een grote (2,73 x 1,14 m) bakstenen waterkelder (afb. 70). Het is niet duidelijk of deze inpandig of op een open plaatsje lag. De waterkelder had een gewelfd koepeldak en aan de zuidzijde een vierkant, hoger gelegen tapgat.[99] Langs de lange zijden waren kleine steunberen van secundair gebruikte bakstenen aanwezig. Deze waterkelder dateert mogelijk vanaf 1622 tot 1799. Er zijn geen vondsten in aangetroffen.

Afb. 70. Grote bakstenen waterkelder van (vermoedelijk) het Oudemannenhuis, gelegen in de voormalige westelijke pandgang van de derde kloosterfase.

Bakstenen beerput (put 48, laag 1, vondstnr. 2)

Dit was een vierkante beerput (1,6 x 1,6 m) die tegen de noordelijke buitenmuur van de ziekenzaal van het Oudemannenhuis lag. De put is gemaakt van bakstenen met een formaat van 19 x 9,5, x 4,5 cm.[100] De toevoer was vanuit de gang in het pand door de muur gekapt. In de vulling van de beerkelder is onder andere keramiek gevonden die te dateren is in de 18e eeuw tot begin 19e eeuw.

Bakstenen beerkelder (put 47, laag 1, vondstnr. 1 en 1A uit aansluiting met riool)

Deze beerkelder was 4,5 x 2,18 m groot en lag waarschijnlijk inpandig in de - moeilijk te reconstrueren - bebouwing ten noordwesten van de ziekenzaal van het Oudemannenhuis. De beerkelder is gemaakt van gele en rode baksteen met een vloer van platliggende bakstenen (afb. 67).[101] Oorspronkelijk zat er een gewelfd koepeldak op, maar dit is door latere bouwactiviteiten verdwenen. Het oudste stortgat was aanwezig in de zuidwesthoek. In een latere fase is een nieuw stortgat in de zuidoosthoek gemaakt. Onder dit gat was een schuin oplopende, gemetselde verhoging gemaakt, waarschijnlijk om ophoping in de hoek te voorkomen. In de vulling van de beerkelder is een grote hoeveelheid en verscheidenheid aan vondsten aangetroffen. In het vondstcomplex zijn twee fases te herkennen. Veruit de meeste vondsten dateren uit de periode 1720-1770. Een kleiner aantal dateert uit de periode eind 16e en 17e eeuw. Vermoedelijk is de beerkelder rond het begin van de 18e eeuw geschoond waarbij een restant van de oudere opvulling is achtergebleven. De beerkelder was ook aangesloten op een

99 Top koepelgewelf 1,28 m NAP, top tapgat op 1,82 m NAP. Bakstenen vloer op 0,51 m – NAP.
100 Top bovenkant muurwerk 1,88 m NAP.
101 Top bovenkant muurwerk 2,48 m NAP. Vloerniveau op 0,25 m NAP.

(afvoer?)riool aan de westzijde. Hieruit is vondstnummer 1A verzameld. Het vondstmateriaal wordt in paragraaf 6.4 besproken.

De huizen aan de Voorstraat

De bebouwingsresten van de huizen en erven aan de Voorstraat worden besproken aan de hand van de kadastrale indeling uit 1832. De 16e -eeuwse percelering komt ten dele overeen met de indeling zoals die aan het begin van de 19e eeuw is opgetekend. Op de westelijkste percelen 587, 624-622[102] zijn vrijwel geen (oudere) bebouwingsresten aangetroffen. Op perceel 624 was een deel van een gevelmuur aanwezig. Het is mogelijk dat hier grotendeels op de oudere (kerk)funderingen is gebouwd en dat deze resten bij latere 20e -eeuwse sloop- en bouwwerkzaamheden zijn opgeruimd. In de jaren '20 van de vorige eeuw is hier de bioscoop Astoria gebouwd. Merkwaardig is dan wel dat (achter)erfsporen hier ook ontbreken.

Perceel 621 (nu deels bebouwing Voorstraat 292B)

Op dit perceel was ná de kloosterperiode in eerste instantie waarschijnlijk nog geen bebouwing aanwezig. De oudste bebouwing betreft een straatje van veldkeien langs de westgevel van het huis op perceel 620.[103] In tweede instantie zal er een huis zijn gebouwd. Dit is mogelijk in de loop van de jaren naar achteren uitgebreid. In totaal had het huis een lengte van circa 26 m.[104] De breedte was circa 3 m. Van het huis zijn alleen enkele binnenmuren, een deel van een kelder in het voorhuis, verschillende goten en een waterput aangetroffen. Waarschijnlijk lag de westelijke zijgevel op de oude muur van de kerk uit de derde kloosterfase. De waterput lag mogelijk op een open binnenplaatsje. Achterin was misschien een bredere ruimte aanwezig die deels op perceel 620 lag. De ruimte was onderverdeeld in drie delen. Van deze bebouwing is echter niet zeker welk deel door perceel 621 of 620 werd gebruikt. Van hieruit kon via een doorgang met natuurstenen dorpel, een (mogelijke) 75 cm brede gang of steeg worden betreden. Een scherpere datering voor deze verschillende bouwelementen is niet te geven. Vondstmateriaal dat specifiek met dit perceel geassocieerd is is niet aangetroffen.

Perceel 620 (nu binnen bebouwing Voorstraat 288 A-C)

Op dit perceel stond een huis dat (uiteindelijk) een totale lengte had van 21 m.[105] De breedte was circa 3,6 m. In de oudste fase stond in het achterhuis, of op een hier aanwezig plaatsje, een ton(beer)put (44-2-6) die gedateerd kan worden tussen 1575 en 1625. In de voorste ruimte bevond zich een keldertje met booggewelven en een vloer van rode plavuizen (afb. 71).[106] In de ruimte waren verschillende vloerrestanten aanwezig waaronder de oudere, recht op de muren georiënteerde vloer van rode plavuizen en een jongere vloer van rode en zwarte plavuizen die overhoeks gelegd was.
Naast de tonput lag een grotere bakstenen beerput (45-2-6). Deze was in gebruik in ongeveer dezelfde periode, tussen 1575 en 1650. In een tweede gebruiksfase is de locatie van het secreet (beerkelder) verder in het achterhuis geplaatst. Deze jongste beerkelder (45-1-3) is op basis van de aanwezige keramiek te dateren in de periode 1775–1900.[107]
In deze laatste fase is op het plaatsje een vierkante bezinkput aangelegd die aangesloten was op een stenen toevoer-/afvoergoot. Deze dateert uit de 18e-19e eeuw. De vloer/het maaiveld van dit plaatsje was verhard met bakstenen, waarin ook een hardstenen plavuis met de letter 'P' was verwerkt (afb. 71 en 72).[108]

102 De huidige nummers Voorstraat 292, 292A, 292C, 294 en 292B.
103 Loopniveau keienstraatje 2,59 m NAP.
104 De voorgevel van het huis is niet gevonden. Hiervoor is de huidige gevellijn aangehouden.
105 Ook van dit huis is de voorgevel niet gevonden. Hiervoor is ook de huidige gevellijn aangehouden. De lengte is gerekend tot een aanbouw achter dit huis die mogelijk deel uitmaakte van het huis op perceel 621. Hiervan kan echter niet met zekerheid gezegd worden dat dit niet (ook) bij de bebouwing op perceel 620 hoorde.
106 Vloerniveau op 1,53 m NAP.
107 Gebruikte bakstenen rood, 18 x 8 x 4 cm. Onderkant op 1,04 m NAP.
108 Vloerniveau op 2,46 m NAP.

Afb. 71. Boven: deel van het voorhuis van het pand op perceel 620 aan de Voorstraat, gezien in noord-oostelijke richting. In de voorste ruimte ligt een kelder en enkele fases van plavuizenvloeren. Dan volgt een dunne tussenmuur met daarachter een ruimte met een bakstenen vloer en een bezinkput. Langs de oostgevel (onderaan op de foto) is één van de jongere goten te zien. Onder: het gewelfde keldertje met twee gescheiden ruimtes in het voorhuis, gezien in de richting van de Voorstraat. Hier is te zien dat de jongere plavuizenvloer (diagonaal, zwart-rood dambordpatroon) over het dak van de kelder ligt.

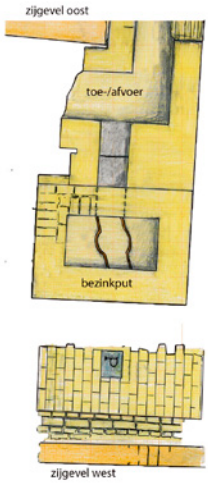

Afb. 72. Detailtekening van de bezinkput en de locatie van de natuurstenen plavuis met letter 'P' in het achterhuis op perceel 620. In de bezinkput zaten ijzeren beugels waaraan een ijzeren pot hing. Aan de oostzijde bevindt zich de aansluiting op een toevoer-/afvoergoot die in de gang van het naastgelegen huis liep.

In de 19e-20e eeuw is over de bezinkput een tussenmuur aangelegd. De bebouwing op dit perceel dateert uit het eind van de 16e eeuw tot 1982. Veel goten, binnenmuren en vloerfases dateren uit de 18e en 19e eeuw. Uit de eind 19e- begin 20e eeuw was een goot aanwezig die in verbinding stond met de Voorstraatshaven (zie afb. 66 en 88). Deze kwam uit op een grote ronde, stenen waterput. Blijkbaar had de eigenaar veel water op zijn achtererf nodig.[109]

109 Mondelinge mededeling M.J.A. de Haan.

Perceel 619 (nu binnen bebouwing Voorstraat 288 A-C)

Op dit perceel was een huis aanwezig dat (uiteindelijk) een totale lengte had van 26 m.[110] De breedte was circa 3,9 m. Het huis was verdeeld in een voorkamer van circa 12,5 m, een middendeel van 8,7 m en een achterdeel van 4,8 m. In de voorste ruimte waren twee vloerfases aanwezig. De oudste bestond uit rode plavuizen die recht op de muren waren gelegd. De jongste bestond uit zwarte en rode plavuizen die overhoeks gelegd waren (afb. 73 en afb. 74, voorhuis 619).[111]

In het westelijke deel van het huis was een tweeledige kamer gecreëerd van 3,63 x 1 m. Hierin lag, op dezelfde hoogte als in de naastgelegen ruimte, een vloer van rode plavuizen. Onder de vloeren lagen, naast elkaar, een kelder en een beerput.[112] Beide hadden een - haaks op elkaar georiënteerd - gewelfd dak. Op de treden van de kelder zaten resten van houten bekleding. In het achterste kamertje bevond zich een stortput van de hieronder gelegen beerput. Deze ruimte zal het inpandige secreet zijn geweest (afb. 73 (2) en 74). De beerput was in gebruik gedurende de oudste fase van het huis. Hierin is vondstmateriaal aangetroffen uit de periode tot 1625 (zie paragraaf 6.4.).

Voorstraatzijde
huis op perceel 619

Afb. 73. Boven: deel van de voorste ruimte in het huis op perceel 619, gezien vanaf de Voorstraat, met een ruime kamer met rode plavuizenvloer (links) en daarnaast een afgescheiden gang met rode plavuizenvloer en achterin het stortgat naar de onderliggende beerput. Dit was een inpandig secreet.
Onder: het westelijk deel van het huis op perceel 619, gezien in de richting van de Voorstraat. In het voorhuis de kelder (1) met daarnaast de beerput (2).

110 Ook van dit huis is de voorgevel niet gevonden. Hiervoor is ook de huidige gevellijn aangehouden.
111 Oudste vloer op circa 2,5 m NAP en de jongste op 2,61 m NAP.
112 Keldervloer van plavuizen op 1,19 m NAP, beerput geen vloerverharding, onderkant op 0,31 m NAP.

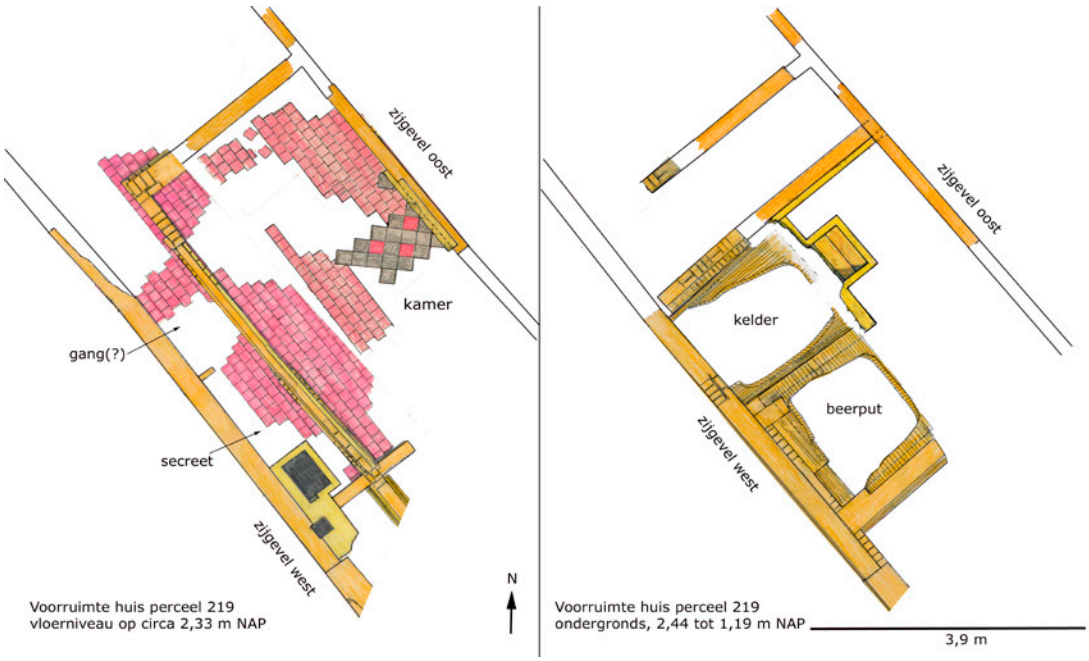

Afb. 74. Detailtekening van een deel van de voorste ruimte van het huis op perceel 619. Links op vloerniveau en rechts ondergronds (tekening: M.J.A. de Haan).

Langs de westgevel liep een gang waarin verschillende afvoergoten waren gelegd. De middenruimte bestond uit een kamer met twee vloerniveaus (afb. 75). Het oudste bestond uit geglazuurde rode en zwarte plavuizen die in overhoeks verband lagen.[113] Hierboven lag, eveneens overhoeks, een tweede vloer van rode plavuizen van een groter formaat.[114] Het is mogelijk dat deze kamer deel uitmaakte van de uitbreiding van het huis op perceel 618.

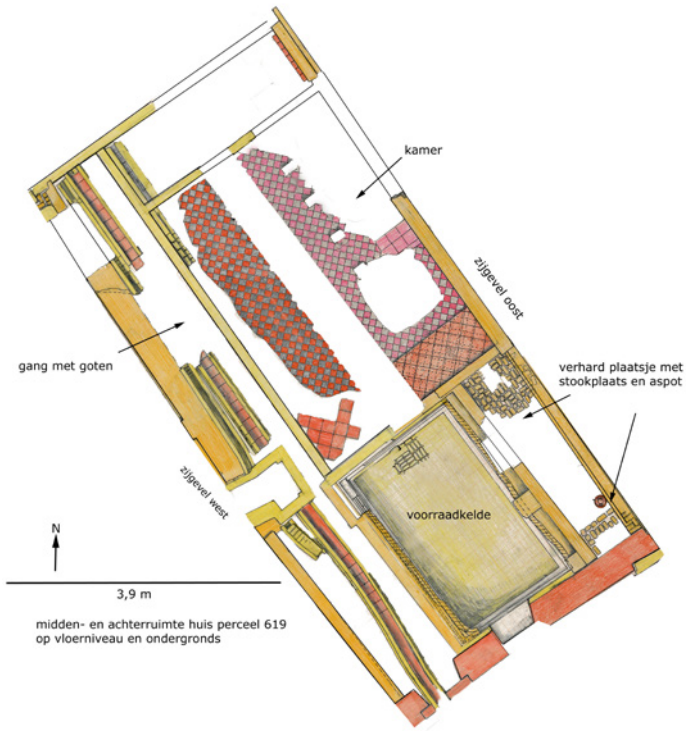

Afb. 75. Detailtekening van het midden- en achterdeel van het huis op perceel 619 (tekening: M.J.A. de Haan).

113 Vloer tussen 2,38 en 2,44 m NAP. Er waren niet veel plavuizen meer in situ aanwezig, het grootste deel van de vloer bestond uit een mortellaag waarin de afdrukken van de plavuizen zichtbaar waren.
114 Vloer tussen 2,47 en 2,59.

Ook in de achterste ruimte liep de gang langs de westgevel door. In het midden was een voorraadkelder van 2 x 3,6 m aanwezig. Deze kon vanuit de middenruimte betreden worden. In de noordelijke doorgang zat een ijzeren anker dat waarschijnlijk diende voor de bevestiging van een (houten) trap. In de zuidgevel was de kelder voorzien van een stort- en/of lichtvenster. Langs de oostgevel was een met bakstenen verhard plaatsje aanwezig.[115] Tegen de achtergevel bevond zich een stookplaatsje. De muur was verbrand en ervoor lag een asplek en een ingegraven aspot.[116] In een latere bouwfase is het grootste deel van de voorste ruimte bij het huis op perceel 618 getrokken.

Perceel 618 (nu binnen bebouwing Voorstraat 286, 290, 290 A-C)

Op dit perceel stond een huis dat (uiteindelijk) een totale lengte had van ongeveer 26 m.[117] De oorspronkelijke breedte was circa 3 m, van de voorste ruimte was dit ongeveer 3,7 m. In een latere bouwfase is het grootste deel van de voorste ruimte van het huis op het naastgelegen perceel 619, bij dit huis getrokken (tot aan de westelijke gang). De uiteindelijke breedte van de voorste ruimte in het huis op perceel 618 werd toen circa 6,7 m. Binnen dit huis zijn veel verschillende bouwfases aanwezig. Op basis van gelaagdheid is een globaal onderscheid te maken tussen (een aantal van) de oudere bouwresten en de jongere. De oudere sporen dateren uit de periode 16e eeuw en begin 17e eeuw, de jongere sporen uit (de tweede helft(?) van) de 17e eeuw tot en met de 19e eeuw (afb. 76).

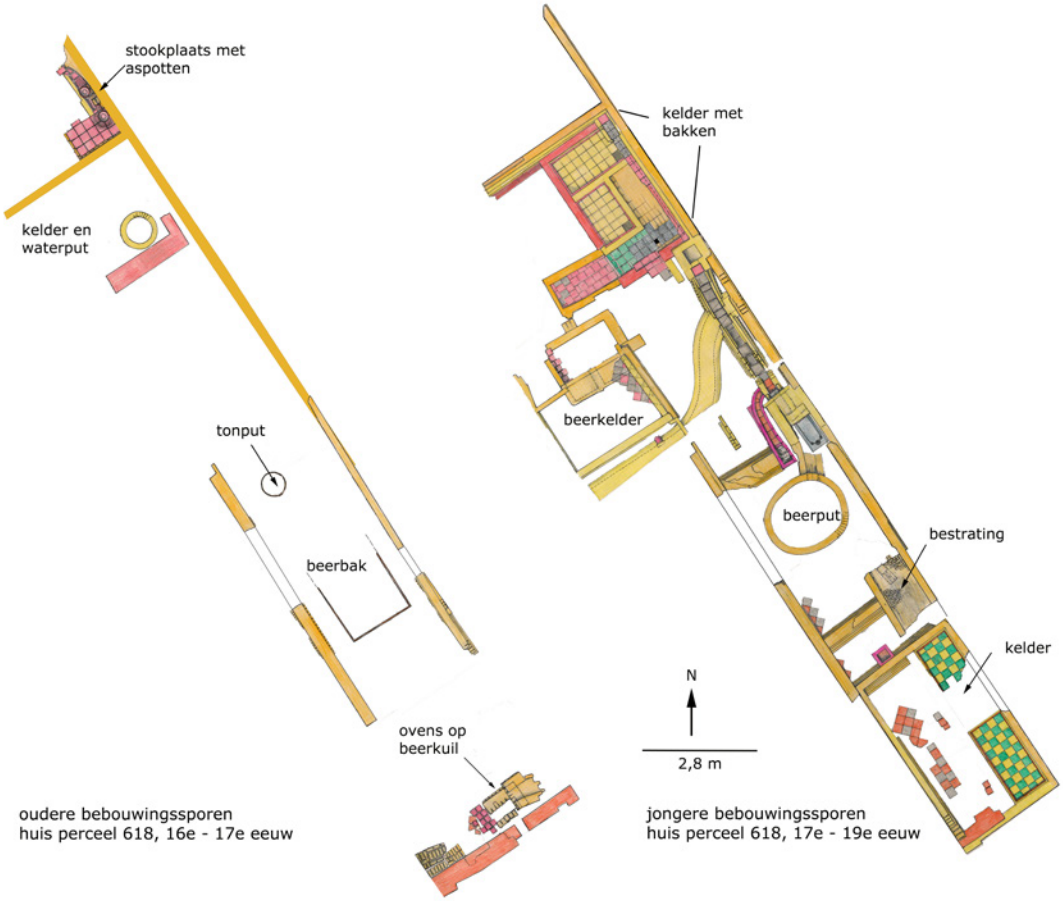

Afb. 76. Detailtekening van het huis op perceel 618. Links de oudere sporen en rechts de jongere bouwfases en -resten (tekeningen: M.J.A. de Haan).

115 Vloerniveau op 2,88 m NAP. Baksteenformaat 16 x 7,5 x 3,5 cm.

116 Aspot op 2,77 m NAP, put 45, laag 1, vondstnummer 4.

117 Ook van dit huis is de voorgevel niet gevonden. Hiervoor is eveneens de huidige gevellijn aangehouden.

De oudere bouwfase (1572-ca. 1650)

In de dichtst tegen de Voorstraat gelegen ruimte bevond zich in de oosthoek van het huis een grote stookplaats. Deze was omzoomd door een rij gele bakstenen en een had een stookvloer van rode plavuizen. Er waren twee (ophoog)fases met elk een aspot.[118]
In de ruimte ten zuiden hiervan was een kelder van hergebruikte bakstenen aanwezig, met de restanten van een waterput van gele ijsselsteen.[119] Verder in het achterhuis bevonden zich een tonput en een grote houten beerbak. In de opvulling van de onderste, tweede ton, zijn vondsten aangetroffen.[120] De beerbak was vrijwel geheel geschoond, in het onderste beerrestant zat voornamelijk bouwpuin. De beerbak was deel vergraven bij de aanleg van een latere bakstenen vervanging.[121] Onder de beerbak was een ingraving aanwezig die mogelijk deel uit maakte van de insteek voor de beerbak of van de vulling zelf. Het vondstmateriaal is te dateren ná 1572 en de 17e eeuw.[122]

Geheel achter op het perceel bevonden zich, vermoedelijk op het nog onbebouwde achtererf, een beerbak en twee ovens. Deze lagen tegen de muur van de pandgang uit de derde kloosterfase, die op dat moment blijkbaar nog als opgaand muurwerk aanwezig was. In eerste instantie is tegen de muur een beerkuil gegraven.[123] Vervolgens zijn op de opvulling twee (fases van) ovens gebouwd (afb. 77).[124] Hiervan waren nog restanten van de stookkanalen aanwezig, met daarin as en brandresten. Aan de westzijde lag een plavuizenvloertje (op 1,33 m NAP). Waarvoor de ovens zijn gebruikt is niet bekend.

Afb. 77. Ovenrestanten met daarvoor een plavuizenvloertje, gezien in oostelijke richting.

De jongere bouwfase (ca. 1650-19e eeuw)

In deze latere periode wordt de kelder waarin de waterput lag opnieuw opgebouwd. Nu in bakstenen van het formaat 19 x 8 x 4,5 cm. In de zuidelijke muur zat een restant van een trap. Het uitstekende, oostelijke deel is een latere uitbreiding. In de kelder bevonden zich twee bakken met elk een schrobputje. Deze waren voorzien van een vloer van geglazuurde gele plavuizen.[125] Een gat in de hoek van vloer, boven de waterput, wijst erop dat die ook in deze periode nog in gebruik was. Vermoedelijk liep de buis van een waterpomp door dit gat. Mogelijk werd de ruimte als spoel- of waskelder gebruikt.

118 Oudste stookvloer op 2,29 m NAP (aspot put 40, laag 1a, vondstnr. 5), jongste stookvloer op 2,40 m NAP (aspot put 40, laag 1a, vondstnr. 4).
119 Bakstenen kelder, hergebruikt met formaten 21x9,5x5 cm, alleen vlijlaag aanwezig op 0,76 m NAP. Bakstenen waterput 17x7,5x3,5 cm, top restant op 0,71 m NAP. Uitsparing van pompbuis aanwezig.
120 Vondsten: Put 42, laag 4, vondstnummer 74.
121 Onderkant beerbak op 1,12 m NAP. Vondsten: Put 42, laag 2, vondstnummer 7.
122 Op circa 0,9 m NAP. Put 42, laag 4, vondstnummer 46.
123 Vondsten: Put 42, laag 3, vondstnummer 43.
124 Gebruikte steenformaat 19 x 9 x 4,5 cm, top resten op 1,48 m NAP.
125 Vloerniveaus op 1,18 en 1,19 m NAP.

In de ruimte hierachter bevonden zich een put, afvoergoten en een grote beerput. Deze beerput is rond het einde van de 19e eeuw geschoond en met puin gevuld. In het beerrestant zijn (niet nader bekeken) vondsten aangetroffen.[126] In de ruimte waren vloerrestanten aanwezig waaronder resten van een overhoeks gelegde vloer van rode en zwarte plavuizen en, in de oosthoek, een zwartverbrande baksteen bestrating (afb. 78).[127] Vermoedelijk bevond zich hier, net als op perceel 619, een stookplaats.

Ten zuiden hiervan kende de bebouwing een uitbreiding. Hier bevond zich waarschijnlijk een kelder met verschillende vloerniveaus van geglazuurde plavuizen. Deze waren zowel in recht als in overhoeks verband gelegd.

Afb. 78. Verschillende bebouwingsresten op perceel 618, gezien in de richting van de Voorstraat. Op de voorgrond is de noordelijke pandgangmuur uit de derde kloosterfase te zien.

Perceel 617 (nu binnen bebouwing Voorstraat 286, 290, 290 A-C)

Van dit huis is te weinig opgegraven om de breedte te bepalen. De vermoedelijke (uiteindelijke) lengte lag tussen 21 en 26 m. Alleen een smalle strook van de westzijde is opgegraven (afb. 79).

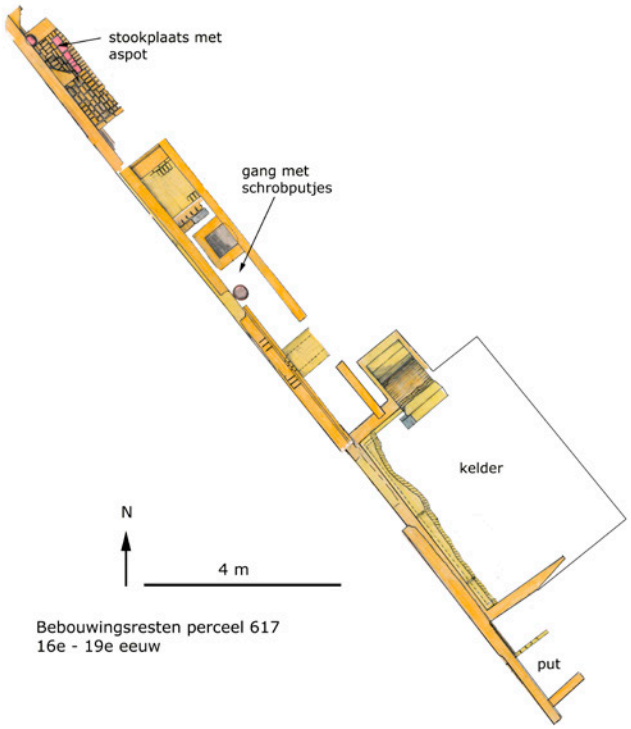

Afb. 79. Detailtekening van de westzijde van het huis op perceel 617 (tekening: M.J.A. de Haan).

126 Baksteenformaat 18 x 8,5 x 4 cm. Vondsten: Put 40, laag 1, vondstnummer 3.

127 Plavuizenvloer op 2,75 m NAP en verbrande baksteenbestrating op 2,79 m NAP.

Net als op het naastgelegen perceel was ook in dit huis in de oudste fase een stookplaats aanwezig in de ruimte direct aan de Voorstraat. De grond ter hoogte van de stookplaats was verhard met bakstenen.[128] De oudste stookfase is herkenbaar aan een verbrande plek op deze vloer. In een latere fase is een paar schouwwangen aangebracht, waarmee een tweede stookplaats is gerealiseerd. Hiervan is ook de aspot bewaard gebleven.[129] Deze stookplaats dateert uit de periode ná 1572 tot het begin van de 17e eeuw.

In een latere fase is langs de westgevel van dit huis een gang gemaakt, net als in het huis op perceel 619. De gang was verhard met rode plavuizen, die ook over de oudere stookplaats zijn gelegd. In de gang waren een schrobpot en een schrobput aanwezig.[130]
In het achterhuis bevond zich een grote gewelfde voorraadkelder. De kelder was 4,2 m lang en kon via een trap vanuit het noorden worden betreden. De vloer bestond uit donkergrijze hardstenen plavuizen.[131] In de westwand van de kelder zaten enkele ijzeren dragers voor houten planken/schappen.
Iets zuidelijker lag nog een kleine vierkante put die in de 19e eeuw is opgevuld met bouwpuin, waaronder tegelfragmenten. Dit was mogelijk een waterput, wellicht op een open plaatsje (afb. 80).

Afb. 80. Enkele bebouwingsresten van het huis op perceel 617, gezien in zuidwestelijke richting. Middenvoor is de grote voorraadkelder met ijzeren dragers voor planken te zien. Daarachter de vierkante bakstenen put.

Geheel op het achtererf werd een ingraving aangetroffen met een zwarte kleivulling. De datering en functie hiervan zijn niet duidelijk.

128 Vloerniveau stookplaats 2,43 m NAP.
129 Aspot op 2,56 m NAP, put 40, laag 1, vondstnummer 6.
130 Aanwezig op 2,44 m NAP, put 40, laag 1, vondstnummer 2.
131 Vloerniveau op 0,98 m NAP.

6.3 De graven en het menselijk skeletmateriaal

Inleiding
Tijdens het onderzoek is een groot aantal graven en een grote hoeveelheid menselijk skeletmateriaal gevonden. In totaal gaat het om meer dan 1000 individuen waarvan er 919 fysisch-antropologisch zijn onderzocht.[132] Aangezien er geen spoornummers zijn uitgegeven, wordt aan de betreffende graven gerefereerd door middel van het vondstnummer dat aan het skeletmateriaal is uitgegeven. Omdat per opgravingsput een nieuwe vondstnummerreeks is gestart (telkens opnieuw beginnend bij 1), bestaat het complete referentienummer uit het putnummer + het opgravingsvlaknummer + het vondstnummer. In de inleidingen van de paragrafen is deze complete code in de voetnoot vermeld. Graven waaruit geen menselijke resten zijn geborgen hebben echter geen referentiecode. Dit is in de voetnoten apart vermeld. In de lopende tekst en tabellen is, waar dit geen doublures opleverde, alleen het vondstnummer van het skelet/graf vermeld.
De menselijke resten betreffen zowel in situ begravingen, maar ook veel losse resten die afkomstig zijn uit (in het verleden) verstoorde graven. Het grootste deel van de skeletten (919 individuen) is door G. IJzereef en J. Bonhof onderzocht.[133] Hierbij is hoofdzakelijk gekeken naar het geslacht en de leeftijd van de begraven individuen. Van duidelijk herkenbare pathologieën zijn enkele notities gemaakt. Een deel van de skeletten (316 individuen) is later nogmaals onderzocht door dhr. G.J.R. Maat en R.W. Mastwijk.[134] Hierbij is wel gedetailleerder gekeken naar pathologieën. De hier gepresenteerde informatie is afkomstig uit beide onderzoeken.

6.3.1 De graven: kloosterfase 1, circa 1246-1300

Uit de oudste kloosterfase zijn 24 graven en drie clusters met verstoorde menselijke resten gevonden (afb. 81).[135] De graven lagen in de (nog bewaard gebleven) noordelijke en oostelijke pandgang ten zuiden van de kloosterkerk. Het niveau van de graven/skeletten uit deze periode lag tussen circa 0 m en 1,6 m – NAP. Direct ten zuiden langs de kloosterkerk lagen de skeletten het hoogst, in zuidelijke richting lagen ze dieper. Hieruit blijkt dat er destijds nog een hoogteverschil van het loopniveau bestond.

132 Sarfatij, H., 1984, Levendig-Snijders, Van Regteren Altena en Willems, 1986.
133 Levendig-Snijders, Van Regteren Altena en Willems, 1986, 113-117. Informatie over de onderzoekers: mondelinge mededeling dhr. F. Laarman (RCE). De determinatieformulieren bleken bij deze uitwerking niet meer aanwezig.
134 Maat, Mastwijk & Sarfatij 1998.
135 *Put 54, laag 3a*: twee grafkisten zonder skelet/vondstnr., 54-3a-27, 54-3a-28. *Put 45, laag 7*: twee grafkisten zonder skelet/vondstnr., 45-7-118 tot 45-7-123, 45-8-129 tot 45-8-134, 45-9-141 tot 45-9-148.

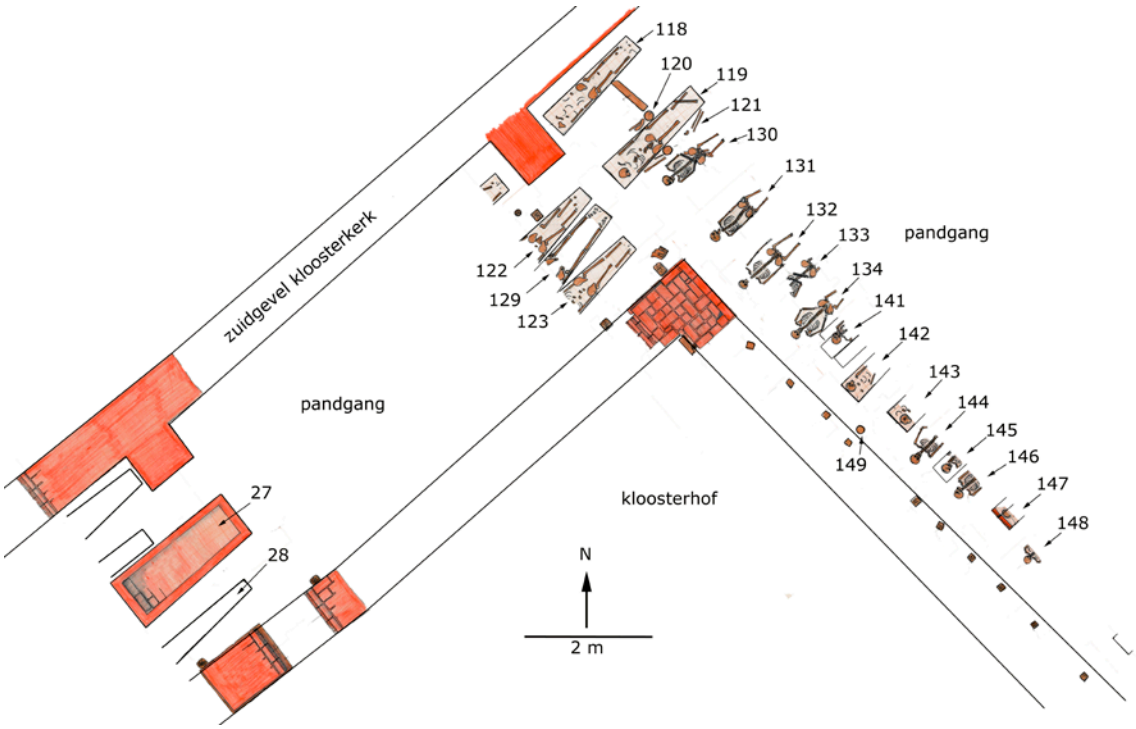

Afb. 81. De graven uit de oudste kloosterfase in detail (tekening: M.J.A. de Haan). Bijgaand de vondstnummers. Voor de hierbij behorende put- en laagnummers, zie noot 135.

Oriëntatie en fasering

De graven waren, parallel aan de kloosterkerk en de Voorstraat, zuidwest–noordoost georiënteerd, met het hoofd in het zuidwesten. De individuen zijn op hun rug begraven met de armen langs het lichaam en in enkele gevallen met de handen op de buik of in de schoot. Vrijwel alle graven lagen op gelijke afstand naast en achter elkaar. Daarnaast is er in deze fase sprake van één begravingsniveau, er liggen geen graven boven/onder elkaar. Enige mate van fasering is herkenbaar doordat enkele graven zijn verstoord door latere bijzettingen en de aanwezigheid van (enkele) verstoorde graven.[136]

Grafvariatie

In deze fase bestaat een relatief grote variatie in de wijze waarop de individuen zijn begraven (tabel 1). Bij één individu is een combinatie vastgesteld: individu 131 was gewikkeld in een textielweefsel en afgedekt door een plank.

Graftype	***Aantal***	***Percentage***	***Grafreferentie (vondstnr)***
grafkist	12	44,40%	4 zonder nr., 28, 118, 119, 122, 123, 129, 142, 143
op/onder stro (/plantaardig materiaal)	3	11,10%	132, 134, 146
geen container of bedekking	3	11,10%	133, 144, 148
afgedekt met planken	3	11,10%	141, 145, 147
verstoord/onduidelijk	3	11,10%	120, 121, 149
in textiel	2	7,40%	130, 131
grafkelder	1	3,70%	27
totaal	***27***	***99,90%***	

Tabel 1. De verschillende begravingswijzen uit de oudste kloosterfase.[137]

136 Een kistgraf zonder nummer is verstoord bij de aanleg van grafkelder nr. 27, graf 129 is waarschijnlijk later tussen de graven 122 en 123 bijgezet, verstoorde graven nrs. 120, 121 en 149.

137 Bij de hier vermelde grafreferenties is alleen het vondstnummer vermeld. Voor de complete grafreferenties, zie voetnoot 135.

De meeste individuen (12) zijn begraven in een eenvoudige kist van planken (tabel 1 en afb. 82). Ook de bodems van de kisten bestonden uit houten planken.[138]

Afb. 82. Eén van de kistbegravingen uit de oudste kloosterfase: graf 142, gezien in zuidelijke richting.

Drie individuen waren (ingepakt) in een pakket stro (en plantaardig materiaal) in het graf gelegd (afb. 83).[139] Het op stro leggen van stervenden en overledenen was een algemeen en wijd verspreid gebruik. Dit van oorsprong waarschijnlijk pre-christelijke gebruik is tot het begin van de 20e eeuw in gebruik geweest. Het was vermoedelijk bedoeld om te voorkomen dat de geest/ziel van de overledene zou achterblijven: in plaats van zich aan het doosbed te hechten, hechtte deze zich aan het stro. Bij het gebruik van stro van graangewassen in een christelijke grafcontext is ook wel gesuggereerd dat de cyclus van graankorrels zaaien en oogsten een symbolische verwijzing zou zijn voor de transitie van de ziel in het hiernamaals en/of de opstanding op de Dag des Oordeels.[140] Van het gebruikte stro is hier echter niet vastgesteld of het graan- of rietstro betreft.

Afb. 83. Eén van de individuen uit de oudste kloosterfase, begraven in een bundel stro: graf 134, gezien in noordwestelijk richting.

138 Mondelinge mededeling M.J.A. de Haan. Dit wijkt af in vergelijking met de kistgraven op het kerkhof van het dorp Kruiskerke/Wolbrandskerke (1028-1421) in de gemeente Dordrecht. Hier bestonden vrijwel alle bodems van de kisten uit een aantal latten. Slechts twee exemplaren hadden een geheel planken bodem (Dorst 2011a).

139 Bij individu 146 is vastgesteld dat deze was begraven in plantaardig materiaal. De aard hiervan is niet nader onderzocht.

140 Kok 2005, Hirsch 1921. Dit gebruik is ook vastgesteld op het kerkhof van het dorp Kruiskerke/Wolbrandskerke (1028-1421) in de gemeente Dordrecht. Hier lagen de individuen echter op/onder stro in een grafkist (Dorst 2011a, Dorst & Bosman, 2013).

Bij drie individuen is geen kist of bedekking van het lichaam waargenomen. Drie anderen waren begraven onder één of meerdere planken. Bij één van hen (individu 147) rustten de planken bij het hoofdeinde op een aantal bakstenen van 30 x 15 x 8 cm (kloostermoppen). Twee personen waren begraven in een weefsel van textiel. Individu 131 was geheel, tot over het hoofd, in een grof weefsel gewikkeld en daarna afgedekt met een plank (afb. 84). Van dit slecht bewaarde, halfwollen weefsel zijn alleen de relatief dikke wollen inslagdraden bewaard gebleven. De (linnen) kettingdraden waren vergaan. Hierdoor restte er alleen een bundel draden waarvan de structuur en functie niet meer te achterhalen viel.[141]
Individu 130 was gehuld in een fijn weefsel (mogelijk linnen) met rond de heupen een koord van textiel.[142] Het is mogelijk een aanwijzing dat dit individu een monnik was die in habijt met koord (zeel) is begraven.

Afb. 84. Eén van de individuen uit de oudste kloosterfase was begraven in een grof, halfwollen weefsel: graf 131, gezien in noordwestelijk richting.

Van nog eens drie individuen zijn alleen de verstoorde resten aangetroffen. De aard van de oorspronkelijk begravingswijze kon niet achterhaald worden.

Ten slotte bleek één individu te zijn begraven in een kist die was bijgezet in een bakstenen grafkelder van 2,34 x 0,84 m. De kelder had een vloer van platliggende bakstenen en was afgedekt met een dikke plank van eikenhout (afb. 85).[143]

141 Monster weefsel: put 45, laag 8, vondstnr. M138. De textiele resten zijn bekeken door mevr. S.Y. Vons-Comis. Zij heeft destijds geconstateerd dat de aard van het weefsel niet nader onderzocht kon worden, waarna het is teruggestuurd naar de ROB (pers. communicatie d.d. februari 2016). De huidige verblijfplaats van het monster is onbekend.

142 (Monster van) het koord: put 45, laag 8, vondstnr. M139. De suggestie dat het weefsel waarin dit individu gekleed was linnen zou zijn, is een veldwaarneming door M.J.A. de Haan. De textiele resten-van het vermoedelijke koord zijn voor nader onderzoek meegegeven aan mevr. S.Y. Vons-Comis. Ook dit was te slecht bewaard gebleven om uitspraken te doen over structuur en functie (pers. communicatie mevr. Vons-Comis, d.d. februari 2016). Het monster is teruggestuurd naar de ROB, maar de huidige verblijfplaats is onbekend.

143 Formaat bakstenen 29 x 14 x 7 cm. Bodem kelder op 0,8 m – NAP.

Afb. 85. De enige grafkelder uit de oudste kloosterfase: graf 27, gezien in westelijke richting. Links zijn de houten afdekplaat en resten van de grafkistdeksel te zien en rechts nog een klein deel van een steunbeer van de kloosterkerk.

De binnenzijde van de grafkelder was afgestreken met witte kalkpleister. Aan het hoofdeinde was hier een eenvoudig kruis ingekrast (afb. 86).

Afb. 86. Het ingekraste kruis aan het hoofdeinde van grafkelder 27 (tekening: M.J.A. de Haan).

Grafvondsten

Naast de bovengenoemde (resten van) kleding of lijkwades zijn er geen andere opzettelijk meegegeven voorwerpen in de graven aangetroffen.

Fysische antropologie

Uit de oudste kloosterfase zijn alleen de skeletten uit put 45, in totaal 21 individuen, onderzocht (tabel 2).[144]

144 Maat & Mastwijk 1998, 10. Voor de demografische kenmerken zie tabel 2 in genoemde publicatie.

Graf (put-vlak-vondstnr.)	Geslacht	Leeftijd	Lengte (in cm,Trot. & Gles.)	Pathologie
45-7-118	man	28-37	172	fractura femoris (rechts), sec. pOA
45-7-119	man	63-69	178	pOA, DISH, spina bifida occulta
45-7-120	man	51-57	176	
45-7-121	man	23-34	178	VO
45-7-122	vrouw	44-52	163	VO, bevallingslitteken/parturition scar
45-7-123	man	46-52	174	VO, vOA, osteoperiostitis, Allen's fossae
45-8-129	man	44-52	174	osteoperiostitis, DISH
45-8-130	man	61-66	180	fractura ulnae (rechts), osteoom, pOA, DISH
45-8-131	man	36-42	171	frac. Costae, VO, pOA, sut. Metopica, spina bifida occulta, sacralisato L5
45-8-132	man	27-32	170	orbitale cellulitis, VO, vOA, pOA, sutura metopica, sacralisatio L5
45-8-133	man	47-56	171	VO, sacralisatio L5
45-8-134	man	65-71	169	torus mandibularis, lumbarisatio Th12, sacralisatio L5
45-9-141	man	22-		VO, pOA
45-9-142	vrouw	41-58		bathrocephalia, VO, cribra orbitalia
45-9-143	man	34-50	172	VO, pOA
45-9-144	vrouw	46-62	175	fractura clavicularis (rechts), VO, sec. pOA
45-9-145	man	40-80		
45-9-146	man	18-		VO, pOA
45-9-147	man	34-60		
45-9-148	man	40-80		pOA

Tabel 2. Overzicht van geslacht, leeftijd, lengte en pathologieën van de 21 onderzochte individuen uit de oudste kloosterfase (Maat et al, 1998, tabel 2 en 3).[145]

Geslacht, leeftijd, lengte en sociale relaties

Deze oudste gemeenschap bestond (vrijwel) geheel uit mannen (grafiek 1). Slechts drie personen waren (waarschijnlijk) vrouwen: graven 122, 142 en 144.[146] Ook aan de leeftijden is te zien dat er geen sprake is van een gemiddelde afspiegeling van een gewone stadssamenleving. Alle individuen betreffen volwassenen, waarvan het merendeel in de leeftijdscategorie 'eind middelbaar', tussen circa 40-60 jaar valt. Daarnaast valt een enkeling in de leeftijdscategorie '(jong)volwassene', tussen circa 18-40 jaar en enkelen in de leeftijdscategorie 'senioren', tussen circa 60-80 jaar. De gemiddelde lengte voor de mannen was 1,74 m. De begraven individuen zijn waarschijnlijk kloosterlingen.

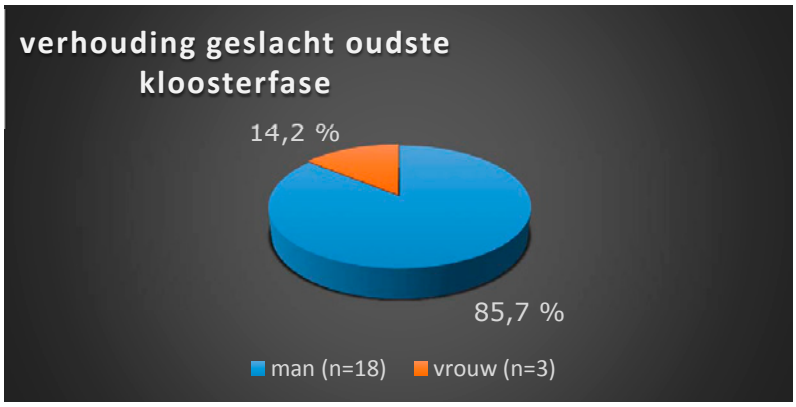

Grafiek 1. Overzicht van de percentages begraven individuen naar geslacht in de oudste kloosterfase.

145 Hierin staat op welke kenmerken er is gescoord en wat de betreffende waarden zijn.

146 Bij één individu is voor de geslachtsdeterminatie alleen gescoord op de bekkenkenmerken, waarbij ook parturition scars zijn waargenomen. Bij twee anderen is de geslachtsdeterminatie alleen op de craniale kenmerken bepaald. Het is mogelijk dat dit ook mannen waren, maar met (relatief) vrouwelijke schedelkenmerken.

Pathologieën

Aan de skeletten zijn verschillende pathologieën waargenomen (tabel 3). Het gaat hier om botveranderingen die het gevolg kunnen zijn van een ziekte of trauma en 'gewone' genetische variaties. De afwijkingen aan het bot kunnen zowel het gevolg zijn van uitwendige als inwendige/genetische factoren. De aanwezige botveranderingen kunnen worden onderverdeeld in zes categorieën: degeneratie, mechanische trauma's, variëteiten, infectieziektes, deficiëntieziektes en idiopathische ziektes.

Pathologieën	***Aantal waarnemingen***
osteofyten wervelkolom (VO)	11
osteoarthritis elders (pOA)	10
botfracturen	4
DISH	3
sacralisatie L5	3
sutura metopica	2
osteoarthritis wervelkolom (vOA)	2
spina bifida occulta	2
osteoperiostitis	2
parturation scars	1
Allen's fossa	1
osteoom	1
orbitale cellulitis	1
torus mandibularis	1
lumbarisatie Th12	1
bathrocephalia	1
cribra orbitalia	1

Tabel 3. Overzicht van de aantallen waargenomen pathologieën binnen de oudste kloostergemeenschap.

Degeneratie

Degeneratie is de slijtage van gewrichten (artrose of osteoartritis) en uiteraard is ouderdom de belangrijkste oorzaak van deze aandoening. Hoe ouder iemand wordt, hoe meer slijtagesporen de botten over het algemeen zullen vertonen. Dit is dan ook een veel voorkomende pathologie. Op basis van de locatie en kenmerken zijn drie soorten degeneratie te onderscheiden. Deze staan bekend als: VO of DDD, vOA en pOA en de symptomen van alle drie komen grotendeels overeen. Degeneratie is vooral herkenbaar in de botten die een mens gebruikt bij bewegingen, zoals de gewrichten en de wervelkolom. Met name op deze botten kunnen dus aanwijzingen gevonden worden voor degeneratie. Degeneratiesporen bestaan in vele vormen. Ze zijn bijvoorbeeld herkenbaar door poreuze en/of gepolijste (glimmende) en afgesleten gewrichtskoppen en wervels, maar soms ook door extra botgroei en botwoekering langs de rand van het gewricht of zelfs door het vergroeien van gewrichtsdelen.

VO of DDD (vertebrale osteophytose of degenerative disk disease)
Dit wordt veroorzaakt door het slijten van de tussenwervelschijven, vaak als gevolg van chronische belasting van de wervelkolom. Aanwijzingen hiervoor zijn meestal te vinden op de (onderste) lendenwervels, omdat deze het grootste gewicht dragen. In totaal zijn bij 11 individuen (52%) sporen van VO aangetroffen, zowel bij mannen als vrouwen.

pOA (perifere osteoartrose)
Dit betreft slijtage op de overige botten in het lichaam. Hiervoor zijn aanwijzingen gevonden bij 11 individuen (47,6%), zowel mannen als vrouwen.

vOA (vertebrale osteoartrose)
Deze vorm van degeneratie betreft de slijtage van het kraakbeen in de gewrichtsvlakken tussen de wervelbogen. Ook dit wordt voornamelijk veroorzaakt door chronische

belasting, maar er zijn ook aanwijzingen dat genetische aanleg een oorzaak kan zijn.[147] Deze afwijking is bij twee mannelijke individuen (9,5%) aangetroffen.

Mechanische trauma's

Wanneer lichamelijk weefsel in- of uitwendig beschadigd wordt, dan wordt gesproken van een trauma. Het archeologisch best herkenbare bottrauma is een botbreuk (fractuur).
Bij vier individuen (man en vrouw) zijn fracturen vastgesteld (19%). Het gaat om breuken in het dijbeen, ellepijp, rib (man) en sleutelbeen (vrouw).
Daarnaast is bij één van de vrouwen de aanwezigheid van parturation scars (bevallingslitteken) op het bekken vastgesteld.

Variëteiten (epigenetische variëteiten door genetische oorzaak/mechanische stress)

Variëteiten zijn ontwikkelingsaanpassingen van het skelet die niet pathologisch van aard zijn, maar een genetische of fysieke oorsprong hebben. Hierdoor zijn sommige botten afwijkend in vergelijking met een 'normaal' skelet.
Sommige afwijkende botten kunnen door overerving van ouders op kinderen worden doorgegeven. Andere variëteiten zijn mogelijk deels genetisch van aard, maar hebben voornamelijk een externe oorzaak. Deze kunnen bijvoorbeeld ontstaan wanneer bepaalde botten/spieren voortdurend langs elkaar schuren door herhaaldelijke bewegingen of houding. Hierdoor kan tussen twee botten een soort 'vals' gewrichtje ontstaan.
In totaal zijn zes verschillende variëteiten aangetroffen op zeven individuen (tabel 3):

Sacralisatie L5
Deze variëteit kenmerkt zich doordat de onderste (lumbale) wervel gedeeltelijk of geheel is vergroeid met het heiligbeen. Dit is bij drie mannelijke individuen waargenomen (14,2%).

Sutura metopica
De voorhoofdsschedelnaad (sutura metopica) sluit normaal gesproken gedurende de eerste twee levensjaren. In sommige gevallen sluit deze echter niet of onvolledig en is dan duidelijk waarneembaar. Deze variatie was aanwezig bij twee mannelijke individuen (9,5%).

Spina bifida occulta
Dit is een onvolgroeide of open wervelboog. Hierbij zijn één of meerdere wervels in de wervelkolom niet volledig volgroeid. In principe kan dit bij iedere wervel voorkomen, maar het komt het vaakst voor bij de eerste nekwervel, de laatste lendenwervel en in het bijzonder het heiligbeen. Over het algemeen zal de persoon hiervan geen hinder ondervinden. De variëteit ontstaat in de eerste maand van de zwangerschap en hoewel ook erfelijkheid een belangrijke factor is, speelt de gezondheid van de moeder een belangrijke rol.[148] Deze variatie was aanwezig bij twee mannelijke individuen (9,5%).

Allen's fossa
Deze vorm van botverandering is toe te schrijven aan mechanische stress. Ze zijn meestal aanwezig op de botten van de onderbenen. Over het algemeen wordt verondersteld dat ze ontstaan door het herhaaldelijke tegen elkaar drukken van bepaalde botdelen en/of spier-bot in een bepaalde houding, zoals hurken (squatting). Allen's fossa ontstaat mogelijk door een spier die tegen de kop van het dijbeen drukt en daardoor een indruk achterlaat. Deze variatie is vastgesteld bij één mannelijk individu (4,7%).

Lumbarisatie Th12
Bij deze skeletvariëteit vertoont de onderste borstwervel één of meerdere kenmerken van de lendenwervels.[149] Dit is bij één mannelijk individu waargenomen (4,7%).

147 Maat & Mastwijk 1998.
148 Bijvoorbeeld een tekort aan foliumzuur of overmatig alcoholgebruik in de eerste weken van de zwangerschap kunnen een onvergroeide of open wervelboog tot gevolg hebben.
149 De onderste thoracale wervel lijkt in vorm op de lumbale wervels en/of missen ook de aansluiting met de 12e rib. Dit kan een zwakker punt in de wervelkolom worden.

Bathrocephalie
Dit is een variatie die wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van een prominent, getrapt achterhoofdsbeen dat wordt veroorzaakt door een extreme groei (verbening) van de achterhoofdsnaad. Dit is (uiterlijk) herkenbaar door een extra lang achterhoofd. Dit is vastgesteld bij één van de vrouwelijke individuen: graf 142 (4,7%).

Infectieziektes

Aangezien het ziekteverloop van infecties vaak kortstondig is, laten ze doorgaans geen sporen achter op het skelet. Het aantal waargenomen individuen met sporen van een infectieziekte is in een archeologische context dan ook niet het daadwerkelijke aantal personen dat dit soort ziektes had.[150]

Infectieziektes kunnen inzicht geven in de populatiedruk, hygiëne en de woonomgeving van vroegere bevolkingsgroepen. Daarbij wordt onderscheidt gemaakt tussen specifieke en aspecifieke infectieziekten. Bij de eerste is de ziekte te herleiden tot één specifiek micro-organisme, bijvoorbeeld tuberculose, terwijl bij aspecifieke infectieziekten meerdere organismen de oorzaak kunnen zijn. Bij twee mannelijke individuen (9,5%) is de aanwezigheid van osteoperiostitis vastgesteld. Dit is een aspecifieke infectieziekte waarbij sprake is van een ontsteking van het beenvlies die voornamelijk wordt aangetroffen op het scheenbeen.[151] In reactie op de ontsteking wordt hier nieuw, ongeordend botweefsel aangemaakt.

Orbitale infectie (cellulitis)
Dit is een infectieuze ontsteking van de diepliggende weefsels in de oogkas, vaak veroorzaakt door een bacterie. Een dergelijke ontsteking kan worden opgelopen door een direct trauma aan het oog (lichaamsvreemde materie in het oog), een insectenbeet, een verspreidende infectie in neus- of bijholte of een ontstoken traanbuis. In de Middeleeuwen, waarin er nog geen antibiotica voorhanden waren, zal dit zeker een levensbedreigende aandoening zijn geweest. Bij het uitblijven van afdoende behandeling (met antibiotica) kan de infectie zich uitbreiden naar de hersenen. Het is goed mogelijk dat het mannelijke individu (leeftijd 27-32) waarbij deze infectie is aangetroffen, hieraan ook overleden is.

Deficiëntieziektes

Wanneer het lichaam een tekort heeft aan een bepaalde bouwstof, dan wordt gesproken van een deficiëntie. Dit is over het algemeen het gevolg van een langdurige ziekte of een tekort aan voedsel of een specifiek voedingselement. Deficiëntieziektes kunnen in bepaalde botten een herkenbare verandering veroorzaken. De soorten en aantallen van deze ziektes kunnen dan ook een goed beeld geven van de leefomstandigheden en/of de levensstandaard van een gemeenschap.
Er is één individu gevonden met mogelijke aanwijzingen voor de deficiëntieziekte cribra orbitalia.[152] Het is echter niet zeker óf dit op een tekort wijst en zo ja welk. Lang werd gedacht dat dit kenmerk toe te schrijven was aan bloedarmoede (in de kindertijd). Recentere studies hebben echter aangetoond dat er meerdere oorzaken verantwoordelijk kunnen zijn, waaronder een tekort aan vitamine C, maar ook (chronische, parasitaire[153]) infecties of een cefaal hematoom[154]. De aandoening is herkenbaar doordat het dak van de oogkas poreus wordt. Het is vastgesteld bij één van de vrouwelijke individuen: graf 142.

Idiopathische ziektes

De oorzaak van het ontstaan van idiopathische ziektes is in de meeste gevallen (nog) onbekend. Over het algemeen wordt aangenomen dat het gaat om lichaamseigen

150 Groen & de Ridder 2007.
151 Dit kan ook veroorzaakt worden door (chronische) irritatie van de omringende spieren (Groen & de Ridder 2007).
152 Aangezien deze kenmerken vaak of het best waarneembaar zijn in juveniele skeletten is het percentage waarin dit binnen deze gemeenschap aanwezig is, niet representatief.
153 Porositeit in de oogkassen (cribra orbitalia) kan een marker zijn voor malaria. Modelinge mededeling R. Schats, 2017.
154 https://en.wikipedia.org/wiki/Bioarchaeology. Dit is een bloeding onder het beenvlies van het schedelbot dat voornamelijk voor kan komen bij pasgeboren kinderen.

aandoeningen met een genetische achtergrond. Er zijn twee soorten idiopathische ziektes aangetroffen: DISH en bottumoren.

DISH
DISH is een langzaam verlopende aandoening waarbij verbening van bindweefsel en soms kraakbeen optreed. Dit gebeurt hoofdzakelijk bij het bindweefsel langs de wervelkolom en in mindere mate bij de pezen, gewrichtskapsels en kraakbeen van de ribben. DISH wordt vaak in verband gebracht met een voedingsrijk of welvarend dieet en de ziekte diabetes.[155] Het komt voornamelijk voor bij personen die ouder zijn dan 50 jaar en daarbij tweemaal zo vaak bij mannen dan bij vrouwen.
De gevolgen van deze aandoening maskeren vaak de botuitwassen die veroorzaakt worden door degeneratieve gewrichtsafwijkingen. DISH is binnen de oudste kloosterpopulatie vastgesteld bij drie mannelijke individuen (14,2%).[156]

Bottumoren
Wanneer een bot een gezwel vertoond kan dit wijzen op een bottumor.[157]
Er zijn twee vormen van bottumoren waargenomen, namelijk een osteoom en een exostose. Beide zijn goedaardige beenwoekeringen die zich kenmerken door een sterke verbening van het weefsel waar veel bloedvaten aanwezig zijn. Hoewel dit in elk bot kan voorkomen, bevinden dergelijke tumoren zich meestal op de schedel of in het boven- of onderbeen.
Bij een mannelijk individu in de leeftijd tussen 61 en 66 is een osteoom vastgesteld en bij een ander mannelijk individu in de leeftijd tussen 65 en 71 was een torus mandibularis aanwezig. Dit laatste is een orale exostose: een goedaardige, overmatige aangroei van bot in de onderkaak. Deze vorm van botwoekering is eigenlijk geen ideopatische ziekte, maar een genetische variëteit. Dergelijke botzwellingen geven maar zelden klachten en doordat ze maar langzaam groeien, vallen ze vaak pas op latere leeftijd op.

Conclusie begravingen kloosterfase 1
De begravingen uit de oudste kloosterfase waren waarschijnlijk (voornamelijk) de bewoners van het klooster zelf. Dit is af te leiden uit demografische kenmerken van de populatie: het waren (vrijwel) allemaal volwassen mannen. Daarnaast lijkt de wijze van begraven in overeenstemming met het uitgangpunt van de Franciscaner Orde van gemeenschappelijke armoede en bezitsloosheid. Veruit de meeste graven zijn (zeer) eenvoudig en grafgiften zijn afwezig. De meesten zijn begraven in een eenvoudige kist en daarnaast is een groot aantal personen begraven zonder kist, waarschijnlijk slechts in of op een pakket sto of ingepakt/gekleed in textiel (waaronder mogelijk een habijt). De aanwezigheid van één sober gedecoreerde graftombe is niet met zekerheid te duiden. Het kan gaan om het graf van een kloosterling met een belangrijke functie, maar het kan ook zijn dat in deze fase al (welgestelde) stedelingen binnen het klooster werden begraven.
Pathologisch lijken er weinig opmerkelijke zaken onder de oudste kloostergemeenschap aanwezig te zijn. Hierbij moet opgemerkt worden dat de pathologische gegevens lastig te vergelijken zijn met andere vindplaatsen.[158]

155 Waldron 1985, Maat et al 1998.
156 In hedendaagse samenlevingen komt DISH tussen circa 17% (Nederland) en 19% (Verenigde Staten) voor. Met 14% binnen deze populatie ligt dit net onder de hedendaagse percentages.
157 Deze zijn te onderscheiden in een tumor die direct in het bot is ontstaan (primaire) en tumoren die uitzaaiingen zijn van kanker elders in het lichaam (metastatisch). Daarnaast kan er sprake zijn van goedaardige en kwaadaardige tumoren.
158 Dit is in de eerste plaats omdat er weinig tot geen identieke contextgegevens (minderbroeder kloostergemeenschappen uit deze periode) voorhanden zijn. Daarnaast zijn voor sommige pathologische kenmerken waarschijnlijk meerdere oorzaken aan te wijzen en zijn ze dus tot op zekere hoogte multi-interpretabel.

Pathologieën	***minderbroederklooster fase I (1245-1300) Dordrecht, voorkomen in %***	***plattelandsgemeenschap Wolbrandskerke/Kruiskerke (1018-1421) Dordrecht, voorkomen in %***
degeneratieve afwijkingen		
osteoarthritis wervelkolom (vOA)	9,5%	76,0%
osteoarthritis elders (pOA)	47,6%	68,6%
osteofyten wervelkolom (VO)	52,3%	58,0%
mechanische trauma's		
botfracturen	19,0%	7,4%
Variëteiten (genetisch/mechanische stress)		
sacralisatie L5	14,2%	5,9%
sutura metopica	9,5%	17,9%
spina bifida occulta	9,5%	8,9%
lumbarisatie Th12	4,7%	13,4%
Infectieziektes		
osteoperiostitis	9,5%	44,7%
Idiopatische ziektes		
DISH	14,2%	1,4% - 53,7%
osteoom	4,7%	2,9%

Tabel 4. Vergelijkend overzicht van de percentages van verschillende pathologieën die zijn aangetroffen onder de oudste Minderbroederklooster gemeenschap en onder de plattelandsbewoners van de nederzetting Wolbrandskerke/Kruiskerke in Dordrecht.[159] Variabel percentage voor DISH: bij één individu met zekerheid vastgesteld, bij 35 andere aangemerkt als mogelijke aanwezigheid van DISH.

Enkele zaken die opvallen zijn de volgende. De percentages degeneratieve gewrichtsafwijkingen voor deze kloostergemeenschap zijn: VO 52,3%, pOA 47,6% en vOA 9,5%. Dergelijke percentages worden door Maat als hoog aangemerkt, onder andere op basis van vergelijking met het Gasthuis-kerkhof uit Delft (13e-15e eeuw). In vergelijking met de plattelandssamenleving van het kerkhof van Wolbrandskerke/Kruiskerke in Dordrecht zijn deze percentages echter laag, zeker wat betreft het voorkomen van versleten facetgewrichtjes van de wervelboog (vOA, tabel 4).
Deze verschillen zijn mogelijk deels toe te schrijven aan de verschillende socio-economische contexte: een stadspopulatie tegenover een plattelandssamenleving.
Wanneer er vanuit gegaan wordt dat de degeneratieve afwijkingen voor een groot deel worden veroorzaakt door chronische overbelasting, dan kan mogelijk geconstateerd worden dat de Dordtse kloosterlingen zwaarder werk deden dan een (gemiddelde) stadsbewoner, maar dat hun arbeid toch veel minder zwaar was dan die van de bewoners op het platteland. Deze constatering kan ook herkend worden in de verschillende percentages voor botfracturen en osteoperiostitis. Dit laatste is een infectieziekte, maar die wordt ook geassocieerd met zware fysieke arbeid. Beide komen overtuigend vaker voor onder de plattelandsbewoners van Wolbrandskerke/Kruiskerke.

Ook zijn er enkele duidelijke verschillen aanwezig in de variëteiten tussen het Minderbroederklooster en Wolbrandskerke/Kruiskerke. Sacralisatie (van de onderste lumbale wervel) komt veel vaker voor onder de kloostergemeenschap. Dit kan een fysieke oorzaak hebben.
De aanwezigheid van een voorhoofdnaad (sutura metopica) en lumbarisatie van de onderste thoracale wervel komen daarentegen weer veel meer voor binnen de plattelandssamenleving. Dit zijn mogelijk genetische kenmerken voor een lokale populatie. De aanwezigheidspercentages van DISH zijn niet te vergelijken: op de vindplaats Wolbrandskerke/Kruiskerke is dit bij één individu met zekerheid vastgesteld en bij 35 andere zijn botveranderingen aangemerkt als 'mogelijke aanwezigheid van DISH'.
Het percentage van 14,2% is door Maat als hoog aangemerkt, onder andere op basis van vergelijking met het Gasthuis-kerkhof uit Delft (13e-15e eeuw, DISH = 8%).

159 Op basis van de gegevens van het onderzoek in 2009, M.C. Dorst 2011, skeletpopulatie jong volwassen-volwassen, N=67 (behalve bij fracturen, hier N=66).

De aanwezigheid van een hoog DISH-percentage binnen deze groep kan te wijten zijn aan de aard van de kloostergemeenschap: vrijwel allemaal mannen en een groot aantal is ouder dan 50 jaar.[160]

6.3.2 De graven: kloosterfase 2, circa 1300-1375

Uit de tweede kloosterfase zijn 24 graven en twee clusters met verstoorde menselijke resten opgegraven (afb. 87).[161] Alle begravingen uit deze fase zijn afkomstig van het kerkhof, dat lag tussen de Voorstraat en de kloosterkerk uit de tweede fase. Het kerkhof lag ten dele op de locatie van de afgebroken kloosterkerk uit de eerste fase. Het niveau van de graven/skeletten lag tussen circa 0,26 m en 0,51 m NAP direct aan de Voorstraat (putten 40 en 44) en op 0,29 m – NAP direct langs de noordelijke gevel van de kloosterkerk (put 45 en 42). De graven waren duidelijk van de vorige kloosterfase gescheiden door de puinlaag die was ontstaan bij de afbraak van de oudste kerk.

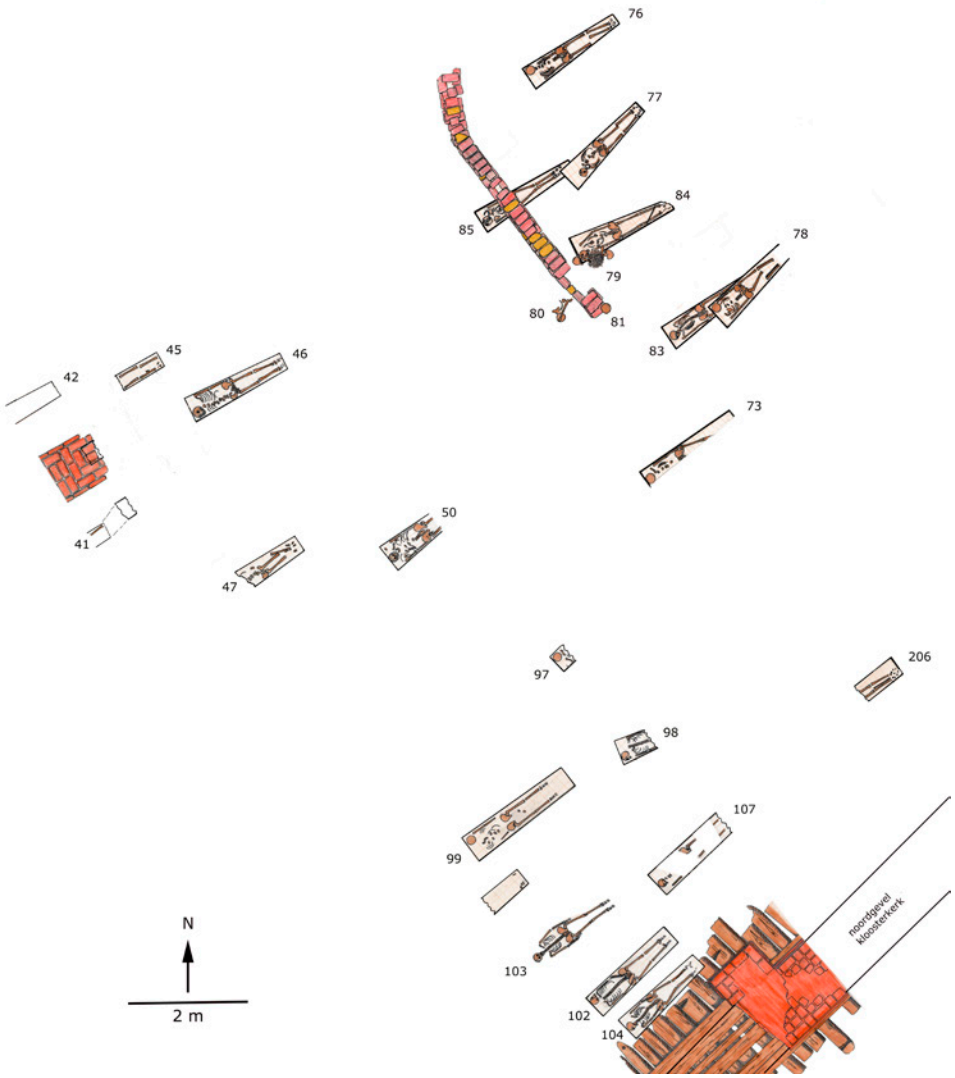

Afb. 87. De graven (met vondstnummers) uit de tweede kloosterfase in detail (tekening: M.J.A. de Haan).

160 DISH wordt nogal eens in verband gebracht met een overmatig dieet. Dat er binnen deze Minderbroeder-gemeenschap met een gelofte van armoede en bezitsloosheid sprake zou zijn geweest van een overmatig of bovengemiddeld welvarend dieet valt zeer te betwijfelen.

161 *Put 44, laag 4*; 44-4-41, 44-4-42. *Put 44, laag 5*; 1 grafkist zonder skelet/vondstnr., 44-5-45, 44-5-46, 44-5-47, 44-6-50. *Put 45, laag 6*; 1 grafkist zonder skelet/vondstnr., 45-6-98, 45-6-99, 45-102, 45-6-103, 45-6-104, 45-6-107. *Put 42, laag 7*; 42-7-206. *Put 40, laag 3*; 40-3-73. *Put 40, laag 4*; 40-4-76, 40-4-77, 40-4-78, 40-4-79, 40-4-80 (verstoord), 40-4-81 (verstoord). *Put 40, laag 5*; 40-5-83, 40-5-84, 40-5-85.

Oriëntatie en fasering

De graven waren net als in de oudste kloosterfase parallel aan Voorstraat en de kloosterkerk georiënteerd, met het hoofd in het zuidwesten en dus het gezicht gericht naar het hoogaltaar. Ook deze individuen zijn op hun rug begraven met de armen langs het lichaam en in enkele gevallen met de handen in de schoot. Een eenduidige rijen-oriëntatie is niet herkenbaar. Over het algemeen is er sprake van één begravingsniveau: op drie locaties is sprake van superpositie van graven.[162] Hier kan sprake zijn van een relatie tussen de begraven individuen, bijvoorbeeld een familieverband. Daarnaast zijn er twee clusters menselijk botmateriaal aanwezig. Het gaat hier waarschijnlijk om graven die zijn verstoord bij de aanleg van een goot door het kerkhof.[163]

Grafvariatie

In deze fase (op dit kerkhof) is de variatie in de wijze waarop de individuen zijn begraven klein (tabel 5).

Graftype	***Aantal***	***Percentage***	***Grafreferentie***
grafkist	22	91,6%	put 44, 1x zonder nr, 41, 42, 45, 46, 47, 50, 73, 76, 77, 78, 83, 84, 85, 97, 98, 99, put 45, 1x zonder nr, 102, 106, 107
op/in pakket plantaardig materiaal (stro)	1	4,2%	103
in vlechtwerk (mand?)	1	4,2%	79
totaal	***24***	***100%***	

Tabel 5. De verschillende begravingswijzen uit de tweede kloosterfase.

Veruit de meeste individuen (22) zijn begraven in een eenvoudige kist van planken (tabel 5 en afb. 88). Het hiervoor gebruikte hout is beukenhout, eikenhout en combinaties van beide.[164] In twee kisten rustte het hoofd van de begraven persoon op een kussen van organisch materiaal.[165]

Afb. 88. Enkele begravingen uit de tweede kloosterfase, gezien in de richting van de Voorstraat. Links: put 44 op circa 0,16 m – NAP (vlak 5) met de graven 45, 46 en 47. Rechts: put 40 op circa 0 m NAP (vlak 4) met de graven 76, 77, 78, 79 en 80 en de goot. Geheel in het noorden is de (binnenzijde van de) noordgevel van de kloosterkerk uit de oudste bouwfase te zien.

162 Graf 85 is ouder dan graf 77, graf 84 is ouder dan graf 79 en graf 83 is ouder dan 78.

163 Clusters menselijk botmateriaal vondstnrs. 80 en 81. De goot bestaat uit los gestapelde (hergebruikte) bakstenen en blokken tufsteen, top tussen 0,49 en 0,17 m NAP. De goot is waarschijnlijk wel in deze kloosterperiode aangelegd.

164 Graf 50 = veldconstatering M.J.A. de Haan + monster vondstnr. 52, kisten put 40, vlak 5, veldconstatering voornamelijk beuken, sporadisch eiken en combinaties van beide (M.J.A. de Haan).

165 Graf 50 = vondstnummer/monster 51, graf 46 = vondstnummer/monster 49 (beide niet geanalyseerd).

Slechts één individu (103) was zonder kist begraven en lag op een laag organisch materiaal, waarschijnlijk stro. Een ander graf (79) was een secundaire begraving/bijzetting. Deze man was begraven onder of in een vlechtwerk, mogelijk een mand. Het kan gaan om een herbegraving van een verstoord graf, maar het is ook mogelijk dat het een bijzetting is van een persoon die elders is gestorven en waarvan de resten hier later zijn herbegraven. Dit kwam onder andere voor wanneer pelgrims of soldaten ver van huis overleden.

Grafvondsten

In het graf van een man in de leeftijd tussen 34-40 jaar is ter hoogte van zijn bekken een gesp gevonden (afb. 89).[166] Het is een D-vormige ijzeren of bronzen gesp versierd met enkele korte inkepingen. Hierin zijn resten van vermoedelijk zilver aanwezig. Waarschijnlijk was de hele gesp oorspronkelijk verzilverd, aangezien ook op andere delen van de gesp zilverresten aanwezig zijn.

Afb. 89. De (riem)gesp uit graf 102 (foto: M.C. Dorst).

Fysische antropologie

Uit de tweede kloosterfase zijn de meest intacte skeletten uit de putten 40 en 45, in totaal 15 individuen, onderzocht door Maat (tabel 6).[167] Door IJzereef en Bonhof zijn 26 skeletten onderzocht.[168]

Graf (put-vlak-vondstnr.)	Geslacht	Leeftijd	Lengte (in cm,Trot. & Gles.)	Pathologie
40-3-73	man	22-24	170	VO
40-4-76	vrouw	28-34	162	VO, vOA, pOA, arthritis coxae purulens (L+R)
40-4-77	man	28-33	164	VO, vOA, osteochondritis dissecans (OCD)
40-4-78	vrouw	21-23		
40-4-79	man	50-56	180	vOA, pOA, DISH, osteoom, cribra orbitalia
40-4-80	vrouw	25-34		sutura metopica
40-4-81	vrouw	30-60		
40-5-83	vrouw	46-52		rachitis, foramen olecrani
40-5-84	vrouw	50-59	167	VO, vOA, pOA, parturation scar
40-5-85	man	45-50	162	fractura ulnae (rechts), OA temp.-mandible, arthristis psoriatica, os Inca
45-6-99	vrouw	48-54	165	VO, foramen olecrani
45-6-102	man	34-40	166	
45-6-103	man	67-73	165	fractura vertabralis
45-6-104	vrouw	48-54	164	rachitis, VO, vOA, pOA, Allen's fossa
45-6-107	man	63-69	160	enchondroom, VO, vOA, pOA, DISH

Tabel 6. Overzicht van geslacht, leeftijd, lengte en pathologieën van de 15 onderzochte individuen uit de tweede kloosterfase (Maat et al, 1998, tabel 2 en 3).[169]

166 Gesp: put 45, vlak 6, vondstnummer 108 in graf 45-6-102.
167 Maat et al, 1998, 10. Voor de demografische kenmerken zie tabel 2 in deze publicatie.
168 IJzereef & Bonhof 1986, 113-116.
169 Hierin staat op welke kenmerken er is gescoord en wat de betreffende waarden zijn.

Geslacht, leeftijd, lengte en sociale relaties

Binnen deze groep lijkt de verhouding man-vrouw een normale weergave van de samenleving te zijn, hoewel er verschillen zijn in beide onderzoeken. Binnen de onderzochte steekproef van Maat waren er zeven mannen en acht vrouwen aanwezig, terwijl bij IJzereef het aantal mannen iets groter was (grafiek 2).

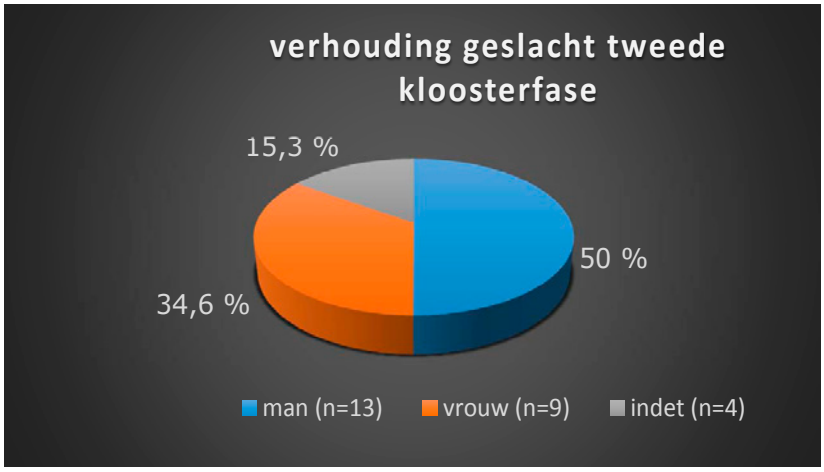

Grafiek 2. De verhouding man-vrouw van de begraven populatie uit de tweede kloosterfase (op basis van determinaties door IJzereef & Bonhof 1986).

Afb. 90. Overzicht van de verspreiding van mannen en vrouwen binnen de begraafplaats uit de tweede kloosterfase (op basis van: Maat & Mastwijk 1998).

Voor het herkennen van een eventueel patroon in de verspreiding van mannen en vrouwen is het aantal opgegraven graven en de op geslacht geanalyseerde individuen waarschijnlijk te klein. In de noordoosthoek zijn, in superpositie, drie paar graven aanwezig die mogelijk aan elkaar gerelateerd zijn (afb. 90). In het midden ligt een vrouw (84) met daarboven de secundaire begraving (in een mand?) van een man (79). Ten noorden daarvan liggen twee mannen (85 en 77) en ten zuiden daarvan twee vrouwen (83 en 78). Mogelijk is er binnen deze parengroep en de paren onderling een familierelatie aanwezig.[170]

170 Hier moet opgemerkt worden dat onder de aanwezige pathologieën geen opmerkelijke (overeenkomstige) kenmerken aanwezig zijn die kunnen wijzen op genetische relaties.

Opmerkelijk is dat zich binnen deze groep geen personen jonger dan 22 jaar bevinden. Dit is niet te wijten aan de opgravingsmethodiek (en/of tijdsdruk): onder de begravingen in de derde kloosterfase zijn deze namelijk wel aanwezig en ook op andere contemporaine begraafplaatsen (zoals op de vindplaats Wolbrandskerke/Kruiskerke) zijn kinderen tussen volwassenen aanwezig. Mogelijk werden kinderen in deze periode op een speciale (niet opgegraven) locatie, een zogenoemde kinderzoom begraven. Binnen de opgegraven groep zijn twee jong-volwassenen (18-25 jaar), vier volwassenen (25-40 jaar), zeven eind middelbaren (40-60 jaar) en twee senioren (>60 jaar) aangetroffen (tabel 6).
De gemiddelde lengte voor de mannen was 1,66 m (N=7) en voor vrouwen 1,65 m (N=4).

Pathologieën

De aanwezige botveranderingen kunnen worden onderverdeeld in zes categorieën: degeneratie, mechanische trauma's, variëteiten, infectieziektes, deficiëntieziektes en idiopathische ziektes (tabel 7).

Pathologieën	***Aantal waarnemingen***	***% binnen populatie (n =15)***
osteofyten wervelkolom (VO)	7	46,6%
osteoarthritis wervelkolom (vOA)	6	40,0%
osteoarthritis elders (pOA)	5	33,3%
DISH	2	13,3%
rachitis	2	13,3%
botfracturen	2	13,3%
foramen olecrani	2	13,3%
arthritis coxae purulens (L+R) (heupartrose)	1	6,6%
arthritis psoriatica	1	6,6%
osteochondritis dissecans (OCD)	1	6,6%
osteoom	1	6,6%
enchondroom	1	6,6%
cribra orbitalia	1	6,6%
sutura metopica	1	6,6%
os Inca	1	6,6%
parturation scar	1	6,6%
OA temp. mandible (artrose kaakgewricht)	1	6,6%
Allen's fossa	1	6,6%

Tabel 7. Overzicht van de aantallen waargenomen pathologieën binnen de begravingen van de tweede kloosterfase.

Degeneratie

Slijtage van gewrichten in de vorm van VO/DDD, vOA en pOA is de meest voorkomende pathologie. Dit is deels te wijten aan ouderdom, maar wordt (ook) veroorzaakt door (chronische) fysieke (over)belasting.

VO of DDD (vertebrale osteophytose of degenerative disk disease)
Slijtage van de tussenwervelschijven is bij zeven individuen (46%) vastgesteld, zowel bij mannen als vrouwen.

pOA (perifere osteoartrose)
Slijtage op de overige botten in het lichaam is aangetroffen bij vijf individuen (33,3%), zowel mannen als vrouwen.

vOA (vertebrale osteoartrose)
Slijtage van het kraakbeen in de gewrichtsvlakken tussen de wervelbogen wordt voornamelijk veroorzaakt door chronische belasting, maar ook genetische aanleg kan een oorzaak zijn. Het is bij zes individuen (40%, 3 mannen en 3 vrouwen) aangetroffen.

Bij één man in de leeftijd van 45-50 jaar is artrose aan het (onder)kaakgewricht vastgesteld. De oorzaak van deze aandoening is niet met zekerheid vast te stellen. Genetische aanleg is één mogelijkheid. Bij deze persoon is ook artritis psoriatica vastgesteld: een aandoening waarbij gewrichtsontstekingen optreden bij (sommige) psoriasispatiënten.

Mechanische trauma's

Bij twee individuen zijn fracturen vastgesteld (13,3%). Eén man had een breuk in de rechter ellepijp, een andere man in één van de wervels. Het gaat hier waarschijnlijk om een compressie-fractuur. Dergelijke fracturen ontstaan door een (plotselinge) grote druk op de wervelkolom en kunnen, naast een ongeluk, ook veroorzaakt worden door zware arbeid. Daarnaast is bij één van de vrouwen een parturation scar (geboortelitteken) op het bekken vastgesteld.

Variëteiten (epigenetische variëteiten door genetische oorzaak/mechanische stress)

Het gaat om afwijkingen aan botten die zowel genetische als externe oorzaken kunnen hebben. Binnen deze groep zijn vier verschillende variëteiten aangetroffen op vier individuen (tabel 7):

Sutura metopica

Deze variatie was aanwezig bij één vrouw (6,6%).

Allen's fossa

Deze vorm van botverandering is toe te schrijven aan mechanische stress. De variatie is vastgesteld bij één vrouw (6,6%).

Os Inca

Dit is een variëteit op het aantal schedelbeenderen. Normaal gesproken bestaat de schedel uit acht schedelbeenderen, maar het komt regelmatig voor dat er meerdere schedelbeenderen gevormd worden. Een os Inca (Incabeen) is één van deze variëteiten met een vaste locatie in de schedel. Waarschijnlijk is dit genetisch overdraagbaar. Dergelijke genetische variaties hebben geen ziektekundige betekenis, de persoon merkt er niets van. Het was aanwezig bij één man.

Foramen olecrani

Dit is een aangeboren opening in het opperarmbeen. Het is vastgesteld bij twee vrouwen (13,3%). Ook deze botvariatie heeft geen ziektekundige betekenis of gevolgen tijdens het leven.

Infectieziektes

Twee botafwijkingen zijn veroorzaakt door een infectie. Bij beide kan genetische aanleg echter ook de achterliggende oorzaak zijn. Bij een (relatief) jonge vrouw (28-34 jaar) is heupartrose vastgesteld. Zowel links als rechts zijn sporen van een (etterende) ontsteking aanwezig. Mogelijk gaat het hier om een septische artritis, een bacteriële ontsteking van de heupgewrichten. Bij een al eerder genoemde man in de leeftijd van 45-50 jaar is artritis psoriatica vastgesteld, een gewrichtsontstekingsaandoening die voorkomt bij (sommige) psoriasispatiënten.

Deficiëntieziektes

Twee aangetroffen kenmerken wijzen op deficiëntieziektes. Deze worden veroorzaakt door een tekort aan voedsel of een specifiek voedingselement. Bij één mannelijk individu in de leeftijd van 50-56 jaar is cribra orbitalia vastgesteld.[171] Bij twee vrouwen in de leeftijdscategorie 'middelbaar', tussen 40-60 jaar, is de aanwezigheid van rachitis vastgesteld. Dit wordt veroorzaakt door een chronisch tekort aan vitamine D in de jeugd en kan ontstaan bij een tekort aan dierlijk vet of zonlicht.

Idiopathische ziektes

Drie soorten idiopathische ziektes zijn aangetroffen: DISH, bottumoren en OCD.

DISH

DISH is vastgesteld bij twee (oudere) mannen (13,3%).

171 Aangezien deze kenmerken vaak of het best waarneembaar zijn in juveniele skeletten is het percentage waarin dit binnen deze gemeenschap aanwezig is, niet representatief.

Bottumoren
Er zijn twee vormen van bottumoren waargenomen, namelijk een osteoom en een enchondroom. Beide zijn goedaardige (kraak)beenwoekeringen die zich kenmerken door een sterke verbening van het weefsel waar veel bloedvaten aanwezig zijn. In beide gevallen was dit aanwezig bij oudere mannen.

OCD (osteochondritis dissecans)
Dit is een aandoening waarbij een fragment kraakbeen samen met het eronder gelegen bot loslaat van het gewrichtsoppervlak. Dit wordt veroorzaakt door een stoornis in de bloedvoorziening in een gewricht. Het komt vooral bij jonge mannen voor en mogelijk ontstaat het door herhaalde mechanische stress of traumata. Bij het ontstaan van de ziekte speelt echter mogelijk ook een erfelijke component mee. Het is bij één man in de leeftijdscategorie van 28-33 jaar vastgesteld.

Conclusies begravingen kloosterfase 2
De begraven individuen op het kerkhof uit de tweede kloosterfase waren, gezien de verhouding man-vrouw, waarschijnlijk stedelijke burgers. Het is mogelijk dat hier ook overleden patiënten uit het naastgelegen Heilig Sacramentsgasthuis werden begraven. De verhouding tussen mannen en vrouwen en de verhouding in leeftijden van de begraven individuen vormen een normale afspiegeling van de stedelijke samenleving. Opmerkelijk is wel dat kinderen binnen deze groep ontbreken. Mogelijk werden de kinderen in deze periode (nog) niet op het kloosterterrein begraven of op een speciale (niet onderzochte) locatie. Vrijwel alle individuen zijn begraven in eenvoudige kisten. Eén individu was zonder kist op stro begraven en een ander betrof een secundaire herbegraving/bijzetting van botten in vlechtwerk van organisch materiaal, waarschijnlijk een mand.
Onder de pathologieën zijn weinig opmerkelijke zaken waargenomen. De percentages degeneratieve gewrichtsafwijkingen voor deze groep zijn: VO 46,63%, pOA 33,3% en vOA 40%. Op basis van vergelijking met het Gasthuis-kerkhof uit Delft (13e-15e eeuw) zou dit als hoog aangemerkt kunnen worden. In vergelijking met de plattelandssamenleving van het kerkhof van Wolbrandskerke/Kruiskerke in Dordrecht zijn deze percentages echter laag.[172] Hieruit kan mogelijk worden geconcludeerd dat het leven in de stad (fysiek) minder zwaar was dan op het platteland. Ook op het vlak van infectie-, deficiëntie- en idiopathische ziekten zijn er geen opvallende (en mogelijk specifieke) kenmerken voor deze groep aanwezig.

6.3.3 De graven: kloosterfase 3, circa 1338 (?)-1572

Veruit de meeste graven dateren uit de derde kloosterfase. Uit deze fase zijn ten minste 584 individuen opgegraven.[173] De graven zijn aanwezig op verschillende locaties binnen het kloostercomplex. Omdat er mogelijk speciale begraaflocaties voor verschillende sociale groepen aanwezig waren, zullen de graven per onderscheiden locatie worden besproken. Deze zijn aangegeven in afb. 91. In bijlage 1 is een totaaloverzicht gegeven van de locaties van alle graven uit deze kloosterfase.[174]

172 Dorst 2011a: Wolbrandskerke/Kruiskerke, VO=58%, vOA=76%, pOA=68%.
173 Het betreft alle menselijke resten waarvan tijdens de analyse nog een vondstkaartje/-nummer aanwezig was. Hieronder waren ook botclusters die uit meerdere personen bestonden.
174 In het E-depot van DANS (https://dans.knaw.nl/nl) zijn digitale bestanden aanwezig waarin de verschillende graven per laag bekeken kunnen worden. Het gaat om een AutoCad-kaart (.dwg) en een Adobe Photoshop-kaart (.psd). Hierop zijn ook de vondstnummers van de graven te lezen.

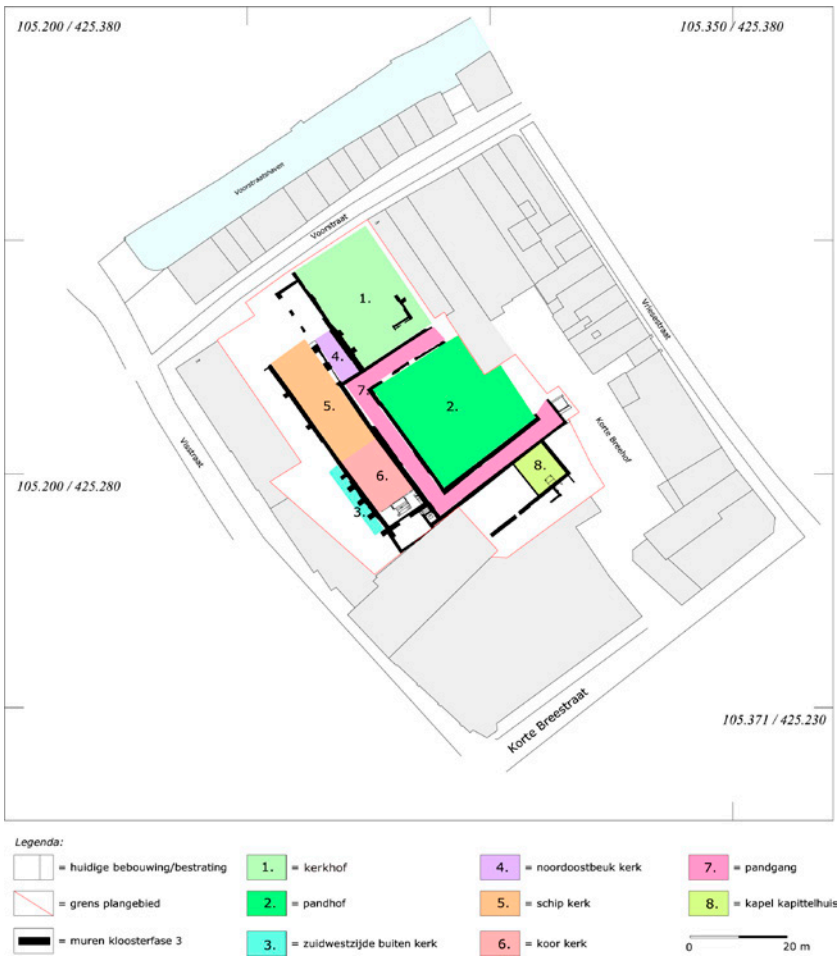

Afb. 91. Overzicht van de verschillende begraaflocaties binnen het kloostercomplex gedurende de derde fase, circa 1338-1572.

Locatie 1, het kerkhof

Dit is een voortzetting van het kerkhof uit de tweede kloosterfase (afb. 92). De begraafplaats is aan de zuidzijde wel uitgebreid na de afbraak van de kerk uit de tweede fase. In eerste instantie is er bebouwing (mogelijk een poging tot het bouwen van een pandgang?) op deze locatie aanwezig. Hierin waren onder andere relatief veel grafkelders aanwezig. In een latere fase is deze bebouwing gesloopt. Dit is herkenbaar doordat er verschillende muren doorgebroken zijn om plaats te maken voor begravingen. Het is dus niet duidelijk of de sociale grafcontext van deze oudere graven hetzelfde is als die van de andere graven buiten deze bebouwing. In totaal zijn op deze locatie ten minste 328 skeletten gevonden. Dit is het aantal dat door IJzereef & Bonhof van deze locatie is onderzocht. Door Maat, Mastwijk (1998) zijn (hiervan) 230 individuen (her)onderzocht.[175] Er waren 11 grafkelders aanwezig waarin door de tijd heen verschillende individuen zijn bijgezet.

175 Dit is het aantal individuen dat fysisch antropologisch is onderzocht + de (niet-onderzochte) individuen uit een collectief graf dat hier ook aanwezig was.

Afb. 92. De graven op het kerkhof gedurende de derde kloosterfase in detail (tekening: M.J.A. de Haan). Hier zijn vijf niveaus van graven gedocumenteerd.

Oriëntatie en fasering

Anders dan bij de vorige kloosterfase waren de graven nu noordwest-zuidoost georiënteerd, met het hoofd naar het noordwesten (en gezicht dus richting het hoogaltaar). Dit is te wijten aan de andere oriëntatie van de kloosterkerk, die in deze fase haaks (noordwest-zuidoost) op de Voorstraat staat. Ook deze individuen zijn op hun rug begraven met de armen langs het lichaam of met de handen in de schoot. Er lijkt in de oudste fase[176] wel sprake te zijn geweest van een duidelijke rijen-oriëntatie van de graven. Echter in de latere fase lijken de begravingen meer willekeurig. Dit komt waarschijnlijk door begraving in (familie)clusters, waarbij de oorspronkelijke rijen door de tijd heen 'rommeliger' worden.
Er is sprake van verschillende begravingsniveaus, waarbij de graven direct langs de noordgevel van de pandgang het oudst zijn en het diepst liggen, namelijk op circa 0,24 m – NAP (put 42). In de richting van de Voorstraat zijn de oudste (diepstgelegen) graven aanwezig op circa 0,4 m NAP. De fasering van de graven is duidelijk herkenbaar aan de superpositie: veel graven zijn direct op oudere aangelegd. Het lijkt erop dat er een voorkeur bestond voor begraven in het zuidoosten, tegen de noordgevel van de pandgang. Hier zijn de meeste

176 Putten 42 en 45 lagen 7, 6 en 5.

graven en begraafniveaus aanwezig. Het kerkhof lijkt vanuit het zuidoosten in de richting van de Voorstraat te zijn opgevuld. Aan de graven is ook te zien dat er gedurende het gebruik van de begraafplaats een gang of zaal is gebouwd ten noorden van de pandgang (of nog deels aanwezige kerk uit de tweede fase). Hierin zijn verschillende graven aanwezig, waaronder veel grafkelders.
Deze kelders zijn overbouwd door een opvolgende bouwfase. De muren van beide bouwfases zijn later doorgebroken voor het bijzetten van begravingen, wat aangeeft dat deze bebouwing (nog) aanwezig was gedurende het gebruik van het kerkhof in de derde kloosterfase.
Binnen het kerkhof is sprake van een clustering van graven: er zijn veel groepjes van dichtbij en op elkaar gelegen graven. Bij de meeste clusters zal het vermoedelijk gaan om familieverbanden. Eén cluster van negen individuen kan geïnterpreteerd worden als een groot collectief graf (afb. 92, midden rechts en afb. 93).[177]

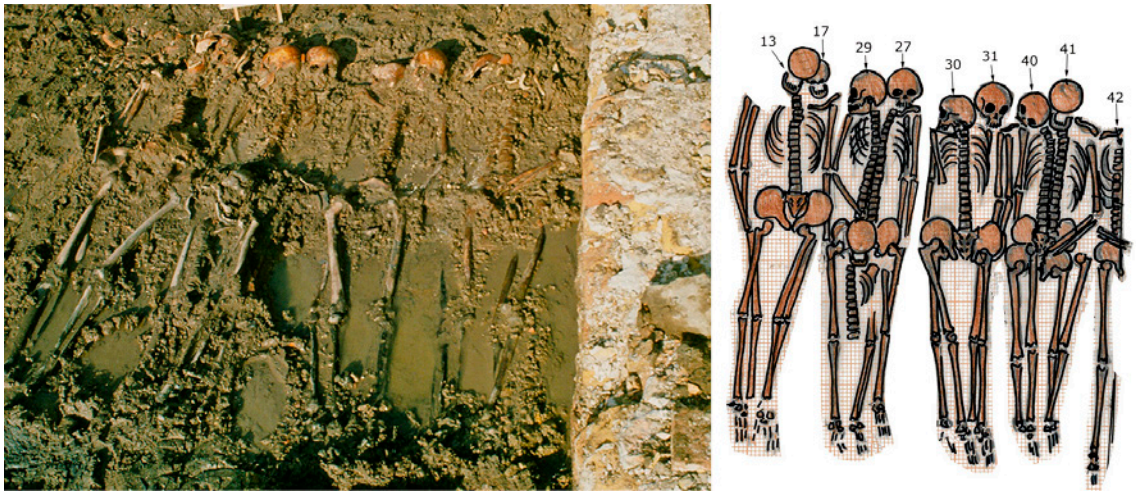

Afb. 93. De negen individuen in het grote collectieve graf (tekening: M.J.A. de Haan).

Het gaat om volwassenen die in één keer en paarsgewijs op elkaar zijn begraven. Het kan gaan om slachtoffers van een ongeluk of een besmettelijke ziekte, zoals bijvoorbeeld de builenpest die in het midden van de 14e eeuw voor het eerst in Europa heerste.[178]

Grafvariatie

In deze fase is er weinig variatie in de wijze waarop de individuen zijn begraven (tabel 8).

Graftype	***Aantal***	***Percentage***
grafkist	125	52,5%
geen kist (waargenomen?)	102	42,8%
grafkelder	11	4,6%
totaal	***238***	***100%***

Tabel 8. Verschillende begravingswijzen op het kerkhof gedurende de derde kloosterfase.

De meeste personen zijn begraven in een eenvoudige houten kist. Bij de bovenste laag/lagen was geen kisthout bewaard gebleven. Hiervan is dus niet met zekerheid te zeggen of deze individuen met of zonder kist zijn begraven. Twee soorten grafkisten zijn te onderscheiden: kisten waarbij de zijwanden op de bodemplank stonden en kisten waarvan de wanden tegen de bodemplank gespijkerd waren (afb. 94). De planken waren door middel van ijzeren nagels aan elkaar bevestigd. In de kopse wandplanken zaten één of twee gaten voor het vastzetten van de kistdeksels, middels een houten pen.

177 Put 42, laag 3, vondstnrs. (individuen): 13, 17, 27, 29, 30, 31, 40, 41 en 42.
178 Deze individuen zijn helaas niet (door Maat) fysisch-antropologisch onderzocht, er is dus geen informatie over geslacht, leeftijd en mogelijke pathologieën.

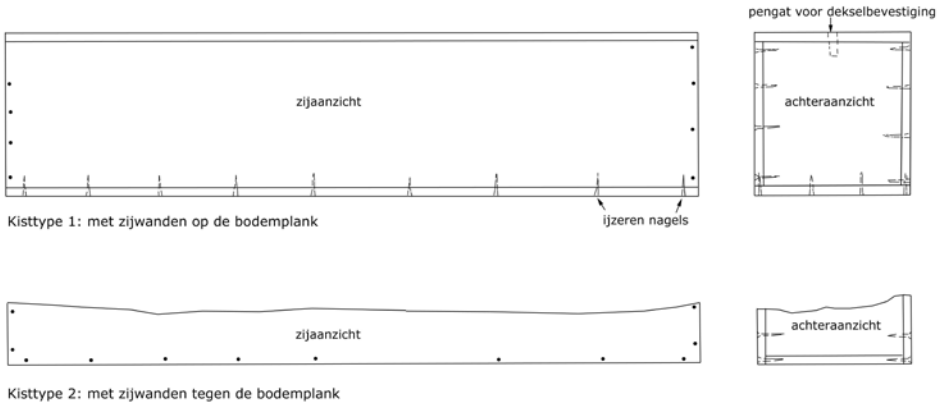

Afb. 94. Boven: enkele van de (kist)begravingen op het kerkhof van de derde kloosterfase in put 40, gezien in de richting van de Voorstraat. Op de achtergrond is de noordgevel van de kloosterkerk uit de oudste bouwfase te zien. Onder: reconstructietekeningen van de twee onderscheiden kisttypen (tekeningen: M.J.A. de Haan).

Bij negen grafkisten was de deksel versierd met ingekraste kruisen die waren geaccentueerd door kleine ijzeren nagels met vertinde koppen (afb. 95).[179] Alle graven met een versierde grafkist zijn aangetroffen in de gang/zaal die direct ten noorden langs de pandgang liep. Deze versieringen waren voornamelijk aanwezig op de dieper gelegen kisten. Het kan zijn dat het gaat om een kortstondige periode, ca. eerste kwart 14e eeuw, waarin deze versiering populair was. Het kan ook zijn dat het een uiting van status was en dat het hier gaat om rijkere personen. Hierbij moet echter opgemerkt worden dat deze versieringen alleen zijn waargenomen bij de goed geconserveerde deksels, die voornamelijk nog aanwezig waren in de diepere lagen. Verschil in conservering als gevolg van post-depositionele processen[180] kan dus ook een oorzaak zijn voor het wel of niet aantreffen van versieringen. Enkele individuen uit dergelijke graven zijn onderzocht en het gaat om zowel mannen alsook een vrouw.

179 Het gaat om de graven: *put 42, laag 7*, 207 en 203. *Put 42, laag 6*, 156, 157 en 185. *Put 45, laag 5*, 89 en 90. *Put 45, laag 6*, 105 en 106.

180 Processen die in de bodem plaatsvinden nadat het object in de grond terecht is gekomen, zoals hier wellicht rotting in de lagen dichter onder het oppervlak, waar mogelijk zuurstof bij het hout kon komen.

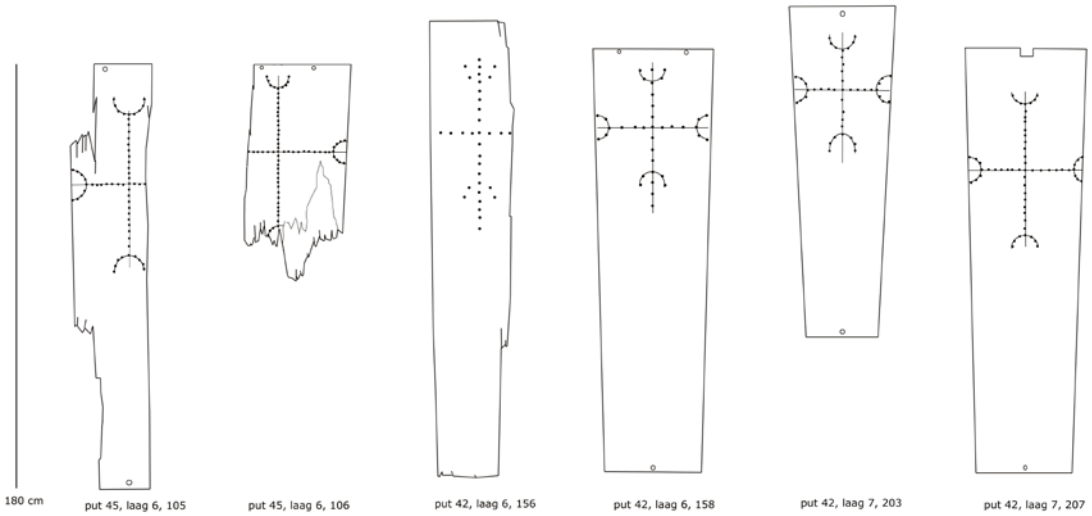

Afb. 95. Zes grafkistdeksels met een versiering van ingekraste kruisen, geaccentueerd met kopspijkers (bij kist 156 waren alleen de spijkergaten nog aanwezig). Op de kopse zijden zijn de gaten voor de houten pennen ter bevestiging van de deksels te zien.

In één van deze kisten was de begraven persoon2 in een weefsel van textiel gewikkeld. Dit was (nog) aanwezig vanaf de hals tot de enkels. Het is waarschijnlijk een doodslaken waarin het gehele lichaam gewikkeld was.[181]
Ook was er op het kerkhof een ingegraven pot van grijsbakkend aardewerk aanwezig.[182] De inhoud is niet onderzocht (gezeefd) op kleine botresten. Mogelijk gaat het hier om begraving van een dood- of pasgeboren kind. Potten met de resten van vermoedelijk doodgeboren en onvoldragen kinderen zijn onder andere gevonden in St. Anna ter Muiden in Zeeland, Oudemirdum en Tjerkgaast in Friesland en Niehove in Groningen. Ook op het kerkhof van Wolbrandskerke/Kruiskerke is een soortgelijke pot (zonder botmateriaal) aangetroffen.[183] Het is ook mogelijk dat hierin ingewanden zaten van personen die in den verre zijn overleden en die hier later zijn bijgezet.[184]

Ten slotte zijn er 11 bakstenen grafkelders opgegraven.[185] Vrijwel alle grafkelders (9 stuks) bevonden zich in de gang/zaal langs de noordelijke pandgang. De andere twee lagen in het midden van het kerkhof. In de gang/zaal lagen verschillende grafkelders direct boven elkaar en in de meeste kelders waren verschillende individuen bijgezet. In een enkele grafkelder waren op de resten van de eerste bijzetting rijen bakstenen geplaatst om de kist van de volgende bijzetting te dragen.
In vier kelders waren op de wit-gestucte wanden (nog) drie verschillende soorten geschilderde kruisen aanwezig. De basislijnen en cirkels waren in de natte kalk ingekrast waarna de rest van de kruisen in verschillende kleuren waren opgeschilderd (afb. 96). De lijnen zijn met één penseel-brede streek opgezet. De einden van de kruisarmen van het kruis in grafkelder B (en D) zijn met één extra penseelstreek afgezet waardoor deze iets dikker (en donkerder) zijn. Van het betreffende kruistype was (waarschijnlijk) op iedere wand van de grafkelder één exemplaar aanwezig.[186] De kruisen op de kopse zijden bevonden zich in het midden van de wand, die op de lange zijden net iets uit het midden, in de richting van het hoofdeinde.

181 Put 42, laag 6, vondstnr./graf 163, vondstnummer monster weefsel = 189. Dergelijke doodskleden zijn ook aangetroffen op het kerkhof van Wolbrandskerke/Kruiskerke, Dorst 2011a, 35.
182 Put 44, laag 3, vondstnr. 20.
183 Kok 1970, 168-169 en Hos & Dorst 2010, 50.
184 Gilchrist & Sloane 2005, 159-160.
185 Verschillende baksteenformaten: diepste grafkelder = put 42, laag 6 = 27x13x6 cm. Put 42, laag 5 = 25x12x5,5/6 cm, hoogste grafkelder = put 54, laag 2 = 21,5x11x5 cm.
186 Van grafkelder C was één wand niet meer aanwezig en van grafkelder D is alleen vermeld dat er een kruis op de achterwand stond.

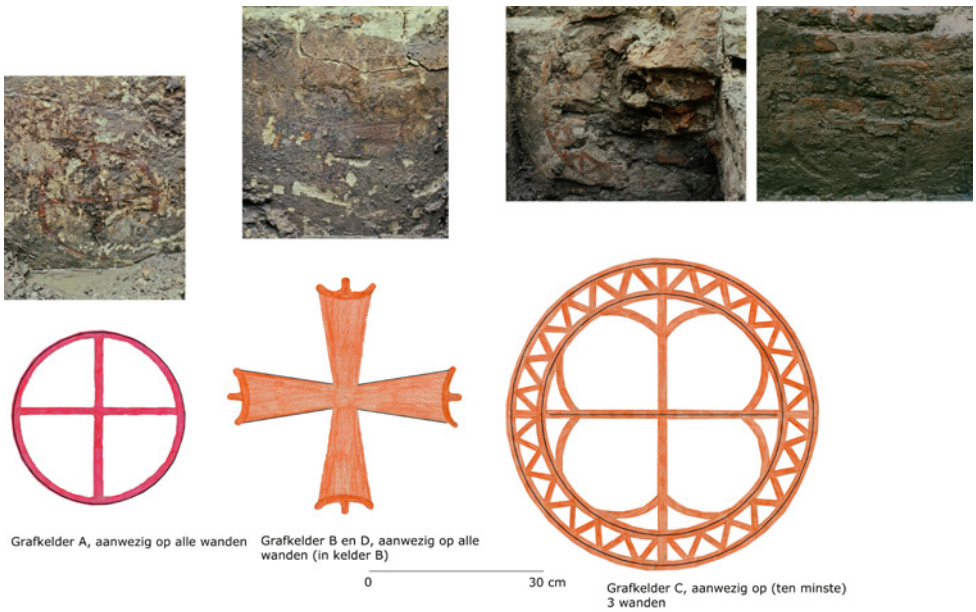

Afb. 96. Drie verschillende types kruisen die in vier grafkelders op het kerkhof van de derde kloosterfase zijn aangetroffen.[187] De ingekraste basislijnen en cirkels zijn in zwart aangegeven.

Op de begraafplaats is één natuurstenen grafsteen of deksteen van een grafkelder gevonden (afb. 92).[188] Deze lag niet meer in-situ op één van de graven, maar is 'los' op het kerkhof gevonden. Op de grafsteen is een gestileerde levensboom op een trapvormige heuvel afgebeeld. De steen dateert mogelijk uit de oudste kloosterperiode, uit de 13e eeuw (afb. 97).[189]

Afb. 97. Los in het vlak aangetroffen natuurstenen grafsteen uit put 45.

Op hetzelfde opgravingsvlak zijn meer fragmenten natuursteen aangetroffen. Mogelijk maakten ze deel uit van een (tijdelijke) oppervlakteverharding met hergebruikt materiaal uit de oudere kloosterfases.

187 Het derde kruistype (uit kelder C) is een reconstructie op basis van de sporadische resten die nog aanwezig waren op drie verschillende wanden in de grafkelder. De andere kruisen zijn getekend naar de kruisen die op één van de kopse zijden aanwezig waren. Tekeningen: M.J. A. de Haan.

188 Put 45, laag 5, vondstnr. 78. Tussen 0,69 en 0,76 m NAP.

189 Haiduck 1985.

Grafvondsten

In enkele graven waren voorwerpen aanwezig (afb. 98).[190] Van een aantal is het niet waarschijnlijk dat ze met vooropgezette bedoeling met de overledene zijn begraven. Deze voorwerpen behoren waarschijnlijk tot de bewoningsfase van vóór het klooster en zijn uiteindelijk door opspit en post-depositionele processen in de graven en kisten terecht gekomen.

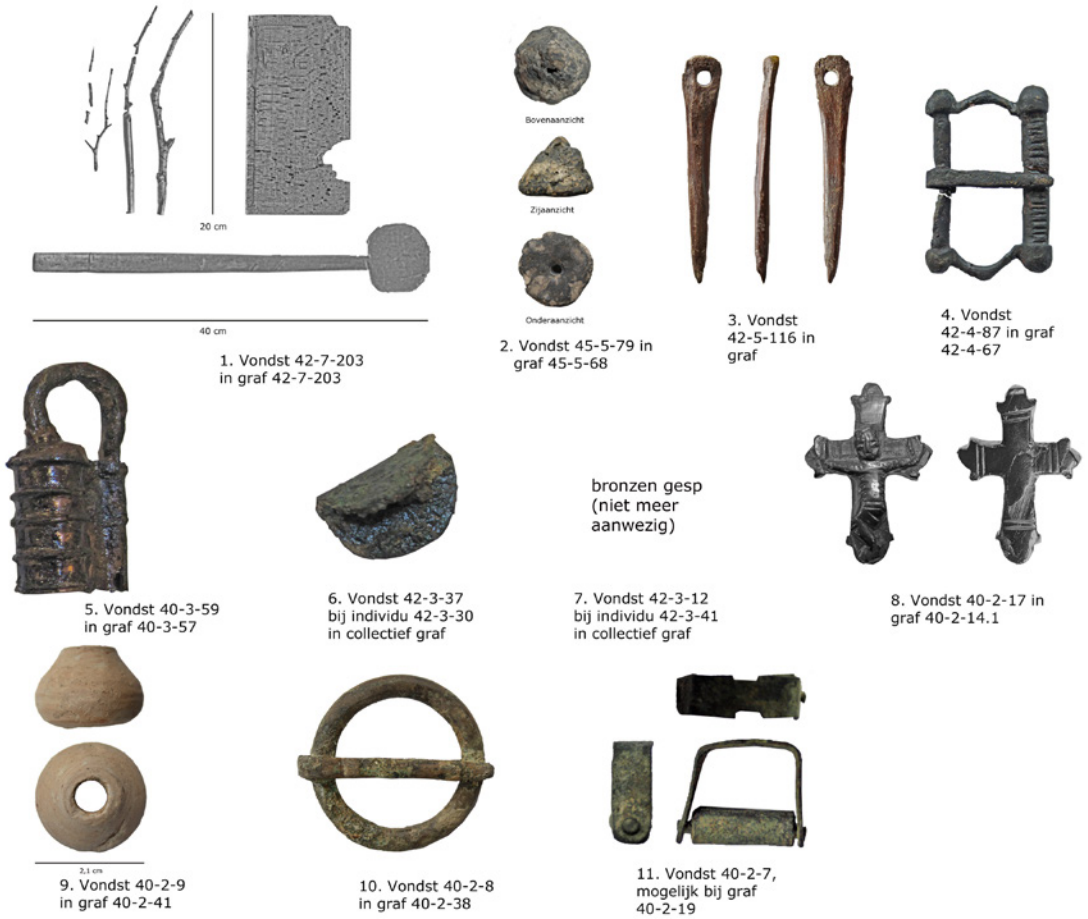

Afb. 98. Voorwerpen die bij skeletten zijn gevonden op het kerkhof. Vanaf linksboven zijn de voorwerpen in schrijfrichting weergegeven van de oudste naar de jongste begraafniveaus.

In de grafkist van een kind lagen enkele bijzondere grafgiften: een houten schrijfplankje, een houten plak en enkele takjes van (vermoedelijk) een roe (afb. 98, 1.). Met het meegeven van deze schoolattributen werd mogelijk aangegeven dat het een kind betrof dat zeer goed (stichtelijke zaken) kon leren: een vorm van voorspraak.[191]

In de kist van een vrouw van 38 jaar oud lag tussen de benen, ter hoogte van de knieën, een loden voorwerp (afb. 98, 2.). Het is een rond, piramidevormig object met een diameter van 3,3, cm en een hoogte van 2,8 cm. Van de brede onderkant tot aan de spitse bovenkant loopt een kanaalvormige opening die aan de onderzijde in het midden uitkomt en aan de bovenzijde iets naast de punt. Het is niet duidelijk of dit voorwerp opzettelijk in het graf is meegegeven.

190 45-5-79 in graf 68, 40-2-9 in graf 41, 40-2-8 in graf 38, 40-2-17 in graf 14, 40-3-59 in graf 57, 42-4-87 in graf 67, 42-3-12 bij indiv. 41 in massagraf, 42-3-37 bij indiv. 30 in massagraf, 42-7-203 in graf 203, 40-2-7 mogelijk behorend bij graf 40-2-19.

191 Gilchrist & Sloane 2005, 179. Hierin staat foutief vermeld dat het zou gaan om een ijzeren plak en dat het kind een meisje zou betreffen. Het skelet is niet onderzocht en betreft waarschijnlijk een kind dat te jong was om op basis van het skelet het geslacht te bepalen. Van de drie voorwerpen is de huidige verblijfplaats onbekend. Afbeelding/foto en pers. communicatie: mevr. A. Willemsen 2008.

Mogelijk is het een lijn- of netverzwaarder uit de oudere bewoningsperiode, die door post-depositionele processen in de grafkist terecht is gekomen.[192]

In de grond van de grafkist van een man in de leeftijd tussen 40-46 jaar is een benen (boet) naald of priem van 6,4 cm gevonden (afb. 98, 3.). Net als bij het hierboven beschreven object is het waarschijnlijk een voorwerp uit de oudere bewoningsfase, die met de (ophogings)grond in de grafkist terecht is gekomen.

Ter hoogte van het bekken van een man van 55-60 jaar lag een bronzen gesp (afb. 98, 4.).

Direct onder het linker bekkendeel van een man in de leeftijd tussen 35-55 jaar lag een hangslotje van brons/koper met ijzeren beugel (afb. 98, 5.). Dit type is te dateren in de 14e-15e eeuw. Het slot is mogelijk wel opzettelijk in de grafkist meegegeven, maar de (symbolische) functie hiervan is onduidelijk. Soortgelijke sloten zijn ook gevonden in graven van de Hereford kathedraal (11e eeuw) en de Cisterciënzer abdij van St. Mary Graces (1350-1538) in Londen. Hiervan bleken alle individuen waarvan het geslacht is bepaald, vrouwen te zijn. De sloten zijn hier verklaard als een symbolisch bewijs dat de overledene een kuis, maagdelijk leven heeft geleid.[193]

Op de borst van één van de individuen uit het collectieve graf (individu 30) lag een dubbelgevouwen muntje, mogelijk een mijt uit Vlaanderen die te dateren is tussen 1350 en 1425 (afb. 98, 6.).[194] Munten, al dan niet dubbelgevouwen of gehalveerd, worden vaker in graven aangetroffen. Deze kunnen aanwezig zijn op de ogen, in de mond, op de borst en op één of beide schouders. In Normandië zijn twee vindplaatsen bekend waar bij een zeer groot aantal individuen (halve) munten waren meegegeven, vaak op de schouders. Het gaat om een lepra ziekenhuis van St. Mary Madeleine de Bernay en de kerk van Etran bij Dieppe. Mogelijk was dit gebruik in Normandië traditie en kan Normandië gezien worden als het oorsprongs-gebied hiervoor. Het doel van het meegeven van munten is niet zeker. Het is mogelijk een relict van pre-christelijke gebruiken, of het kan een soort bezwering of vorm van bijgeloof zijn ten aanzien van de dood van de overledene.[195] Gezien het feit dat het betreffende individu aanwezig was in het collectieve graf, kan het zijn dat hier sprake is van een dood door een besmettelijke ziekte, waardoor een speciaal grafritueel noodzakelijk werd geacht.

Bij een andere persoon in dit collectieve graf (individu 41) was, ter hoogte van de onderkant van de linkerzijde van de ribbenkast, een bronzen gesp aanwezig (afb. 98, 7.). De huidige verblijfplaats van dit object is niet bekend.

Op de borst van een vrouw in de leeftijd van 42-47 jaar lag een sieraad van git in de vorm van Christus aan het kruis (afb. 98, 8.).[196] Het is 3,6 cm hoog, afkomstig uit Santiago de Compostella en zal een souvenir zijn van een pelgrimage naar dit bedevaartsoord. Deze zogenoemde azabache (spaans voor git) werden gemaakt rondom het plein van de gitbewerkers in deze stad (La Azabacheria). Met name in de Noord-Spaanse streek Asturië werd veel git gewonnen en bewerkt.

Tussen de onderbenen van een persoon zonder kist, in de leeftijd tussen 37-46 jaar, is een spinsteentje van keramiek gevonden (Afb. 98, 9). Ook dit is waarschijnlijk 'afval' uit de oudere bewoningslagen dat als opspit naast het begraven individu terecht kwam.

Op het bekken van een man in de leeftijd tussen 22-24 jaar was een eenvoudige, ronde bronzen (riem)gesp aanwezig (afb. 98, 10).

192 Het is niet bekend/duidelijk of en hoeveel grond er in deze grafkist aanwezig was.
193 Gilchrist & Sloane 2005, 178. Het geslacht van individu 40-3-57 is (alleen) bepaald op basis van het bekken.
194 Deze is in bruikleen bij het RMO in Leiden. Determinatie uit: Lempke 2009, Bijlage 10, nr. 14.
195 Gilchrist & Sloane 2005, 100-102.
196 De vrouw was begraven zonder kist. De azabache is in bruikleen bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en te zien in de vaste expositie van de afdeling Nederland.

Ter hoogte van de onderbenen/voeten van het zwaar verstoorde graf van een man in de leeftijd van 25-34 jaar is een ijzeren (?) gespje met een draaiend/rollend onderdeel van bot gevonden (afb. 98, 11). Het is waarschijnlijk een kleding- of schoengesp. Aangezien het gespje niet direct op of tussen gearticuleerde skeletdelen is gevonden, is het niet zeker dat deze grafvondst bij deze persoon hoort.

Fysische antropologie

Van de totale populatie in deze kloosterfase, ten minste 584 individuen, zijn door Maat 230 individuen onderzocht en door IJzereef 328. Een overzicht van het geslacht, de leeftijd en de pathologieën per individu uit het onderzoek door Maat & Mastwijk is weergegeven in bijlage 2.

Geslacht, leeftijd, lengte en sociale relaties

Binnen de door Maat & Mastwijk onderzochte groep waarvan het geslacht is bepaald, bevonden zich 74 mannen (39%) en 116 vrouwen (61%) (afb. 99). Van 40 individuen kon het geslacht niet bepaald worden omdat er (hiervoor) geen geschikte botten aanwezig waren of omdat het een minderjarige betrof.

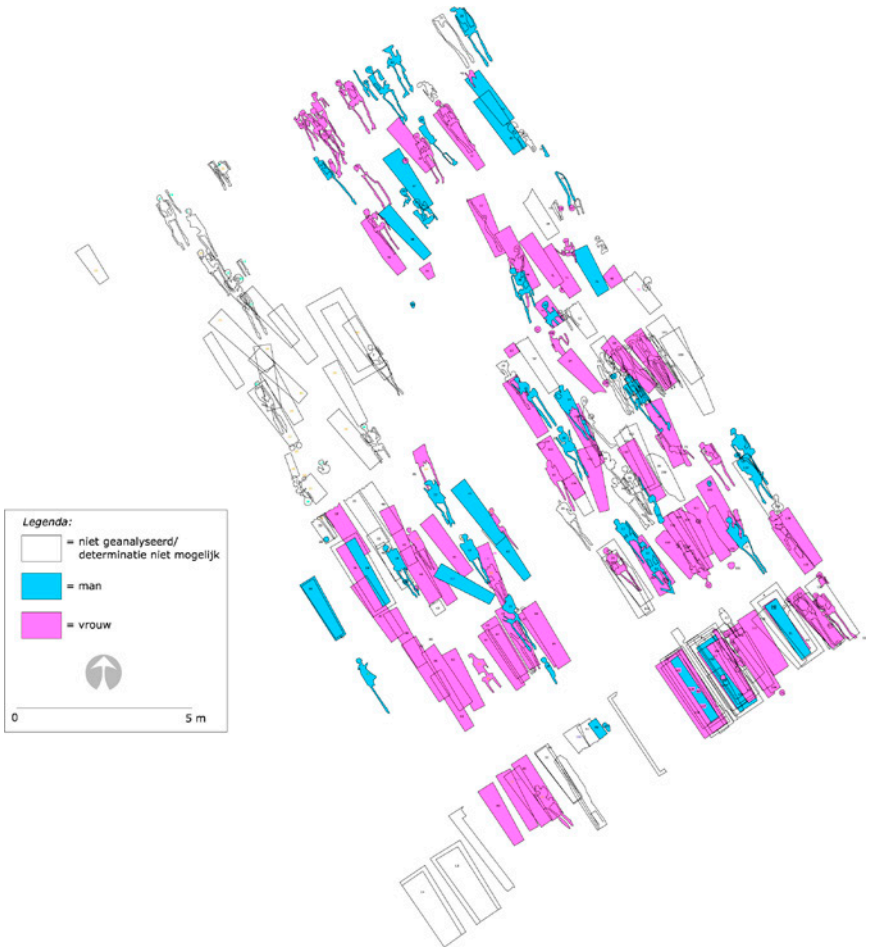

Afb. 99. De verspreiding van mannen en vrouwen op het kerkhof uit de derde kloosterfase (op basis van Maat & Mastwijk 1998).

Binnen de door IJzereef onderzochte groep waren 125 mannen (38%) en 119 vrouwen (36%) aanwezig (grafiek 3). Van 84 individuen kon het geslacht niet bepaald worden.

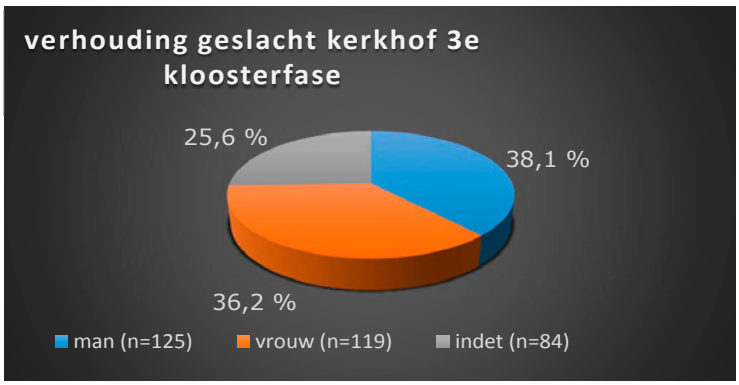

Grafiek 3. De verhouding man-vrouw op het kerkhof van de derde kloosterfase (op basis van IJzereef & Bonhof 1986, #=328).

Het is moeilijk om uitspraken over de verhoudingen in geslacht voor deze begraaflocatie te doen aangezien de uitkomsten van beide onderzoeken nogal verschillen. Volgens de determinatie van IJzereef is de verhouding tussen man en vrouw nagenoeg gelijk en een 'normale' weerspiegeling van de stadspopulatie.
Bij Maat is er echter geen sprake van een normale verhouding tussen mannen en vrouwen. Er zijn volgens dit onderzoek namelijk significant meer vrouwen op deze locatie aanwezig. Op de verspreidingskaart is te zien dat in het zuidwestelijke kwadrant het aantal vrouwen zelfs nog groter is dan gemiddeld. Maar ook in het zuidoostelijke kwadrant is een cluster van voornamelijk vrouwelijke individuen begraven. Voor deze oververtegenwoordiging van vrouwen zijn enkele verklaringen te bedenken. Het is mogelijk dat hier (op speciale) locaties veel ongehuwde en kinderloze vrouwen werden begraven. Een andere oorzaak kan zijn dat de mannen van de hier begraven populatie een (gevaarlijk) beroep hadden waarbij een deel elders kwam te overlijden en ter plaatse werd begraven, zoals bijvoorbeeld handelsreizigers en vissers.

Binnen de populatie waren alle leeftijdscategorieën aanwezig (tabel 9). De verhoudingen zijn echter geen representatieve afspiegeling van je zou verwachten binnen een stedelijke samenleving.

Leeftijdscategorie	***Aantal individuen***	***Percentage***
perinataal -zuigeling, 0 tot 1	1	0,4%
kind, 1 tot 4	3	1,3%
juveniel, 4 tot 12	7	3,2%
adolecent, 12 tot 18	8	3,6%
jong-volwassene, 18 tot 25	17	7,6%
volwassen - oudere, 25 tot 60	160	72,3%
senior, 60>	25	11,3%
Totaal	***221***	**99,7%**

Tabel 9. Leeftijden van de individuen op het kerkhof uit de derde kloosterfase (op basis van: Maat & Mastwijk 1998).

Gezien het hoge kindersterftecijfer gedurende de Middeleeuwen zouden de leeftijds-categorieën tot circa 18 jaar het grootste aandeel moeten vormen. Binnen deze groep zijn deze echter in lage aantallen aanwezig (grafiek 4).

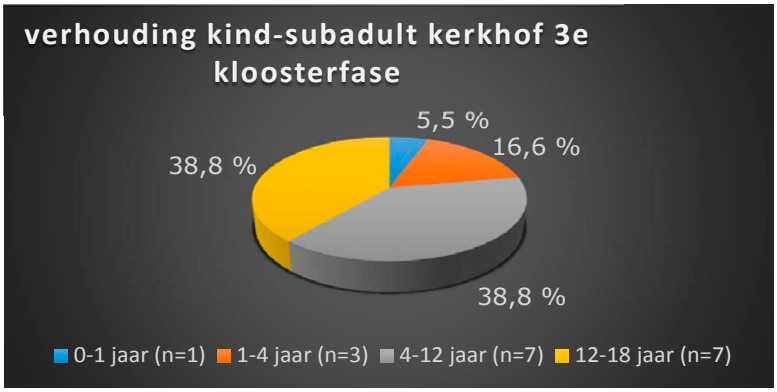

Grafiek 4. De verhouding kinderen en jong-volwassenen op het kerkhof uit de derde kloosterfase (op basis van Maat & Mastwijk 1998).

Dit is niet te wijten aan slechte conservering van de kleinere skeletten, slechtere herkenbaarheid of opgravingsmethode.[197] Aangezien er wel kinderen aanwezig zijn, is het mogelijk dat de kinderen van de socio-economische groep die in het klooster begraven werd, een betere levensverwachting hadden dan gemiddeld. Mogelijk gaat het om welgesteldere mensen die onder gezondere (hygiënische) omstandigheden leefden en/of toegang hadden tot betere medische voorzieningen. De categorieën jong-volwassen tot senior zijn gelijkmatig over het kerkhof verspreid. De kinderen (categorieën tot 18 jaar) zijn voornamelijk aanwezig in de noord- en zuidoostelijke kwadranten. In het zuidwest kwadrant zijn opvallend weinig kinderen aanwezig (3) (afb. 100). Dit is ook het kwadrant waar weinig mannen zijn aangetroffen. Mogelijk gaat het hier om een speciale begraaflocatie voor (overwegend) ongehuwde en kinderloze vrouwen.

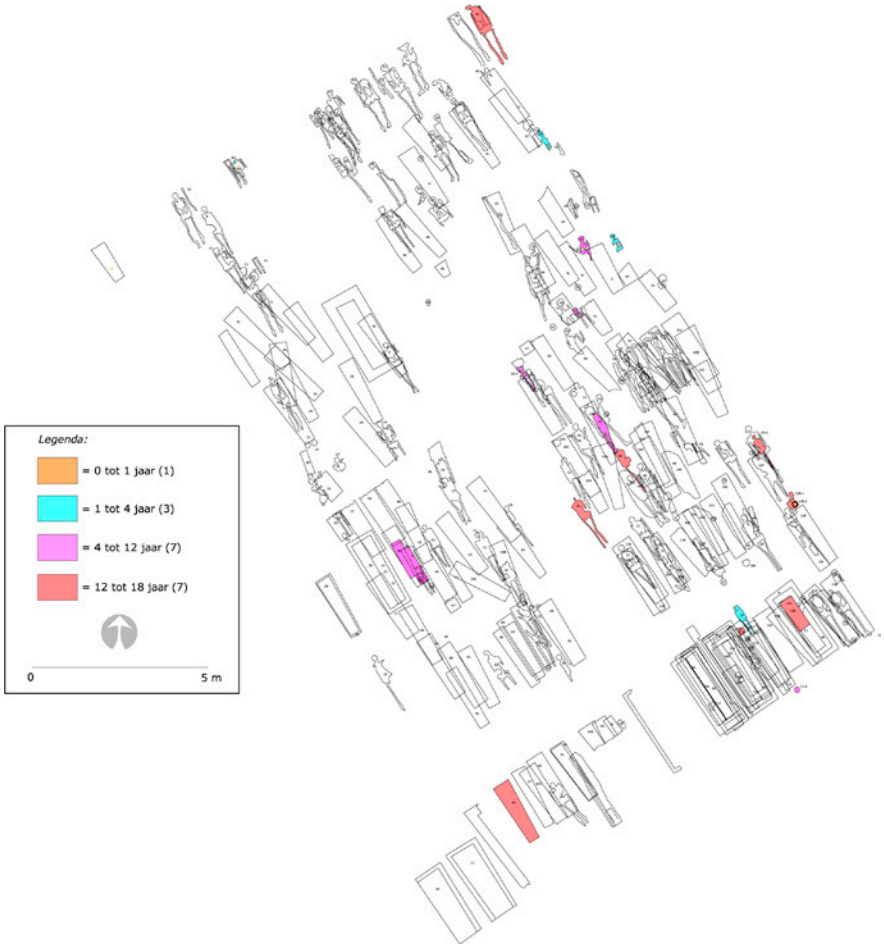

Afb. 100. De verspreiding van alle individuen tot 18 jaar. (Maat & Mastwijk 1998).

197 Pers. communicatie dhr. M.J.A. de Haan. Er was geen sprake van tijdgebrek waardoor noodzakelijkerwijs onzorgvuldiger gewerkt is en de conservering van de graven was goed.

Hoewel er per zone wel een verschil is in het aantal kinderen, is er geen sprake van een speciale begraaflocatie voor kinderen. De kinderen zijn tussen de volwassenen aanwezig. Dit is waarschijnlijk een aanwijzing dat er in clusters begraven is, in familieverband. Er zijn verschillende geassocieerde graven tussen volwassenen, voornamelijk vrouwen, en kinderen aanwezig.[198] De familie-/gezinsrelatie tussen de begraven individuen is ook herkenbaar binnen de grafkelders. Hierin zijn meestal meerdere personen bijgezet, waarbij sprake is van verschillende geslachten en leeftijden.[199]

Pathologieën

De aanwezige botveranderingen kunnen worden onderverdeeld in zes categorieën: degeneratie, mechanische trauma's, variëteiten, infectieziektes, deficiëntieziektes en idiopathische ziektes. Een overzicht van de aantallen pathologieën is weergegeven in bijlage 3.

Degeneratie

Slijtage van gewrichten in de vorm van VO/DDD, vOA en pOA is de meest voorkomende pathologie. Dit is deels te wijten aan ouderdom, maar wordt (ook) veroorzaakt door (chronische) fysieke (over)belasting.

VO of DDD (vertebrale osteophytose of degenerative disk disease)
Slijtage van de tussenwervelschijven is bij 74 individuen (32%) vastgesteld. Dit is zowel bij mannen als vrouwen aanwezig.

pOA (perifere osteoartrose)
Slijtage op de overige botten in het lichaam is aangetroffen bij 55 individuen (24%), zowel bij mannen als bij vrouwen.

vOA (vertebrale osteoartrose)
Slijtage van het kraakbeen in de gewrichtsvlakken tussen de wervelbogen wordt voornamelijk veroorzaakt door chronische belasting, maar ook genetische aanleg kan een oorzaak zijn. Het is bij 50 individuen (21,7%) aangetroffen.

Bij negen individuen (3,9%) is artrose aan het (onder)kaakgewricht vastgesteld. De oorzaak van deze aandoening is niet zeker. Genetische aanleg is mogelijk één van de oorzaken. Bij twee personen (0,8%) is ook artritis psoriatica vastgesteld: een gewrichtsontstekingsaandoening bij (sommige) psoriasispatiënten.

Bij één individu is een ontsteking op het opperarmbeen vastgesteld die veroorzaakt kan zijn door een langdurige, verkeerde/overmatige belasting van de armspier. Het kan hier gaan om een beroepsaandoening.
Andere aandoeningen die kunnen ontstaan door overbelasting zijn ook waargenomen, zoals beenvliesontsteking (5,2%), ruptura musculus tibialis posterior (scheuren van de achterste scheenbeenspier) (0,8%) en de Ziekte van Bechterew (reumatische ontstekingen aan de gewrichten van het bekken en de wervelkolom) (0,4%).

Mechanische trauma's

Bij 28 individuen zijn één of meerdere fracturen vastgesteld (13,3%). De meest voorkomende breuken betreffen het sleutelbeen (5) en dijbeen (4) (afb. 101, bijlage. 2 en 3). Daarnaast zijn ook breuken vastgesteld van de ribben (3), spaakbeen (2), kuitbeen (1), scheenbeen

198 Bijvoorbeeld: vrouw 33-39 jaar met twee kinderen (0-10 en 7-8 jaar) (45-5-52.1 + 45-5-52.2 + 45-5-48), meisje/vrouw 14-18 jaar met baby 0-1 jaar (42-5-128.1 + 42-5-128.2), man 26-32 jaar met jongen 10-20 jaar (42-5-25.2 + 42-5-25.1), volwassene 40-60 jaar met kind 4-6 jaar (42-4-59.1 + 42-4-59.2).

199 In (waarschijnlijke) volgorde van bijzettingen; *grafkelder put 45, vlak 5 en 4*: man 45-50 jaar (vnr. 54), vrouw 46-52 jaar (vnr. 56), man 52-58 jaar (vnr. 31), man 56-62 jaar (vnr. 22). *Grafkelder A (put 42)*: indet indiv. (vnr. 22), kind 14-15 jaar (vnr. 126), man 43-50 jaar (vnr. 51). *Grafkelder B (put 42)*: man 17-20 jaar (vnr. 52) + latere geassocieerde graven buiten/op kelder; vrouw 22-23 jaar (vnr. 53.1), man 22-23 jaar (vnr. 53.2), vrouw 34-60 jaar (vnr. 68), kind 1-2 jaar (vnr. 63). *Grafkelder E (put 42)*; vrouw 54-60 jaar (vnr. 124), man 40-80 jaar (vnr. 117), indet indiv. (vnr. 118). *Grafkelder C (put 42)*; man 52-61 (vnr. 62.1), man 35-41 (vnr. 62.2).

(1), schedelfractuur (2), trauma aan de schedel (1) en het jukbeen (1). Fracturen aan wervels en middenvoetsbeentjes kunnen naast een ongeval ook veroorzaakt zijn door (plotselinge) druk (compressie-fractuur). Dergelijke fracturen zijn vijf keer waargenomen. Daarnaast zijn bij enkele personen fracturen op meerdere botten geconstateerd. Het gaat om: spaakbeen+ellepijp (1), opperarmbeen+spaakbeen+ellepijp (1) en schouderblad+sleutelbeen (1). Daarnaast is bij zes vrouwen (2,6%) een parturation scar op het bekken vastgesteld.

Afb. 101. Linker dijbeen (femur) van een man tussen 52-69 jaar (individu 40-2-23) met een complexe breuk waarbij de beide delen, niet goed gezet, weer aan elkaar zijn gegroeid.[200]

Variëteiten (epigenetische variëteiten door genetische oorzaak/mechanische stress)

Het gaat om afwijkingen aan botten die zowel genetische als externe oorzaken kunnen hebben. Binnen deze groep zijn elf verschillende variëteiten aangetroffen:

Sutura metopica
Deze variatie was bij 19 individuen aanwezig (8,3%). Het komt binnen deze populatie vaker voor bij vrouwen (11) dan bij mannen (5).[201]

Allen's fossa
Deze vorm van botverandering is toe te schrijven aan mechanische stress. De variatie is vastgesteld bij negen individuen (3,9%).

Os Inca
Een Incabeen is bij één onvolwassen individu waargenomen.

Foramen olecrani
Deze aangeboren opening in het opperarmbeen is vastgesteld bij 13 individuen (5,6%). Ook deze variatie komt binnen deze populatie vaker voor bij vrouwen (10) dan bij mannen (3). De botvariatie heeft geen ziektekundige betekenis/gevolgen tijdens het leven.

Foramen sternale
Deze aangeboren opening in het borstbeen is vastgesteld bij vier mannelijke individuen (1,7%). De botvariatie heeft geen ziektekundige betekenis/gevolgen tijdens het leven.

De verspreiding van dergelijke aangeboren, genetisch erfelijke variaties op deze locatie laten geen duidelijke klustering zien op basis waarvan een sterke, directe familierelatie zou kunnen

200 Dit bot is aanwezig in de vergelijkingscollectie bij de RCE in Amersfoort, met dank aan dhr. F. Laarman.
201 Van drie individuen met deze variatie kon het geslacht niet worden vastgesteld.

blijken (afb. 102). Ze komen wellicht te weinig voor om als een (mogelijke) indicator voor familieverbanden herkenbaar te zijn.

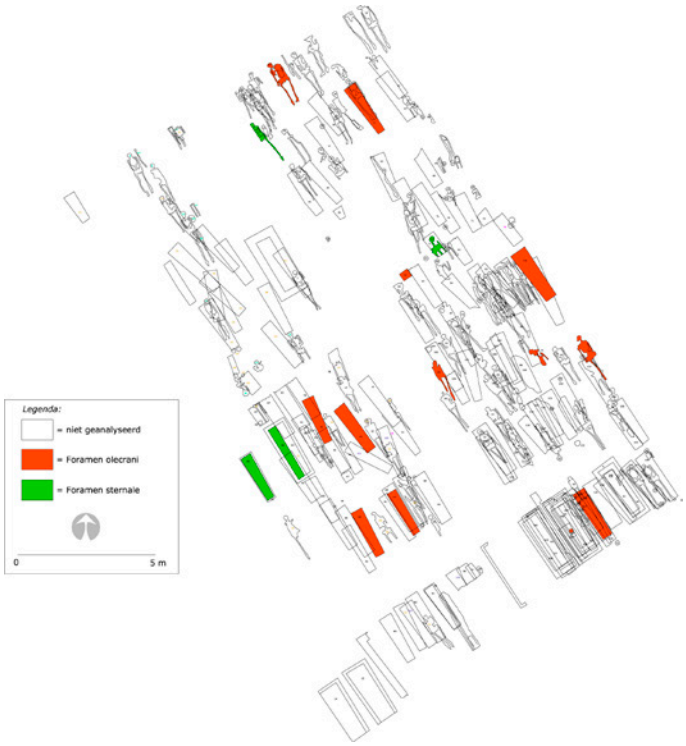

Afb. 102. Verspreiding van individuen waarbij een foramen olecrani of een foramen sternale aanwezig was.

Scoliose
Het betreft een zijwaartse vergroeiing van de wervelkolom. Dit is vastgesteld bij een man in de leeftijd van 25-34 jaar. De oorzaak is meestal onbekend, mogelijk gaat hier om een aangeboren (congenitale) variant.

Sacralisatie L5
Sacralisatie is vastgesteld bij drie mannelijke individuen en twee personen waarvan het geslacht niet is bepaald (totaal 2,1%).

Spina bifida occulta en spina bifida atlanta
Een spina bifida occulta (open wervelboog) is vastgesteld bij 12 individuen (5,2%). Een spina bifida atlanta was aanwezig bij één persoon (0,4%). Hierbij zijn één of meerdere wervels in de wervelkolom niet volledig volgroeid. In principe kan dit bij iedere wervel voorkomen, maar het komt het vaakst voor bij de eerste nekwervel, de laatste lendenwervel en in het bijzonder het heiligbeen. Over het algemeen zal de persoon hiervan geen hinder ondervinden. De variëteit ontstaat in de eerste maand van de zwangerschap en hoewel ook erfelijkheid een belangrijke factor is, speelt de gezondheid van de moeder een belangrijke rol.[202] Deze variatie was aanwezig bij twee mannelijke individuen (9,5%).

Lumbalisatie Th12
Bij deze skeletvariëteit vertoont de onderste borstwervel één of meerdere kenmerken van de lendenwervels. Dit is bij twee individuen (1 man, 1 vrouw) waargenomen (2,1%).

Vlindervormige wervel
Ten slotte is bij een 62 tot 71-jarige vrouw een (onschuldige) aangeboren, vlindervormige wervel vastgesteld. Het zou een aanwijzing kunnen zijn voor het syndroom van Alagille.

202 Bijvoorbeeld een tekort aan foliumzuur of overmatig alcoholgebruik in de eerste weken van de zwangerschap kunnen een onvergroeide of open wervelboog tot gevolg hebben.

Infectieziektes

Enkele botafwijkingen zijn veroorzaakt door een infectie. Bij beide kan echter ook genetische aanleg een achterliggende oorzaak zijn. Ontstekingen zoals aan het voorhoofdsbeen (0,4%) en een abces aan het slaapbeen (0,4%) komen in kleine aantallen voor. De ziekte van Reiter (of reactieve artritis) is een reactie op een bacteriële infectie, in Nederland vaak *Chlamydia trachomatis* (2,1%). Dit komt vaker voor onder slechte hygiënische omstandigheden. Een andere infectieziekte is osteomyelitis (beenmergontsteking), die vaak veroorzaakt wordt door de bacterie *Staphylococcus aureus*. Dit was aanwezig bij twee individuen (0,8%).
Bij één vrouw in de leeftijd tussen 40-80 jaar zijn aanwijzingen gevonden voor polio (kinderverlamming). Dit wordt veroorzaakt door het poliovirus. De linker schoudergordel en armbeenderen van de vrouw waren door de ziekte geslonken.

Deficiëntieziektes

Enkele kenmerken wijzen op deficiëntieziektes. Deze worden veroorzaakt door een tekort aan voedsel of een specifiek voedingselement. Cribra orbitalia (en porotic hyperostosis) zijn slechts in kleine aantallen aanwezig (1,3% en 0,8%). Daarnaast is rachitis vastgesteld bij zes personen (2.6%). Dit wordt veroorzaakt door een tekort aan vitamine D (gebrek aan dierlijke vetten en/of zonlicht). Het percentage is relatief laag en kan wijzen op een goede (algemene) gezondheid.

Idiopathische ziektes

Er zijn vier soorten idiopathische ziektes aangetroffen: bottumoren, DISH, OCD en jicht/gout.

DISH

DISH is vastgesteld bij 26 individuen (13,3%). Dit is een relatief groot percentage. De ziekte is mogelijk te wijten aan een welvarend dieet.

Bottumoren

Drie vormen van bottumoren zijn waargenomen: osteomen en een ameloblastoom (beide goedaardige gezwellen) en een teratoom ('wondergezwel')[203]. Bij 15 individuen is een osteoom vastgesteld (6,5%) en bij één persoon een ameloblastoom. Bij een ongeveer 39-jarige man was in de boog van de eerste wervel een teratoom aanwezig. Dergelijke gezwellen zijn opgebouwd uit verschillende embryologische componenten, waarvan na ontbinding alleen bot- en tanddeeltjes overblijven.

OCD (osteochondritis dissecans)

Dit is een aandoening waarbij een fragment kraakbeen, samen met het eronder gelegen bot, loslaat van het gewrichtsoppervlak. Dit wordt veroorzaakt door een stoornis in de bloedvoorziening in een gewricht. Het komt vooral bij jonge mannen voor en mogelijk ontstaat het door herhaalde mechanische stress/traumata. Bij het ontstaan van de ziekte speelt echter mogelijk ook een erfelijke component mee. OCD was aanwezig bij zeven personen, waarvan vier mannen, twee vrouwen en één individu waarvan het geslacht niet kon worden bepaald.

Jicht/gout

Jicht is een gewrichtsontsteking als gevolg van een hoge concentratie urinezuur in het bloed waardoor uraat-kristallen neerslaan in het gewricht. Dit gebeurt vaker onder koudere leefomstandigheden. Er zijn drie individuen met jicht aangetroffen (1,3%).

Conclusies begravingen kloosterfase 3: het kerkhof

De personen die zijn begraven op het kerkhof ten oosten van de kloosterkerk waren Dordtse stedelijke burgers. Dit is op te maken uit het feit dat er zowel mannen, vrouwen als kinderen begraven waren. Omdat de kloosterkerk in deze fase haaks op de Voorstraat is gebouwd, hebben de graven ook een andere oriëntatie, namelijk noordwest-zuidoost. Er is onderscheid te maken in verschillende zones. Langs de noordelijke pandgang was een overdekte gang of zaal aanwezig met negen grafkelders. Vier grafkelders waren versierd met een frescoschilderingen van kruisen. Op het overgrote deel van het kerkhof ten noorden hiervan, waren slechts

203 Een dermoïd cyste of teratoom is een cyste die gevuld is met haren, huid, tanden, talg en andere weefsels. Het ontstaat door een aanlegfout.

twee onversierde grafkelders aanwezig. Een ander verschil is dat er in deze gang/zaal negen grafkisten lagen waarvan de deksels versierd waren met een kruispatroon van siernagels. Deze (inpandige) zone, direct naast de noordelijke pandgang, was dus gedurende de eerste gebruiksperiode van het kerkhof in de derde kloosterfase, mogelijk in gebruik als begraaflocatie voor de welgesteldere families.
Enkele opvallende zaken zijn het lage aantal kinderen en het relatief grote aantal vrouwen dat hier begraven is. Een mogelijke verklaring voor de enigszins scheve verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen is dat de mannen van de hier begraven populatie een (gevaarlijk) beroep hadden waarbij een deel elders kwam te overlijden en ter plaatse werd begraven, zoals bijvoorbeeld handelsreizigers en vissers. Specifiek voor het zuidwestelijke kwadrant zou het mogelijk zijn dat hier veel ongehuwde en kinderloze vrouwen werden begraven. Het percentage vrouwen in deze hoek is verhoudingsgewijs nog groter en het aantal kinderen verhoudingsgewijs nog kleiner. Op basis van de sterfleeftijd van de volwassenen, de lichaamslengte en het voorkomen van ziektekundige afwijkingen kan gesteld worden dat er sprake is van een redelijk welvarende en gezonde stadsbevolking.[204]

Locatie 2, de pandhof

Alleen in het noordelijk deel van de pandhof is tot op het niveau van de graven gegraven. In totaal zijn (binnen 41 vondstnummers) menselijke resten opgegraven (afb. 103).[205] Twee van deze graven waren grafkelders.[206]

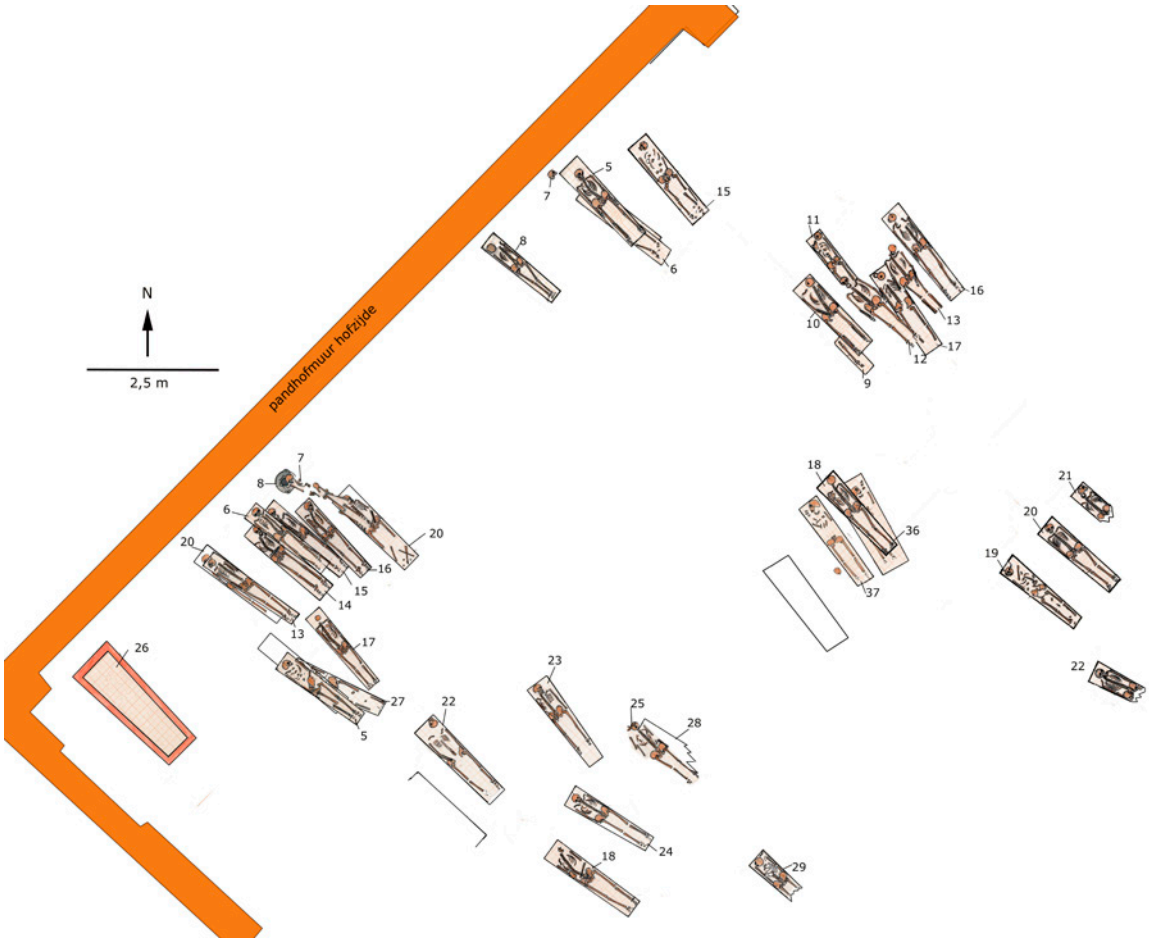

Afb. 103. Graven in de pandhof van de derde kloosterfase in detail (tekening: M.J.A. de Haan). In put 41 zijn drie begravingsniveaus aangetroffen. In put 43 waren dit er vijf en in put 54 en 47 maar één.

204 Maat & Mastwijk 1998, 24.

205 *Put 41 laag 2*; vondstnrs. 1 ongenummerd, 5-13, *laag 3*; vondstnrs. 15-22, *laag 4*; vondstnrs. 1 ongenummerd, 36, 37. *Put 43, laag 3*; vondstnrs. 5-7, *laag 4*; vondstnrs. 1 ongenummerd, 13-18, *laag 5*; vondstnrs. 1 ongenummerd, 20, 21, 22, 24,25, *laag 6*; vondstnrs. 27-29. *Put 54, laag 2*, vondstnr. 26. *Put 47, laag 3*, 1 ongenummerd. De vondstnummers staan niet gelijk aan het aantal individuen.

206 Eén grafkelder in de pandhof lag geheel tegen de gevel van de zuidelijke pandgang; deze is niet afgebeeld op afb. 103. Voor de ligging hiervan, zie bijlage 1.

Oriëntatie en fasering

Ook binnen de pandhof waren de graven noordwest-zuidoost georiënteerd en lagen de begraven individuen op hun rug met de armen langs het lichaam of met de handen in de schoot. Er is sprake van fasering op basis van superpositie. Binnen sommige begravings-niveaus is een rijen-oriëntatie herkenbaar, zoals in put 41, vlak 3. Op andere locaties zijn de graven echter in (familie)clusters aangetroffen. In vergelijking met de eerder besproken begraafplaats zijn er in de pandhof minder begravingen aanwezig, waardoor de clustering van graven duidelijker herkenbaar is. Aangezien er ook op diepere niveaus graven voorkomen en er een ingegraven pot van grijsbakkend aardewerk aanwezig is, zullen de meeste graven hier dateren uit de periode vóór circa het eerste kwart van de 15e eeuw.

Grafvariatie

Binnen de pandhof was weinig variatie in de wijze waarop de individuen zijn begraven (tabel 10).

Graftype	***Aantal***	***Percentage***	***Grafreferentie***
grafkist	34	85%	Put 41: laag 2, 1 ongenummerd, 5-13, laag 3; 15-22, laag 4; 1 ongenummerd, 36, 37. Put 43, laag 3; 5-7, laag 4; 1 ongenummerd, 13-18, laag 5; 1 ongenummerd, 20, 21, 22, 24, 25, laag 6; 27-29. Put 54, laag 2, 26. Put 47, laag 3, 1 ongenummerd.
zonder kist	4	10%	43-3-7, 41-2-12, 41-2-13, 43-5-25
baksteen grafkelder	2	5%	54-2-26, 55-2-ongenummerd
totaal	***40***	***100%***	

Tabel 10. Verschillende begravingswijzen in de pandhof.

Veruit de meeste individuen (34) zijn begraven in een eenvoudige kist. Van drie kisten was het deksel versierd met een ingekrast kruis dat geaccentueerd was met kopnagels.[207] De grafkist van individu 36 was wat breder dan gemiddeld en was verbreed met een extra plank die door middel van vier deuvels aan het andere deel van het deksel bevestigd was. Deze persoon was waarschijnlijk gezetter dan de gemiddelde inwoner van de stad (afb. 104).

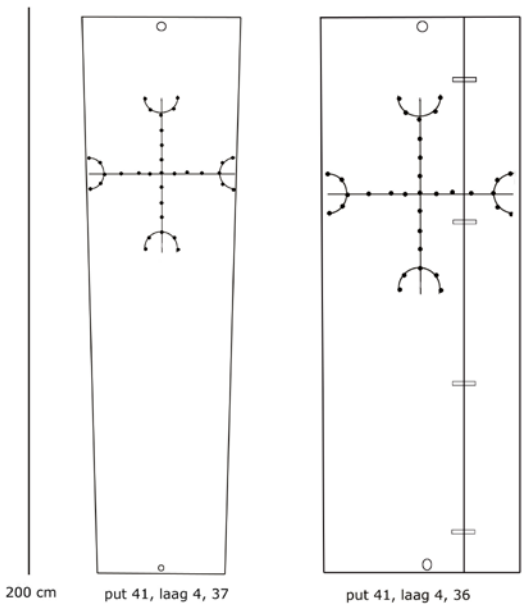

Afb. 104. Twee van de drie grafkistdeksels met een versiering van ingekraste kruisen, geaccentueerd met kopspijkers.

207 Put 41, laag 4, vondstnrs. 36, 37 en een naastgelegen ongenummerd, niet opgegraven graf.

Vier individuen waren zonder kist begraven. Naast/onder één van deze personen (43-2-7) bevond zich een ingegraven pot van grijsbakkend aardewerk (afb. 105). Het betreft een type g-pot-6 uit de late 14e en begin 15e eeuw.[208] De grond in de pot is niet onderzocht (gezeefd) op kleine botresten. Het kan gaan om een bijzetting van een dood- of pasgeboren kind of om een bijzetting van organen van een persoon die in den verre was overleden.[209]

Afb. 105. Begraven persoon (43-2-7) met aan de rechterzijde van het hoofd een pot van grijsbakkend aardewerk.

Tenslotte zijn er twee grafkelders aangetroffen.[210] De kelders waren gebouwd van bakstenen met de formaten 23/22x11x5 cm. Eén grafkelder, geheel in het zuiden tegen de gevel van de pandgang, had een kruisbeschildering (afb 106).

Afb. 106. Kruisbeschildering in de ongenummerde grafkelder in put 55, vlak 2.

Grafvondsten

In een aantal graven zijn voorwerpen aangetroffen (afb. 107).[211]

In de grafkist van individu 43-4-15 is tussen de bovenbenen een kleine bronzen (kleding)gesp gevonden (afb. 107, 1.).

Links naast de schedel in de grafkist van individu 43-4-13 lag een bronzen/koperen pennetje (afb. 107, 2). Deze had aan één kant een platgedrukte punt. Vermoedelijk gaat het om een haarpin of een kledingpin om een haarbedekking mee vast te zetten.

208 Put 43, laag 2, vondstnr. 18.
209 Gilchrist & Sloane 2005, 159-160.
210 Put 54, laag 2, hierbij is opgemerkt dat deze put door tijdgebrek niet verder verdiept is. Put 55, laag 2, ongenummerd graf zonder skeletresten.
211 41-3-32 in graf 20, 43-4-12 in graf 15, 43-4-11 in graf 13, 41-4-35 (hetzelfde vondstnr. in twee zakjes) in graf 41-4-36.

Afb. 107. Gevonden voorwerpen bij skeletten in de pandhof. Vanaf linksboven zijn ze in schrijfrichting weergegeven van de oudste naar de jongste begraafniveaus.

In de kist van een vrouw in de leeftijd tussen 40-80 jaar zijn zeven koperen spelden met een (vermoedelijk holle) ronde kop gevonden (afb. 107, 3). Het gaat waarschijnlijk om (vergeten) spelden die zijn gebruikt om de lijkwade vast te spelden voordat deze werd dichtgenaaid. Eén andere speld had een kleinere solide kop van vermoedelijk messing. Dit is mogelijk een sierspeld die bijvoorbeeld gebruikt werden om een haarkap vast te zetten (afb. 107, 3, bovenste speld).

De grond uit de grafkist van individu 41-3-20 is gezeefd. Hierin werd een kleine barnstenen kraal gevonden (afb. 107, 4). Aan de slijtage op de zijkanten is te zien dat deze oorspronkelijk met meerdere kralen in een ketting heeft gezeten. Het is dan ook niet zeker of de kraal opzettelijk is meegegeven. Mogelijk betreft het opspit uit de oudere bewoningslagen.

In de bakstenen grafkelder van individu 54-2-26 is een bewerkt houten object gevonden (afb. 107, 5). Het is een staaf rond hout met een diameter van 1,5 cm met op de uiteinden een gelobde knop. Wat hiervan de functie was en of dit voorwerp bewust is meegegeven is onbekend.

Ten slotte is in de grafkist(opvulling) van individu 41-3-18, ter hoogte van het bekken, een houten object gevonden. Waarschijnlijk gaat het om een handvat van een bepaald soort (metalen) gereedschap (afb. 107, 6). Het betreft waarschijnlijk geen doelbewust meegegeven object, maar afval uit het opgebrachte bodempakket.

Fysische antropologie

Binnen de pandhof zijn door Maat & Mastwijk drie individuen onderzocht (tabel 11). IJzereef onderzocht hier 40 individuen (grafiek 5).

Graf (put-vlak-vondstnr.)	***Geslacht***	***Leeftijd***	***Pathologie***
41-2-11	man	40-80	pOA
41-3-15	vrouw	40-80	
41-4-36	vrouw	40-80	galsteen

Tabel. 11. Fysisch antropologisch onderzochte individuen uit de pandhof van de derde kloosterfase (Maat et al, 1998).

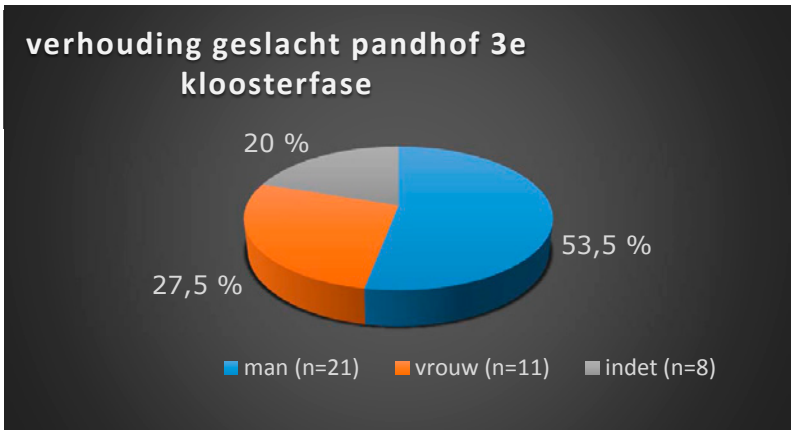

Grafiek 5. Verhouding man-vrouw van de begraven individuen in de pandhof (op basis van IJzereef en Bonhof, 1986, locatie I).

Op deze locatie zijn zowel mannen als vrouwen begraven. Opvallend is dat het mogelijk alleen om volwassen individuen gaat (ouder dan 18 jaar), op de eventuele bijzetting van een mogelijk dood- of pasgeboren kind in een pot na. Aan fysische botveranderingen zijn (door Maat) perifere osteoartrose en galsteen vastgesteld.

Conclusies begravingen kloosterfase 3: de pandhof

Qua kenmerken komen de graven in de pandhof overeen met die op de eerder besproken begraafplaats. Er zijn zowel mannen als vrouwen aanwezig, waarbij opvalt dat er (waarschijnlijk) alleen volwassen individuen begraven zijn. De meeste individuen zijn begraven in een kist, kleinere aantallen zonder kist en een enkeling is bijgezet in een grafkelder. Daarnaast zijn ook hier personen begraven in een met kopnagels versierde grafkist. Deze zijn zo identiek aan de (9) kisten op het kerkhof dat ze mogelijk van dezelfde maker afkomstig zijn. Net als op het kerkhof is in de pandhof een ingegraven pot van grijsbakkend aardewerk gevonden. Mogelijk gaat het om een bijzetting van een dood- of pasgeboren kind. Afgezien hiervan is het niet duidelijk of in de pandhof ook (meer) kinderen zijn begraven.
Waarschijnlijk zijn ook in de pandhof voornamelijk Dordtse stedelijke burgers begraven. Op basis van de overeenkomsten met de individuen op het kerkhof zullen zij tot dezelfde sociale groep behoord hebben.

Locatie 3, zuidwestzijde buiten kerk

Langs de zuidwestgevel van de kloosterkerk zijn vier grote collectieve graven aangetroffen (Afb. 108). Hierin lagen in totaal 36 individuen.[212]

212 *Put 50 laag 2*; vondstnrs. 4, 5, 9, 10, 12, 13, *laag 3*; vondstnrs. 15-23, *laag 4*; vondstnrs. 24-37, *laag 5*; vondstnrs. 41-44. Van vier individuen is het vondstnummer niet bekend.

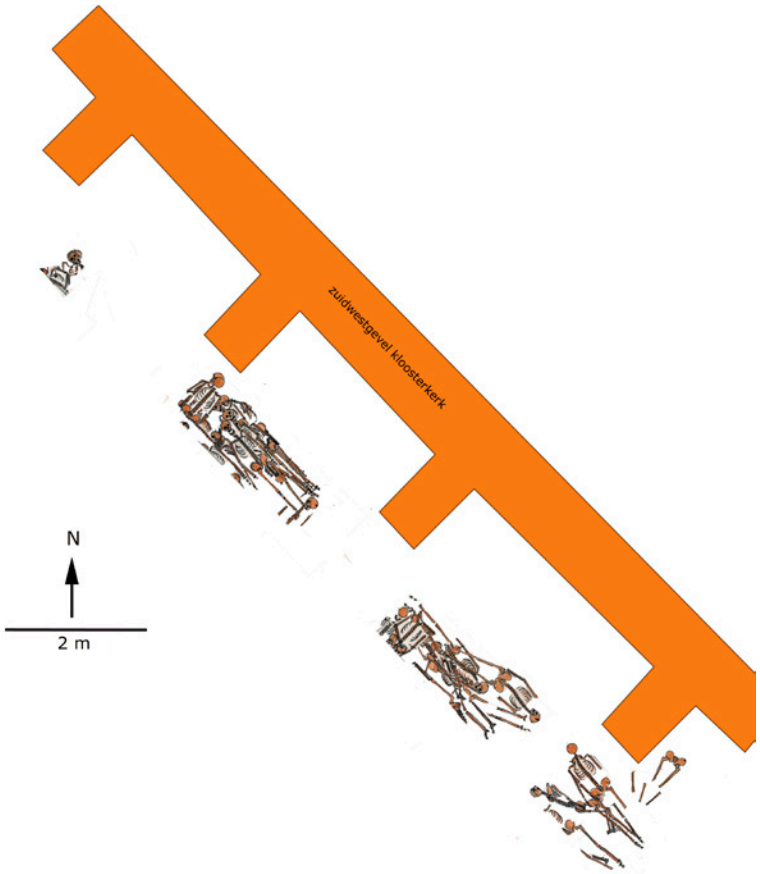

Afb. 108. Collectieve graven langs de zuidwestgevel van de kloosterkerk (tekening: M.J.A. de Haan).

Oriëntatie en fasering

Van de vier collectieve graven is de totale omvang niet vastgesteld, maar duidelijk was dat de individuen die hier zijn begraven, verschillend georiënteerd lagen. Sommigen lagen noord-west-zuidoost, parallel aan de kerk, de meesten met het hoofd in de richting van de Voorstraat maar ook enkelen met het hoofd van de Voorstraat af. In kleinere aantallen zijn er personen noordoost-zuidwest begraven, haaks op de kerk. Ook binnen deze begraafrichting is er een verschil aanwezig in de oriëntatie van het hoofd. Sommigen liggen met het hoofd naar de kerk gericht en anderen daarvan af. Daarnaast liggen, binnen alle begraaforiëntaties, verschillende individuen op hun zij (afb. 108 en 109). Wel liggen ze (nagenoeg) allemaal gestrekt, met de handen langs het lichaam of in de schoot. Hieruit valt op te maken dat de stoffelijke overschotten wel 'netjes' in de graven zijn gelegd of dat ze (strak) in lijkwades genaaid zijn begraven. Van twee personen is duidelijk dat ze zonder lijkwade in het graf zijn gelegd: beide lagen op hun zij met de armen in (opstaande) gestrekte positie ter hoogte van het hoofd (afb. 109).

De begraven personen liggen direct op elkaar en zijn waarschijnlijk haastig in één begraafmoment (per collectief graf?) begraven. Hierbij is zelfs afgeweken van de gangbare oriëntatie.

Afb. 109. Boven: enkele individuen uit één van de collectieve graven (put 50, 2e collectieve graf, laag 4 en 5 met individuen 26, 27, 41, 24 en (deels) 25). Onder: individu 50-4-29, gelegen op de zij met de rechterarm in opstaande positie. Ook de hieronder gelegen personen (4-35 en 5-42) lagen op de zij met de armen gestrekt. Deze liggingen wijzen op een haastige plaatsing van (niet in lijkwades genaaide) stoffelijke overschotten in een ruim, collectief graf.

Grafvariatie

Alle individuen in deze vier grote collectieve graven zijn begraven zonder kist.

Grafvondsten

Bij één persoon is ter hoogte van het bekken een bronzen riemtong gevonden. Deze was 4,5 cm lang en 1,3 cm breed (afb. 110).[213]

Afb. 110. Resten van een bronzen riemtong op het bekken van individu 50-3-20 in één van de collectieve graven.

Fysische antropologie

IJzereef onderzocht alle 36 individuen.[214] Opmerkelijk is dat er sprake is van een oververtegenwoordiging van mannen. Kinderen en jong-volwassenen zijn aanwezig, maar in lage aantallen. Vermoedelijk geeft dit geen representatieve verhouding weer van de samenleving (grafiek 6). Verschillende pathologieën zijn waargenomen, waaronder één individu met een vergroeiing van enkele wervels (afb. 111).

213 Put 50, laag 3, vondstnummer 23, bij individu/vondstnummer 20. In zeer slechte staat: drie fragmenten.

214 IJzereef & Bonhof 1986, 113. Hierbij moet opgemerkt worden dat de locatie in het jaarverslag foutief staat omschreven als: *B, buiten de kerk aan de zuid-oost zijde*. Dit moet de zuidwestzijde zijn.

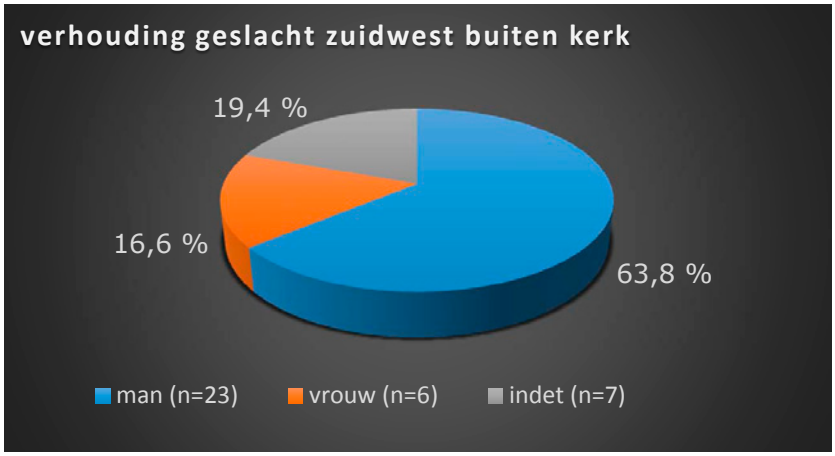

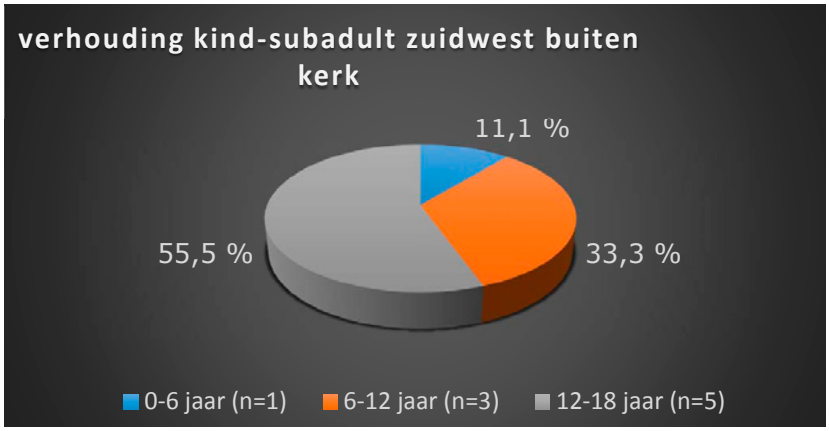

Grafiek 6. Boven: de verhouding man-vrouw in de collectieve graven aan de zuidwestzijde van de kerk. Onder: de verhouding kinderen-subadults (op basis van IJzereef & Bonhof 1986).

Afb. 111. Enkele samengegroeide wervels van individu 50-2-10, uit één van de collectieve graven.[215]

Conclusies begravingen kloosterfase 3: zuidwestzijde kloosterkerk

Langs de zuidwestzijde van de kerk waren (ten minste) vier massagraven aanwezig waarin 36 personen begraven lagen. Het gaat om zowel mannen als vrouwen, maar het aantal mannen is bovengemiddeld groot. Ook zijn er kinderen en jong-volwassenen aanwezig, waarbij het aantal kinderen (jonger dan 12 jaar) relatief klein is in relatie tot de veronderstelde verhouding binnen de levende populatie.
Het gaat mogelijk om slachtoffers van een zeer besmettelijke en dodelijke ziekte zoals de builenpest, die ook wel bekend staat als de Zwarte Dood. Deze woedde tussen 1347 en 1351 in Europa. Het is (uit historische bronnen) niet bekend of Dordrecht toen ook werd getroffen.

215 Dit bot is aanwezig in de referentiecollectie van de RCE (dhr. F. Laarman).

De begraven individuen kunnen (ook) patiënten van het naastgelegen Heilig Sacramentsgasthuis zijn geweest. Ook in latere perioden waren er uitbraken van (andere varianten van) de pest. Uit bronnen zijn pestuitbraken bekend vanaf 1450.[216]

Locatie 4, noordoostbeuk kloosterkerk

Vóór het altaar in de noordoostbeuk van de kerk zijn 20 grafkelder(delen) aanwezig (afb. 112). Uit deze kelders is menselijk botmateriaal verzameld. Hierbij zijn 14 vondstnummers uitgegeven.[217]

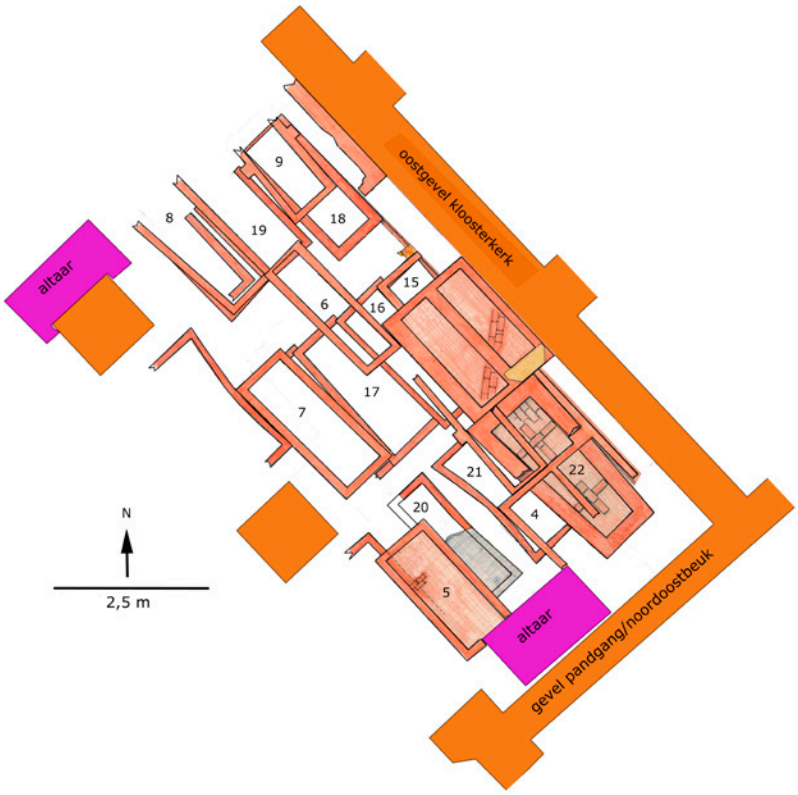

Afb. 112. De graven in de noordoostbeuk van de kloosterkerk uit de derde fase in detail (tekening: M.J.A. de Haan). In put 50 is in twee begravingsniveaus opgegraven. In donkergeel is een restant van een grafdeksel aangegeven. Ook op graf nr. 6 lag nog een deel van een grafdeksel. Deze is wel te zien op afb. 113.

Oriëntatie en fasering

De grafkelders waren noordwest-zuidoost georiënteerd en gericht op het altaar achterin de noordoostbeuk. Op basis van superpositie zijn twee grafkelder-fases te onderscheiden.

Grafvariatie

In de noordoostbeuk bevonden zich enkel grafkelders (afb. 113). De kelders waren tussen 2 en 2,5 m lang. Daarnaast waren in het laatste begraafniveau twee dubbelgrafkelders aanwezig. De meeste kelders zijn in halfsteensverband vervaardigd met bakstenen die varieerden in formaat tussen 22x10,5x5/5,5 cm en 23/24x11/12x4/5/6 cm. In het oudste begraafniveau was één grafkelder met bredere muren aanwezig, van bakstenen met een formaat van 27x13x7 cm.[218] Deze lag ten oosten tegen het altaar en is hier mogelijk de oudste grafkelder.

216 Uit bronnen zijn verschillende pestuitbraken in Dordrecht bekend. Voor de periode van het Minderbroederklooster was dit in de jaren 1450, 1452, 1458, 1469, 1482, 1509, 1530 en 1564 (Noordegraaf & Valk, 1996, bijlage 2). Het is niet aannemelijk dat er vanuit het gasthuis in latere perioden nog mensen hier zijn begraven.

217 Put 54 laag 1; vondstnrs. 4-9, laag 2; vondstnrs. 15-22. De vondstnummers staan niet gelijk aan het aantal individuen.

218 Put 54, laag 2, vondstnr. 22.

Afb. 113. Grafkelders in de noordoostbeuk van de kerk (vlak 1), gezien vanuit het schip in noordelijke richting. In paars de twee altaren.

Drie kelders waren voorzien van een bakstenen vloer.[219] Hiervoor zijn bakstenen van verschillende formaten gebruikt. Ook het vloerpatroon varieerde, waarbij zowel rechte als overhoekse patronen aanwezig waren (afb. 112).[220] Op de vloer van grafkelder 22 lagen twee kruisen van bakstenen waarop de kist rustte. Op twee grafkelders zijn resten van gele natuurstenen platen aangetroffen, vermoedelijk een deksel.[221] De meeste grafkelders waren voorzien van witte kalkpleister. Een groot aantal daarvan was beschilderd met religieuze voorstellingen.

Kruisen
Twaalf grafkelders hadden een beschildering van kruisen (afb. 114).

219 Put 54 laag 1, vondstnrs. 5, een ongenummerde dubbelkelder. Laag 2, vondstnr. 22.
220 Graf 5 = recht patroon, strekzijde haaks op de lange wand, baksteenformaat 16x7,5x4 cm. Ongenummerd dubbelgraf laag 1 = overhoeks patroon met bakstenen van wisselend formaat. Graf 22 = recht patroon, strekzijde parallel aan de lange wand, baksteenformaat niet gedocumenteerd.
221 Vlak 1, grafkelder 6 en ongenummerde dubbelgrafkelder in vlak 1.

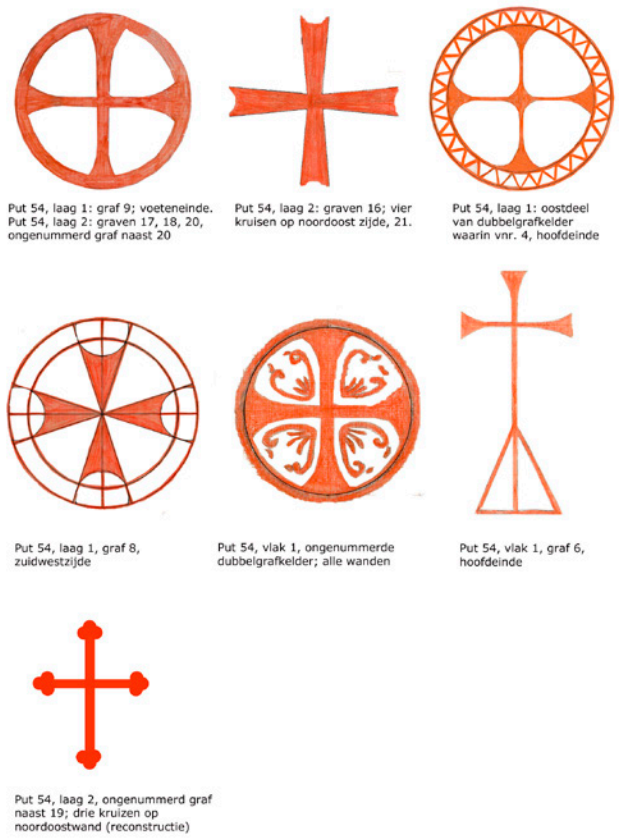

Afb. 114. Verschillende kruisen in de 12 grafkelders in de noordoostbeuk van de kloosterkerk. In zwart de ingekraste basislijnen.

In de grafkelders waren zeven verschillende kruistypes aanwezig. Het aantal en de plaatsing van de kruisen verschilt per graf (afb. 114). Het type waarvan de zuidelijke arm langer is dan de rest is een Latijns kruis. Het type waarvan de (gelijke) armen smal beginnen en vanaf het midden uitlopen in een breed uiteinde is een Malteser kruis. In één van de kelders was een combinatie tussen een Latijns en Malteser kruis aanwezig (54-1-6). Een dubbelgrafkelder in vlak 1 was op alle wanden versierd met een Malteser kruis in een cirkel, waarbij de open ruimte tussen de armen was opgevuld met een florale motieven. Bij sommige kruisen is de centrale basis(lijn of –cirkel) ingekrast in de pleister waarna het kruis met rode verf is opgeschilderd.

Figuratieve voorstellingen
Vier grafkelders bevatten een figuratieve voorstelling, van één grafkelder was de voorstelling volledig onduidelijk (54-2-19). Alleen in de oudere grafkelders (vlak 2) zijn figuratieve voorstellingen aangetroffen.[222]

Ongenummerde grafkelder naast grafkelder 19
Van deze grafkelder was het hoofdeinde niet meer bewaard. Op het restant van de kopse zijde aan het voeteneinde was een kelk (de heilige graal) afgebeeld met daarop/-boven een paal met een doornagelde voet. Het bloed uit de voet wordt opgevangen in de kelk. Daarnaast zijn twee personen afgebeeld met lange gewaden. Dit was een voorstelling van Christus aan het Kruis en de hiernaast afgebeelde personen zijn waarschijnlijk Maria en Johannes de Evangelist (afb. 115, boven).[223] Op de noordoostwand is een persoon afgebeeld in een lang gewaad, zittend op een bank of troon die wordt geflankeerd door (vermoedelijk) twee engelen (afb. 115, onder).

222 Graven, put-vlak-vnr.: 54-2-ongenummerde kelder naast vnr. 19, 54-2-19, 54-2-15 en 54-2-22.
223 Een in lei ingekraste soortgelijke voorstelling is ook gevonden op het Statenplein. Deze dateert uit de 14e eeuw. Dorst e.a. 2014a, 96.

Dit is waarschijnlijk een voorstelling van Maria (mogelijk met kind).[224] De afgebeelde engelen kunnen de twee belangrijkste aartsengelen Michaël en Gabriël zijn.

Afb. 115. De voorstellingen in de ongenummerde grafkelder naast graf 19. Boven: de voorstelling bij het voeteneind (foto boven onbewerkt, onder bijgewerkt). Onder: de voorstelling op de oostwand (foto boven onbewerkt, onder bijgewerkt).

Grafkelder 15

In deze grafkelder waren voorstellingen bewaard bij het voeteneinde en de oostwand (afb. 116). Op de kopse zijde bij het voeteneinde was een slecht bewaarde voorstelling aanwezig van Maria met Kind. Op de lange oostelijke wand waren twee engelen afgebeeld, waarvan er één een wierrookvat meedraagt.

224 De combinatie van een Calvariescene, Maria en één of meerdere heiligen of engelen komt vaak voor in graffresco's. Een vergelijkbare bank met zittende figuur (in dit geval Maria met Kind) is aangetroffen in een graf in de Onze Lieve Vrouwekerk in Brugge, uit de 13e eeuw (Kok 2005, 123).

Afb. 116. De voorstellingen in grafkelder 15. Boven: Maria met kind bij het voeteinde. Midden en onder: engelen met wierrookvat op de oostwand. De linker afbeeldingen zijn onbewerkt, de rechter zijn bijgewerkt.

Grafkelder 22

Aan het hoofd- en voeteneinde bevonden zich (waarschijnlijk) identieke voorstellingen van Christus aan het Kruis, omgeven door ranken (afb. 117 en 118). De voorstelling aan het hoofdeinde was geheel intact en is geborgen.[225] Christus is hier afgebeeld als lijdende mens: met de ogen gesloten en het hoofd naar rechts hangend. De voeten zijn op elkaar gekruist en met één nagel vastgezet. Uit de wonden aan handen, voeten en zij stroomt veel bloed. Om het hoofd zit een band en eromheen is een rood-witte kruisnimbus aanwezig. Rondom de gekruisigde Christus zijn blauwe akeleien afgebeeld.[226]

225 Deze is te zien in Dordrecht, in museum Het Hof van Nederland. Graf 54-2-22.

226 De neerhangende (op klokjes lijkende) bloemen van de akelei zouden nederigheid en onderworpenheid symboliseren en worden ook wel geassocieerd met Maria tijdens het aanhoren van de Boodschap. Daarnaast zouden de zeven bloemblaadjes symbolisch verwijzen naar de Zeven Gaven van de Heilige Geest (gebaseerd op Jesaja 11:2-3: "*De geest van de Heer zal op hem rusten: een geest van wijsheid en inzicht, een geest van kracht en verstandig beleid, een geest van kennis en eerbied voor de Heer. Hij ademt eerbied voor de Heer.*").

Afb. 117. De voorstelling op de wand aan het hoofdeinde van grafkelder 22. Links onbewerkt, rechts bijgewerkt. Bij het voeteneinde was de onderzijde (kruis met voeten) van een identieke voorstelling aanwezig.

Op de beide lange wanden waren (de onderste) delen aanwezig van centrale, staande personen in een lang gewaad. Mogelijk gaat het hier om afbeeldingen van naam- of patroonheiligen van de overledene. Deze werden in grafkelders afgebeeld om de overledene te helpen bij de voorspraak, voor de redding van zijn ziel.[227]

Afb. 118. De voorstellingen op de zijwanden van grafkelder 22. Boven: een vermoedelijke naam- of patroonheilige op de westwand. Onder: een vermoedelijke naam- of patroonheilige op de oostwand. De afbeeldingen links zijn onbewerkt en rechts bijgewerkt.

227 Van Belle (1981), vermeld in Lempke 2009, 81.

Grafvondsten

In twee grafkelders zijn vondsten aangetroffen. Het gaat in beide gevallen om ijzeren handvatten van grafkisten (afb. 119).[228] Het zijn driehoekige handvatten die scharnierden door een ijzeren kram waarmee ze aan of door de grafkist waren bevestigd. Er is een kleine variatie; de handvatten uit grafkelder 54-2-22 zijn rond (in doorsnede) terwijl die in 54-2-16 groter en rechthoekig (in doorsnede) zijn.

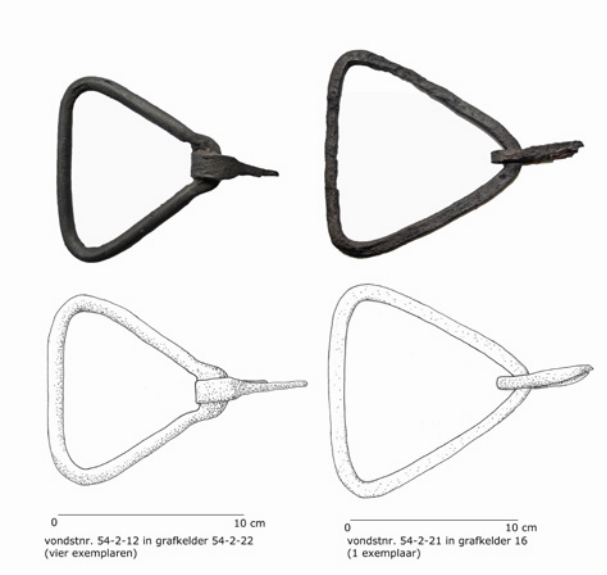

Afb. 119. Twee voorbeelden van verschillende soorten ijzeren handvatten van grafkisten uit de grafkelders in de noordoostbeuk.

Fysische antropologie

IJzereef onderzocht 28 individuen uit de verschillende grafkelders (grafiek 7).[229]

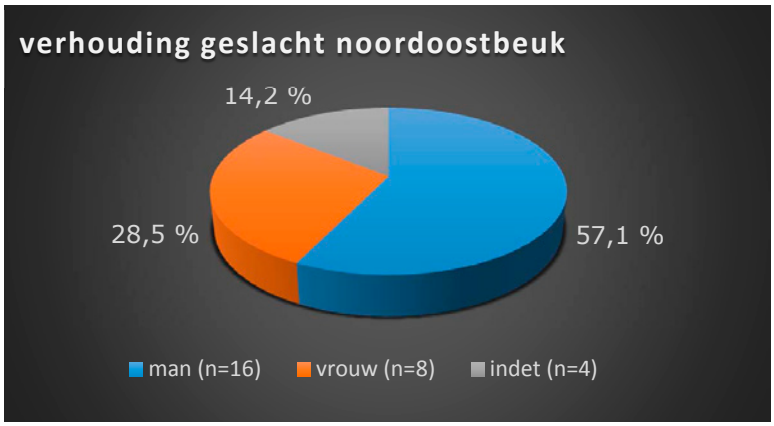

Grafiek 7. De verhouding man-vrouw onder de begraven individuen in de noordoostbeuk van de kerk uit de derde kloosterfase (Op basis van IJzereef 1986).

In de noordoostbeuk zijn zowel mannen als vrouwen begraven, waarbij het aantal mannen bovengemiddeld groot is. Het gaat voornamelijk om volwassenen (ouder dan 18 jaar). In de leeftijdscategorieën kind en jong-volwassenen zijn slechts drie individuen aangetroffen, alle in de leeftijdsgroep 6-12 jaar. De hier begraven populatie is moeilijk te duiden. Mogelijk gaat het (ook) om stedelijke burgers die in familieverband zijn begraven, waarbij de kinderen en jong-volwassenen eventueel elders zijn bijgezet.

228 Grafkelder: 54-2-22, vondstnr. 54-2-12 (vier exemplaren). Grafkelder: 54-2-16, vondstnr. 54-2-11 (1 exemplaar).

229 IJzereef & Bonhof 1986, 113.

Conclusies begravingen kloosterfase 3: noordoostbeuk kloosterkerk

In de noordoostbeuk van de kloosterkerk uit de derde fase waren alleen bakstenen grafkelders aanwezig. Deze waren gericht op het altaar dat tegen de zuidelijke achterwand stond. Een groot aantal grafkelders was versierd met frescoschilderingen van kruisen of figuratieve voorstellingen. Onder deze laatste zijn Calvarieafbeeldingen, (vermoedelijke) voorstellingen van Maria (met Kind) en naam- of patroonheiligen aangetroffen. Deze zijn alleen aanwezig in de oudere grafkelders (vlak 2). De bloeiperiode van deze (figuratieve) grafschilderkunst is te dateren in de 14e en 15e eeuw.[230] Aangezien er in de noordoostbeuk geen resten van een mozaïekvloer zijn gevonden is het mogelijk dat er al in de oudste fase van deze kerk (vóór de brand van 1457) op deze locatie werd begraven in dergelijke beschilderde grafkelders. De jongere grafkelders zijn alleen voorzien van witte kalkpleister en veelvuldig beschilderd met één of meerdere kruisen in verschillende vormen.
In het jongste grafniveau komen ook dubbelkelders voor. In de zijbeuk zijn zowel volwassen mannen als vrouwen begraven, maar mannen zijn veruit in de meerderheid. Opvallend is dat kinderen en jong-volwassenen vrijwel geheel ontbreken. Vermoedelijk is ook hier sprake van stedelijke burgers die (deels) zijn begraven in familie-/gezinsverband. De dubbelgrafkelders zijn waarschijnlijk gebruikt voor het bijzetten van een echtpaar. Gezien het veelvuldig voorkomen van beschilderingen in de grafkelders zal het gaan om de welgesteldere volwassenen uit de stedelijke samenleving.

Locatie 5, het schip van de kloosterkerk

Binnen het schip van de kloosterkerk zijn 50 grafkelder(delen) opgegraven (afb. 120). Hieruit zijn menselijke resten verzameld onder 33 vondstnummers.[231]

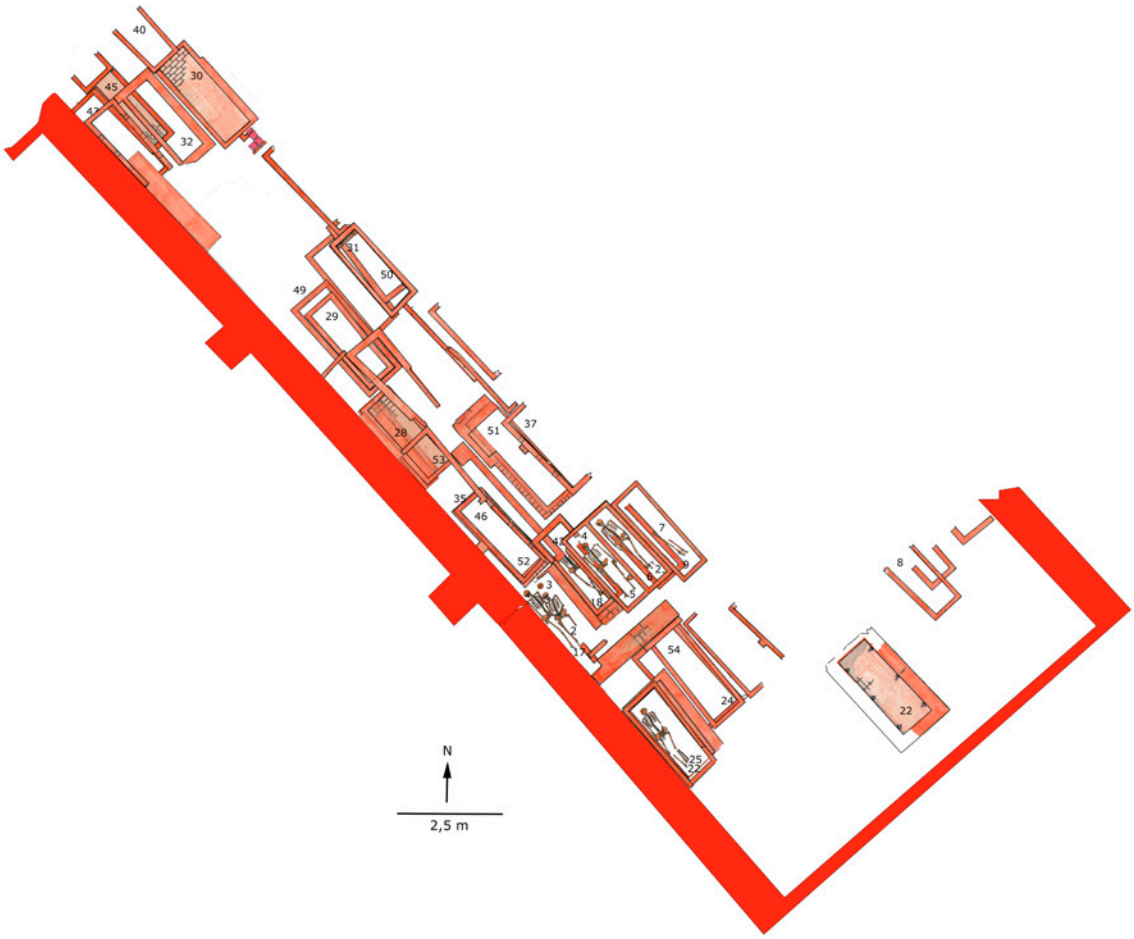

Afb. 120. De graven in het schip van de derde kloosterkerk in detail (tekening: M.J.A. de Haan). In deze putten (52, 53) waren ten minste twee begravingsniveaus aanwezig.

230 Lempke 2009, 77.

231 *Put 53, laag 4*; vondstnr. 22, laag 1; vondstnr. 8. *Put 52; laag 4*; vondstnr. 54, *laag 3*, vondstnrs. 24, 25, 50-53. *Laag 2*; vondstnrs. 17, 18, 22, 23, 42, 43, 45, 46, 49. *Laag 1*; vondstnrs. 2-7, 9, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 40. Het aantal vondstnummers staat niet gelijk aan het aantal individuen.

Oriëntatie en fasering

De graven zijn hier gericht op het hoogaltaar achterin de kerk. Op basis van superpositie kunnen ten minste drie grafkelderniveaus onderscheiden worden. Gezien de aanwezigheid van een mozaïektegelvloer in (ten minste een deel van) het schip zal er in de oudste fase van deze kerk niet zijn begraven in het schip. De graven in het schip dateren vermoedelijk van ná de stadsbrand in 1457. Op de oude mozaïekvloer is hierna een grondpakket opgebracht waarin deze grafkelders zijn aangelegd.

Grafvariatie

Ook hier zijn alle personen bijgezet in grafkelders. De kelders hadden een lengte tussen 2 en 2,5 m. De baksteenformaten variëren tussen 20x10x4,5 cm en 27x13x6 cm.[232] Hierbij zijn de jongere grafkelders vaker gebouwd met bakstenen van de kleinere formaten, tot circa 23 cm lang. Enkele van de (vermoedelijk) oudste graven weken af van de standaard. Zo was er een ongepleisterde grafkelder met een bakstenen tongewelf (52-4-54). Half onder de drempel naar het koor was een zwaarder uitgevoerde grafkelder aanwezig, met in elk van de lange wanden drie ijzeren duimen (53-3-22). Aan de grafkist waren zes ijzeren ringen met lippen genageld, waarmee deze aan de duimen in de grafkelder hing (afb. 121).[233] De functie van deze begravingstechniek is niet duidelijk.

Afb. 121. Links: Grafkelder 53-3-22 met ijzeren duimen in de westwand. De grafkist hing aan ringen boven de kelderbodem. Na het vergaan van de kist zijn de ringen met bevestigingslippen aan de duimen blijven hangen (zie detail inzet). Rechts: Enkele van de ijzeren ring-met-lipbevestigingen die (oorspronkelijk) aan de grafkist zaten.

In het schip bevonden zich twee dubbelgrafkelders en vier grafkelders met een bakstenen vloer.[234]

Ook hier waren de meeste grafkelders voorzien van witte kalkpleister. Veel daarvan waren voorzien van religieuze frescoschilderingen: voornamelijk kruisvormen, enkele geometrische motieven en één met een figuratieve voorstelling.

Kruisen

Veertien grafkelders hadden een beschildering van kruisen (afb. 122).

232 Respectievelijk de grafkelders 52-1-40 en 53-3-22.

233 Vondstnummer ringen: 53-3-23.

234 Dubbelgrafkelders: 52-3-5/6, 52-4-54. Grafkelders met vloer: 52-1-30, 52-2-45, 52-3-53, 53-3-22.

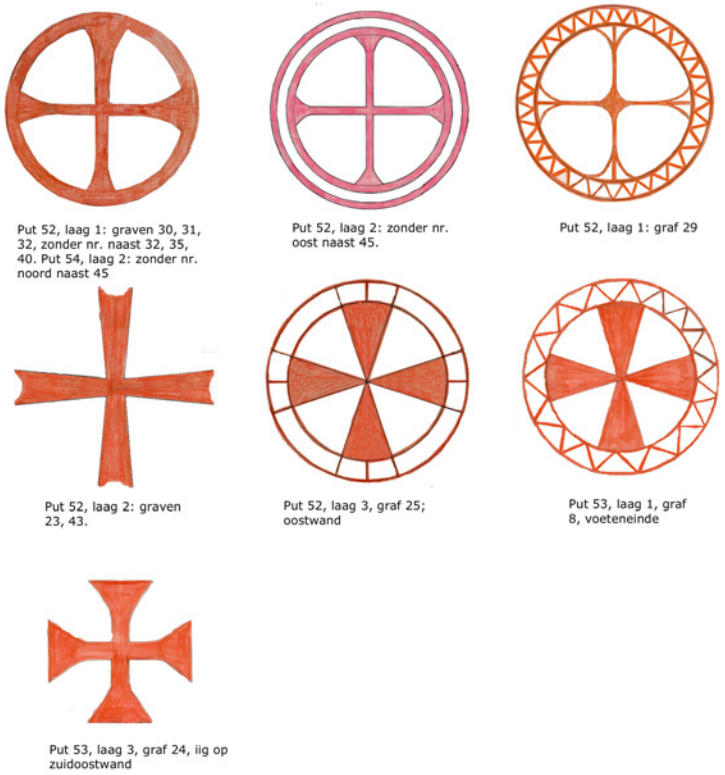

Afb. 122. Verschillende kruisen in grafkelders in het schip van de kloosterkerk (tekening: M.J.A. de Haan).

Geometrische motieven

In het schip waren twee (oudere) grafkelders rijkelijker versierd met een geometrische beschildering. In grafkelder 24 was op alle wanden rondom, aan de bovenzijde een fries geschilderd van elkaar overlappende ronde bogen, waardoor een patroon van (gotische) boogjes is ontstaan (afb. 123). Op de lange wanden zijn twee kruisen geschilderd: een groot kruis ter hoogte van het hoofd en een identiek maar kleiner kruis ter hoogte van het bekken. Grafkelder 43 was aan de bovenzijde afgezet met een rode horizontale lijn.[235]

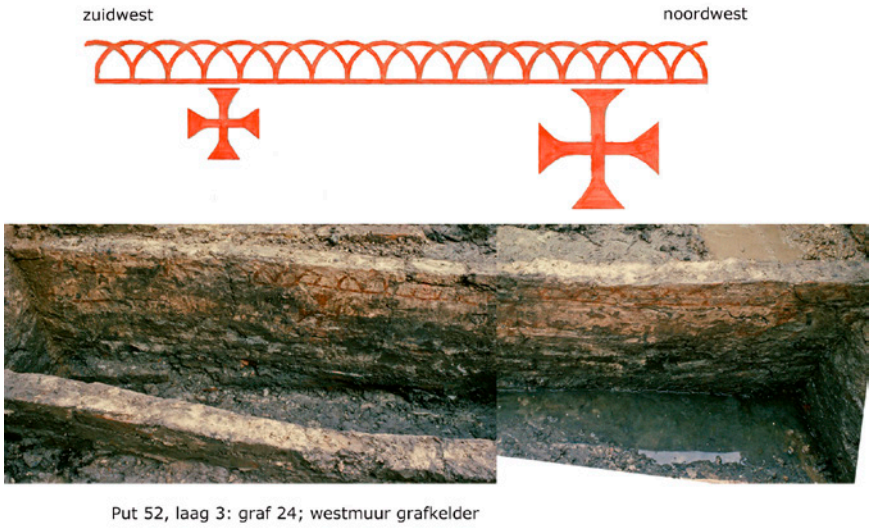

Afb. 123. Geometrische versiering in één van de grafkelders van het schip (tekening: M.J.A. de Haan).

235 Op de (enige) foto is alleen de onderzijde van deze lijn te zien. Het is niet bekend of dit mogelijk alleen de onderzijde is van een soortgelijk fries als in grafkelder 24. Eventuele boogvormige aansluitingen op de lijn zijn echter niet te zien, het zou hier dus inderdaad een enkele lijn kunnen betreffen.

Figuratieve voorstelling
In het schip van de kerk is alleen in grafkelder 52-2-46 een figuratieve beschildering aangetroffen (afb. 124). In deze grafkelder zou een kind hebben gelegen.[236]

Afb. 124. Twee heiligen op de westwand van grafkelder 46. Boven: Johannes de evangelist (links onbewerkt, rechts bijgewerkt). Onder: een onbekende heilige (links onbewerkt, rechts bijgewerkt).

De westmuur was volledig intact. Hierop was een voorstelling aanwezig van twee heiligen die te herkennen zijn aan een specifiek attribuut en de aanwezigheid van een nimbus (stralenkrans) rond het hoofd. Aan de voetenzijde is Johannes de Evangelist afgebeeld.[237] Hij is herkenbaar aan zijn attribuut: een kelk met daarin een slang. Dit is afkomstig uit het apocriefe[238] verhaal over Johannes. Wegens het prediken van het evangelie van Christus werd hij door de opperpriester Aristodemus van Efese (in het huidige Turkije) veroordeeld tot het drinken van de gifbeker. Toen hij daarover een gebed uitsprak, kroop het gif in de vorm van een slang uit de drank, waarna hij het zonder gevolgen kon opdrinken. Naast Johannes is aan het hoofdeinde een (slecht bewaarde) andere heilige aanwezig. Doordat het attribuut niet herkenbaar is, is het onduidelijk om welke heilige het gaat. Het zou kunnen gaan om een kandelaar, hekel of sleutel. Als het een hekel[239] zou zijn, dan betreft het de heilige Blasius,

236 Bij de vondstomschrijving van 52-2 (noordwest)-46 staat dat er sprake is van een kindskelet. Dit skelet is niet door Maat osteo-archeologisch onderzocht en kan dus niet worden bevestigd.
237 Deze is in bruikleen en te zien bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.
238 Met apocriefe geschriften worden religieuze teksten bedoeld die niet tot de officiële bijbelteksten (canon) gerekend worden.
239 Een hekel is een stuk gereedschap dat gebruikt werd in de touwslagerij.

bisschop van Sebaste (het huidige Sivas in Turkije). Indien het een sleutel is, dan zou het Petrus kunnen zijn.[240]
Rondom de beide heiligen zijn donkerblauwe/zwarte ranken afgebeeld met daartussen rode stippen. De gehele voorstelling had een rood-zwarte omlijsting. Het hoofdeinde en de oostwand waren zeer incompleet en alleen de onderste delen zijn bewaard gebleven. Aan het hoofdeinde waren mogelijk twee bomen (?) aanwezig en op de oostwand was een deel van een kruis met voet en twee staande figuren te zien, vermoedelijk Maria en Johannes de Evangelist. Op de oostwand is dus waarschijnlijk een Calvarievoorstelling aanwezig geweest (afb. 125).

Afb. 125. Restanten van de voorstellingen op de oostwand. Centraal is een deel van een kruis met een daaraan genagelde voet te zien en rechts daarvan één van de staande figuren in een lang gewaad. De linker afbeeldingen zijn onbewerkt en rechts bewerkt.

Grafvondsten

In zes grafkelders zijn vondsten aangetroffen (afb. 126). De meeste betreffen vrijwel zeker geen opzettelijk in het graf meegegeven voorwerpen maar zijn door opspit en post-depositionele processen in de grafkelders terecht gekomen.[241]

240 Lempke 2009, 75, 76.

241 *Grafkelder 52-1-32*: vnr. 52-1-33 (munt). *Grafkelder 52-1-31*: vnrs. 52-1-34 (versierde plavuis), 52-1-29 (plavuis), 52-1-39 (benen object). *Grafkelder 52-1-28*: vnr. 52-1-26 (fragment doopvont). *Grafkelder 52-1-35*: vnr. 52-1-38 (speld). *Grafkelder 52-2nw-43*: vnrs. 52-2nw-44 (loden schijfje) en 52-2nw-48 (organisch materiaal). *Grafkelder 52-2zo-12*: vnr. 52-2zo-22 (?).

Afb. 126. Voorwerpen uit grafkelders in het schip. Vanaf linksboven zijn de voorwerpen in schrijfrichting weergegeven van de oudste naar de jongste begraafniveaus.

In de opvulling van grafkelder 52-1-31 is een fragment van een plavuis gevonden met een slib-inleg voorstelling van een mannenportret (afb. 126, 1). Mogelijk gaat het om een voorstelling van een heilige of Jezus. Het gaat waarschijnlijk om een tegel uit een oudere kerkvloer, die door verstoring bij het in gebruik nemen als begraaflocatie in de grond terecht is gekomen. De tegel kan gedateerd worden in de late 14e en begin 15e eeuw.[242] De begraving/grafkelder zal dateren uit de latere, 16e -eeuwse periode.

Het individu in grafkelder 52-1-32 had in de linkerhand een loden penning (pseudomunt) met vijfledig bloemmotief (afb. 126, 2).[243] Munten worden vaker in graven aangetroffen. In dit geval, waarin de (pseudo)munt in de linkerhand van de overledene was geplaatst, kan mogelijk sprake zijn van zogenoemd 'Petrusgeld'. Dit ritueel van het meegeven van geld voor een veerman of poortwachter in het hiernamaals is een pre-christelijk fenomeen dat nog lange tijd in de christelijke samenleving heeft bestaan.[244]

In de opvulling van grafkelder 52-1-29 is een klein voorwerp van bot gevonden (afb. 126, 3). Het is een pennetje met een lengte van 5,5 cm. De verbrande punt aan de onderkant is afgebroken en aan de andere kant zit een afgebroken ornament. Een soortgelijk voorwerp is gevonden op de vindplaats Burseplein in Deventer. Het is daar geïnterpreteerd als een oorlepeltje.[245] Waarschijnlijk is het geen doelbewust meegegeven voorwerp, maar afval uit het ophogingspakket van vóór het klooster.[246] In dezelfde kelderopvulling zijn daarnaast ook twee fragmenten van een plavuis gevonden.

242 Mondelinge mededeling dhr. A. Reinstra, specialist kerkelijke bouwkunst RCE. Datering op basis van de omlijsting met roosjes.
243 Huidige verblijfplaats onbekend.
244 Bitter 2013, 45.
245 Vilsteren 1987, 43.
246 Ook het feit dat deze vondst deels verbrand is zou een aanwijzing voor deze aanname kunnen zijn: een groot aantal voorwerpen uit deze bewoningsfase vertoont brandsporen.

In de opvulling van grafkelder 52-1-35 was een (provisorische?) koperen naald/speld van 6,6 cm aanwezig (afb. 126, 4). Deze kan gebruikt zijn in de lijkwade, maar ook als afval in het grondpakket aanwezig zijn geweest.

In de opvulling van grafkelder 52-1-28 lag een fragment van een natuurstenen doopvont. De huidige verblijfplaats van deze vondst is onbekend.

Eén van de individuen in grafkelder 52-2nw-43 had in de linkerhand een 'versierd loden schijfje'. Mogelijk gaat het hier ook om een pseudomunt die gezien kan worden als 'Petrusgeld'. Bij de linkerhand van het onderste individu in deze grafkelder lag een voorwerp van organisch materiaal. De huidige verblijfplaats van beide vondsten is onbekend.

Fysische antropologie

Door IJzereef zijn 77 individuen uit de verschillende grafkelders onderzocht (grafiek 8).[247]

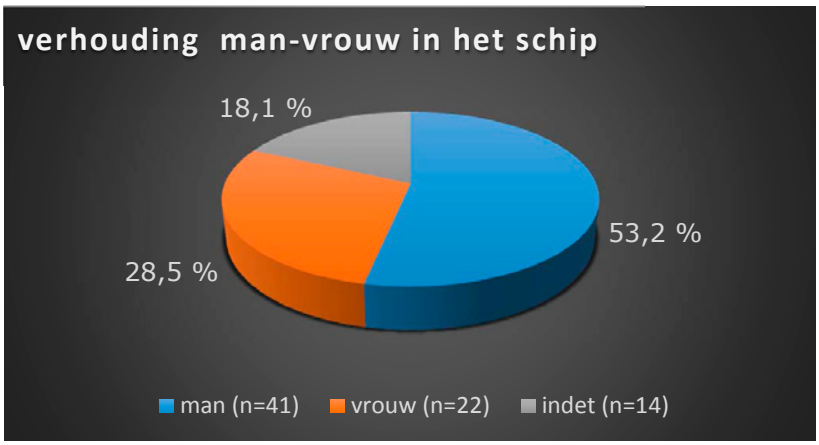

Grafiek 8. Links de verhouding man-vrouw en rechts de aantallen kinderen en jong-volwassenen die zijn begraven in het schip van de kerk (op basis van IJzereef 1986).

In het schip zijn zowel volwassen mannen als vrouwen begraven, waarbij de mannen oververtegenwoordigd zijn. Ook opvallend is dat er relatief weinig kinderen en jong-volwassenen aanwezig zijn. Er zijn verschillende pathologieën vastgesteld, waaronder ernstige botaangroei op een wervelkolom. Het gaat hier om kenmerken van DISH en scoliose (afb. 127).

Afb. 127. Deel van de wervelkolom van individu 52-1-32: een duidelijk voorbeeld van DISH en een zijwaartse scoliose.[248] De extra botgroei is te herkennen als een laag 'gesmolten kaarsenwas' die over de wervels ligt.

247 IJzereef & Bonhof 1986, 113.

248 Dit bot is aanwezig in de referentiecollectie van de RCE in Amersfoort. Met dank aan dhr. F. Laarman.

Conclusies begravingen kloosterfase 3: het schip van de kloosterkerk

Ook hier zijn alle begraven personen bijgezet in bakstenen grafkelders. Zeer waarschijnlijk is er pas op deze locatie begraven ná de stadsbrand van 1457, aangezien de grafkelders aanwezig zijn in een grondpakket op de (14e -eeuwse) mozaïekvloer waarop brandpuin en een houtskool-laag voorkomen. In sommige kelders zijn meerdere individuen bijgezet. Het gaat voornamelijk om volwassen mannen en vrouwen, waarbij de mannen in de meerderheid zijn. Kinderen en jong-volwassenen zijn sterk ondervertegenwoordigd op deze begraaflocatie. Een groot aantal grafkelders was versierd met fresco's: voornamelijk kruisen in verschillende varianten. Ook komen één of twee geometrische friesen voor, rondom op de wanden van de grafkelder. Er is één rijkbeschilderd graf gevonden met op verschillende wanden voorstellingen van heiligen en een Calvarievoorstelling. Hierin was mogelijk (in ieder geval in de laatste gebruiksfase) een kind bijgezet. Daarnaast was in één grafkelder de kist door middel van ijzeren ringen en duimen opgehangen aan de wanden van de grafkelder. Dit zal een luxere wijze van begraven zijn geweest. Zowel dit graf als het rijkbeschilderde graf lagen dichter bij het koor (en hoogaltaar). Vermoedelijk is, op basis van de dubbelgrafkelders en meervoudige begravingen, ook in het schip begraven in familie-/gezinsverband. Ook hier zullen voornamelijk stedelijke burgers begraven zijn. Gezien de aanwezigheid van veel (rijk) versierde grafkelders kan het gaan om de welgesteldere families uit de stad.

Locatie 6, het koor van de kloosterkerk

Binnen het koor van de kloosterkerk zijn (delen van) 20 grafkelders opgegraven (afb. 128). Hieruit zijn menselijke resten verzameld onder 21 vondstnummers.[249]

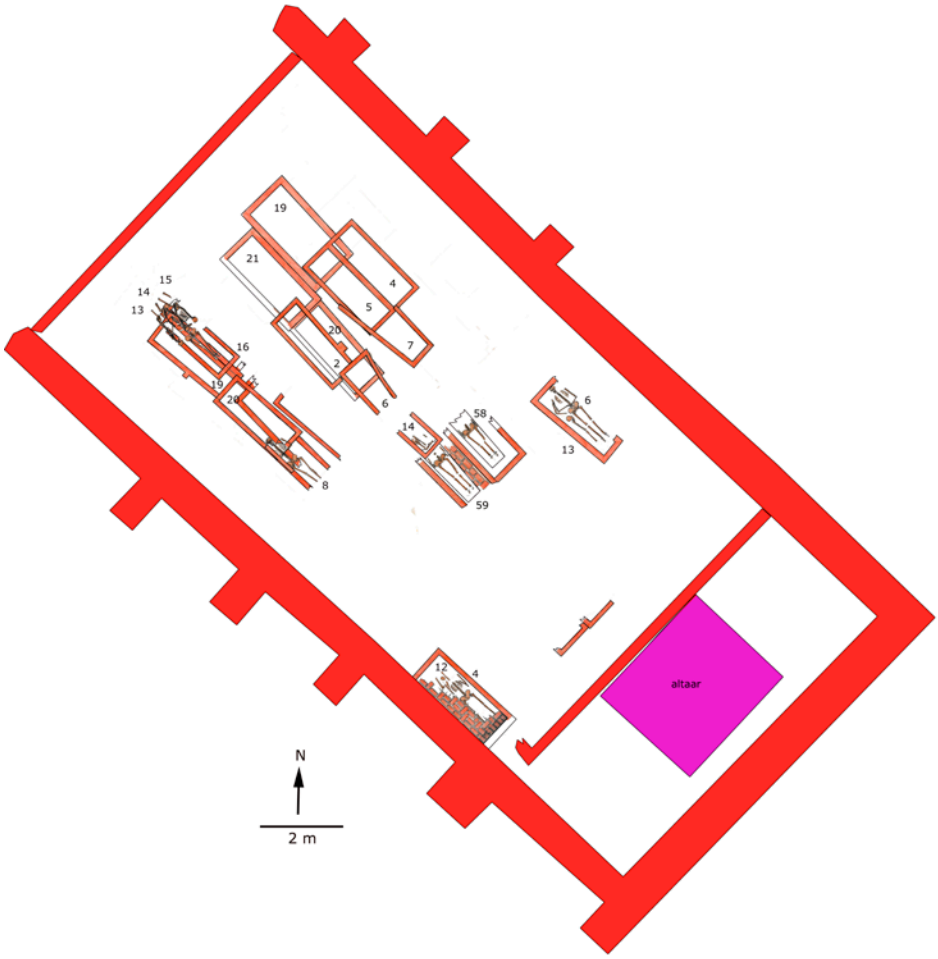

Afb. 128. Graven in het koor van de derde kloosterkerk in detail (tekening: M.J.A. de Haan). In deze putten (47, 52, 53) waren ten minste drie begravingsniveaus aanwezig.

249 Put 47, laag 1; vondstnr. 4, laag 2; vondstnrs. 6, 12, 13, 14 (=53-1-6), laag 5; vondstnrs. 58, 59. Put 52; laag 1; vondstnr. 8, laag 2; vondstnrs. 13, 14, 15, 16, 19, 20. Put 53, laag 1, vondstnrs. 2, 4, 5, 7, laag 3; vondstnrs. 19, 20, 21. De vondstnummers staan niet gelijk aan het aantal individuen.

Oriëntatie en fasering

Net als binnen het schip was in de oudste fase van de kerk een mozaïektegelvloer aanwezig in het koor. Ook hier zal dus in de oudste fase niet zijn begraven vóór (vermoedelijk) de stadsbrand van 1457. Hierna is een pakket grond opgebracht waarin deze grafkelders in het koor zijn aangelegd. De oudste grafkelders zijn door de oudere (14e -eeuwse) mozaïekvloer (0,59-0,87 m NAP) gegraven en liggen op een diepte tussen 0,39 – 0,33 m – NAP (put 47, laag 5). De jongere grafkelders staan in enkele gevallen direct op de mozaïekvloer.

Grafvariatie

Vrijwel alle individuen zijn met het hoofd naar het noordwesten begraven in grafkelders. In één grafkelder lagen twee individuen en er was één dubbelgrafkelder aanwezig.[250] De baksteenformaten van de grafkelders variëren. De oudere kelders die dóór de mozaïekvloer zijn gegraven hebben maten tussen 26,5x13x6 cm en 28x13x6,5.[251] De jongere grafkelders op (het niveau van) de mozaïekvloer zijn gemaakt van kleinere bakstenen met formaten tussen 19x9,5x4 cm en 22x11x4 cm.[252]
Eén van de oudere grafkelders had een vloer van (hergebruikte) daktegels van roodbakkend aardewerk. Een jongere grafkelder had een vloer van bakstenen in wildverband.[253]

Opmerkelijk is de begraving van drie individuen die zonder grafkist in één kuil in het koor zijn begraven.[254] Bij het graven van de kuil zijn de onderliggende grafkelder en de resten van de daarin begraven persoon zwaar verstoord. Anders dan gebruikelijk zijn de drie individuen in dit graf met het hoofd naar het zuidoosten begraven. In vergelijking met de collectieve graven buiten de kerk lijken deze personen wel iets zorgvuldiger te zijn begraven. Twee individuen liggen wel zoals gebruikelijk op hun rug met de armen langs het lichaam en de handen in de schoot. De derde is mogelijk op de rechterzij gelegd (afb. 129). Aangezien ze in het koor zijn begraven gaat het waarschijnlijk om belangrijke personen binnen de kloostergemeenschap of de stedelijke elite. Daarnaast is duidelijk dat ze haastig zijn begraven en dat ze 'omgekeerd' lagen, met het hoofd naar het zuidoosten. Deze oriëntatie wordt vaak aan priesters toegeschreven en zou als doel hebben dat hij op de Dag des Oordeels zijn pastorale gemeenschap aan kon kijken en leiden. In Nederland is één voorbeeld bekend, van een priestergraf uit Dongen, waarin de overledene met het hoofd richting het oosten begraven was.[255] Omdat de individuen alledrie op deze wijze zijn begraven, is het aannemelijk dat in dit geval geen sprake is van 'per ongeluk' verkeerd georiënteerd begraven personen. Het zou dus kunnen gaan om kloosterlingen die zijn overleden tijdens een epidemie van een zeer besmettelijke ziekte zoals de pest. Omdat ze zich ook bezighielden met ziekenverzorging liepen ze een groter risico.

250 Meervoudige begraving: 47-2-6 met 47-6-13. Dubbelgrafkelder 53-1-4 / 53-1-5.
251 Respectievelijk de grafkelders 53-3-21 en 47-5-59.
252 Respectievelijk de grafkelders 53-1-7 en 53-1-4/5.
253 Respectievelijk: grafkelder 47-5-59, vloer op 0,23 m – NAP en grafkelder 47-1-4, vloer op 1,43 m NAP.
254 Skeletten: put 52, zuidoost_laag 2, vondstnrs. 13, 14 en 15.
255 Van Straalen 1991, 9; geciteerd in Lempke 2009, 42. Hierbij wordt tevens opgemerkt dat andere graven met priesterlijke attributen wel met het hoofd richting het westen lagen.

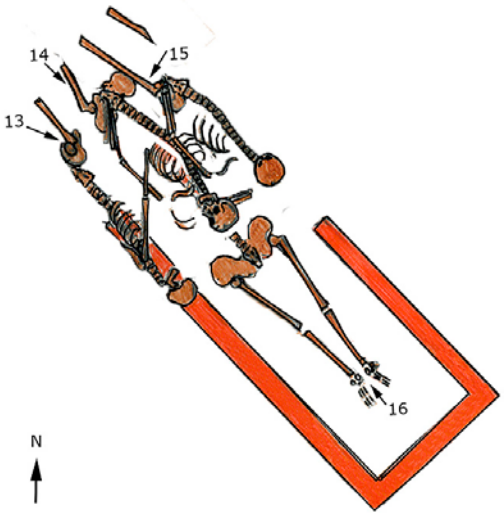

Afb. 129. Drie individuen (13, 14 en 15) in een collectief graf in het koor van de derde kloosterkerk (tekening: M.J.A. de Haan).

Ten slotte is er nog het graf van iemand die is begraven zonder kist of grafkelder.[256] Deze persoon ligt in de zuidwesthoek tegen de opstap naar het hoogaltaar, onder een jongere grafkelder (afb. 128). Mogelijk gaat het hier ook om een kloosterling.

Ook hier waren de meeste grafkelders voorzien van witte kalkpleister. Veel daarvan waren voorzien van religieuze frescoschilderingen, voornamelijk kruisen.

Kruisen
Zeven van de twintig grafkelders hadden een beschildering van kruisen (afb. 130).

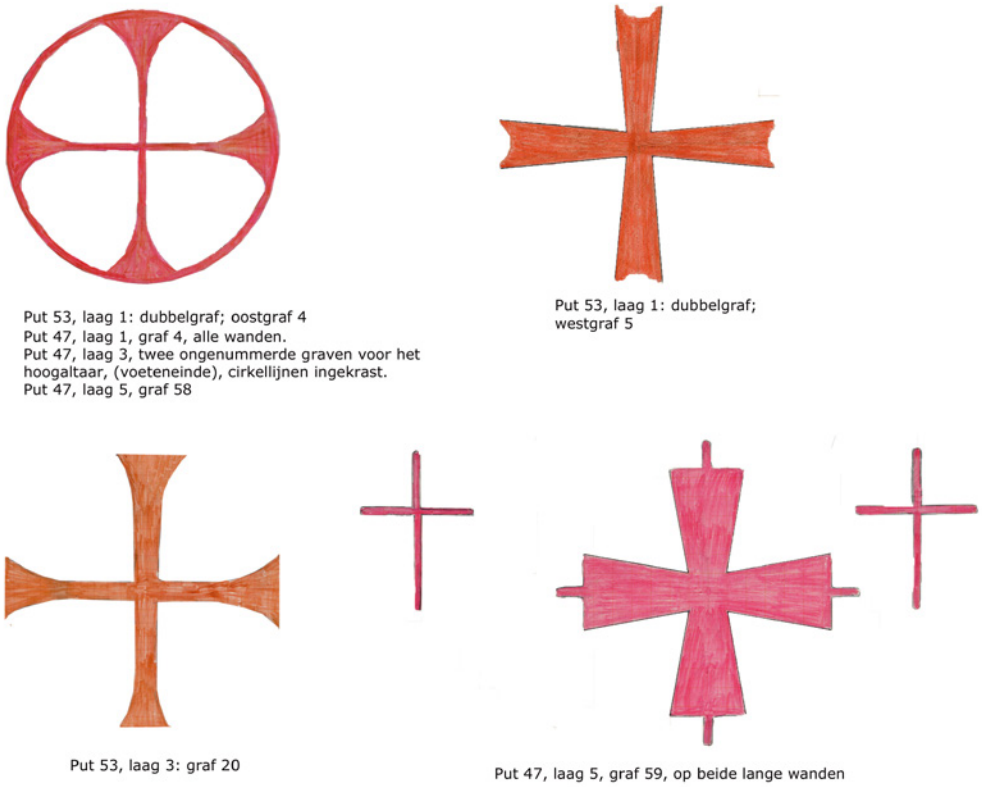

Afb. 130. Verschillende kruisen in grafkelders in het koor van de kloosterkerk. De zwarte lijnen geven de ingekraste basislijnen aan (tekening: M.J.A. de Haan).

256 Graf 47-2-12, dit individu ligt direct onder de vloer van grafkelder 47-1-4 op 1,31 m NAP.

Eén van de grafkelders (47-1-4) is bij hergebruik opnieuw van een beschildering van kruisen voorzien. In de oudste fase waren alle wanden van de grafkelder versierd met een centraal Malteser kruis in een cirkel (afb. 130). Alleen op de oostelijke, lange wand liep het onderste been van het kruis echter niet wijd uiteen. In de tweede gebruiksfase is de grafkelder opnieuw wit gepleisterd en voorzien van identieke kruisen, maar wel meer oranje van kleur en slordiger uitgevoerd. Deze waren afgebeeld op het hoofd- en voeteneinde en op de beide lange wanden, nu op 1/3 en 2/3 deel van de wand.
Eén van de grafkelders had verschillende kruisen (afb. 130, 47-5-59). De beide lange wanden waren voorzien van een groter Malteser kruis met aan weerszijden daarvan een kleiner Latijns kruis. Het is mogelijk dat dit in twee verschillende fases is aangebracht.
Een laatste grafkelder (53-3-21) was ook voorzien van een beschildering, maar deze was door de slechte conservering niet meer herkenbaar.

Grafvondsten

In drie grafkelders zijn ijzeren handvatten van de grafkisten aangetroffen.[257] In één van de grafkelders (53-3-19) lagen vijf getordeerde ijzeren ringen, waarvan er één nog aan een ijzeren strip bevestigd was. De ringen draaiden los in een ijzeren oog met nagel, waarmee ze (door de ijzeren strips) in het hout van de kist bevestigd waren. Waar en hoe deze ringen aan de kist bevestigd waren is niet duidelijk. Waarschijnlijk waren ze zodanig aan de lange zijden van de kist vastgemaakt dat er een stok door de ringen gestoken kon worden om de kist te kunnen dragen. Een aantal van de ijzeren strips had een scharnier. Dit zijn vermoedelijk resten van het dekselbeslag (afb. 131). Aangezien dit type kistbeslag maar eenmaal is aangetroffen, zal het gaan om een bovengemiddeld luxe grafkist.

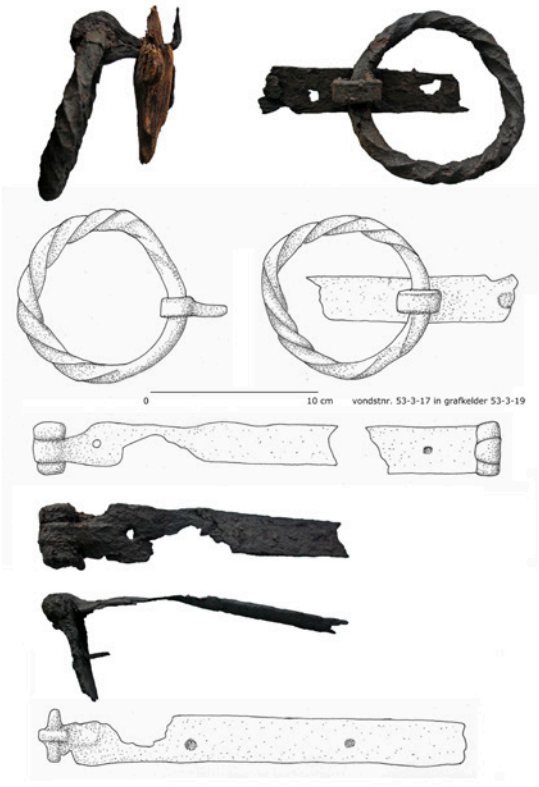

Afb. 131. Enkele beslagresten van de grafkist in grafkelder 53-3-19. Boven: een aantal van de getordeerde draagringen met links nog een deel van de grafkist. Onder: enkele ijzeren strips met scharnierdelen; de resten van het dekselbeslag (foto's en tekeningen: M.C. Dorst).

In de grafkelders 53-3-20 en 47-5-59 zijn verschillende eenvoudige driehoekige ijzeren handvatten gevonden (afb. 132). In de eerste grafkelder lag ook een plavuisje van 5,5x5,5x2 cm van roodbakkend aardewerk. Dit zal afkomstig zijn uit de oudere mozaïekvloer in het koor.

257 Grafkelder 53-3-19, vnrs. 53-3-17 (kistbeslag). Grafkelder 53-3-20: vnr. 53-3-18 (kistbeslag+plavuis). Grafkelder 47-5-59: vnr. 47-5-49.

Afb. 132. Links: één van de ijzeren handvatten uit grafkelder 53-3-20 en een plavuisje van roodbakkend aardewerk. Rechts: één van de handvatten uit grafkelder 47-5-59.

In grafkelder 53-1-2 lag links naast het hoofd van de overledene een bronzen object.[258] Het is een kommavormig plat voorwerp van 10,4 cm lang, 1,8 cm breed en 2 mm dik. De achterzijde is glad en de voorzijde is voorzien van gepaarde, gebogen lijnen (afb. 133). Het is niet duidelijk wat dit voorwerp voorstelt en wat de functie was. Aangezien het niet voorzien is van bevestigingsgaten of –pennen was het mogelijk een los voorwerp dat met een speciale (rituele) functie aan deze persoon is meegegeven. Het kan een voorstelling zijn van een, in lijkwade ingewikkeld lijk, dat meegegeven was als bescherming.[259] Een andere suggestie is dat het een bronzen inleg was van een (bovengronds) grafmonument dat in een latere fase onbedoeld in de grafkelder terecht is gekomen.[260]

Afb. 133. Bronzen voorwerp in grafkelder 53-1-2.

258 Grafkelder 53-1-2, vondstnummer 53-1-3.

259 Uit Engeland is een loden figuurtje bekend van een lijk in lijkwade, waarvan gesuggereerd is dat het was meegegeven in de lijkwikkels van een overleden persoon. Dit figuurtje vertoont enige gelijkenis (In: Gilchrist & Sloane 2005, 111).

260 Het kan zijn dat dit voorwerp een made of worm voorstelt. Vanaf de 15e eeuw ontstond de mode om graven en grafmonumenten te voorzien van voorstellingen met ontbindende lijken, voorzien van maden, wormen en padden. Deze zogenoemde transi-of kadavertombes dienden als een *memento mori* waarmee op allegorische wijze de vergankelijkheid van het leven uitgebeeld werd.

Fysische antropologie

IJzereef onderzocht 53 individuen (grafiek 9).[261]

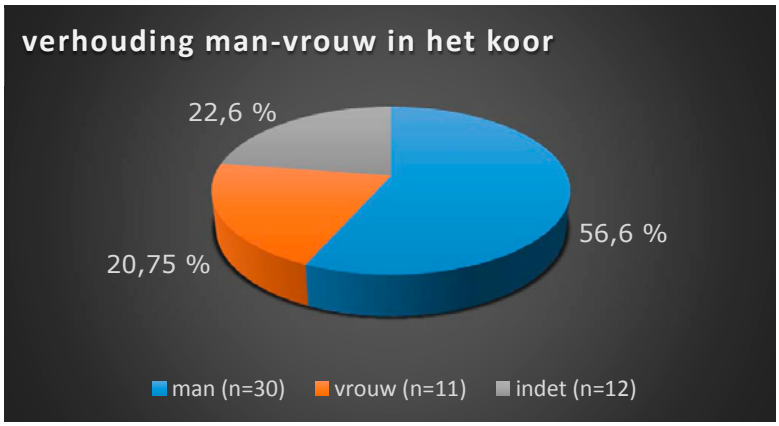

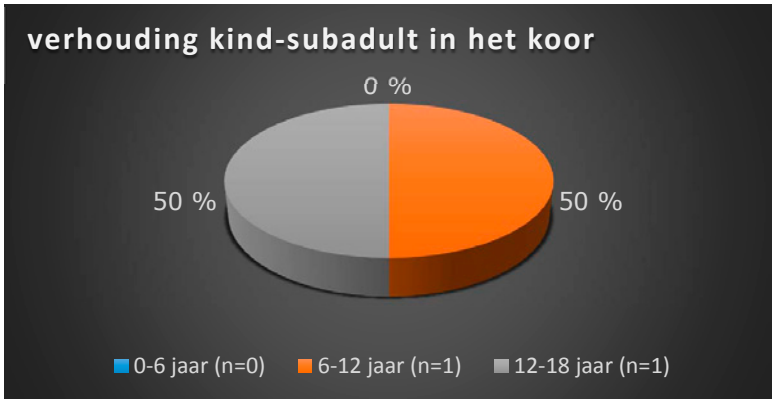

Grafiek 9. Boven de verhouding man-vrouw, onder de verhouding kind-subadult van de begraven individuen in het koor van de kerk (op basis van IJzereef 1986).

In het koor zijn zowel volwassen mannen als vrouwen begraven, waarbij de mannen sterk oververtegenwoordigd zijn. Daarnaast is opvallend dat hier zeer weinig kinderen en jongvolwassenen begraven zijn: van beide groepen slechts één.

Conclusies begravingen kloosterfase 3: het koor van de kloosterkerk

In het koor zijn vrijwel alle overledenen bijgezet in bakstenen grafkelders. Ook hier is vermoedelijk pas begraven ná de stadsbrand van 1457. In sommige grafkelders waren meerdere individuen bijgezet en er was één dubbelgrafkelder aanwezig. Het gaat voornamelijk om volwassen mannen en een kleiner aantal vrouwen. Slechts twee individuen vallen in de categorie kinderen/jongvolwassenen. Een groot aantal grafkelders was versierd met fresco's. Alle herkenbare voorstellingen betreffen kruisen in verschillende varianten. Figuratieve voorstellingen zijn niet aangetroffen. Wel zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van luxe(re) grafkisten in dit deel van de kerk. Vermoedelijk is, op basis van de dubbelgrafkelder en meervoudige begravingen, ook in het koor begraven in familie-/gezinsverband. Ook hier zal het voor het overgrote deel gaan om stedelijke burgers. Gezien de ligging dicht bij het hoogaltaar en de aanwezigheid van luxe(re) grafkisten, kan het gaan om welgesteldere personen. De afwezigheid van grafkelders die versierd waren met figuratieve voorstellingen en de afwezigheid van doelbewuste grafgiften is hierbij opmerkelijk.[262] Mogelijk was deze wijze van grafdecoratie al niet meer gebruikelijk op het moment dat deze grafkelders zijn aangelegd. Daarnaast zijn er in het koor ook personen buiten een grafkelder en zonder grafkist begraven. In één geval gaat het om een collectief graf waarin drie individuen lagen die 'andersom' zijn begraven, met het hoofd naar het zuidoosten.

261 IJzereef & Bonhof 1986, 113.

262 Hier moet worden opgemerkt dat een groot deel van het koor was verstoord door de aanleg van de grote put van de brons-/geschutgieterij in de periode direct na 1572.

Mogelijk gaat het hier om kloosterlingen die sober en anders georiënteerd begraven zijn. Gezien de collectieve begraving kan dit gebeurd zijn na een uitbraak van een besmettelijke en dodelijke ziekte.

Locatie 7, de pandgang

In de pandgang is een groot aantal (verschillende) begravingen aangetroffen (afb. 134, 135 en 136). In totaal zijn er onder 196 vondstnummers menselijke resten opgegraven.[263]

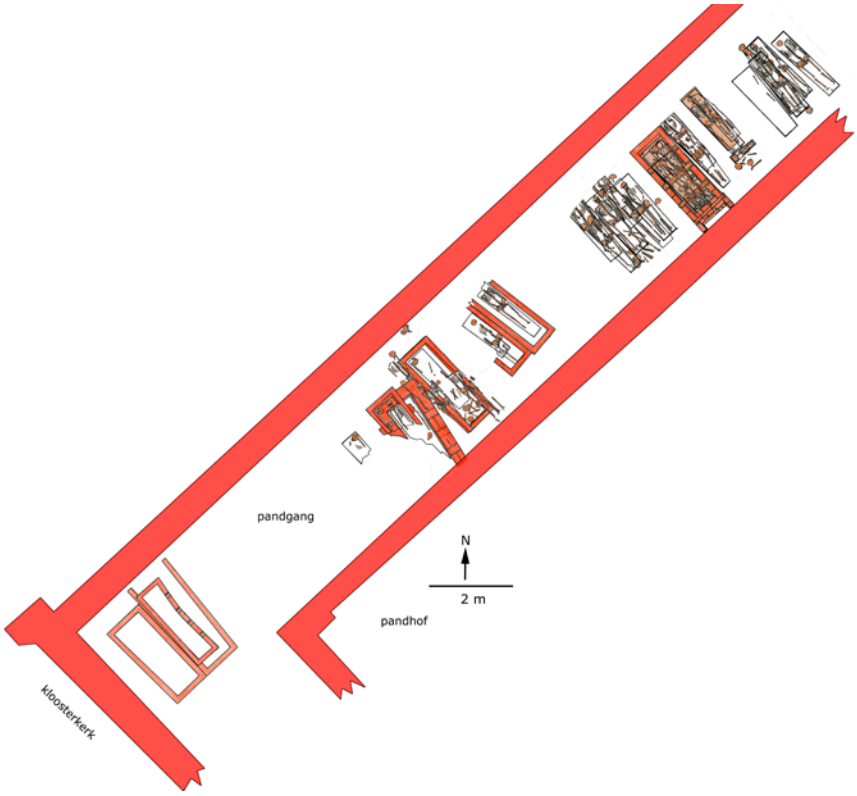

Afb. 134. Graven in het noordelijke deel van de pandgang in detail (tekening: M.J.A. de Haan). In put 54 (west) zijn twee begravingsniveaus opgegraven, in put 45 (midden) drie en in put 42 (oost) vier. Voor de individuele skeletreferenties, zie bijlage 1 (als digitale versie).

263 Alle door Maat bekeken individuen uit de noordelijke pandgang zijn vermeld in Bijlage 4. Het gaat hierbij om alle op tekening gedocumenteerde skeletten. In de zuidelijke pandgang is een deel waarbij op de veldtekening staat aangegeven dat er veel skeletten lagen, maar deze zijn niet getekend. Het is ook niet duidelijk of deze op een andere wijze zijn gedocumenteerd en verzameld.

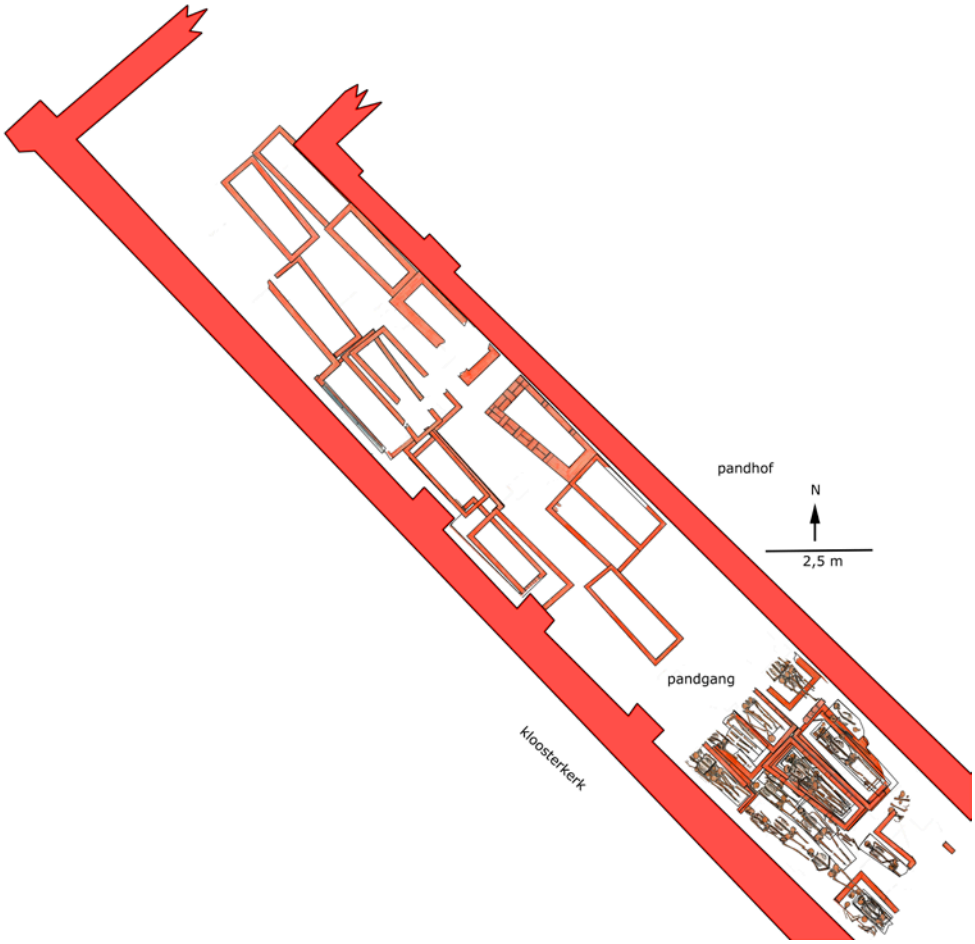

Afb. 135. Graven in het westelijke deel van de pandgang van de derde kloosterkerk in detail (tekening: M.J.A. de Haan). In put 54 (noord) zijn twee begravingsniveaus opgegraven, in put 53 (midden) twee en in put 47 (zuid) vijf. Voor de individuele skeletreferenties, zie bijlage 1 (als digitale versie).

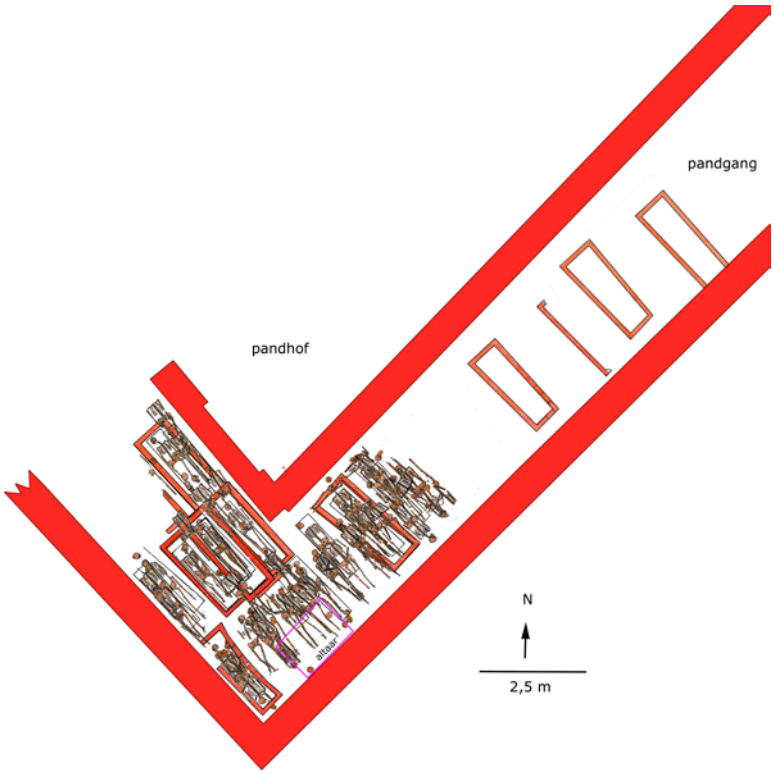

Afb. 136. Graven in het zuidelijke deel van de pandgang van de derde kloosterkerk in detail (tekening: M.J.A. de Haan). In put 48 (west) zijn zes begravingsniveaus opgegraven, in de putten 46 en 57 (midden) en put 55 (oost) één. Voor de individuele skeletreferenties, zie bijlage 1 (als digitale versie).

Oriëntatie en fasering

Ook in de pandgang zijn, op een paar uitzonderingen na, alle individuen noordwest-zuidoost georiënteerd begraven, met het hoofd in het noordwesten. Een aantal personen was anders begraven, zoals de secundaire begraving van een jongeman van 22-24 jaar. Hij was haaks op de standaard begraaforiëntatie begraven, aan het voeteneinde van vermoedelijk enkele familieleden (afb. 144).[264] Mogelijk gaat het om een persoon die ver weg is overleden, waarna de stoffelijke resten later bij thuiskomst zijn bijgezet. Een andere mogelijkheid is dat het de resten betrof van een eerder op deze plek begraven persoon, die bij herschikking van de botten speciaal een nieuw klein grafkistje kreeg. Het op deze wijze zeer zorgvuldig omgaan met oudere resten zou erop kunnen wijzen dat er sprake is van een sterke (familie) verbondenheid met een bepaalde locatie.
In het cluster begravingen in de zuidwesthoek van de pandgang was een opmerkelijk aantal individuen in een afwijkende oriëntatie begraven. Eén volwassen persoon lag noordoost-zuidwest, met het hoofd in het noordoosten. Daarnaast lagen hier zes volwassen individuen zuidoost-noordwest georiënteerd, met het hoofd in het zuidoosten (afb. 137). Al deze personen zijn (vermoedelijk) zonder kist begraven en lagen allemaal vrijwel op hetzelfde niveau.[265] Gezien de clustering zijn deze individuen waarschijnlijk opzettelijk 'andersom' begraven. Mogelijk gaat het hier om overledenen van de kloostergemeenschap of enkele van de belangrijke personen binnen het klooster.

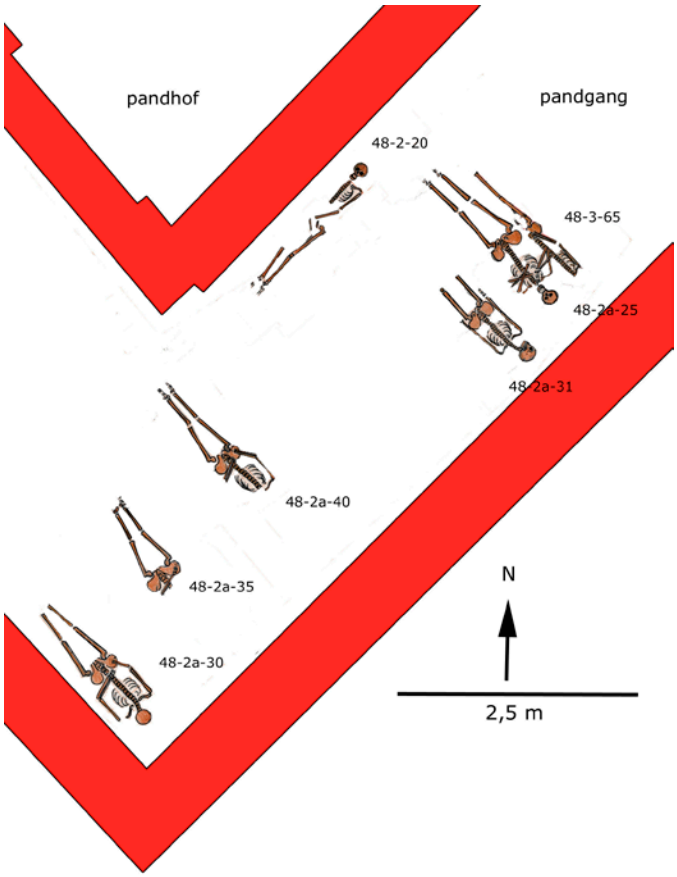

Afb. 137. Graven met een afwijkende oriëntatie in de zuidwesthoek van de pandgang (tekening: M.J.A. de Haan).

Binnen de pandgang is sprake van fasering van begravingen. Dit is zowel waarneembaar in de grafkelders als in de clusters van kistbegravingen en individuen die zonder kist zijn begraven. De botten, met name de schedels en de langere beenderen, uit oudere graven zijn regelmatig als een bundel netjes aan de zijkant van de nieuw begraven persoon gelegd, of bij

264 Graf put 42, laag 5, vnr. 135 aan voeteneinde van graf volwassene 42-5-133.
265 Tussen circa 0,54 en 0,72 m NAP. Individuen: 48-2-20 (NO-ZW), 48-3-65, 48-2a-25, 48-2a-31, 48-2a-40, 48-2a-35, 48-2a-30 (ZO-NW).

het voeteneinde van de grafkelders. Hieruit blijkt ook de sterke relatie tussen de verschillende individuen die door de tijd heen op dezelfde plek zijn begraven.
In de zuidwesthoek van de pandgang is in de jongste begraaffase ook een aantal personen begraven waarbij de armen en handen anders georiënteerd zijn. Het gaat om 12 individuen die zowel noordwest-zuidoost als zuidoost-noordwest georiënteerd begraven zijn. Eén persoon is, als jongste bijzetting, begraven in een grafkelder. De anderen zijn zonder kist begraven. In plaats van de gebruikelijke houding met de handen langs het lichaam of met de handen in de schoot, zijn deze personen begraven met de handen (gevouwen?) op de buik of op de borst. Dit was blijkbaar (kortdurend) gebruikelijk in de laatste fase van het klooster. De begravingen zijn te dateren in de eerste helft van de 16e eeuw. Het is niet duidelijk of dit gebruik toe te schrijven is aan een bepaalde voorkeur in deze periode of dat het een speciale groep, bijvoorbeeld kloosterbroeders, aangeeft. Het altaar in deze hoek dateert waarschijnlijk van ná deze begravingen, twee skeletten zijn vermoedelijk tijdens de aanleg ervan verstoord (afb. 138).

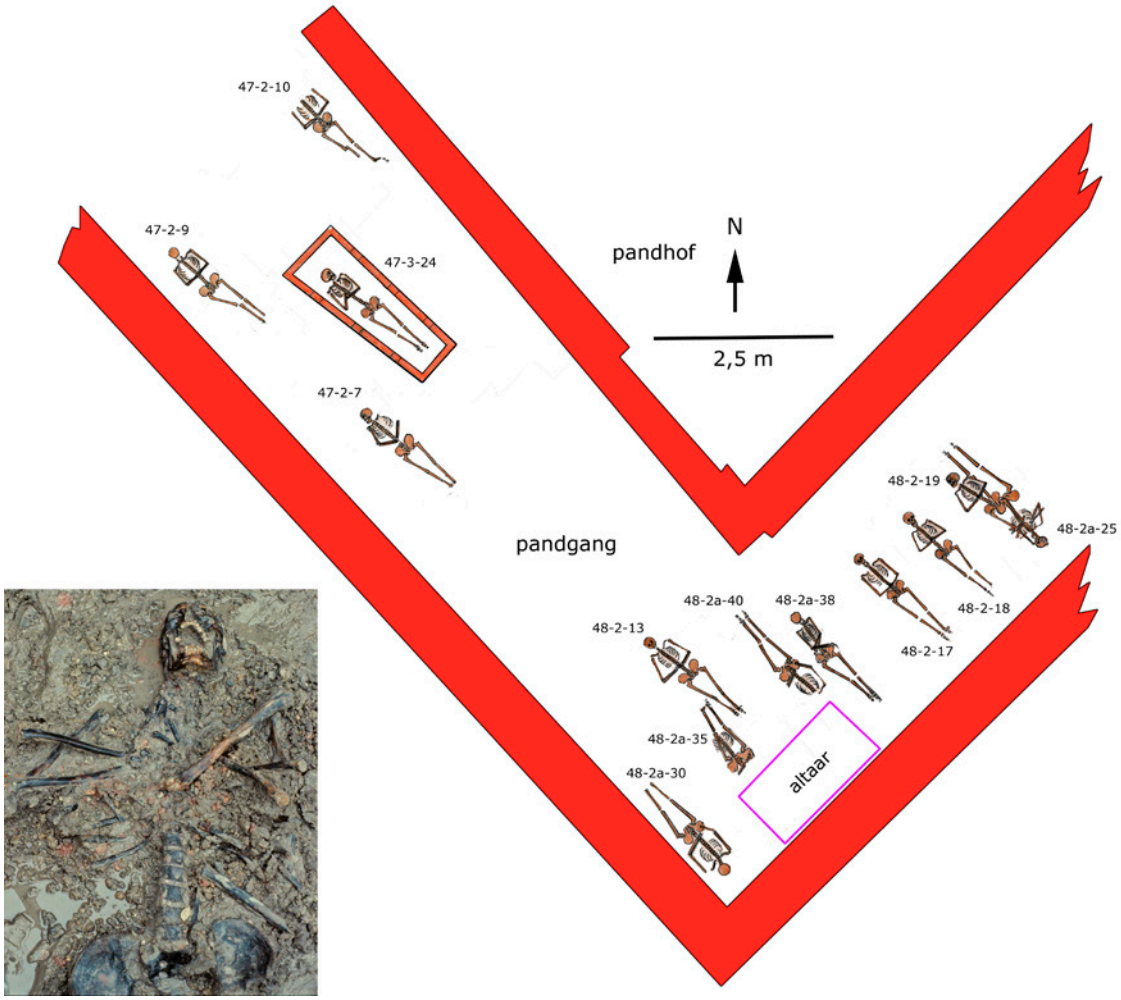

Afb. 138. Individuen in de zuidwesthoek van de pandgang die met de handen (gevouwen?) op de buik of borst zijn begraven (tekening: M.J.A. de Haan). In de inzet individu 48-2a-25.

Grafvariatie

In de pandgang is op verschillende manieren begraven, namelijk in grafkelders, in kisten en zonder kisten. Van de laatste groep is echter vaak niet met zekerheid te zeggen of er geen sprake is van een geheel vergane grafkist. Ten slotte zijn er nog verschillende losse bundels botten en schedels gevonden. Deze zijn het resultaat van in het verleden verstoorde/geruimde graven.[266] Vrijwel alle individuen in de grafkelders lagen in een grafkist. In tabel 12 zijn alle individuen per graftype weergegeven. Hierbij is een onderscheid gemaakt in de drie verschillende locaties (noord, west en zuid) binnen de pandgang.

266 Secundaire botconcentraties en losse schedels in grafkelders zijn meegeteld bij de grafkelders.

Locatie pandgang	***Graftype***	***Aantal***	***Percentage***	***Graf-referenties***
Noord	skeletdelen (niet gearticuleerd)	8	16,0%	42-7-202, 42-7-209, 42-6-166, 196, 42-5 134, 140, 45-4-35, 42-4-88
	zonder kist	7	14,2%	42-6-175, 45-5-83, 85, 45-4-36, 37, 38, 42-4-84
	kist	21	42,8%	42-7-208, 45-6-109, 111, 165, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 42-5-132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 42-4-80, 81, 82, 83
	baksteen grafkelder	13	26,5%	42-7-210, 45-6-110, 112, 113, 114, 115, 54-2a-24, 45-5-86, 87, 88, 45-5-81, 82, 45-4-39
	totaal	***49***	***100%***	
West	skeletdelen (niet gearticuleerd)	5	8,7%	47-5a-79, 47-3-19, 21, 27, 47-2-11
	zonder kist	12	21,0%	47-5a-80, 47-4-38, 41, 47-3-16, 17, 20, 22, 23, 47-2-7, 8, 9, 10
	kist	8	14,0%	47-5a-78, 81, 82, 84, 47-5-53, 47-3-18, 25, 26
	baksteen grafkelder	32	56,1%	54-2a-23, 25, 54-2-10, 53-2-10, 11, 12, 13, 15, 53-3-24, 25, 47-5-51, 52, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 65, 66, 69, 70, 71, 47-4-37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 47-3-24, 27
	totaal	***57***	***100%***	
Zuid	skeletdelen (niet gearticuleerd)	15	16,6%	48-3c-101, 102, 48-3b-81, 91, 94, 48-3a-69, 72, 48-3-47, 48, 55, 56, 63, 48-2a-27, 48-2-21, 22
	zonder kist	49	54,4%	48-3c-103, 48-3b-80, 82, 85, 88, 92, 48-3a-70, 71, 73, 74, 75, 76, 48-3-46, 49, 50, 52, 51, 53, 54, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 48-2a-25, 26, 28, 29, 30, 45, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 48, 48-2-12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20
	kist	9	10,0%	48-3c-104, 105, 107, 48-3b-80, 89, 93, 97, 48-3a-66, 48-3-45
	baksteen grafkelder	17	18,8%	48-3c-100, 106, 108, 48-3b-79, 83, 84, 86, 95, 96, 99, 48-3a-67, 68, 48-3-44, 57-1-1, 2, 55-2-9, 10
	totaal	***90***	***100%***	

Tabel 12. Verschillende begravingswijzen in de pandgang(en) uit de derde kloosterfase.

Hierin is een opmerkelijke verdeling waar te nemen: op de drie locaties zijn de verschillende begraafwijzen afwisselend in dominerende aantallen aanwezig. In het noordelijke deel van de pandgang zijn kistbegravingen veruit in de meerderheid (48,8%)). In de westelijke pandgang zijn de meeste personen begraven in een grafkelder (56,1). In de zuidelijke pandgang (zuidwesthoek) liggen voornamelijk personen die zonder kist zijn begraven (54,4%). In deze verdeling is mogelijk een socio-economisch begraafverdeling herkenbaar. De hogere (welvarender) stedelijke burgers liggen dichter bij het hoogaltaar in de westelijke pandgang begraven. De middenklasse ligt voornamelijk in de noordelijke pandgang, direct ten zuiden grenzend aan de begraafplaats. In de zuidelijke pandgang (zuidwesthoek) liggen mogelijk (veel) leden van de kloostergemeenschap. Vanuit hun geloofsovertuiging van armoede en bezitsloosheid zijn zij mogelijk in grotere aantallen zonder kist begraven.

Onder de kistbegravingen in de noordelijke pandgang bevond zich één kist met een trapeziumvormig deksel.[267] Net als op het kerkhof waren in de noordelijke pandgang enkele grafkisten aanwezig met een versierde deksel. Deze waren versierd met een kruisvoorstelling van ijzeren nagels met vertinde koppen, waarvan één met ingekraste kruislijnen (afb. 139).[268]

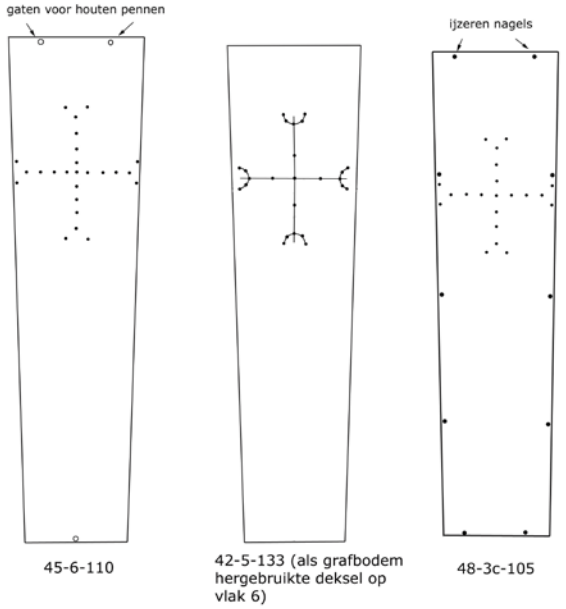

Afb. 139. Drie van de vier versierde grafkistdeksels in de pandgang (tekening: M.J.A. de Haan).

Ook hier komen voornamelijk enkele grafkelders voor en twee dubbelgrafkelders. Ook hier zijn de oudere grafkelders gemaakt van grotere bakstenen. Twee graven hadden een bakstenen vloer (afb. 140).

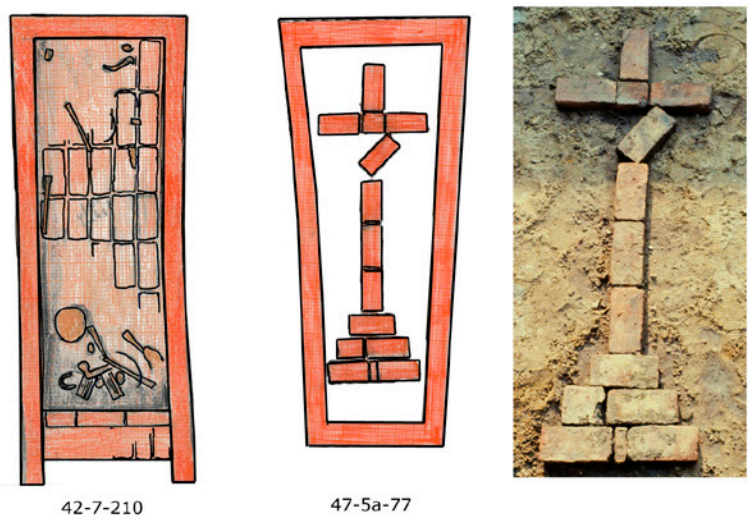

Afb. 140. Twee grafkelders met vloeren in de pandgang. Op de foto is de vloer van grafkelder 47-5a-77 ex-situ gereconstrueerd met de originele bakstenen (tekeningen: M.J.A. de Haan).

Eén grafkelder had een gewone vloer van in staand verband geplaatste bakstenen. De tweede grafkelder had een bodem die bestond uit een voorstelling van een Latijns kruis (op de berg Golgotha?). Hierop stond de grafkist. De schuin geplaatste steen is bewust zo geplaatst. Eén grafkelder (de tweede gebruiksfase van de grafkelder met het Latijnse kruis) was voorzien van een onbewerkte deksteen van blauwgrijze (vermoedelijk) kalksteen uit Doornik.

267 Graf 42-6-165.

268 Put 42, laag 6, graf 167. Put 42, laag 6 = hergebruikt als bodemplaat voor graf 42-5-133. Put 45 laag 6 graf 110. Put 48, laag 3c, graf 105.

Ook in de pandgang waren de grafkelders voorzien van witte kalkpleister en veel daarvan hadden een beschildering in de vorm van een kruis.

Kruisen
Tweeëntwintig grafkelders hadden een vorm van beschildering. In drie grafkelders kon de voorstelling niet worden achterhaald door de slechte conservering. In de andere negentien grafkelders waren één of meerdere (fases van) kruisen geschilderd, in totaal veertien verschillende soorten (afb. 141).

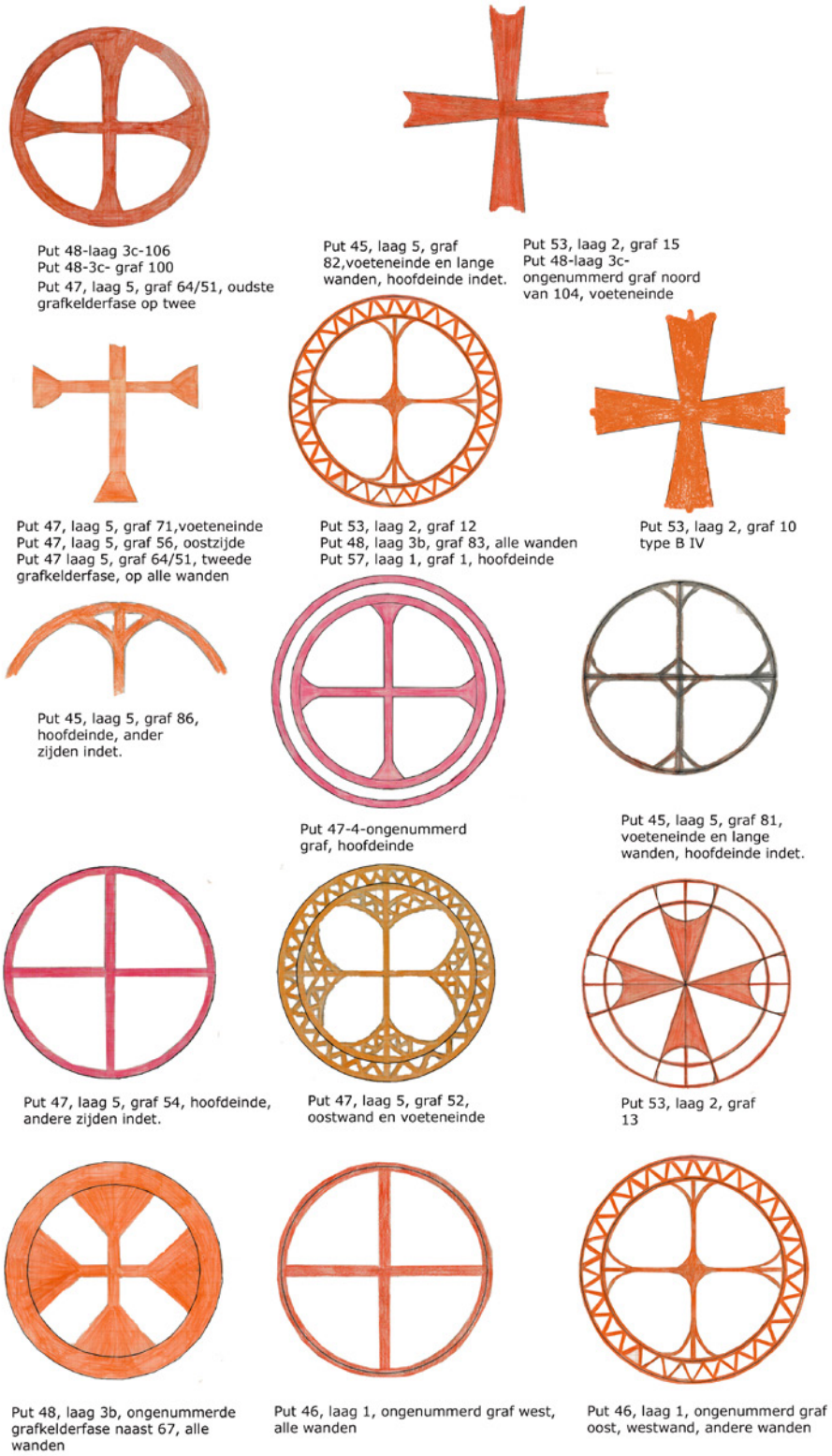

Afb. 141. De verschillende kruisen in grafkelders in de pandgang. De zwarte lijnen geven de ingekraste basislijnen aan (tekening: M.J.A. de Haan).

In één grafkelder (47-5-64/51) zijn meerdere fases van beschildering aangetroffen. In eerste instantie is een figuratieve persoon afgebeeld (afb. 142). Ook is op ten minste twee wanden een beschildering van een Maltezer kruis in een cirkel (afb. 141, linksboven) aanwezig. Deze kan zijn aangebracht voorafgaand aan de figuratieve persoon. In de laatste gebruiksfase is de grafkelder opnieuw gepleisterd en op alle wanden voorzien van een combinatie tussen een Latijns en Malteser kruis zonder cirkel (Afb. 141, 2e rij, eerste afbeelding). Het Malteser kruis is duidelijk ingekrast in de figuratieve voorstelling en is dus jonger.

Figuratieve voorstellingen
Grafkelder 47-5-64/51 is de enige in de pandgang die is versierd met enkele figuratieve voorstellingen (afb. 142).

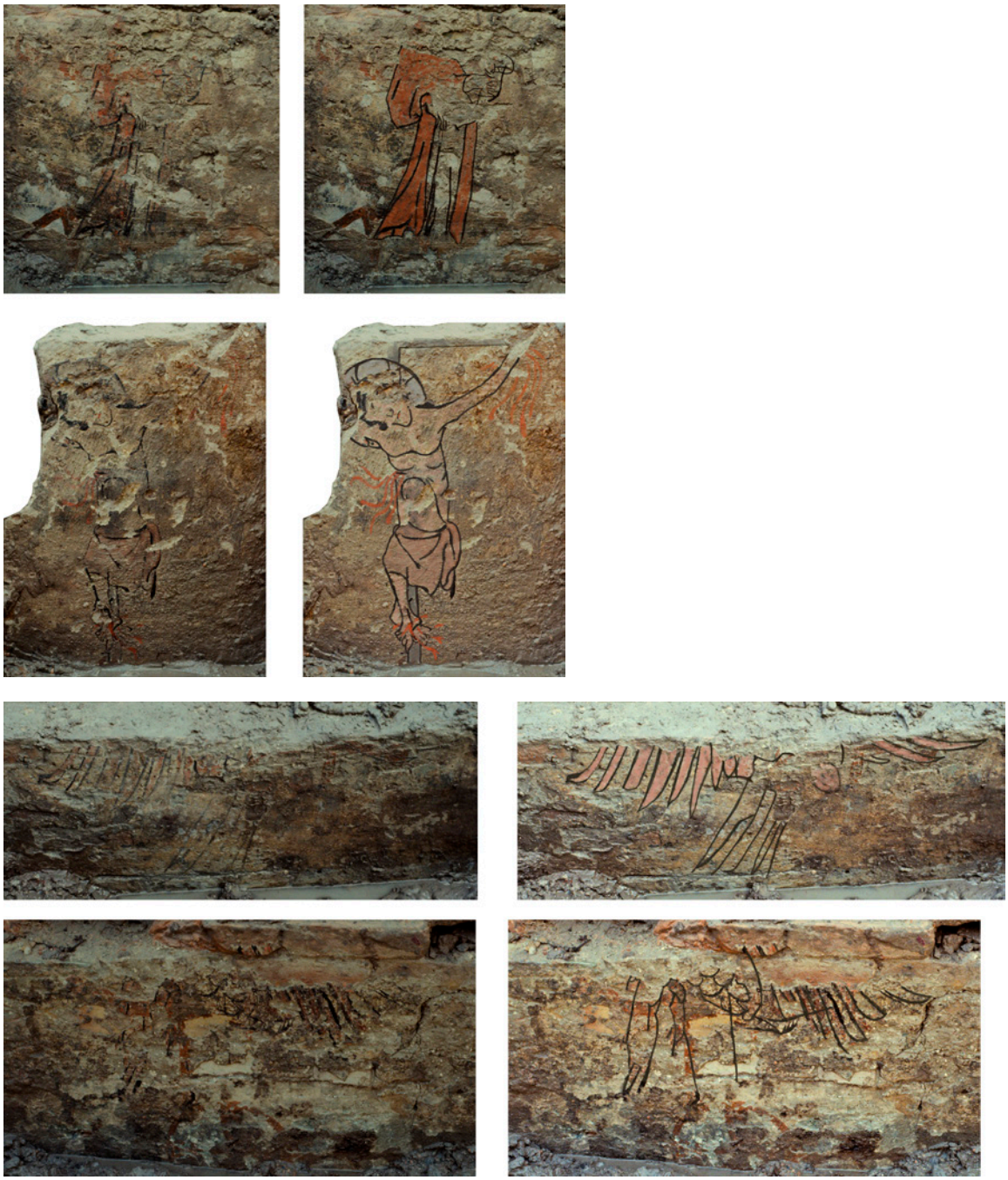

Afb. 142. De (vermoedelijk oudste) voorstellingen op de vier wanden van grafkelder 47-5-64/51. Boven: een onbekende (patroon)heilige aan het hoofdeinde en Christus aan het kruis aan het voeteneinde. Onder: de engelen op de oostwand (boven) en westwand (onder) (tekeningen: M.J.A. de Haan). De linker afbeeldingen zijn onbewerkt en rechts bijgewerkt.

Op de wand bij het hoofdeinde was (waarschijnlijk) een niet nader te bepalen heilige geschilderd. Deze draagt een lang rood gewaad en heeft een onduidelijk voorwerp in zijn linkerhand (mogelijk een boek). De rechterhand is naar beneden gericht. Op de beide lange wanden was een engel afgebeeld, hun gezichten gericht op de voorstelling van Christus aan het kruis aan het voeteneinde. Op basis van de rechte houding van de afgebeelde Christus kan deze gedateerd worden ná 1400.[269] Hij draagt een rode lendendoek (perizonium) met de knoop en het neerhangende deel aan zijn linkerzijde. De voeten zijn, met één nagel, op elkaar (rechts op links) aan het kruis genageld. Uit alle (nog op de afbeelding aanwezige) wonden in zijn linkerhand, voeten en de speersteek in zijn rechterzij, zijn stromen bloed afgebeeld. Rond het hoofd is een (waarschijnlijk rood met lichtblauwe) kruisnimbus afgebeeld.

Grafvondsten

Bij veel individuen in de pandgang zijn grafvondsten aangetroffen (afb. 143). Deze zijn zowel aanwezig in grafkelders als in kisten. Een groot aantal vondsten zal echter niet opzettelijk in het graf zijn meegegeven.[270]

Afb. 143. Voorwerpen uit grafkelders en grafkisten in de pandgang. Vanaf linksboven zijn de voorwerpen in schrijfrichting weergegeven van de oudste naar de jongste begraafniveaus.

269 Lempke 2009, 83; citaat uit 's Jacobs 1955, 140.

270 *Graf 53-3-25*: vnr. 53-3-26 (scherven). *Graf 53-5-64*: vnrs. 53-5-63 (scherven) en 53-5-72 (munt). *Graf 47-5-57*: vnr. 47-5-67 (scherven). *Graf 47-5-60*: vnr. 47-5-68 (St. Jacobsschelp). *Graf 47-4-37*: vrns. 47-4-32 (zegelring+kleine ring (weg)), 47-4-33 (ring?), 47-4-34 (ring?), 47-4-36 (?), 47-4-46 (?). *Graf 47-4-40*: vnrs. 47-4-48 (vingerhoed), 47-4-47 (St. Jacobsschelp). *Graf 47-3-25*: vnr. 47-3-29 (gesp). *Graf 48-3c-107*: vnr. 48-3c-109 (scherven). *Graf 48-3c-105*: vnr. 48-3c-110 (schoenen). *Graf. 48-3b-97*: vnr. 48-3b-98 (ringfragment). *Graf 48-2a-37*: vnr. 48-2a-24 (gesp). *Graf 48-2a-39*: vnr. 48-2a-41 (zilveren munt).

In de opvulling van een aantal grafkelders zijn enkele scherven aardewerk aangetroffen (afb. 143, 1, 3, 14 en 17). Deze zijn niet nader onderzocht, het zal gaan om scherven die in het ophogingspakket zaten. In deze categorie hoort ook een knikker van grijsbakkend aardewerk (afb 143, 22).

Daarnaast zijn twee munten gevonden. Onder het heiligbeen van individu 39 lag een zilveren munt (afb. 143, 19). Het is een dubbele groot Vierlander uit Vlaardingen, geslagen onder Filips de Goede tussen 1419 en 1467. Mogelijk gaat het hier ook om zogenoemd 'Petrusgeld'. De andere munt was aanwezig in de pleister van grafkelder 53-5-64. Deze zou ook per ongeluk tijdens werkzaamheden aan de grafkelder hier terecht kunnen zijn gekomen. Het is een dubbele mijt uit Vlaanderen, geslagen onder Filips de Schone tussen 1482 en 1506 (afb. 143, 2).[271]

In graf 47-4-37 lag een fragment van een koperen plaatje (afb. 143, 9). Dit is waarschijnlijk afval uit het ophogingspakket.
In graf 47-4-36 lag onder het linker bekkendeel een voorwerp dat is omschreven als een 'versierde koot'.[272]

In enkele graven zijn resten gevonden van kleding(accessoires). Het gaat om een versierde ijzeren gesp (afb. 143, 12) en een versierde gesp van messing (afb. 143, 18). Dit waren riemgespen, waarvan de laatste gedateerd kan worden tussen 1400-1500.
Om de voeten van individu 48-3c-105 waren de restanten van een paar schoenen aanwezig (afb. 143, 15).[273]

Naast het rechterbeen van individu 47-4-10 lag een bronzen vingerhoedje dat gedateerd kan worden tussen 1350-1450 (afb. 143, 11). De functie hiervan is onbekend, maar mogelijk is het gebruikt bij het dichtnaaien van de lijkwade en daarom 'sociaal besmet' en meegeven met de overledene.[274] Het kan ook zijn achtergebleven omdat het is vergeten.

Twee individuen hadden één of meerdere ringen om hun vingers. Een in een kist begraven persoon had een eenvoudige (vermoedelijk) ijzeren ring om één van de vingers van de rechterhand (afb. 143, 16). De persoon in grafkelder 47-4-37 droeg meerdere ringen om de vingers. Om de ring- en wijsvinger van de linkerhand zaten eenvoudige ringen van brons of messing (afb. 143, respectievelijk 6 en 7).[275] Om de (vermoedelijke) ringvinger van de rechterhand zaten twee ringen. De eerste was een dun ringetje waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is. De tweede was een zegelring met daarin een gegraveerde figuur in glaspasta of (half)edelsteen (intaglio). Het is een voorstelling van een staande, naar links gedraaide persoon met een lang gewaad en aureool. Deze heeft in de rechterhand een lang voorwerp (mogelijk een zwaard) en in de linkerhand een onduidelijk voorwerp (mogelijk een sleutel?). Voor het zwaard is nog een ondefinieerbaar voorwerp aanwezig (afb. 143, 5). De afgebeelde heilige is mogelijk de apostel Paulus.

De laatste groep grafvondsten betreft St. Jacobsschelpen. Het gaat om de bolle helften van de grote mantelschelp (Pecten maximus), die in de Atlantische Oceaan leeft. In de 'vleugels' zitten twee gaten waarmee de schelp via een koord om de nek kon worden gedragen of op kleding was bevestigd. De schelp is het attribuut van de apostel Jacobus de Meerdere en dit waren waarschijnlijk souvenirs van een bedevaartstocht naar Santiago de Compostella.[276] Eén schelp lag op de borst van één van de twee personen in een grafkelder (47-5-60, afb. 143, 4). De andere schelp lag links naast de buik van een persoon in een grafkelder (47-4-40, afb. 143, 10).

271 Huidige verblijfplaats onbekend, mogelijk bij RMO.
272 De huidige verblijfplaats van dit object is onbekend.
273 De huidige verblijfplaats van dit object is onbekend.
274 Mogelijk is dit vingerhoedje 'semi-intentioneel' meegegeven: wel met opzet omdat het in aanraking is geweest met de dood en daarom uit de roulatie is genomen, maar niet met voorbedachte rade.
275 De eerste (47-4-33) is in bruikleen aanwezig in de vaste opstelling van het RMO in Leiden.
276 Beide schelpen zijn aanwezig in de referentiecollectie van de RCE in Amersfoort, met dank aan dhr. F. Laarman. Dergelijke amuletten zouden, zichtbaar gedragen, bescherming bieden tegen struikrovers die vanuit hun erecode de pelgrims met rust zouden laten. Dit is echter zeer te betwijfelen.

Fysische antropologie

Van de begravingen in de pandgang uit de derde kloosterfase zijn door Maat in totaal 47 individuen uit het noordelijke gedeelte van de pandgang onderzocht. Een overzicht van geslacht, leeftijd en pathologieën per individu is weergegeven in bijlage 4.[277] Door IJzereef zijn in totaal 245 individuen uit de drie pandgangen onderzocht.[278]

Geslacht, leeftijd, lengte en sociale relaties

Binnen de door Maat onderzochte groep waarvan het geslacht is bepaald waren 23 mannen (56%) en 18 vrouwen (43.9%) aanwezig (afb. 99). Van zes individuen kon het geslacht niet bepaald worden. De verhouding tussen mannen en vrouwen is een normale afspiegeling van de samenleving, er zijn ongeveer evenveel mannen als vrouwen aanwezig. In de verspreiding van de geslachten is geen clustering waar te nemen, wat mogelijk een aanwijzing kan zijn voor het begraven in familieverband van een 'gewone' stedelijke bevolking.
In de door IJzereef onderzochte steekproef blijkt echter een andere verhouding tussen mannen en vrouwen (grafiek 10).

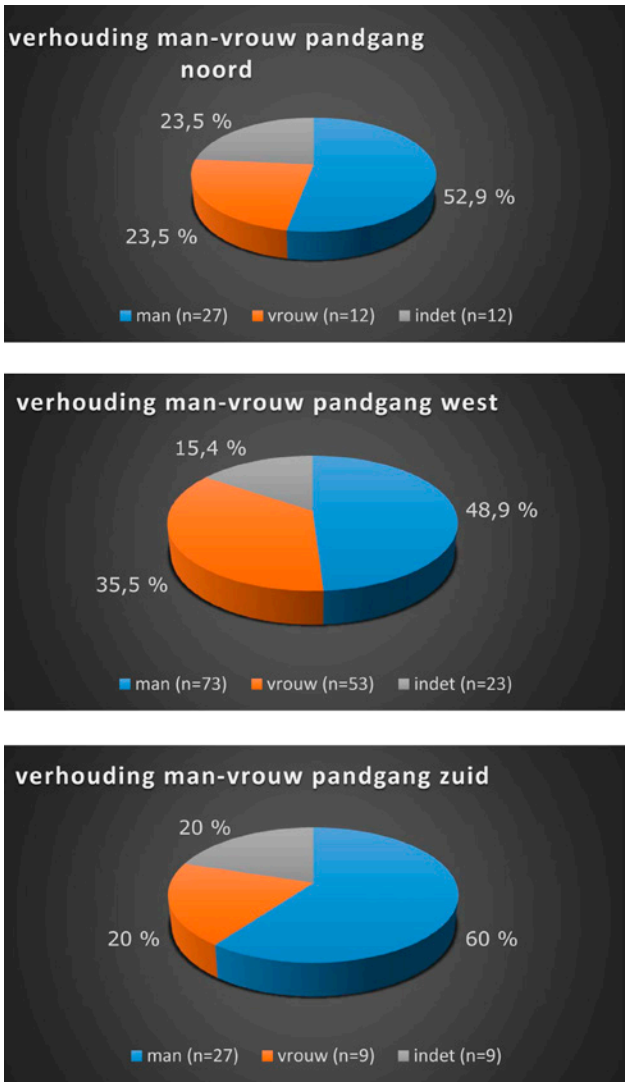

Grafiek 10. De verhouding man-vrouw in de drie pandgangen (op basis van IJzereef 1986).

Hieruit blijkt dat binnen alle drie de pandganglocaties de mannen sterk oververtegenwoordigd zijn, met name in de zuidelijke pandgang. Dit versterkt de aanname dat hier (veel) kloosterlingen zijn begraven.

277 Hierin staat op welke kenmerken er is gescoord en wat de betreffende waarden zijn.
278 IJzereef & Bonhof 1986, 113, locaties F, G en H.

Veruit de meeste individuen die in de pandgang begraven zijn waren volwassen (bijlage 4).[279] De jongste persoon was (ca.) 18 jaar.
Op basis van het onderzoek van IJzereef blijkt ook dat in de andere pandgangen kinderen en jong-volwassenen ondervertegenwoordigd zijn (grafiek 11). Opvallend is dat er in de westelijke pandgang, in relatie tot de andere begraaflocaties, toch relatief veel kinderen en jong-volwassenen aanwezig zijn.

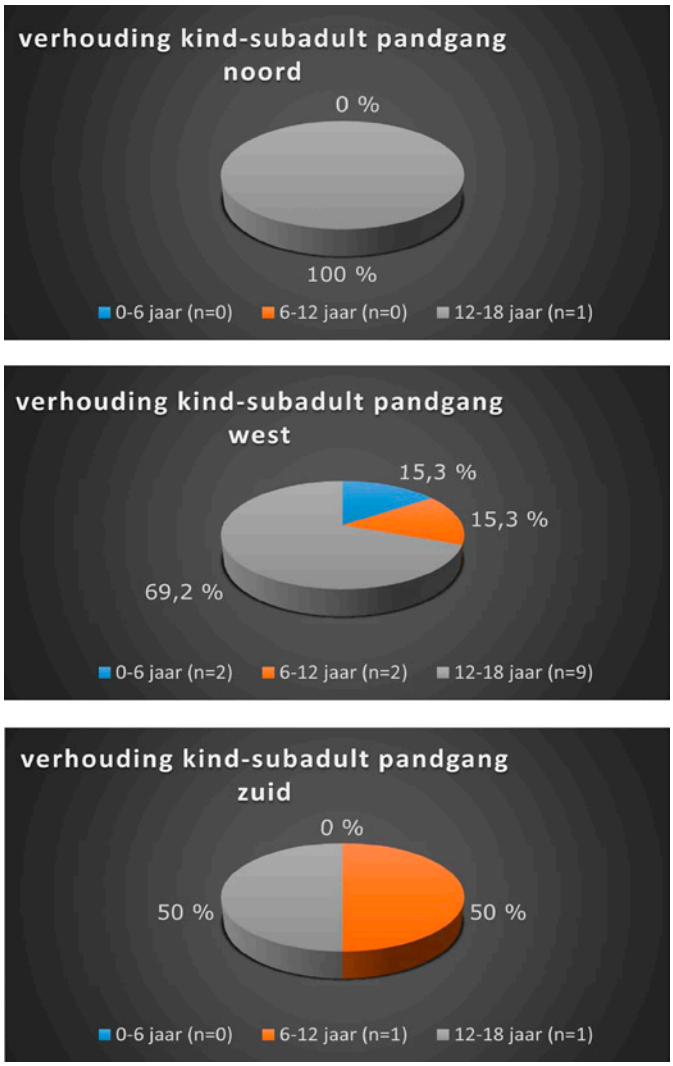

Grafiek 11. De verhouding kind - jong-volwassenen in de verschillende pandgangen (op basis van IJzereef 1986).

Het ontbreken van grote aantallen kinderen hier is, gezien het hoge kindersterftecijfer in de Middeleeuwen, opmerkelijk. Het is mogelijk dat kinderen op een aparte locatie werden begraven, alhoewel ze op andere locaties wel bij/geassocieerd met volwassenen aanwezig zijn.[280] Het is ook mogelijk dat de sociale groep die hier begraven is, minder kinderen had en waarvan er mogelijk ook minder op jonge leeftijd overleden. Als het gaat om een hogere sociale klasse, dan leefden ze mogelijk onder betere hygiënische omstandigheden, hadden toegang tot beter en genoeg voedsel en betere medische voorzieningen.
In de pandgang is waarschijnlijk begraven in familieverband. Er zijn verschillende clusters van (horizontaal en verticaal) geassocieerde (kist)graven aanwezig en in de grafkelders zijn verschillende individuen bijgezet. Wanneer er oudere begravingen zijn verstoord, dan zijn de botten (voornamelijk schedels en lange beenderen) netjes gegroepeerd naast het cluster

279 Op basis van Maat & Mastwijk 1998.
280 De mogelijkheid dat de kinderskeletten niet bewaard zijn gebleven is onwaarschijnlijk, zeker voor wat betreft de diepere begraafniveaus. Ook is er zorgvuldig genoeg opgegraven zodat de mogelijkheid dat ze over het hoofd zijn gezien ook geen verklaring is (pers. communicatie M.J.A. de Haan).

kistgraven of langs de wand van de grafkelder neergelegd. Dit familieverband is bijvoorbeeld herkenbaar in het onderstaande cluster (afb. 144).

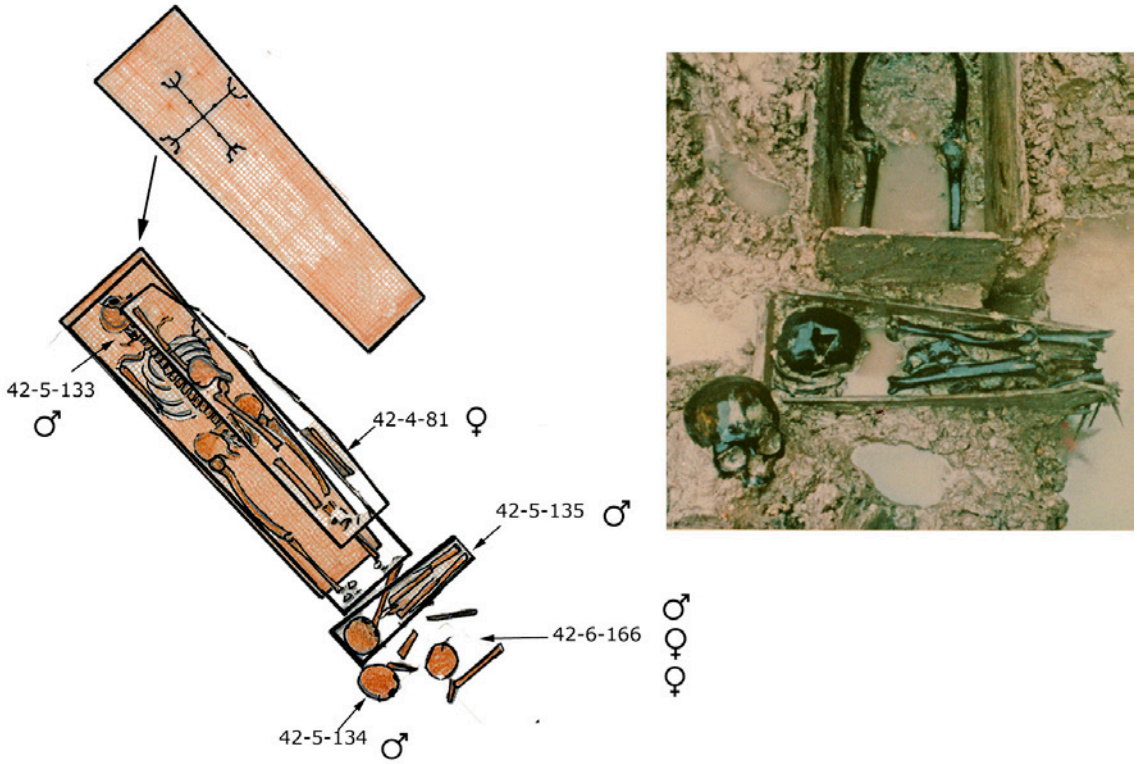

Afb. 144. Een aantal, waarschijnlijk in familieverband, aan elkaar gerelateerde graven in de noordelijke pandgang (tekening: M.J.A. de Haan). Op de foto is het kleine grafkistje met de secundair begraven botten van een volwassen man (individu 135) te zien.

De resten van de oudste begravingen op deze plek liggen in een secundair begraven cluster, bestaande uit de vondstnummers 134 en 166. Vondstnummer (individu) 134 betreft de resten van een man van 34-40 jaar. Onder vondstnummer 166 zijn de resten van drie individuen geregistreerd, waaronder twee vrouwen van 41-47 jaar en 66-71 jaar en een man van 23-24 jaar. Deze oudere graven zijn waarschijnlijk geruimd toen individu 133 hier begraven werd. Dit was een man van 52-57 jaar die is begraven in een kist op een losse (hergebruikte, versierde) deksel van een ander (ouder) graf.
Aan zijn voeten ligt een secundaire begraving met de resten van een man van 22-24 jaar (individu 135). De botten van deze persoon lagen in een klein grafkistje dat aan het voeteneinde is bijgezet, haaks op de grafkist van individu 133. Het kan gaan om de resten van een oudere begraving die secundair in een (nieuw) kistje zijn bijgezet. Of het gaat om een persoon die ver weg is overleden, waarna de botten bij thuiskomst zijn bijgezet. Dit gebruik is onder andere bekend voor soldaten en pelgrims. Als laatste is een jonge vrouw van 21-24 jaar (individu 81) op het graf van individu 133 bijgezet.
De verhoudingen in leeftijden en geslachten van de personen en de zorgvuldige omgang met de resten van de oudere begravingen op deze plek wijzen op begraven in familieverband.

Echter, in andere clusters zijn ook andere verhoudingen in de aantallen personen van hetzelfde geslacht aanwezig, zoals in het ten westen hiervan gelegen cluster dat bestaat uit een grafkelder en verschillende kistgraven (afb. 145).
Het oudste graf in de grafkelder bestaat uit een bundel secundair geplaatste botten aan het voeteneinde van een man van 34-40 jaar (individu 210). Dit secundaire 'graf' is waarschijnlijk ontstaan toen er twee mannen werden bijgezet van 50-55 en 48-54 jaar (169.1 en 169.2).
In de derde gebruiksfase zijn in de bovenrand van de grafkelder drie balken geplaatst waarop een kistgraf van een man van 46-52 jaar is bijgezet (individu 137). Direct naast de grafkelder is ten oosten een kistgraf van een man van 34-43 jaar aanwezig (individu 136). Ten slotte zijn in de laatste begraaffase op deze plek een vrouw van 53-62 jaar bijgezet op individu 137 en een persoon van onbekend geslacht, van 52-60 jaar.

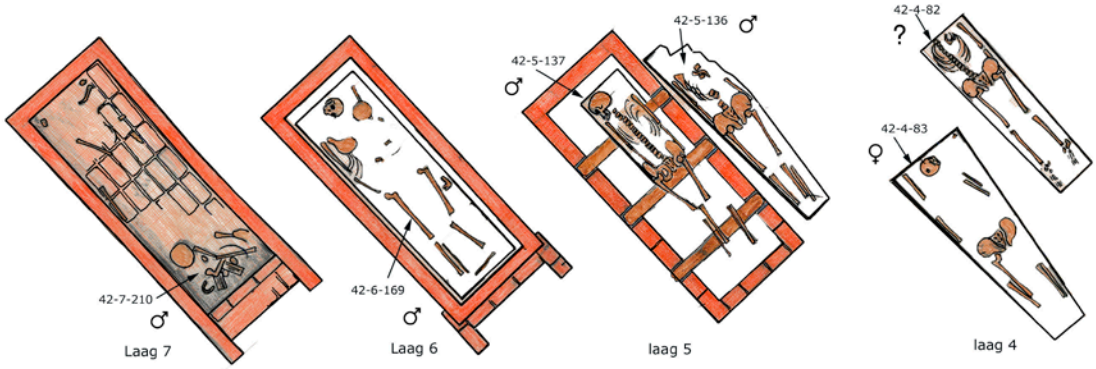

Afb. 145. Cluster geassocieerde graven waarbinnen voornamelijk mannen aanwezig zijn (tekening: M.J.A. de Haan).

Een soortgelijke verhouding, waarbij één van beide geslachten in de meerderheid is, is ook vastgesteld in andere (kistgraf)clusters. Ten westen van het hiervoor genoemde cluster is een groep kistgraven opgegraven waarbij in de oudere fases voornamelijk vrouwen zijn bijgezet en in de jongste fase ook mannen.[281] Dit is precies omgekeerd aan het cluster ten oosten hiervan (afb. 145). Een eenduidig patroon is hierin dus niet aanwezig. Wat betreft de oudste begraaffase is het mogelijk dat vrouwen en mannen van sommige families naar geslacht, per groep naast elkaar werden begraven.

Pathologieën

De aanwezige botveranderingen kunnen worden onderverdeeld in zes categorieën: degeneratie, mechanische trauma's, variëteiten, infectieziektes, deficiëntieziektes en idiopathische ziektes. Een overzicht van de aantallen pathologieën is weergegeven in tabel 13.

Pathologieën	***Aantal***	***% binnen populatie (n =44)***
osteofyten wervelkolom (VO)	13	29,5%
osteoarthritis elders (pOA)	12	27,2%
osteoarthritis wervelkolom (vOA)	11	25,0%
DISH	7	15,9%
botfracturen	7	15,9%
periostitis	3	6,8%
osteoom	2	4,5%
spina bifida occulta	2	4,5%
parturation scar	2	4,5%
osteochondritis dissecans (OCD)	2	4,5%
rachitis	1	2,2%
foramen sternale	1	2,2%
meningitis	1	2,2%
abces tibia	1	2,2%
sacralisatie L5	1	2,2%
sutura metopica	1	2,2%
spondylolysis	1	2,2%
sacroiliitis	1	2,2%
Allen's fossa	1	2,2%
Totaal	**70**	

Tabel 13. Aantallen waargenomen pathologieën van de individuen in de noordelijke pandgang (op basis van Maat & Mastwijk 1998).

Degeneratie

Slijtage van gewrichten in de vorm van VO/DDD, vOA en pOA is de meest voorkomende pathologie. Dit is deels te wijten aan ouderdom, maar wordt (ook) veroorzaakt door (chronische) fysieke (over)belasting.

281 Ten westen hiervan: Put 42; laag 7: indiv. 202 (?), 208 (?), 209 (man, leeftijd ?). Laag 6: indiv. 170 (man 24-30 jaar), 163 (vrouw 49-55 jaar), 174 (vrouw 35-55 jaar). Laag 5: indiv. 138 (vrouw 35-55 jaar), 139 (vrouw 34-43 jaar). Laag 4: indiv. 84 (indet).

VO of DDD (vertebrale osteophytose of degenerative disk disease)
Slijtage van de tussenwervelschijven is bij 13 individuen (29,5%) vastgesteld. Het is zowel bij mannen als vrouwen aanwezig.

pOA (perifere osteoartrose)
Slijtage op de overige botten in het lichaam is aangetroffen bij 12 individuen (27,2%), zowel bij mannen als vrouwen.

vOA (vertebrale osteoartrose)
Slijtage van het kraakbeen in de gewrichtsvlakken tussen de wervelbogen wordt voornamelijk veroorzaakt door chronische belasting, maar ook genetische aanleg kan een oorzaak zijn. Het is bij 11 individuen (25 %) aangetroffen.

Bij één individu is sacroiliitis, een ontsteking van de sacro-iliacale gewrichten, vastgesteld. Het kan zowel ontstaan door een trauma alsook door slijtage (artritis).

Mechanische trauma's
Bij 7 individuen zijn één of meerdere fracturen vastgesteld (15,9%). Het gaat om breuken in handbotjes (metacarpale en manus) (3), opperarmbeen (3), wervel (1) en schedel(basis) (1). Daarnaast is bij twee vrouwen (4,5%) een parturation scar op het bekken vastgesteld. Daarnaast is bij een individu in de westelijke pandgang, die buiten het onderzoekssample viel, een chronische breuk in het kuitbeen aanwezig (afb. 146). Hier is sprake van een breuk die verschillende keren aan elkaar gegroeid is geweest, maar steeds weer opnieuw gebroken. De botdelen waren bij overlijden nog steeds los van elkaar.

Afb. 146. Een chronische breuk in het kuitbeen van individu 47-4-43 in de westelijke pandgang.[282]

Variëteiten (epigenetische variëteiten door genetische oorzaak/mechanische stress)
Het gaat om afwijkingen aan botten die zowel genetische als externe oorzaken kunnen hebben. Binnen deze groep zijn vijf verschillende variëteiten aangetroffen.

Sutura metopica
Deze variatie is bij één man aanwezig (2,2%).

Allen's fossa
Deze vorm van botverandering is toe te schrijven aan mechanische stress. De variatie is vastgesteld bij één vrouw (2,2%).

282 Dit bot is aanwezig in de referentiecollectie van de RCE in Amersfoort, met dank aan F. Laarman.

Foramen sternale
Dit is een aangeboren opening in het borstbeen, vastgesteld bij één man.

Sacralisatie L5
Dit is vastgesteld bij één vrouw.

Spina bifida occulta
Een spina bifida occulta (open wervelboog) is vastgesteld bij twee mannelijke individuen.

Metopisme/kruisschedel
Bij ten minste één van de individuen in de westelijke pandgang (die buiten het analysesample viel) is metopisme vastgesteld. Dit is een natuurlijke (genetische) pathologische schedelvervorming die leidt tot 'punthoofdigheid'. Bij metopisme is er geen sprake van verbening van de schedelnaden en wordt ook wel gesproken van een niet vervormde, zogenoemde kruisschedel (afb. 147). Dit bleek relatief veel voor te komen in de Dordtse populatie in het Minderbroederklooster, namelijk bij 12-19% van de individuen.

Afb. 147. Voorbeeld van metopisme: de zogenoemde kruisschedel van individu 47-5-51 in de westelijke pandgang.[283]

Infectieziektes
Enkele botafwijkingen zijn veroorzaakt door een infectie. Genetische aanleg kan echter ook een achterliggende oorzaak zijn. Bij één persoon is een ontsteking (abces) aan het onderbeen (2,2%) vastgesteld.

Idiopathische ziektes
Er zijn drie soorten idiopathische ziektes aangetroffen: bottumoren, DISH en OCD.

DISH
DISH is vastgesteld bij zeven individuen (15,9%). Dit is een relatief groot percentage, mogelijk te wijten aan een welvarend dieet.

Bottumoren
Bij twee individuen zijn osteomen waargenomen.

OCD (osteochondritis dissecans)
Dit is een aandoening waarbij een fragment kraakbeen samen met het eronder gelegen bot loslaat van het gewrichtsoppervlak. Dit wordt veroorzaakt door een stoornis in de bloedvoorziening in een gewricht. Het komt vooral bij jonge mannen voor en mogelijk ontstaat het door herhaalde mechanische stress/traumata. Bij het ontstaan van de ziekte speelt echter mogelijk ook een erfelijke component mee. Het was aanwezig bij twee mannen.

283 Dit bot is aanwezig in de referentiecollectie van de RCE in Amersfoort, met dank aan dhr. F. Laarman.

Conclusies begravingen kloosterfase 3: de pandgang

Ook in de pandgangen zijn zowel mannen als vrouwen begraven, waarbij mannen mogelijk in de meerderheid zijn. Kinderen en jong-volwassenen zijn in alle drie de gangen sterk ondervertegenwoordigd, hoewel er in de westelijke pandgang (naar verhouding) wel een hoger aantal aanwezig is.

In de begravingen in de pandgangen zijn verschillen aan te wijzen. In de noordelijke pandgang zijn voornamelijk kistbegravingen aanwezig en in mindere mate grafkelders. In de westelijke pandgang zijn de meeste individuen bijgezet in een grafkelder. Daarnaast is een groot aantal van deze grafkelders versierd met fresco's van verschillende kruisvormen en figuratieve religieuze voorstellingen. Hier zijn ook meer individuen voorzien van één of meerdere, soms luxe (religieuze) grafgiften, waaronder ringen en St. Jacobsschelpen die gebruikt zullen zijn tijdens een bedevaart naar Santiago de Compostella. Eén individu in een grafkelder had meerdere grafgiften, waaronder drie ringen, een versierde 'koot' en een koperen plaatje. Andere grafgiften in de pandgang betreffen munten, een vingerhoedje en kledingresten: riemgespen en schoenen.

In de zuidwestelijke hoek van de pandgang was de meerderheid begraven zonder grafkist. Een ander opmerkelijk feit is dat hier een aantal personen 'andersom' begraven was, met het hoofd in het zuidoosten. Daarnaast lag hier een groep personen met een afwijkende houding van de armen en handen. Deze personen waren begraven met de handen (gevouwen?) op de buik of de borst. Een groot aantal van de begraven individuen in deze hoek behoorde mogelijk tot de kloostergemeenschap.

De personen die in de westelijke pandgang begraven zijn, maakten waarschijnlijk deel uit van de stedelijke elite. De iets minder welgestelde individuen (middenklasse) is mogelijk voornamelijk in de noordelijke pandgang begraven. De stedelingen in de pandgang zijn grotendeels in familieclusters begraven. Hierbij valt wel op dat de mannen in de meerderheid zijn en kinderen en jong-volwassenen is opmerkelijk lage aantallen voorkomen. Ook zijn er aanwijzingen dat in de oudste begraaffase de vrouwen en mannen van sommige families naar geslacht geclusterd naast (en boven) elkaar werden begraven.[284]

284 Aangezien dergelijke grafkelders gehuurd werden, is de daadwerkelijke familierelatie van de aanwezige geclusterde individuen op basis van deze fysieke analyse niet zeker.

Locatie 8, de kapel van het kapittelhuis

In de kapel zijn de resten van tien grafkelders aangetroffen (afb. 148). In totaal zijn hier onder acht vondstnummers menselijke resten opgegraven.[285]

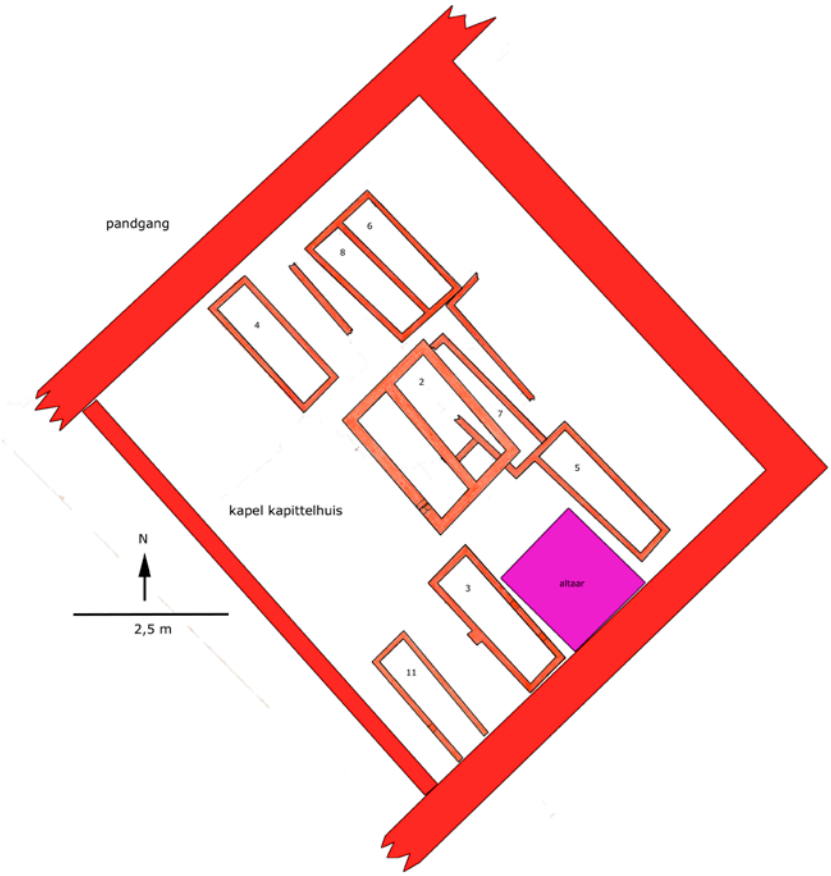

Afb. 148. De graven in de kapel van het kapittelhuis (tekening: M.J.A. de Haan).

Oriëntatie en fasering

De grafkelders waren noordwest-zuidoost georiënteerd en gericht op het altaar tegen de zuidgevel van de kapel van het kapittelhuis. Op basis van superpositie zijn er in ieder geval twee fases van grafkelders aanwezig.

Grafvariatie

In de kapel zijn alleen de grafkelders gedocumenteerd (afb. 148, 149). In de jongste begraaffase bevonden zich hier echter ook losse kistbegravingen, sommige grafkelders waren hiervoor deels weggehakt.[286] De kelders hadden een lengte tussen circa 2 en 2,5 m. Daarnaast was er op beide begraafniveaus één dubbelgrafkelder aanwezig. De grafkelders zijn gemaakt met bakstenen die varieerden in formaat tussen 22x115x5,5 cm en 18x9x4 cm. De kleinste maat betreft de enige grafkelder uit de jongste begraaffase.

285 *Put 55, laag 1*, vnr. 2. *Put 55, laag 2*, vnrs. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11. De vondstnummers staan niet gelijk aan het aantal individuen.

286 De kistbegravingen zijn niet in de documentatie (vondstenlijst of tekening) teruggevonden. De vermelding dat er sprake was van losse kistgraven en weggehakte graftombes staat op de vlaktekening van vlak 2 van put 55.

Afb. 149. Eén van de grafkelders ten westen van het altaar: een steens-grafkeldertje met kleine steunbeer in het midden en kruisfresco's op de kopse en lange zijde (put 55, laag 2/1, vondstnr. 3).

Kruisen
In zes grafkelders was een fresco van een kruis aangebracht. In totaal waren er drie verschillende soorten kruisen aanwezig (afb. 150).

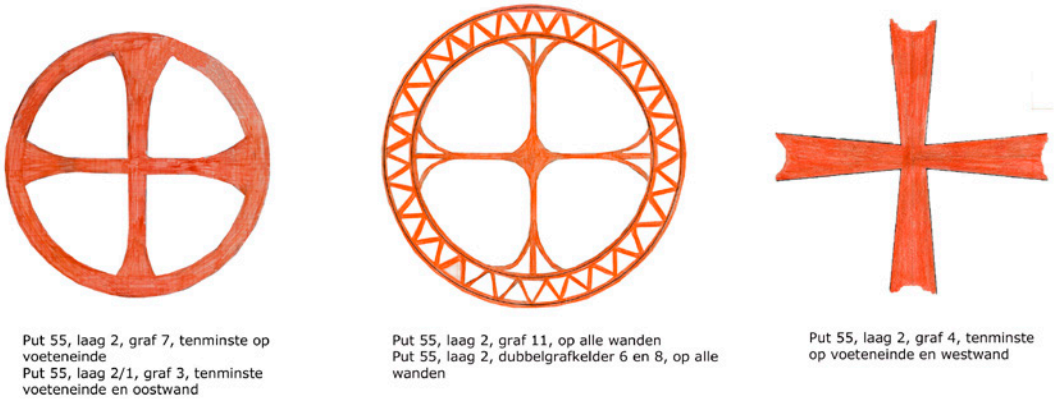

Afb. 150. Verschillende kruisen in grafkelders in de kapel van het kapittelhuis (tekening: M.J.A. de Haan).

Grafvondsten
Grafvondsten zijn op deze locatie niet aangetroffen.

Fysische antropologie
Door IJzereef & Bonhof zijn in totaal 24 individuen onderzocht (grafiek 12).[287]

287 IJzereef & Bonhof 1986, 113, locatie J.

Grafiek 12. Verhouding man-vrouw in de kapel van het kapittelhuis (op basis van IJzereef & Bonhof 1986).

In de kapel is een duidelijk andere verhouding tussen mannen en vrouwen aanwezig. Dit is de enige locatie waar vrouwen in de (kleine) meerderheid zijn. Wat nog meer opvalt is dat hier alleen volwassen personen zijn begraven. Kinderen en jong-volwassenen (jonger dan 18 jaar) zijn geheel afwezig.

Conclusies begravingen kloosterfase 3: de kapel van het kapittelhuis
In de kapel van het kapittelhuis zijn zowel overledenen begraven in bakstenen grafkelders als in losse grafkisten. Sommige grafkelders zijn beschilderd met kruisen. Figuratieve voorstellingen en grafvondsten zijn hier niet aangetroffen.
Aangezien dit vermoedelijk de kapel van het kapittelhuis was, zou verwacht kunnen worden dat hier met name kloosterlingen begraven zijn. Het is dus opvallend dat het merendeel van de onderzochte individuen hier vrouw bleek te zijn, alhoewel de verhouding man-vrouw (11-12) nagenoeg gelijk is. Gezien de aanwezigheid van dubbelgrafkelders zou aangenomen kunnen worden dat het hier (ook) gaat om begravingen van echtparen. Hierbij is echter het ontbreken van kinderen en jong-volwassenen opvallend.

6.4 Het vondstmateriaal

Inleiding
Uit alle drie de onderscheiden bewoningsfases, pre-1246, de kloosterperiode en de post-kloosterperiode, zijn vondsten aangetroffen. Deze worden hieronder per periode behandeld. De vondsten worden beschreven per vondstcomplex, waarbij eerst de gesloten complexen worden besproken en ten slotte de vermeldenswaardige vlakvondsten uit de ophogingslagen.

De vondsten uit de oudste periode kunnen (deels) worden toegeschreven aan de bewoners van de houten huizen (op woonheuvels) die vóór de bouw van het klooster aan de Voorstraat stonden. Dit geldt met name voor de voorwerpen uit de kuilen en andere grondsporen die aan deze huizen kunnen worden gekoppeld. De rest van het vondstmateriaal uit deze periode is afkomstig uit de verschillende ophogingspakketten en kan in veel gevallen niet met zekerheid aan de bewoners van deze locatie worden toegeschreven.

De voorwerpen die met zekerheid bij het klooster horen betreffen de grafvondsten. Deze zijn in de vorige hoofdstukken al per grafcontext besproken. Uit de kloosterperiode zijn maar weinig gesloten vondstcomplexen aangetroffen. Het gaat om een beerput en twee waterputten. Daarnaast zijn er uit deze periode wel een aantal vermeldenswaardige vondsten in de verschillende ophoginglagen gevonden. Deze zijn helaas moeilijk toe te schrijven aan één bepaalde fase van het klooster.

De vondsten uit de post-kloosterperiode zijn afkomstig van de bewoners van de huizen aan de Voorstraat en het Oudemannenhuis dat tussen 1622 en 1799 in verschillende panden van het voormalige klooster gehuisvest was. Van het Oudemannenhuis zijn één zeer grote beerkelder en een aantal kleinere afvalcomplexen aangetroffen. Van de huizen aan de Voorstraat gaat het om verschillende (kleinere) beerputten en -kelders, waterputten en afvalkuilen waarin vondsten zijn gedaan.

Verschillende stukken keramiek en glas zijn (door de tijd heen) gedetermineerd door medewerkers van het toenmalige Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht en dhr. S. Ostkamp. Voor deze uitwerking (2014-2017) zijn selecties van de pre-klooster keramiek gedetermineerd door M.C. Dorst, waarvan enkele stukken ter discussie zijn voorgelegd aan dhr. S. Ostkamp. Veel van de keramiek (en glas) uit de gesloten vondscomplexen van de kloosterperiode en de post-kloosterperiode zijn gedetermineerd door dhr. M. Bartels en gebruikt in zijn boek Steden in Scherven. Ook uit deze perioden zijn enkele stukken nader bekeken door dhr. S. Ostkamp. Het metaal is gedetermineerd door dhr. L. de Vlaming en dhr. M.C. Dorst. De munten zijn gedetermineerd door dhr. J. Koonings. Enkele stukken textiel zijn onderzocht door mevr. S.Y. Vons-Comis. De voorwerpen van hout zijn bekeken en waar mogelijk gedetermineerd door dhr. M.C. Dorst. Bouwmaterialen die als vondstmateriaal zijn verzameld zijn gedetermineerd door dhr. M.C. Dorst, met dank aan dhr. J. Nipius voor aanvullende informatie over bepaalde stukken.
Tijdens het onderzoek zijn veel monsters genomen van de vullingen van gesloten complexen. Deze zijn echter niet geanalyseerd en (waarschijnlijk) nog aanwezig in een container in een dependance van de RCE.

6.4.1 Vondstmateriaal uit de bewoningsperiode vóór 1246

In enkele kuilen op de erven van twee huizen (op woonheuvels) zijn verschillende vondsten gedaan (locatie kuilen, zie afb. 20).[288] De kuilen waren gevuld met klei, waarin ook mest en as aanwezig was. Daarnaast zijn veel vondsten aangetroffen in de verschillende ophogingslagen uit deze periode. Het gaat hier dus om vondsten uit ophogingsgrond die is gebruikt bij de aanleg van de woonheuvels en afval/verloren voorwerpen van de bewoners van de huizen die hierop stonden.

Kuilen 40-6-89 en 40-6-88

In kuil 89 was alleen een complete kookpot van (handgevormd) kogelpot aardewerk aanwezig (afb. 151).[289] Deze heeft een enigszins blokvormige rand met dekselgeul. Het hals- en randdeel zijn er op de draaischijf opgezet: hier zijn draairibbels aanwezig. Het gaat hier waarschijnlijk om een uit het Rijnland geïmporteerd stuk keramiek.[290]

Afb. 151. Handgevormde kookpot (kogelpot aardewerk) uit kuil 88 op het achtererf van een houten huis aan de Voorstraat (foto: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, tek.: M.C. Dorst).

288 Voor de ligging van de kuilen, zie afbeelding 19 en 20. Kuilen: put 40, laag 6, vondstnrs. 88 en 89. Put 44, laag 8 NO-wand, vonstnrs. 57 en 58. Put 45, laag 8 NO-wand, vondstnr. 154. Put 48, laag 5, vondstnr. 121.
289 Uit kuil: put 40, laag 6, vondstnr. 89.
290 Pers. communicatie S. Ostkamp.

In kuil 88 op hetzelfde erf waren enkele scherven gedraaid, blauwgrijs aardewerk (Elmpt-achtig) en proto-steengoed aanwezig (afb. 152).[291] Ook zijn er een grote ijzeren nagel en een kaardkam van bot in gevonden. De kam heeft een gat voor de bevestiging van een koord. Dergelijke kammen werden in de wolverwerking gebruikt om de ruwe wol te ontwarren en in strengen te kammen zodat er draden van gesponnen konden worden.

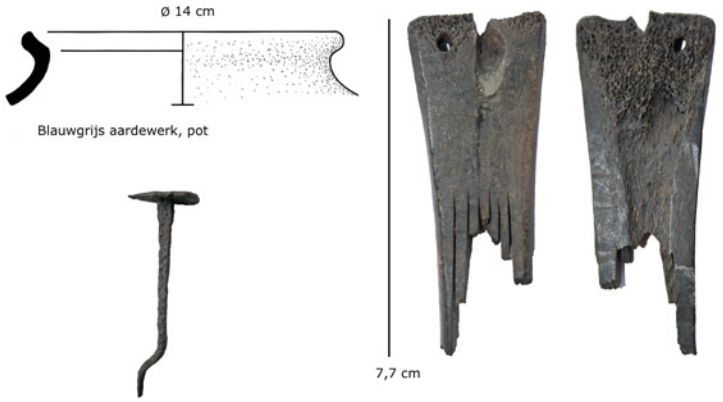

Afb. 152. Enkele vondsten uit kuil 88: linksboven een fragment van een (kook)pot van gedraaid (blauw) grijs aardewerk. Daaronder een ijzeren nagel en rechts de benen kaardkam (tek. en foto's: M.C. Dorst).

Beide kuilen zijn op basis van het vondstmateriaal te dateren in de periode 1200-1250.

Kuil 48-5-121

Ook helemaal in het zuidwesten van het onderzoeksgebied was een grote mestkuil aanwezig (zie afb. 19). Aangezien de kuil dichter bij de Visstraat ligt dan bij de Voorstraat was dit mogelijk een afvalkuil op het achtererf van een huis aan de Visstraat. In de kuil is voornamelijk keramiek gevonden, waaronder de bakseltypes Weiche waar, kogelpot aardewerk, Maaslands aardewerk, blauwgrijs aardewerk, grijsbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk, proto-steengoed en bijna-steengoed (afb. 153).[292]

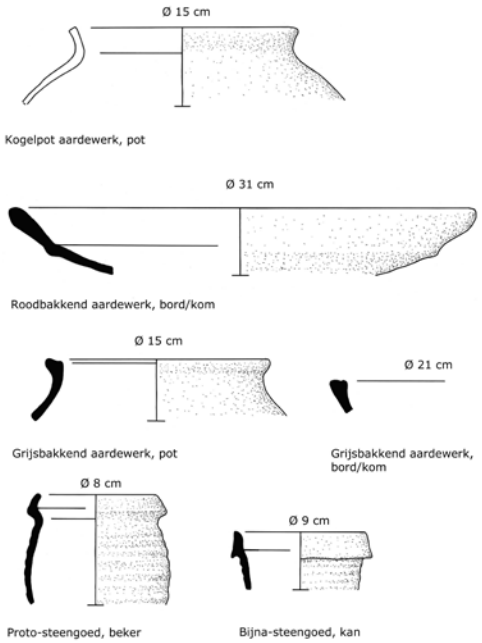

Afb. 153. Enkele baksels en vormen uit mestkuil 48-5-121 aan de Visstraat (tek. M.C. Dorst).

291 Uit kuil: put 40, laag 6, vondstnr. 88. 3 x blauwgrijs AW, 2x proto-steengoed.

292 Kuil put 48, laag 5, vondstnr. 121. Top kuil tussen ca. 2,5 – 2,9 m – NAP, waarschijnlijk onder de oudste kloosterfase-ophoging. Weiche waar (1), kogelpot aardewerk (1), Maaslands aardewerk (4), blauwgrijs aardewerk (Paffrath?, 1), grijsbakkend aardewerk (4), roodbakkend aardewerk (66), proto-steengoed (3) en bijna-steengoed (1).

In de kuil waren twee (archeologisch) complete stukken keramiek aanwezig. Het gaat om een proto-steengoed kan met ijzerengobe-slib en een kan van Vlaams hoogversierd aardewerk met een geometrische applique lijnversiering met witte slib en (vuil)groene loodglazuur (afb. 154). De voet van de kan is slechts deels aanwezig en gespat geglazuurd. De kannen dateren uit de periode 1200-1246.

Afb. 154. Twee kannen uit de mestkuil op het achtererf van een vermoedelijk huis aan de Visstraat. Boven: een proto-steengoed kan. Onder: een kan Vlaams hoogversierd aardewerk. Beide zijn ten dele gereconstrueerd: de lichtere scherven zijn moderne aanvullingen (foto's: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, tek. M.C. Dorst).

Binnen dit vondstcomplex zijn ook (ten minste) twee exemplaren van een kan van roodbakkend aardewerk (afb. 155) aangetroffen. Het gaat om een kan met waarschijnlijk één worstoor en een smalle, licht geknepen standring. Op de schouder zit een verdikte ribbel en uitwendig zijn enkele spatten loodglazuur aanwezig. Dergelijke kannen zijn mogelijk (nog) afkomstig uit het Maasland gebied.

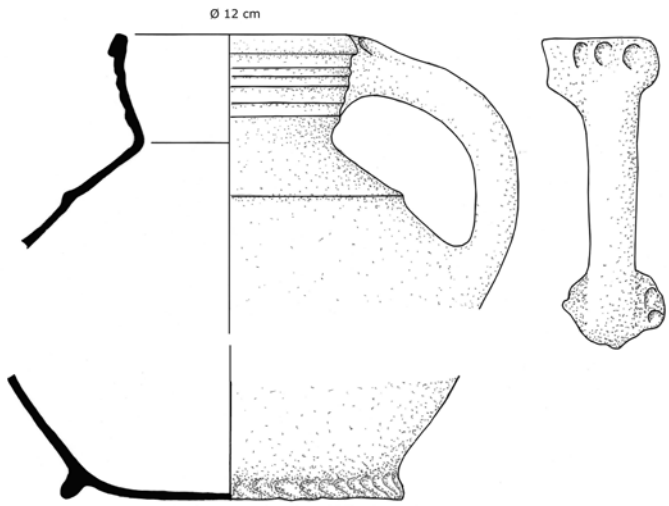

Afb. 155. Gereconstrueerd exemplaar van één van de kannen van roodbakkend aardewerk uit de mestkuil. Een verbinding tussen het bodemdeel en de bovenzijde is niet gevonden: de hoogte en uiteindelijke vorm van de kan zijn dus onbekend (tek. M.C. Dorst).

In de kuil zijn ook een fragment van een houten voorwerp en leerresten gevonden. Het houtwerk betreft de helft van een ronde schijf met een centraal gat. De functie is onduidelijk.[293] De leerresten betreffen delen van vermoedelijk één schoen waarvan het type niet bepaald kon worden. Het gaat om delen van de zool en zij- of achterkant (afb. 156).

Afb. 156. Resten van een leren schoen in afvalkuil 48-5-121.

Vondsten uit de ophogingslagen

In de ophogingslagen zijn voorwerpen en afval van verschillende materiaalsoorten gevonden zoals keramiek, metaal, hout, leer, textiel, dierlijk bot, bouwmaterialen en glas.

Keramiek

De keramiek bestaat uit scherven van de gebruikelijke bakseltypen uit deze periode: kogelpot aardewerk, roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, Pingsdorf aardewerk, Dieburger waar, blauwgrijs en Paffrath aardewerk, Maaslands wit- en roodbakkend aardewerk, Weiche waar, Vlaams hoogversierd en proto- en bijna-steengoed.

Tijdens de aanleg van vlak 6 zijn veel scherven en een enkel (archeologisch) compleet stuk vaatwerk gevonden (afb. 157).[294] In tabel 14 zijn van één vlakvondstcomplex uit deze periode de aantallen en bakselkenmerken gepresenteerd.

Baksel	***Aantal (#)***	***Opmerking***
Maaslands roodbakkend aardewerk	3	
Pingsdorf aardewerk	3	
Witbakkend aardewerk (Langerwehe)	4	o.a. spaarpot/beker/zuigfles-fragment
Grijsbakkend aardewerk	168	ca. 150 fragmenten mogelijk 1 en dezelfde pot
overgangsbaksels naar proto-steengoed	147	o.a. kanfragmenten met licht gewelfde standring
Proto-steengoed	32	o.a. kanfragmenten met licht gewelfde standring
Bijna-steengoed	1	kan, bodemfragment met licht gewelde standring
grijs / roodbakkend aardewerk	2	o.a. bord/kom
roodbakkend aardewerk indet.	8	o.a. worstoor, mogelijk vetvanger, pot. Enkele fragmenten met donkere en oranje ijzerengobe slib spatten en vuile glazuur. Herkomst onduidelijk
	368	

Tabel 14. Bakseltypen en aantallen scherven die zijn verzameld onder vondstnummer 87 tijdens het aanleggen van vlak 6 in put 40 (40-6-87).

Opvallend is dat oudere baksels, zoals kogelpot aardewerk, blauwgrijs aardewerk, Pingsdorf aardewerk en Maaslands aardewerk, slechts in kleine aantallen aanwezig zijn of zelfs

293 48-5-121. Afmetingen 25x7,5x4 cm, houtsoort niet bepaald.

294 Beide vondsten = put 40, laag 6, vondstnr. 87.

ontbreken (blauwgrijs aardewerk). In plaats daarvan zijn er verschillende overgangsbaksels aanwezig. Na grijsbakkend aardewerk is het meest voorkomende bakseltype een overgangsvorm naar proto-steengoed. Het gaat om roodbakkende en (blauw)grijze baksels die in uiterlijk vaak nog op de zachter gebakken varianten lijken, maar wel bij hogere temperaturen 'klingelhard' gebakken zijn. Ook lijkt er een grotere hoeveelheid zand te zijn toegevoegd als verschraling. Veel van de blauwgrijze scherven binnen dit type hebben nog de open, bladerdeeg-achtige structuur, maar zijn al wel tot (proto-) steengoed gebakken. Hier is sprake van de vroegste varianten van het proto-steengoed uit het Duitse Rijnland. (Kook) potten, een kom en waarschijnlijk kannen met (licht) gewelfde standringen en lintoren maken deel uit van de vormtypen.
Daarnaast komt ook echt proto-steengoed veel voor. Het verschil met het vorige baksel is dat dit een compactere structuur heeft, met soms wat gaatjes. Het gaat om (kook)potten, kannen en bekers. Voor wat betreft de kannen lijkt er (nog) sprake van een vrij breed vormenspectrum en (dus) weinig standaardisering (afb. 157).

Naast 'echt' grijsbakkend aardewerk komt ook een roze/lichtgrijs baksel voor dat niet in te delen is in de groepen grijsbakkend of roodbakkend aardewerk. Hierbij zijn er ook verschillende scherven roodbakkend aardewerk aanwezig, waarvan niet te zeggen is of dit lokaal geproduceerd is of dat het een import baksel is dat behoort tot het Maaslands of Vlaams aardewerk. Ze zijn vaak wat groffer en dikker, maar hebben soms wel spatten vuil loodglazuur of donkerbruine en oranje engobe vlekken.

De keramiek is te dateren in de periode 1200-1250. Het lijkt een overgangscomplex waarin het vroege proto-steengoed een belangrijke plaats inneemt. Het Maaslands aardewerk is (al) in kleinere aantallen aanwezig en ook van het Pingsdorf aardewerk zijn enkele scherven aanwezig. Daarnaast is er ook een overgangvorm van zachte Pingsdorf naar proto-steengoed uit deze regio aanwezig (afb. 157, boven(rechts). Dit is een fragment van een (proto-steengoed) kan die is versierd met roodpaarse engobe in de Pingsdorf traditie. Deze overgang is te dateren in het laatste decennium van de 12e eeuw. Het (zachtere) blauwgrijs aardewerk lijkt geheel te ontbreken. Met name dit baksel, maar ook het Pingsdorf aardewerk, gaat in deze periode geheel over in proto-steengoed. Het latere, lokaal geproduceerde roodbakkend aardewerk, dat gedurende de tweede helft van de 13e eeuw het meest voorkomende baksel zal worden, is hier moeilijk herkenbaar/te determineren.

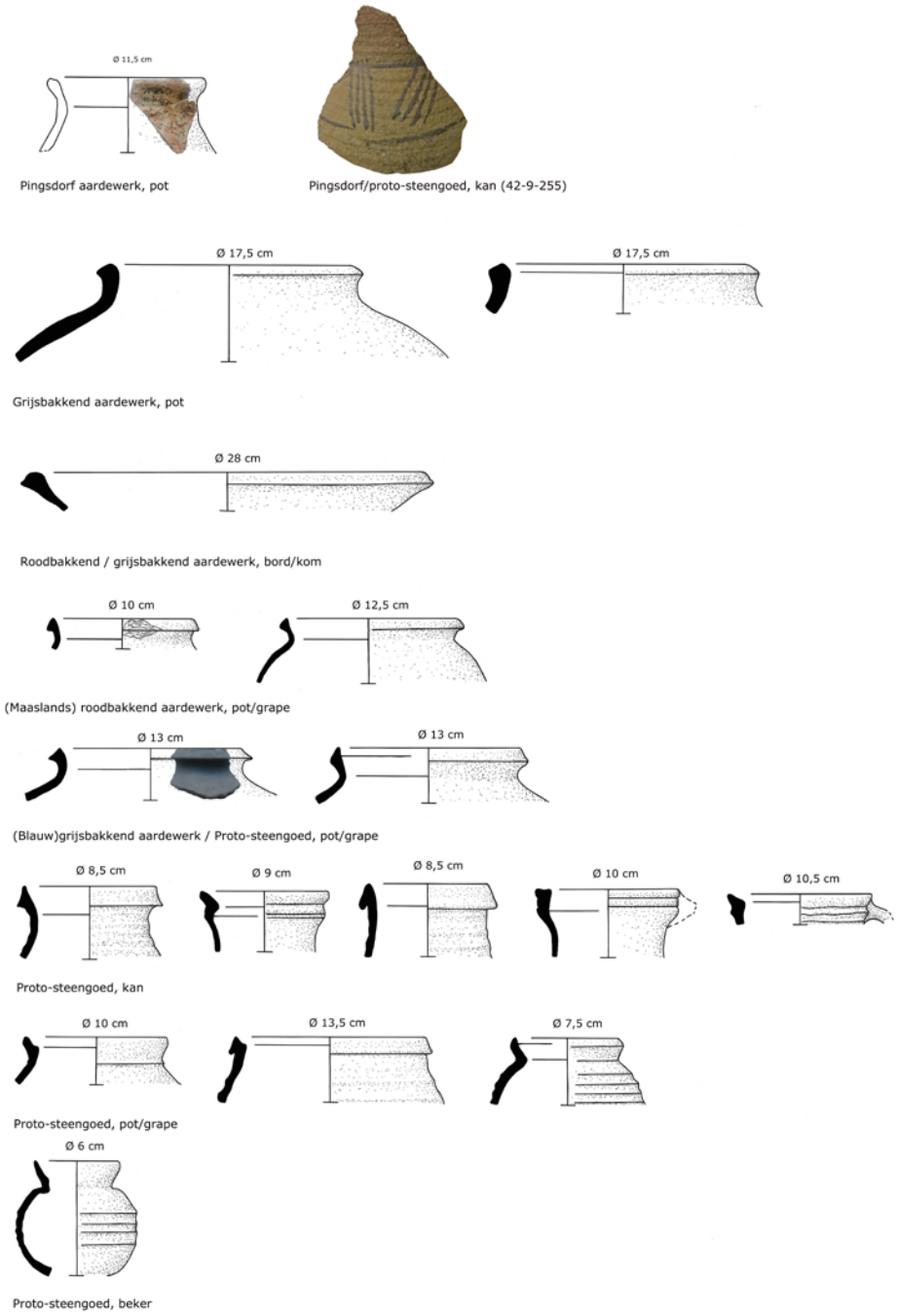

Afb. 157. Enkele scherven van verschillende baksels die zijn gevonden tijdens de aanleg van vlak 6 in put 40, rondom de resten van één van de houten huizen op een woonheuvel. Alle fragmenten behoren tot vondstnummer 87 (40-6-87). Alleen het fragment Pingsdorf/proto-steengoed geheel boven(rechts) is afkomstig van vlak 9 in put 42. Tekeningen en foto's: M.C. Dorst.

In het ophogingspakket van de woonheuvel zijn ook enkele complete stukken keramiek gevonden. Eén daarvan is een grote, ronde tuitveldfles van proto-steengoed dat nog wat kenmerken heeft van het blauwgrijs aardewerk (afb. 158). De draairingen zijn aan één zijde sterker aangezet.[295]

295 Een vergelijkbaar type is afkomstig van de verdronken stad Reimerswaal, collectie Van Beuningen in: Vreeken 1994, 50.

Afb. 158. Tuitveldfles uit de oudste bewoningsfase tussen circa 1200-1246. Deze is gereconstrueerd: de lichtgrijze scherven zijn moderne aanvullingen (foto's: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, tek. M.C. Dorst).

Een ander voorwerp was een bakpan van handgevormd kogelpot aardewerk. De bakpan heeft een vrij rechte rand met een dekselgeul (afb. 159). De verschraling bestaat uit relatief veel en relatief grof zand.

Afb. 159. Bakpan van kogelpotaardewerk uit de oudste bewoningsfase. Deze is gereconstrueerd: de licht-bruingrijze delen zijn aangevuld. De hele steel is een reconstructie, gebaseerd op bekende vergelijkbare exemplaren (foto's: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, tek. M.C. Dorst).

Ten slotte is er nog een onduidelijk keramisch object gevonden (afb. 160). Het is een soort hoedje van donkere, roodbruine keramiek met een holle, platte knop. Uitwendig is het oppervlak geheel verglaasd. Het is niet duidelijk of er sprake is van een breukvlak aan de onderzijde.

Afb. 160. Onbekend keramisch object uit één van de ophogings- en bewoningslagen vóór 1246.

Metaal

De metaalvondsten bestaan uit veel ijzeren nagels, sintels, meslemmeten, een loodtin hanger, delen van een geheng, beslagwerk, een mogelijke priem, een (mogelijk) schepblad en een onduidelijk ijzeren object met ring-en-angel (mogelijk paardentuig) (afb. 161).[296]

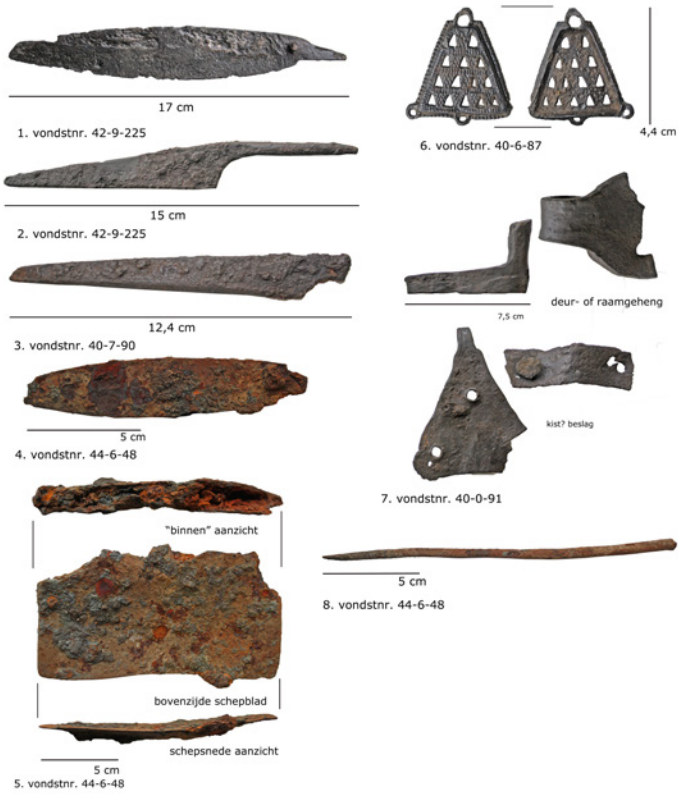

Afb. 161. Metalen voorwerpen uit ophogings- en bewoningslagen vóór 1246.

Er zijn twee ijzeren laurierblad-vormige meslemmeten gevonden (afb. 161, 1 en 4). Ze hebben bij de angelzijde een ijzeren pin door het blad. Mogelijk gaat het om klapmessen die gebruikt werden als scheermes.[297]

296 Vnr. 42-9-225: 6 ijzeren nagels (vierkante steel, platte kop), 1 sintel. Vnr. 40-0-91: onduidelijk ijzeren object met ring-en-angel op het eind (paardentuig?), 4,5x1 cm. Vnr. 49-9-9: 1 ijzeren nagel, 1 ijzeren strip met nagel. Vnr. 42-0-244: 1 ijzeren nagel. Vnr. 40-6-87: 1 zak ijzeren nagels en roest indet. Vnr. 40-0-98: 2 indet. ijzeren objecten (roest). Vnr. 40-0-102: 1 indet ijzeren object (roest). 40-7-90: 2 sintels. Vnr. 42-5-90 stukje koperdraad, 8,7 cm lang, 1 mm dik.

297 Een compleet exemplaar van een dergelijk mes is gevonden onder het Statenplein. Deze dateert ook uit de periode vóór 1300 (Dorst e.a. 2014, 121).

Daarnaast zijn twee lemmet-achtige voorwerpen gevonden waarvan de functie niet duidelijk is (afb. 161, 2 en 3). Beide zijn van ijzer en hebben de vorm van een schaarblad.
Ook werd een fragment van een ijzeren (turf?)schepblad gevonden (afb. 161, 5). Het blad heeft een breedte van 16 cm. Dergelijke schepbladen waren holle 'hoezen' die over een gekapt of gesneden houten schepblad werden geschoven: een soort ijzeren schoenen. De houten schep had zo een scherper en steviger schepvlak.[298]
Een ander mogelijk gereedschap is een aangepunte ijzeren staaf die als priem gebruikt kan zijn (afb. 161, 8). Verder zijn er resten van ijzeren (kist?) beslag gevonden, een zware ijzeren duim en deel van een raam- of deurgeheng (afb. 161, 7). Ten slotte is nog de helft van een lood-tinnen hanger gevonden (afb. 161, 6). Het is een opengewerkt type met een 'druiventros-patroon' aan de buitenzijde. Dergelijke holle hangertjes kunnen gebruikt zijn om religieuze amuletten in op te bergen of om geurstoffen of kruiden in te doen die zo om de nek gedragen konden worden.

Hout en textiel

In de ophogingslagen zijn verschillende voorwerpen van hout gevonden alsmede resten van textiel, touw en leer (afb. 162).[299]

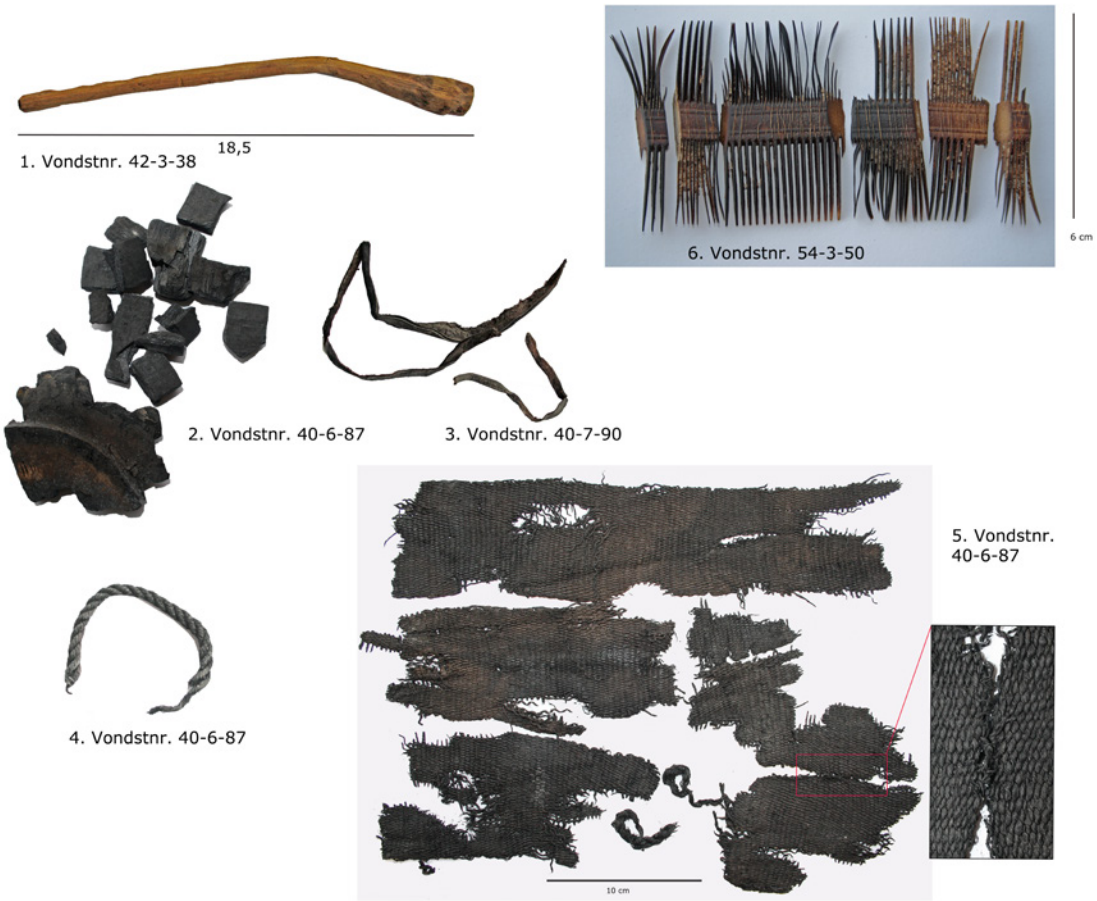

Afb. 162. Enkele houten voorwerpen en textielresten uit de ophogingslagen vóór 1246.

De houten voorwerpen bestaan onder meer uit een (deel van een) spinstok (afb. 162, 1). Deze is gemaakt van een zachte houtsoort en heeft een steeldiameter van 0,7 cm. Ook is er een grotendeels verbrande houten nap met een lage standvoet gevonden (afb. 162, 2). Daarnaast zijn enkele resten leer, een stukje (licht verbrand) touw van 15 cm lang en 0,7 cm dik en textiel opgegraven (afb. 162, 3, 4, 5). De textiele resten betreffen mogelijk een kledingstuk, aangezien sommige fragmenten aan elkaar zijn genaaid (afb. 162, 5 zie detail inzet). Hierbij was ook een stukje textielkoord aanwezig. De fragmenten hebben zowel lichtere

298 Aangezien 13e -eeuwse scheppen (vaak) een ronde schepsnede hadden, gaat het hier mogelijk om een turfsteekschep; een zogenoemde oplegger.
299 Hieronder ook een indet. fragment hout, codering 44-6-48.

als donkere delen, waarin echter geen patroon te herkennen is. Het is dan ook niet zeker of dit oorspronkelijke (geverfde) kleuren zijn of dat er sprake is van verkleuring in de bodem. Het weefsel is mogelijk vervaardigd van wol in een linnenbinding.[300] Ten slotte is er nog een deel van een houten kam gevonden (afb. 162, 6).[301] De kam heeft zowel een grove als een fijne tandenzijde en verschillende delen zijn (licht) verbrand. Het is opvallend dat het touw en meerdere houten voorwerpen sporen van brand vertonen. Mogelijk zijn de huizen die hier vóór de bouw van het klooster stonden door brand verwoest.

Dierlijke resten: etensresten en voorwerpen

In de ophogingslagen zijn verschillende dierenbotten gevonden. Hieronder zijn zowel resten aangetroffen van dieren die gegeten zijn als uit been vervaardigde gebruiksvoorwerpen. Daarnaast zijn afvalresten gevonden van de productie van benen voorwerpen (afb. 163).[302]

Afb. 163. Afvalrest dierlijk bot, productieresten van been en een kam uit de ophogingslagen vóór 1246.

Een opmerkelijke vondst is een fragment van een vinstekel van een grote steur (afb. 163, 1). Het gaat om afval van een vis die voor de consumptie is gevangen.
Daarnaast zijn er verschillende productieresten van been gevonden. Het gaat om dunne plaatjes (0,3-0,4 cm) die uit de lange pijpbeenderen van (vermoedelijk) rund zijn gesneden en waar vervolgens ronde schijfjes uit zijn gestanst. De schijfjes hadden diameters tussen 0,8 en 1,2 cm (afb. 163, 2, 3, 4). Waarvoor ze zijn gebruikt is niet bekend. Het kan gaan om knopen

300 Het weefsel lijkt te zijn geweven in 'tweeschacht' linnenbinding. Linnenbinding is altijd twee-schacht, aangezien deze alleen gemaakt kan worden door de schering om beurten naar boven en beneden te duwen/trekken. Omdat er geen zelfkant zichtbaar is is het moeilijk te bepalen welke richting de schering en de inslag zijn. Mogelijk is de schering de strakst gesponnen draad. Deze is van S-gesponnen garen gemaakt: de vezels zijn bij het spinnen rechtsom gedraaid. Beide systemen lijken van enkel gesponnen (ongetwijnde) draad te zijn. Het is op basis van alleen foto's moeilijk te zeggen om welk materiaal het gaat maar het lijkt op wol. Het kleine gedeelte naaiwerk lijkt te zijn gedaan met een van twee gesponnen draden getwijnd garen. Dit materiaal is moeilijk te bepalen. Met dank aan M. Neijman van https://www.facebook.com/historicaltextiles1/ en H. 't Jong en A. Keur. De determinatie vond plaats op basis van de foto van de textiele resten.

301 Bij dit voorwerp moet worden opgemerkt dat dit vondstnummer niet op de vondstenlijst voorkomt. Ook op de vlaktekening is het niet aangegeven. Op basis van de sporen op de vlaktekening is duidelijk dat dit niveau in de oudere, pre-klooster ophogingslagen lag. Aangenomen wordt dat het een vlakvondst was.

302 Naast de in de tekst beschreven vondsten is er ook nog een teenkoot van een rund of paard gevonden (48-5-126).

of ronde decoratie-inlegstukken, maar ook paternosterkralen (kralen voor een gebedssnoer) worden wel met dergelijk afval geassocieerd. Hierbij moet worden opgemerkt dat het dan in dit geval om schijfjes gaat en geen ronde kralen.
Ook is er een complete kam van ivoor of gewei gevonden (afb. 163, 5).[303] De kam is licht gebogen en heeft een grove en een fijne tandenzijde.[304]
Het is niet met zekerheid te zeggen of de productieresten van beenbewerking geassocieerd kunnen worden met één van de twee waargenomen woonerven, maar het is niet onwaarschijnlijk dat er een beenbewerker aanwezig was.

Natuursteen

In put 40 en 43 zijn verschillende fragmenten van daktegels van grijs-, rood- en witbakkend aardewerk gevonden (afb. 164, 1). Het gaat om zowel platte als licht gebogen tegels. Sommige zijn voorzien van spatten vuil loodglazuur. Eén had een nagelgat en een ander een bevestigingsnokje.[305] De tegels hebben een dikte van 1,6–1,7 cm. Het is niet duidelijk of de daktegels aan één van de houten huizen toebehoorden, of dat ze in het aangevoerde ophogingspakket van elders komen. Ook bestaat de mogelijkheid dat ze gebruikt zijn in het dak van de eerste kloosterkerk: verstoring van oudere lagen tijdens de afbraak is mogelijk. Daarnaast is er een brok tufsteen gevonden (afb. 164, 2). Aan één van de korte zijdes is een slijtagespoor aanwezig, of mogelijk van een doorboring. Het gaat om een hergebruikt (bouw) blok. Ten slotte is er nog een donkergrijs steenfragment gevonden met één gladde zijde.[306]

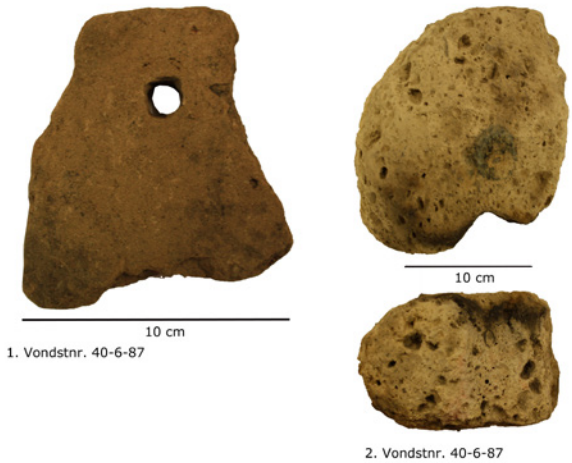

Afb. 164. Enkele bouwmaterialen van keramiek en natuursteen uit de ophogingslagen vóór 1246.

Glas

Uit deze bewoningsfase zijn meerdere fragmenten glas aangetroffen (afb. 165, 1, 2). Het eerste is een dun plaatje (geheel verkleurd en geoxideerd) glas met aan beide kanten een gladde, gesneden zijde. Het glasplaatje vertoont een lichte bolling. Het is onbekend waar dit fragment deel van uit heeft gemaakt.[307]

303 De kam is van ivoor of gewei. Het verschil in structuur is met het blote oog echter moeilijk te bepalen en zou verder (microscopisch) onderzocht moeten worden.
304 Bij dit voorwerp moet worden opgemerkt dat dit vondstnummer niet op de vondstenlijst voorkomt. Ook op de vlaktekening is het niet aangegeven. Op basis van de sporen op de vlaktekening is duidelijk dat dit niveau in de oudere, pre-klooster ophogingslagen lag. Er wordt aangenomen dat het een vlakvondst was.
305 Vondstnr. 44-0-61, plat daktegelfragment roodbakkend aardewerk met nokje, 1,6 cm dik. Vondstnr. 45-9-140, daktegel? Lichtgebogen, witbakkend aardewerk, 9,2x5,5x1,5 cm dik.
306 Vondstnr. 44-0-56, 7,5x3,8x0,4 cm.
307 Het is mogelijk dat het een fragment is van een glas-in-loodraam van de oudste kloosterkerk, dat door bodemprocessen in een oudere laag terecht is gekomen.

Het tweede glasvoorwerp is een kwart van een strijkglas. Dit werd ook wel een sliksteen genoemd, naar het Noorse woord '*slikji*' wat (glad) strijken betekent.[308] Dergelijke halfronde en massieve glazen bollen werden gebruikt om kleding glad te strijken en ze met was waterdicht te maken. Door de wrijving werd de (bijen)was zacht waardoor deze in de textiel trok.

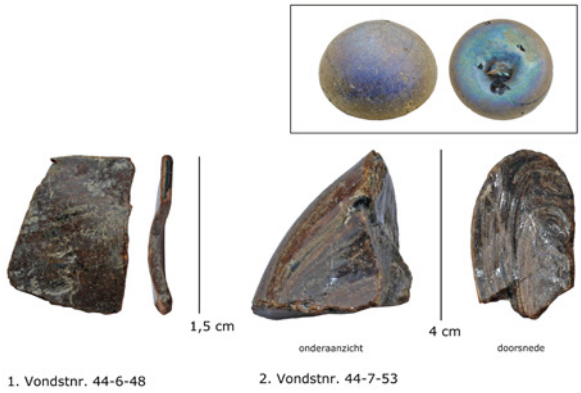

Afb. 165. Links het glazen plaatje en rechts een kwart van een strijkglas uit de ophogingslagen vóór 1246. Als inzet is een compleet strijkglas te zien, dat is opgegraven op de vindplaats Statenplein (Dorst e.a. 2014a).

6.4.2 Vondstmateriaal uit de kloosterperiode

Uit de kloosterfase zijn relatief weinig vondsten aangetroffen. Dit komt met name doordat slechts enkele gesloten afvalcomplexen zijn gevonden en er weinig sprake is van verloren en weggegooid afval dat in de bodem terecht is gekomen. Veel vondsten uit de kloosterperiode betreffen dan ook fragmenten bouwpuin, afkomstig van de verschillende bouw- en sloopfases. De meeste gebruiksvoorwerpen komen uit een beerput en enkele water-/afvalputten en (in mindere mate) uit de verschillende ophogings- en slooplagen (locaties zie afb. 27 en 34).

Water-/tonput (put 50, laag 6, vondstnr. 47)

Dit was waarschijnlijk een waterput die in de laatste gebruiksfase als afvalput heeft gediend. De put kan uit de eerste of tweede kloosterfase dateren maar het is niet met zekerheid te zeggen waar deze zich binnen de toenmalige bebouwing bevond. Vermoedelijk dateert de put uit de tweede kloosterfase en lag deze direct ten westen naast het hoofdgebouw. In de put is keramiek en leer gevonden.

In de put zijn ten minste 25 stuks vaatwerk aangetroffen, waaronder de bakseltypes roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, bijna-steengoed en steengoed 1 (tabel 15). De keramiek is op baksel en vorm te dateren rond het begin van de 14e eeuw. Het betreft voornamelijk kannen en één bakpan, wat mogelijk kan wijzen op de aanwezigheid van de keuken en refter in de nabijheid.

Voorwerp	Classificatie code	Aantal (#)
bakpan	r-bak-11	1
kan	r-kan-	1
indet.	g-	5
kan	s4-kan-	4
kan	s1-kan-	12
kan	s1-kan-26	1
kan	s1-kan-14	1
		25

Tabel 15. Aantallen keramische vormen en baksels in water-/tonput 50-6-47.

308 Op Marken zijn tot vrij recent nog strijkglazen gebruikt die 'likstenen' werden genoemd. Ze werden gebruikt om kappen en mutsen van kostuums te polijsten. Naar deze bezigheid komt waarschijnlijk de uitdrukking "er gelikt uitzien". Info: M. van Oeveren, collectiebeheerder archeologie Dordrechts Museum.

Het aanwezige leer betreft de resten van een schoen (afb. 166). Het is een halfhoog type schoen met rolknopen op de schacht.

Afb. 166. Fragmenten van een schoen uit water-/tonput 50-6-47. Tekening: uit Goubitz 2001, pag. 162, schoentype 35.

Waterput (put 50, vlak 5: vondstnr. 40 jongste vullaag, 45 oudste vullaag)

Dit was een waterput aan de zuidzijde van het kloosterterrein, langs de gevel van de kloosterkerk uit de derde fase (vondstnr. 45, locatie zie afb. 34). In de laatste gebruiksfase is deze gebruikt als afval-/beerput (vondstnr. 40). Het is onduidelijk wie de gebruikers van deze put waren. Het kan zijn dat dit deel van het terrein (ook) in gebruik was door het Heilig Sacramentsgasthuis.

In de put zijn een houten beker met een platte standvoet, een houten kam en de resten van een halfhoge leren schoen gevonden (afb. 167).[309] Deze dateren waarschijnlijk uit de 15e eeuw.

Afb. 167. Houten beker, kam en resten van een leren schoen uit put 50-5-40.

309 De beker is gemaakt van een zachte houtsoort, mogelijk een fruitboomsoort. De beker is 8,5 cm hoog, de diameter van de standvoet is eveneens 8,5 cm. Van de kam is niet zeker dat deze uit dezelfde opgravingsput (50) afkomstig is. Op de kam staat namelijk '50-5-10', maar vondstnr. 10 bestaat niet. Vermoedelijk is een deel van het cijfer 4 onleesbaar geworden waardoor het leest als een 1.

Waterput (put 42, vlak 4, vondstnr. 47, locatie zie afb. 34)

In de waterput was een fragment aanwezig van een bord van witbakkend aardewerk met een sgrafitto-versiering en witte slib. Het gaat om een stuk vaatwerk dat is gemaakt in het Noord-Franse pottenbakkerscentrum Beauvais en dat gedateerd kan worden tussen 1525 en 1575. Het is niet zeker of deze waterput wel uit de kloosterfase dateert. Hij kan ook behoren tot één van de huizen die hier ná 1578 werden gebouwd.

Beerkelder (put 56, vlak 1, vondstnr. 2, locatie zie afb. 34)

In deze beerkelder zijn de meeste voorwerpen uit de kloosterperiode gevonden, waarbij het merendeel bestaat uit keramiek. Het gaat in totaal om 110 stuks vaatwerk waaronder de baksels roodbakkend aardewerk, (Maaslands?) witbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, bijna-steengoed, witbakkend aardewerk en steengoed met en zonder oppervlakte-behandeling (tabel 16).

Voorwerp	Classificatiecodes	Functie	Aantal (#)
kom	g-kom-12, g-kom-, wm-kom-10, r-kom-59, r-kom-5, r-kom-17, r-kom-40, r-kom-	keuken, eten en drinken	14
pot	g-pot-6	keuken, eten en drinken	1
kan (schenk- en drinkkan)	s4-kan-, s1-kan-1, s1-kan-3, s1-kan-, s2-kan-L, s2-kan-M, s2-kan-S, g-kan-1, g-kan-, db-kan-	keuken, eten en drinken	20
statief	g-stt-1	keuken, eten en drinken	1
drinkschaaltje	s1-dri-	keuken, eten en drinken	1
trechterbeker	s1-tre-	keuken, eten en drinken	1
grape	r-gra-3, r-gra-6, r-gra-73, r-gra-104, r-gra-b, r-gra-,	keuken, eten en drinken	37
bakpan	r-bak-2, r-bak-	keuken, eten en drinken	10
vetvanger	r-vet-1, r-vet-	keuken, eten en drinken	3
deksel	r-dek-1	keuken, eten en drinken	1
bord	r-bor-	keuken, eten en drinken	1
gatenpot	r-gat-1	keuken, eten en drinken	1
vuurklok	r-vst-	verlichting en verwarming	1
olielamp	r-oli-7	verlichting en verwarming	1
spaarpot	r-spa-	sparen	3
pispot	r-pis-1, r-pis-	sanitair	14
			110

Tabel 16. Aantallen keramische baksels-vormen in kloosterbeerput 56-1-2.

Hieronder bevindt zich ook een aantal (archeologisch) complete stukken keramiek. Van grijsbakkend aardewerk zijn een kom/bord, een grote voorraadpot met omgeslagen schulprand en fragmenten van een driepoot (statief) gevonden (afb. 168). Deze laatste zal zijn gebruikt om pannen boven het vuur te kunnen opstellen.

Afb. 168. Enkele (completere) stukken van grijsbakkend aardewerk. Boven: een bord (g-kom-12), onder: een voorraadpot (g-pot-6) en rechts: de fragmenten van een driepoot (g-stt-1). Foto's: J.M. Snoep, Dordrechts Museum. Tekening: uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Van roodbakkend aardewerk zijn een kom, een vetvanger, een (fragment van een) olielamp en een gatenpot gevonden (afb. 169). De vetvanger is voorzien van een steel, vier ophangogen, dellen op de rand bij de steelzijde en een schenklip. Inwendig is de vetvanger voorzien van dik loodglazuur. De olielamp heeft een hoog handvat met ophangoog. Helaas ontbreekt de bak. Daarnaast werd ook een gatenpot gevonden. Gatenpotten werden waarschijnlijk als komfoor/vuurpot gebruikt om een ruimte of stoof te verwarmen.

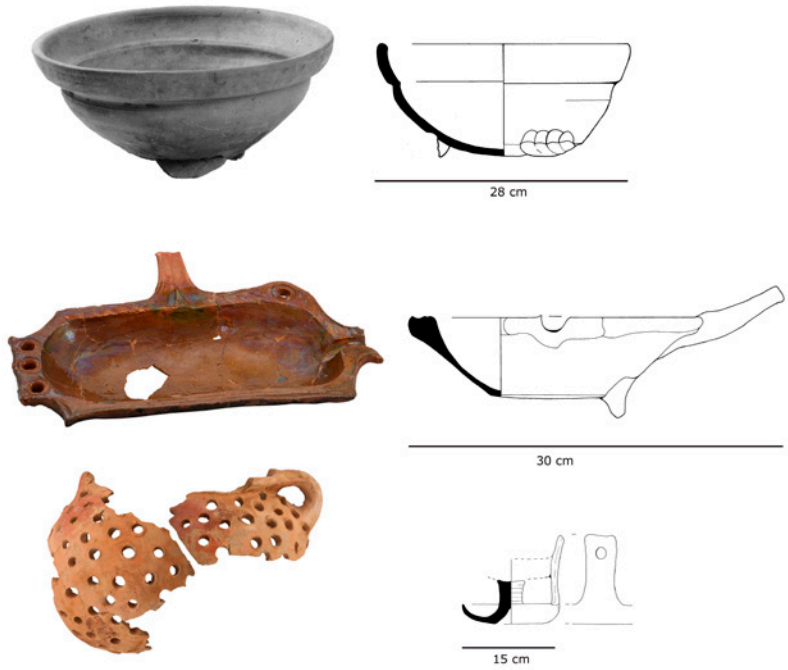

Afb. 169. Enkele stukken roodbakkend aardewerk. Boven: een kom (r-kom-17), midden: een vetvanger (r-vet-1), onder: een gatenpot (foto) met daaraast een tekening van een olielamp (r-oli-7). Foto's: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, tek.: M.C. Dorst (boven) en uit SiS, Bartels 1999 (midden en onder).

Een opmerkelijk stuk is een kom van (Maaslands?) witbakkend aardewerk (afb. 170). Deze staat op drie lage standvinnen en is inwendig grotendeels voorzien van een dunne laag loodglazuur. Wat de herkomst van dit baksel is is niet met zekerheid te zeggen.

Afb. 170. Kom van witbakkend aardewerk uit beerput 56-1-2 (foto: J.M. Snoep, Dordrechts Museum).

Het keramiekcomplex is te dateren tussen 1400 en 1425. Het bestaat voornamelijk uit tafel- en keukengerei, maar bevat ook pispotten, een vuurklok, een olielampje en drie spaarpotten. Het gaat om eenvoudig gebruiksaardewerk, luxe-keramiek is niet aanwezig. Een bijna-steengoed kan in dit vondstcomplex dateert uit de tweede helft van de 13 eeuw en is dus mogelijk al lange tijd in gebruik. Het zou afkomstig kunnen zijn uit de oudere kloosterinventaris.
De beerput is dus gebruikt voor het afval van de kloosterlingen gedurende de derde kloosterfase. In de aangrenzende panden zullen de keuken, refter en mogelijk ook de slaapzalen aanwezig zijn geweest.

Naast keramiek zijn er ook twee metalen voorwerpen in de beerput gevonden (afb. 171).

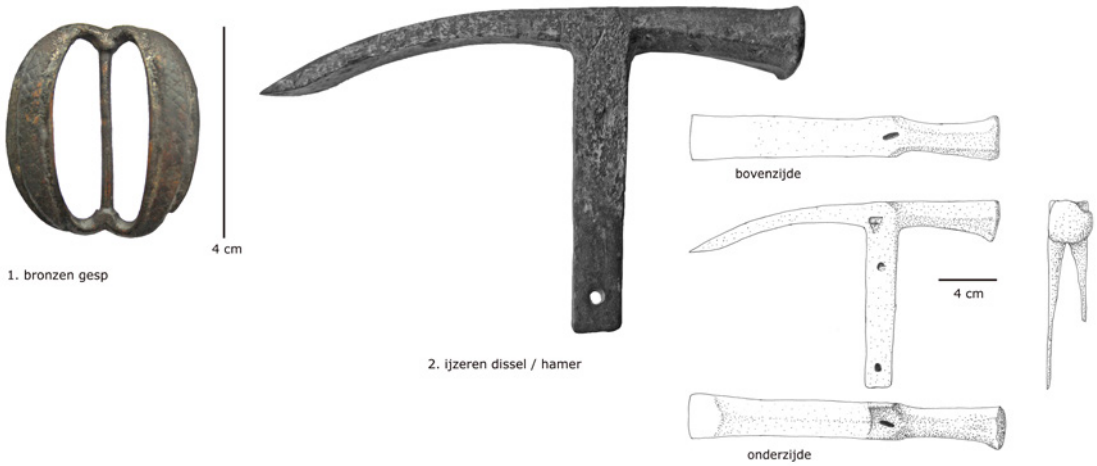

Afb. 171. Metalen voorwerpen uit beerput 56-1-2 van het klooster (foto's en tek. M.C. Dorst).

Eén van de voorwerpen is een dubbele-niervormige bronzen gesp met een versiering van gekruiste lijnen (afb. 171, 1). Het andere is een ijzeren dissel met hamerkop. Enkele houtresten van de steel zijn nog aanwezig (afb. 171, 2). Op de zijkant van de kop-steelaanzet is een makersmerk aanwezig: een wapenschild met kruis.

In de beerput zijn ook enkele voorwerpen van hout gevonden. Ze zijn echter slecht bewaard gebleven. Het gaat onder andere om een sterk vergaan fragment van een trip, een deel van een nap of bord met een ronde, platte voet en een bodem van een gedraaide kom of nap met een standvoet.[310] Deze laatste was inwendig afgesmeerd met een zwarte substantie (teer?).

310 Tripfragment 14,2x6x3 cm. De kom/nap had een standvoet van 13,5 cm en een dikte van 1,8 cm.

Twee iets beter bewaard gebleven vondsten zijn een houten, met leer beklede deksel of bodem en een houten hamerkop (afb. 172).[311]

Afb. 172. Boven: de houten, met leer beklede deksel of bodem. Onder: een houten hamerkop uit kloosterbeerput 56-1-2.

Ten slotte is er nog fragment bouwmateriaal in de beerput gevonden. Het gaat om een schublei, afkomstig van een dak met een Rijnse dekking (afb. 173).

Afb. 173. Schublei uit de vulling van kloosterbeerput 56-1-2.

Vondsten uit ophogingslagen

Een voorwerp waarvan de herkomst niet meer achterhaald kon worden betreft een fragment van een gietmal van pijpaarde (afb. 174). In de mal kon een driedimensionale voorstelling (in gips) worden gegoten. Het gaat om een voorstelling van een heilige vrouw die op een zogenoemde heen-en-weer-bank bij de haard zit. De haardplaats achter haar rug is herkenbaar aan de schouwwangen, de haal en een vuurbok. Voor haar staat een tafel met daarop een boek en een vaas met een bloem. Dit is waarschijnlijk een lelie, die staat voor puurheid en maagdelijkheid. Ook is er een tekstrol aanwezig met een helaas onduidelijke tekst. Het bovenste deel van de tekstrol zou mogelijk zelfs een pseudotekst kunnen zijn. Mede doordat het fragment niet compleet is, blijft het onduidelijk wie hier is afgebeeld. Op voorstellingen van de Vlaamse schilder Robert Campin uit het begin van de 15e eeuw zijn meerdere heilige vrouwen in dezelfde setting afgebeeld (afb. 174, onder).[312]

311 Op de hamerkop/zakje staat het nr. 65-1-2, wat zou wijzen op een vondst uit put 65 tijdens het onderzoek in de Wijnstraat. Vermoedelijk gaat het hier om een verschrijving en zou dit 56-1-2 moeten zijn.

312 Met dank aan dhr. J. Nipius voor de verwijzingen naar de voorstellingen van Robert Campin.

Wanneer de voorstelling is afgebeeld met een engel, dan gaat het om een afbeelding van de Aankondiging aan Maria. Qua positie van de persoon lijkt de voorstelling meer op het schilderij van de heilige Barbara van Robert Campin uit 1438. Uit dezelfde periode (vanaf 1434) weten we dat er ook een broederschap voor de heilige Barbara aan de kerk verbonden was.[313] Het blijft dus niet met zekerheid te zeggen wie er afgebeeld is. Wel kan gesteld worden dat er in het klooster blijkbaar (votief)voorstellingen werden gemaakt voor (vermoedelijk) bezoekende gelovigen. De mal dateert waarschijnlijk ook uit de eerste helft van de 15e eeuw.

Afb. 174. Boven: het fragment van de pijpaarden gietmal (links) met daarnaast een modern afgietsel (foto's: J.M. Snoep, Dordrechts Museum). Onder: Twee schilderijen van Robert Campin uit het begin van de 15e eeuw, waarop zowel Maria (links) als de heilige Barbara (rechts) in vrijwel dezelfde compositie zijn afgebeeld.

Keramiek

Een bijzondere keramiekvondst is een bakje van roodbakkend, (laat) hoogversierd aardewerk dat op basis van de stijlkenmerken in de kloosterperiode gedateerd kan worden. Dergelijke bakjes worden geïnterpreteerd als 'zwavelstokbakjes'. De echte functie is onbekend, maar op basis van de vormgelijkenis met de (grotere) kaarsentrekbakken, worden ze geassocieerd met de productie van zwavelstokjes. Vermoedelijk werd in dergelijke bakken dus een hete, brandbare vloeistof gedaan zoals vet, olie, was of zwavelhoudende stof, waarna er stokjes en/of lonten voor olielampen of kleine kaarsjes in werden gedoopt. Oorspronkelijk hadden dergelijke bakjes ook een deksel. Dit zwavelstokbakje is versierd met een florale applique, gekerfde geometrische golf-, lijn- en stippatronen en witte slib (afb. 175). Dit is een navolging van of late uitvoering van het luxe 12e-13e –eeuwse Vlaams hoogversierde aardewerk en kan gedateerd worden in de periode 1350-1450.[314]

313 Herwaarden, De Boer, van Kan & G. Verhoeven, 1996, 326, verwijzend naar: RAD inventarisnr. 14, 120, nr. 1437 (9 december 1434).

314 Vondstnr. 42-4-46. Met dank aan Sebastiaan Ostkamp, mondelinge mededeling en Ostkamp 1998. Vergelijkbare exemplaren zijn ook afgebeeld in en bekend uit: Hurst, Neil en Van Beuningen 1986, 140 en de opgraving Spoortunnel in Rotterdam; Museum Rotterdam, inventarisnr. 11516-494. Deze worden gedateerd tussen 1475-1525, maar ook latere dateringen tussen 1500-1650 komen voor.

Afb. 175. Zwavelstokbakje van hoogversierd, roodbakkend aardewerk dat gedateerd kan worden tussen 1350-1450. De lichtere delen zijn moderne aanvullingen (foto's: J.M. Snoep, Dordrechts Museum).

Metaal

De metaalvondsten bestaan, naast veel ijzeren nagels, uit verschillende voorwerpen (afb. 176).

Afb. 176. Metalen voorwerpen uit ophogings- en bewoningslagen van de verschillende kloosterfases tussen circa 1248 en 1572 (Foto's en tek. M.C. Dorst).

Ter hoogte van de putten 46, 48 en 49 is in grond van het oudste ophogingspakket een loden, pauselijke zegel (bulla) gevonden (afb. 176, 1).[315] Deze bulla dateert uit de tijd van het pontificaat van Paus Alexander IV, tussen 1254 tot 1261. Alexander IV was een beschermer van bedelorden, zoals die van de Minderbroeders. Op de voorzijde staan de portretten van Paulus en Petrus met de tekst *SPASPE*, wat staat voor *Sanctus Paulus Apostolus Sanctus Petrus Episcopus*. Op de keerzijde staat *Alexander PP IIII*, dat te lezen is als *Alexander Papa Patria IIII,* Alexander, priester van het vaderland. Het zegel dateert uit de oudste (oprichtings-)periode van het klooster. Dergelijke zegels waren onder andere bevestigd aan pauselijke boodschappen uit het Vaticaan, maar zaten ook onder aflaten. In welke hoedanigheid deze bulla in Dordrecht terecht is gekomen is onduidelijk.[316]

Het tweede voorwerp is (waarschijnlijk) een pincet van brons of koper met een stompe punt (afb. 176, 2).[317] In put 41 bevonden zich op deze diepte ook enkele puinkuilen met o.a. dakleien en zijn verschillende zwarte brandlagen gevonden. Vermoedelijk gaat het dan ook om een voorwerp dat is verloren na één van de twee (historisch bekende) branden die het klooster hebben getroffen, namelijk die in 1338 en 1457. In dezelfde bodemlagen zijn ook een versierde bronzen riemtong en een koperen beslagje gevonden (afb. 176, 3).

In de vermoedelijke afbraaklaag van de kloosterkerk uit de tweede fase is een fragment gevonden van een bronzen plaat met daarop een voorstelling van een (deel van een) gebouw met gotisch raam. (afb. 176, 4). De dikte is 0,4 cm. In sommige lijnen van de voorstelling zijn resten lood aanwezig die er dik op/in liggen. Waarschijnlijk wijzen deze niet op een gebruik als gietmal, maar zijn het resten die door een andere oorzaak (tijdens een brand?) hierop terecht zijn gekomen. De functie is onduidelijk, mogelijk gaat het om nis- of altaarbekleding.
In het grondpakket boven het straatje achter de kerk uit de derde fase is een ijzeren sleutel met niervormige greep gevonden (afb. 176, 5). Deze dateert waarschijnlijk uit de 15e eeuw.

Ook zijn er metalen voorwerpen in de ophogingslagen gevonden die waarschijnlijk niets met het klooster en haar bewoners te maken hebben. Het gaat om voorwerpen uit de afval- en ophogingslagen die zijn gebruikt om het laaggelegen terrein achter de Voorstraat op te hogen en te egaliseren. In een ophogingspakket uit de oudste kloosterfase (ca. 1246) is een ijzeren pijlpunt van 8,7 cm gevonden (afb. 176, 6). Onderin het oudste ophogingspakket dat is opgeworpen ná circa 1300 (tweede kloosterfase) is een driehoekige, ijzeren klauw gevonden. Dergelijke voorwerpen werden onder schoenen of trippen bevestigd om uitglijden op bevroren wegen en ijs te voorkomen (afb. 176, 6).[318]
Verder zijn er nog een (slecht bewaard gebleven) ijzeren bootshaak, een meslemmet (afb. 176, 8), een mogelijk bronzen (scheer- of chirurgisch?) meslemmet (afb. 176, 9.), een messing boekbeslagje en een halve ijzeren knijpschaar (afb. 176, 10.) gevonden.[319]

315 De bulla is ná de opgravingen van de ROB gevonden en in bezit van dhr. M. Bairaktaris. Het is niet bekend of het een in-situ vondst betreft of dat het zegel in, door de kraan verplaatste grond lag. Met dank aan dhr. Bairaktaris voor de informatie over de vondstgegevens en de mogelijkheid om de bulla te bekijken en fotograferen.

316 In Engeland zijn ze, in de periode ná 1316-1334 ook in grafcontexten gevonden. Er is gesuggereerd dat dit een amulet was tegen een plotselinge dood. De begraven personen behoorden tot de hogere sociale klasse en zijn mogelijk begraven met hun, niet bewaard gebleven, aflaat. In: Gilchrist & Sloane 2005, 94-96. Hierbij wordt opgemerkt dat zij dit gebruik alleen kennen uit Engeland en Wales.

317 De pincet is gevonden op een diepte rond 0 m NAP.

318 Uit dezelfde context is ook een ijzeren nagel met ophanghaak van 9x29,3 cm gevonden.

319 Bootshaak nr. 48-4-115: geen afbeelding beschikbaar. Hoogte 18,5 cm, steeldiameter 4,2 cm. Boekbeslagje nr. 50-2-3, geen afbeelding. Brons/ijzer? Scheer-/chirurgisch? mes = 12x1,5x 2mm, taps toelopend snijblad.

Hout, schelp en textiel

In de ophogingspakketten zijn enkele houten vondsten gedaan, waarvan een aantal (licht) verbrand bleken. Dit is mogelijk te wijten aan één van de stadsbranden in 1338 en 1457.[320] Twee vermeldenswaardige vondsten zijn een deel van een slot(bekisting) en enkele resten van een grote houten lekschaal.[321] De slotbekisting was (waarschijnlijk) rechthoekig van vorm en kan op een kist of deur hebben gezeten. In de uitgeholde achterzijde zaten nog enkele resten van het ijzeren slot. Aan de boven- en onderzijde zijn nagelgaten voor de bevestiging aanwezig en in de zijkant zitten twee gaten voor vermoedelijk de sleutel(s?) (afb. 177). Het houtwerk is licht verbrand, mogelijk als gevolg van de stadsbrand van 1457.

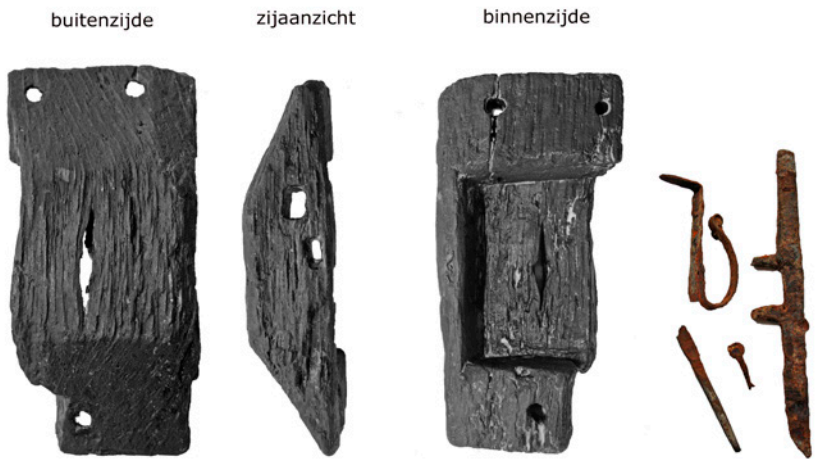

Afb. 177. Resten van een ijzeren slot (rechts) en de licht verbrande, houten behuizing (links), vermoedelijk uit de derde kloosterfase (stadsbrand 1457) (Foto's: M.C. Dorst).

In één van de ophogingslagen binnen de pandhof uit de derde kloosterfase is een halve, platte zijde van een grote mantelschelp (*Pecten maximus*) gevonden (afb. 178). Deze is vermoedelijk als souvenir van een pelgrimstocht (naar Santiago de Compostella) naar Dordrecht gekomen. De schelp kan als grafgift zijn meegegeven (en dus uit de eerste of tweede kloosterfase dateren) en bij een latere verstoring in het ophogingspakket zijn geraakt. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat in deze schelp geen gaten aanwezig zijn voor het dragen als amulet of pelgrimsteken.[322] Daarnaast gaat het hier niet om een bolle schelpzijde, waarvan er twee (met gaten) op begraven individuen zijn gevonden.

Afb. 178. Halve St. Jacobsschelp uit een ophogingslaag binnen de pandhof van de derde kloosterfase, maar mogelijk daterend uit de eerdere kloosterfases (Foto's: M.C. Dorst).

320 Nr. 49-3-9: verbrand houten plaatje met gat.

321 Van de houten lekschaal is te weinig bewaard om meer over te zeggen. De vondsten komen uit een ophogingspakket ten zuidwesten van de kerk uit de derde fase. Ze zijn gevonden tijdens de aanleg van vlak zes in put 50, op een diepte tussen circa 0,41 en 1,56 m – NAP.

322 Een mogelijke referentie is de vondst van een halve St. Jacobsschelp in de mond van een 14e -eeuwse jongeman die voor het hoogaltaar is begraven in het Cluniacenzer klooster van St. Ethernan (St. Adriaan) op het Schotse Isle of May. De schelp is ná intreding van de rigor mortis toegevoegd, nadat de mond was opengewrikt met een eveneens toegevoegd schapenbot. Gilchrist and Sloane 2005, 79, fig. 40. Op basis van de foto gaat het ook hier mogelijk om een platte zijde van de schelp.

Ter hoogte van de collectieve graven aan de zuidwestzijde van de kerk uit de derde kloosterfase is in het ophogingspakket een stuk textiel gevonden (afb. 179). Het is niet duidelijk wat dit stuk textiel geweest is of waar het van gemaakt is. Mogelijk is het te relateren aan de aanwezigheid van de collectieve graven op deze locatie.[323]

Afb. 179. Stuk textiel uit het ophogingspakket, mogelijk gerelateerd aan de collectieve graven langs de zuidwestzijde van de kerk uit de derde kloosterfase.

Bouwmaterialen

De meeste vondsten uit de ophogingspakketten betreffen resten van bouwmaterialen. Gedurende het bestaan van het klooster is het meerdere keren gesloopt en herbouwd/verbouwd. Veel bouwmaterialen uit de oudere fases zullen zijn hergebruikt waardoor vaak niet met zekerheid te zeggen is uit welke fase deze dateren. In een aantal gevallen is er bouwmateriaal verzameld uit slooplagen waarvan zeker is uit welke fase ze dateren. Waar dit het geval is is de kloosterfase vermeld. Het gaat hier om bouwmateralen van keramiek, natuursteen en glas.

Keramisch bouwmateriaal: bakstenen, daktegels en plavuizen

Opmerkelijk is een driehoekig type baksteen met een lengte van circa 23-25 cm en een dikte van 7 cm. De bakstenen zijn roze-geel en worden gekenmerkt door een poreus, open baksel. Eén van deze bakstenen had op één van de punten een sierprofilering, die in gestapelde vorm een halfrond zuiltje/ribbel vormde (afb. 180, 1 en 2). Het is onduidelijk hoe en waar dergelijke stenen in één van de kloostergebouwen verwerkt zijn geweest en uit welke kloosterfase ze dateren.[324]

323 Dit stuk textiel is niet onderzocht. Het zou losgeweekt moeten worden om nader te onderzoeken.

324 Baksteen 40-4-74 is gevonden in een tonput met hetzelfde nummer. Het gaat waarschijnlijk om sloopmateriaal uit de derde kloosterfase.

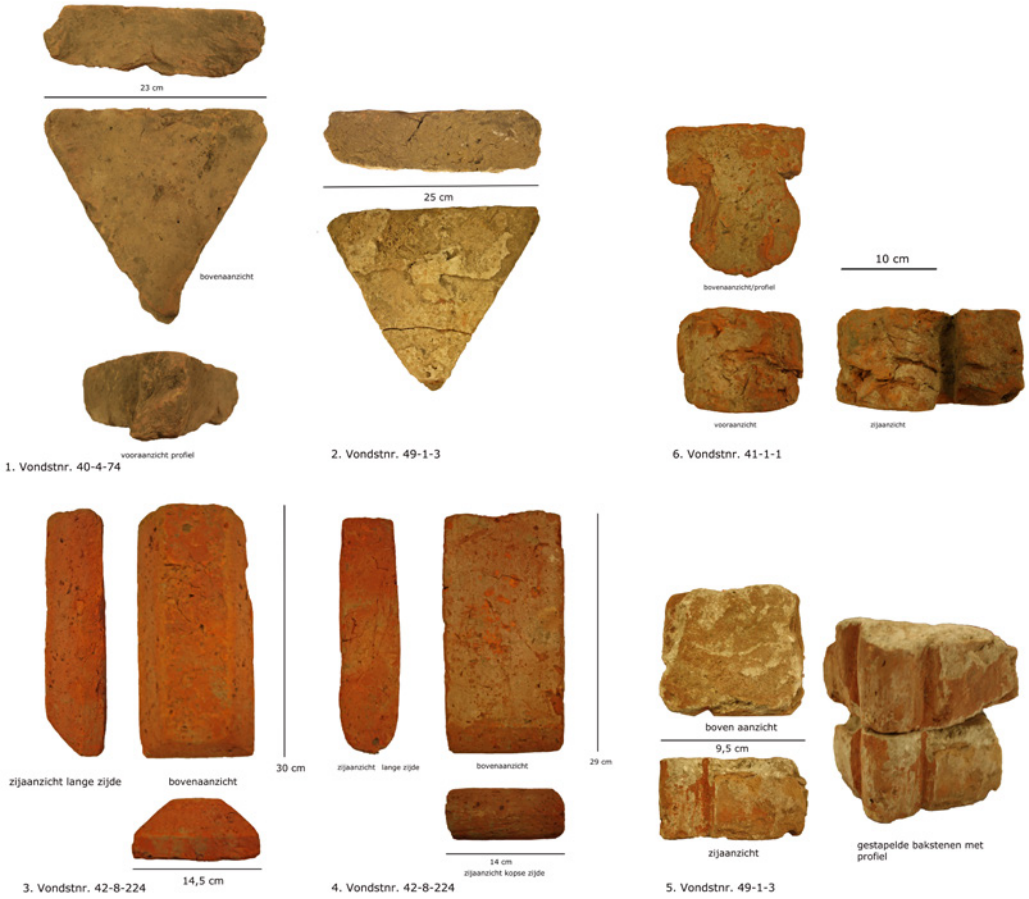

Afb. 180. Enkele speciale bakstenen uit de verschillende kloosterbebouwingen (Foto's M.C. Dorst).

Ook zijn er oranje bakstenen van het formaat kloostermop gevonden: 30/29x14/14,5x7,5 cm. Dit zijn bakstenen van de bebouwing uit de oudste kloosterfase, tussen circa 1248 en 1300. Hiervan zijn ook sierstenen gevonden. Sommige hebben schuine lange zijden en één schuine kopse zijde en andere hebben een bijgewerkte/afgeronde kopse zijde (afb. 180, 3 en 4).

In de puinlagen in het kapittelhuis uit de derde kloosterfase zijn bakstenen met een sierprofiel (en mogelijke rode verf) gevonden. Het kan gaan om een baksteenomlijsting rond een raam of doorgang. Gestapeld vormen de profileringen een zuil/ribbel (afb. 180, 5.). Een andere baksteen met (rib)profiel is gevonden in put 41 (afb. 180, 6). Het is niet duidelijk uit welke kloosterfase deze afkomstig is.

Er zijn verschillende daktegels gevonden. De daktegels die toegeschreven kunnen worden aan de oudste kloosterfase zijn tegels van roodbakkend aardewerk. De puinlaag in de putten langs de Voorstraat, waaronder put 44, is te relateren aan de oudste kloosterkerk. Het gaat om platte tegels van onbekende lengte, een breedte van circa 15 cm en een dikte rond de 1,5 cm. In sommige tegels is aan één van de kopse zijden een spijkergat aanwezig, maar meer tegels zijn aan de binnenzijde voorzien van een (ophang)nokje (afb. 181, 2). Sommige tegels hebben spatten vuil loodglazuur. Ook zijn er resten van vermoedelijke noktegels gevonden. Het gaat om (licht) gebogen tegels die de nok van het pannendak afdekten. Ze zijn gemaakt van grijs-/roodbakkend aardewerk, zijn 1,8 cm dik en (grotendeels) voorzien van vuil loodglazuur (afb. 181, 1).

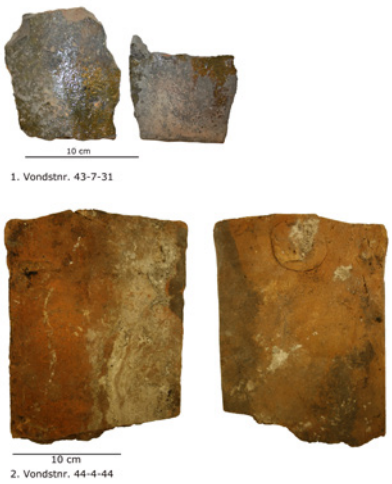

Afb. 181. Enkele voorbeelden van daktegels van keramiek uit de oudste kloosterfase, circa 1246-1300. Boven enkele noktegelfragmenten en onder de bovenzijde (links) en onderzijde (rechts) van een platte daktegel.

Uit de oudste klooster(kerk)fase zijn enkele fragmenten van grotere plavuizen van roodbakkend en grijs-(/wit)bakkend aardewerk gevonden. De grootste vloertegels hebben een dikte van 5,5 cm en sommige zijn voorzien van (spatten) vuil loodglazuur. Ook kleinere, (grijswitte) plavuizen van 12 cm en een dikte van 2-2,2 cm, met vuilgeel en vuilgroen loodglazuur zijn aangetroffen. De aanwezigheid van een klein, gesneden, roodbakkend plavuisje in een grondlaag bij het uitgebroken hoogaltaar uit de oudste kloosterkerk, doet vermoeden dat hier ook (al) sprake was van een mozaïekvloer.[325]

Uit de derde kloosterfase zijn verschillende plavuis(fragmenten) gevonden. De meest opvallende zijn de kleine roodbakkende geglazuurde plavuisjes, al dan niet met slibinlegdecoraties, uit de eerder besproken mozaïekvloeren. Deze zijn voornamelijk afkomstig uit het schip en koor van de kerk. Bij het in gebruik nemen van dit deel van de kerk als begraaflocatie is de oudste mozaïekvloer op veel plaatsen sterk verstoord, waarbij veel van deze mozaïektegels in het grondpakket raakten. Ook op andere plaatsen in het klooster zijn versierde plavuizen gevonden, bijvoorbeeld in de kapel van het kapittelhuis. Hier lag waarschijnlijk (ten dele) een vloer van grote plavuizen van roodbakkend aardewerk met een dikte van 5 cm. De plavuizen hadden een afmeting van circa 30x30 cm en er zaten ook exemplaren tussen die waren versierd met een slibinlegdecoratie van een centraal portret in een lijst met rozetten (afb. 182, 1).[326] Deze vloer is te dateren in de late 14e eeuw en begin 15e eeuw.

Gedurende (een deel van) de 14e eeuw lag er in de (westelijke) pandgang waarschijnlijk ook een plavuizenvloer van roodbakkend aardewerk, met onder andere ook slibinleg-versierde plavuizen. Het betreft plavuizen met een formaat van 17,5 x 17,5 x 2 cm, met onder meer afbeeldingen van springende leeuwen (afb. 182, 2).[327] Waarschijnlijk gaat het om producten uit het Utrechtse pottenbakkersatelier aan de Bemuurde Weerd, waar tussen 1275 en 1350 veel versierde plavuizen werden gemaakt.[328]

325 Nummers plavuizen oudste klooster(kerk)fase: 45-7-117, 48-5-121, 47-0-93, 46-0-13(?), 48-4-114, 43-7-31, 47-0-94(?). Vermoedelijk fragment van een mozaïekplavuis = vondstnr. 40-0-100, 4x3x2 cm.

326 Nummer 55-1-1: 15 plavuis fragmenten.

327 Nummer 54-1-3: 7 fragmenten van roodbakkende plavuizen.

328 Van Rooyen, 2008, 68, afb. 5.

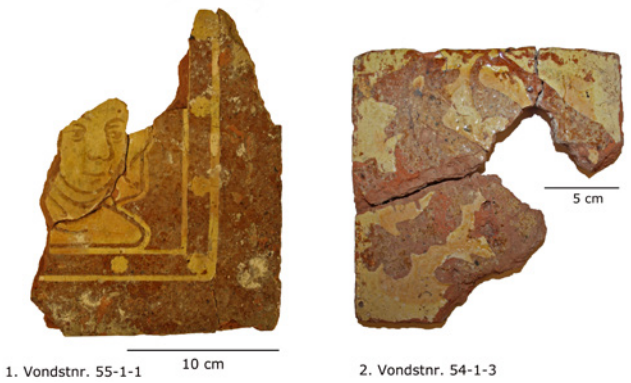

Afb. 182. Links: fragment van een zware vloertegel met ingelegde slibversiering, vermoedelijk uit een vloer in de kappittelkapel gedurende de 15e eeuw. Rechts: een geglazuurde plavuis met (geheel verdwenen) witte slibinleg-versiering van een springende leeuw, uit de verstoorde grond binnen de westelijke pandgang.

Natuursteen

Er is een breed scala aan verschillende bouwelementen van verschillende steensoorten gevonden (afb. 183).

Afb. 183. Enkele bouwelementen afkomstig uit de verschillende fases en locaties van het kloostercomplex (Foto's M.C. Dorst). NB: alleen het laatste getal van de codering is het daadwerkelijke vondstnr.

Hier maakt onder meer een bewerkt blok zeer zachte, rood-roze kalksteen deel van uit. Het is een poreus, poederachtig gesteente met fossiele schelpen. Aan de rechterzijde is het uitgehakt en gepolijst zodat er een boogvormige, nis-achtige ruimte ontstond. Hierin en langs de rand zijn diepe lijnen ingekrast die waarschijnlijk een boog rond de nis vormden (afb. 183, 1). Dit is waarschijnlijk een inpandig gebruikte steensoort, mogelijk een muurdecoratie of bekleding rondom of boven een doorgang. Het is niet duidelijk uit welke kloosterfase dit bouwelement (oorspronkelijk) dateert.

Een ander fragment van een inpandig bouwelement is een deel van een zuil en voetstuk van licht roze-grijze (mogelijk Bentheimer) zandsteen (afb. 183, 2). Het maakte deel uit van een zeshoekig zuiltje. Bovenin de voet zit een gat met roestsporen. Mogelijk zat hier een ijzeren pen voor de bevestiging van de zuil of iets dat hierop gestaan heeft. Het zou een onderdeel kunnen zijn geweest in de (oostelijke) pandgang uit de derde kloosterfase.
In het grondpakket direct onder de sloop-/puinlaag van de oudste kloosterkerk zijn twee fragmenten van een raamtracering gevonden. Ze zijn gemaakt van grijze kalkzandsteen en hebben resten van witte kalkpleister. Op de onderzijde is een kruis aanwezig (afb. 183, 3). Dit kan zowel een steenhouwers- als plaatsingsmerk zijn.

In een puinlaag die is toe te schrijven aan de tweede of derde bouwfase (westelijke pandgang) zijn twee bouwfragmenten van grijze kalksteen gevonden. Het gaat om een versierde console en een onduidelijk fragment met een randprofiel (afb. 183, resp. 4 en 5).

Een bouwelement uit de eerste of tweede kloosterfase is een onderdeel van een raamkozijn. Het gaat om de onderplaat die op de muur rustte. Hierin was een sleuf aanwezig waar het raam in paste (afb. 183, 6). Het is gemaakt van een poreuze, slecht gesorteerde zandsteen waarin grote zwarte glimmers en kwartskiezels aanwezig zijn.

In een (inpandige) puinlaag tegen de zuidelijke muur van het kapittelhuis uit de derde kloosterfase zijn verschillende rijk versierde blokken, zeer zachte witte kalksteen gevonden (afb. 183, 7). Op de blokken zijn geometrische krullen en bladeren te zien en op enkele exemplaren is zwarte verf aanwezig. Het zijn inpandige elementen die gedateerd kunnen worden in de 16e eeuw. Hier is ook een bouwblok gevonden met een uitstekend, versierd profiel, gemaakt van een goed gesorteerde, geelgrijze (kalk)zandsteen (afb. 183, 8).
Een ander bouwelement is een fragment van een (Bentheimer?) zandstenen console (afb. 183, 9). Deze is versierd met een fabelwezen: het heeft een menselijk gezicht maar een snavel-achtige bek met scherpe hoektanden. Het is niet duidelijk uit welke kloosterfase dit bouwelement (oorspronkelijk) dateert.

Daarnaast is er een klein zandstenen bouwblok met een rond (rib)profiel gevonden (afb. 183, 10). Hiervan is de bouwfase ook niet duidelijk.

Een bouwelement dat is toe te schrijven aan de eerste of tweede kloosterfase is een onderdeel van een stijl met (rib)profiel (afb. 183, 11). Het is gemaakt van een poreuze kalksteen met fossielen. Op het bouwelement zijn resten witte pleister aanwezig. Het zal inpandig gebruikt zijn.

Een onduidelijk bouwfragment van rode zandsteen dateert mogelijk uit de oudste kloosterfase. Het element is aan één kant boogvormig, wat geaccentueerd wordt door een ingekerfde groef (afb. 183, 12). De gebruikte zandsteen is rijk aan glimmers en mogelijk afkomstig uit het Duitse Weser- (Bremen) en Maingebied. Deze steensoort werd met name in de 12e-13e eeuw veel gebruikt voor onder andere sarcofagen, grafzerken en altaren.[329]

Aan de zuidwest-buitenzijde van de kloosterkerk van de derde fase is ter hoogte van het koor een bouwornament van dezelfde Bremer(?) zandsteen gevonden.
Het is waarschijnlijk een onderdeel van een (venster- of ingang)tracering dat, gezien de verwering, mogelijk aan de buitenkant van de kerk heeft gezeten.[330] De beide zijkanten zijn als twee verschillende (fabel)dieren weergegeven (afb. 184). Het is niet zeker tot welke fase

329 Dit is het zogenoemde Bontzandsteen uit het Trias.
330 Determinatie bouwelement: met dank aan Jeroen Nipius.

dit bouwelement behoort. Qua stijl en gebruikte steensoort zou dit de oudste bouwfase van het klooster kunnen zijn. Het ornament is mogelijk in één van de latere kloostergebouwen hergebruikt.

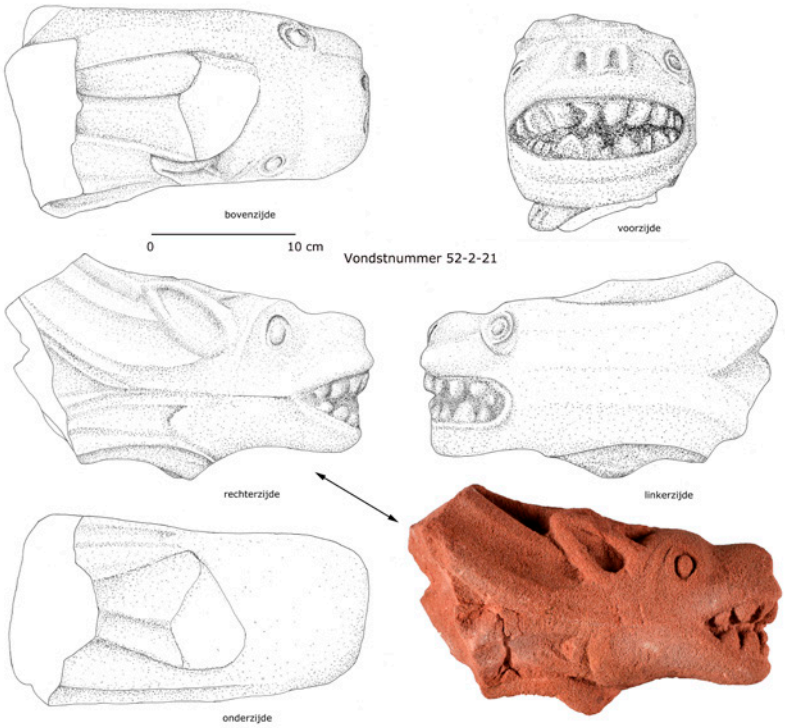

Afb. 184. Zandstenen bouwornament in de vorm van (fabel)dieren, mogelijk afkomstig uit de oudste kloosterfase (ca. 1246-1300). Foto: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, tekening: M.C. Dorst.

Een laatste vermeldenswaardig bouwelement is gevonden in de grond ter hoogte van het schip van de derde kloosterkerk (1338(?)-1572). Het is een deel van een kozijn dat is gemaakt van een poreuze, geelgrijze kalksteen met fossielen. Hierop is een bisschop afgebeeld (afb. 185).

Afb. 185. Kalkstenen kozijnfragment met een voorstelling van een bisschop. Foto: J.M. Snoep, Dordrechts Museum.

Een speciale categorie natuursteen betreft de grafstenen (afb. 186). Hoewel er slechts enkele (resten) in situ zijn aangetroffen, zal het in de meeste gevallen gaan om afdekstenen van grafkelders.

Afb. 186. Enkele (fragmenten) van natuurstenen grafstenen (tekeningen M.J.A. de Haan).

De meeste fragmenten zijn aangetroffen tijdens de aanleg van één van de opgravingsvlakken. Alleen in de zuidelijke pandgang was een complete, onversierde grafsteen aanwezig op graf 47-3-24 (afb. 186, 3). Deze was mogelijk gemaakt van Doornikse kalksteen.[331] Enkele van de grafstenen waren in een latere (klooster)fase hergebruikt als fundering voor onder andere een altaar en als vloerdeel (afb. 186, respectievelijk nrs. 4 en 7). Deze grafstenen dateren uit de gehele periode, tussen de 13e en 16e eeuw en zijn gebruikt op de graven (en grafkelders) uit de oudste kloosterfase.
Op enkele grafstenen zijn delen van geometrische versieringen aanwezig en anderen hebben een randschrift in Latijn en Oud-Nederlands die deels leesbaar zijn. Op één van de fragmenten is mogelijk te lezen: "*..I(?) MIUAT(O?)*" (afb. 186, 5). Op andere stenen staan de tekstfragmenten: "*..(VÃ DONK?) DIE ST(ERF?)..*", "*..OP D'II..*" en "*..1540 DEN 2 JAN(UARI)..*" (afb. 186, respectievelijk nrs. 8, 7 en 9).
Er zijn twee complete, versierde grafstenen gevonden. De eerste dateert vermoedelijk uit de oudste kloosterfase (13e eeuw) en heeft een voorstelling van een levensboom (op een getrapte heuvel) (afb. 186, 1). De tweede is de grafsteen van een telg uit een beroemde Dordtse familie, namelijk Arent Berck, overleden op 15 december 1533 (afb. 186, 2). In de steen is een centrale versiering aangebracht van drie wapens, evenals op de hoeken. Hieronder bevindt zich onder andere het wapen van de familie Berck: het vijfvingerige blad. In het randschrift is te lezen: "*INT JAER ONS HERE M.CCCCC.XXXIII DE XV DACH DECEMBRIS STERF ARNT BERCK JAN BERCK SOEN VÃ EMMERICK BIDT VOIR DE ZIEL*". De zerk is hergebruikt onder een poer van de grote put van de geschutsgieterij die na de sluiting van het klooster in het koor is aangelegd.

331 Determinatie steensoort: veldwaarneming dhr. M.J.A. de Haan.

6.4.3 Vondstmateriaal uit de post-kloosterperiode

Het vondstmateriaal uit deze periode is onder te verdelen in de twee socio-economische contexten, namelijk die van de nieuwe bewoners aan de Voorstraat en de gebruikers van het Oudemannenhuis. Allereerst worden enkele vondsten beschreven die kunnen worden toegeschreven aan de kortstondige periode dat in de kerk van het klooster een geschutsgieterij gevestigd was. Daarna zullen de vondsten besproken worden die zijn gevonden in de verschillende putten en kelders van de huizen aan de Voorstraat. Hier is de perceleringsnummering uit 1832 aangehouden. Ten slotte worden de voorwerpen en het afval besproken die geassocieerd worden met het Oudemannenhuis.

De geschutsgieterij in de kerk (1573)

Enkele vondsten hebben mogelijk te maken met de korte periode dat er een geschutsgieterij in het klooster gehuisvest was (locatie gietput, zie afb. 66 en 67). In de pandhof zijn enkele brokken mogelijke kopererts gevonden. Daarnaast zijn in de verschillende hoger gelegen grondlagen en in de opvulling (?) van de beerkelder van het Oudemannenhuis, smeltslakken gevonden die vrijwel zeker aan de (brons) geschutsgieterij kunnen worden toegeschreven (afb. 187).[332] In de zuidelijke pandgang bevond zich een laagje met veel bronsafval en sintels. Dit wijst op bronsverwerking. Hierop lag een aslaag.[333]

Afb. 187. Enkele mogelijke brokken kopererts (1) en (brons) gietslakken/afval (2).

De huizen aan de Voorstraat

Perceel 617

Afval-/beer-/tonputje (in NO-profiel, put 42-0, vondstnr. 244)
Hierin is een tinnen pispot gevonden (afb. 188). Op de onderzijde zijn twee merktekens aanwezig. De eerste is een gekroonde vierpas in een wapenschild, de tweede een wapenschild met vier lopende leeuwen en daarboven twee gekruiste sleutels(?). De pispot dateert mogelijk uit de 16e eeuw.

332 Van het mogelijke kopererts moet worden opgemerkt dat deze zijn gevonden tijdens de aanleg van vlak 3. Dit lijkt nogal diep voor een gebeurtenis die in de laatste fase van het klooster heeft plaatsgevonden.

333 Put 46, noordoostprofiel, vondstnr. 15.

Afb. 188. Tinnen pispot uit een put op het erf van het huis op perceel 617.

Beerput (deels in NO-profiel, put 42, laag 4, vondstnr. 50)
Op het achtererf van perceel 617 was een grote met hout beschoeide beerput/-bak aanwezig. Hierin zaten ten minste 33 voorwerpen van keramiek (tabel 17). Op basis van de aanwezige baksels kan de beerput gedateerd worden in de periode 1580-1650. Het gaat hier dus om een beerput van de eerste nieuwe bewoners op het terrein van het voormalige klooster.

Voorwerp	Classificatiecodes	Functie	Aantal (#)	Opmerkingen
Kop	r-kop-6	keuken, eten en drinken	1	
	r-kop-	keuken, eten en drinken	1	
	w-kop-	keuken, eten en drinken	1	
totaal kop			*3*	
Bord	r-bor-	keuken, eten en drinken	1	driepoot, ringeloor, loodglazuur
	r-bor-1	keuken, eten en drinken	4	
	m-bor-	keuken, eten en drinken	1	
	we-bor-	keuken, eten en drinken	1	scraffito
totaal bord			*7*	
Deksel	r-dek-	keuken, eten en drinken	1	
totaal deksel			*1*	
Kan	s2-kan-60	keuken, eten en drinken	1	
	s2-kan-	keuken, eten en drinken	1	
	r-kan-	keuken, eten en drinken	3	
	we-kan-	keuken, eten en drinken	2	
totaal kan			*7*	
Pispot	r-pis-31	sanitair	1	
	r-pis-	sanitair	1	
totaal pispot			*2*	
bakpan	r-bak-	keuken, eten en drinken	1	
totaal bakpan			*1*	
Kom	wa-kom-1	eten/drinken of sanitair	1	
	we-kom-	eten/drinken of sanitair	1	
totaal kom			*2*	
Lekschaal	r-lek-5	keuken, eten en drinken	1	
totaal lekschaal			*1*	
Grape	r-gra-59	keuken, eten en drinken	2	
	r-gra-	keuken, eten en drinken	3	
	w-gra-6	keuken, eten en drinken	1	
	w-gra-10	keuken, eten en drinken	2	
totaal grape			*8*	

Tabel 17. Verschillende vorm-baksels in beerput 42-4-50 op het achtererf van het huis op perceel 617.

Verder is er een (deel van een) schuimspaan/zeef van latoenkoper gevonden (afb. 189). In het schepblad is een geometrisch gatenpatroon aangebracht in de vorm van een ster in een cirkel. Aan de buitenzijde zijn hiertussen afbeeldingen van Franse lelies en Tudor-roosjes ingeslagen.

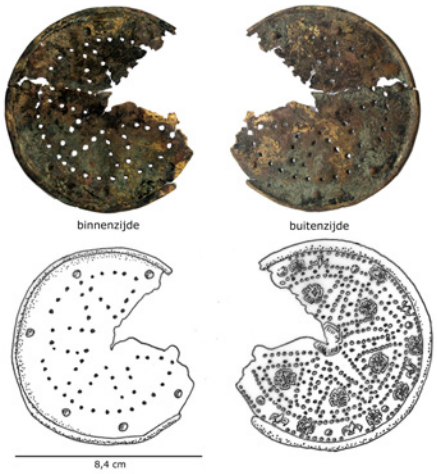

Afb. 189. Schuimspaan/zeef van latoenkoper met een geometrisch gatenpatroon en decoratie van Franse lelies en Tudor-roosjes.

Perceel 618

Beerkuil (put 42, laag 4, vondstnr. 85)
Dit is waarschijnlijk één van de oudste post-klooster sporen aan de Voorstraat. Het is zelfs onduidelijk of deze beerkuil aan één van de nieuwe huizen kan worden toegeschreven.
In de opvulling zijn een halffabricaat en een (afgerond?) exemplaar van een houten trip gevonden (afb. 190). Deze kunnen mogelijk wijzen op de (tijdelijke) aanwezigheid van een trippenmaker/houtbewerker in de periode direct ná het sluiten van het klooster.

Afb. 190. Links een halffabricaat trip en rechts een vermoedelijk geheel afgerond exemplaar uit beerkuil 42-4-85.

Bezinkput (put 42, laag 1, vondstnr. 2)
In een bezinkput in het achterhuis zijn verschillende vondsten gedaan. Deze bestaan onder meer uit een ijzeren ring met een diameter van 2,7 cm, twee (ondetermineerbare) munten, een loden object, een knoop van parelmoerschelp en een lepeltje van bot (afb. 191).[334] Daarnaast is er een wigvormig stuk gietijzer met gat gevonden. De functie hiervan is onduidelijk.[335] De put dateert waarschijnlijk uit de 19e eeuw.

334 In de vondstenlijst staat een gouden ring vermeld, maar deze is niet aangetroffen en de huidige verblijfplaats is onbekend. Dat de ijzeren ring voor een gouden ring is aangezien lijkt onwaarschijnlijk.
335 Gietijzer object = 12x4x1,5 cm.

Afb. 191. Enkele voorwerpen uit bezinkput 42-1-2 op perceel 618.

Beerput (put 42, laag 1, vondstnr. 3)
Dit was een grote beerput in het achterhuis. Hierin zat keramiek uit de periode 1700-1900.[336] Daarnaast is een aantal voorwerpen van bot en (mogelijk) ivoor gevonden. Hieronder bevindt zich een (helft van een) geperforeerd buisje met een diameter van 2,7 cm en een hoogte van 3,4 cm. In de wand zijn drie rijen gaten aanwezig. Het heeft een bodem en deksel (afwezig) die door middel van een schroefdraad los te draaien waren. In de nog aanwezige bodem zitten vijf gaten. De functie van dit voorwerp is niet bekend. Mogelijk gaat het om een parfumhanger die, volgestopt met een geurende substantie of kruiden, om de nek gedragen kon worden (afb. 192, 1.). Een andere mogelijkheid is dat het een vlooienvanger is.

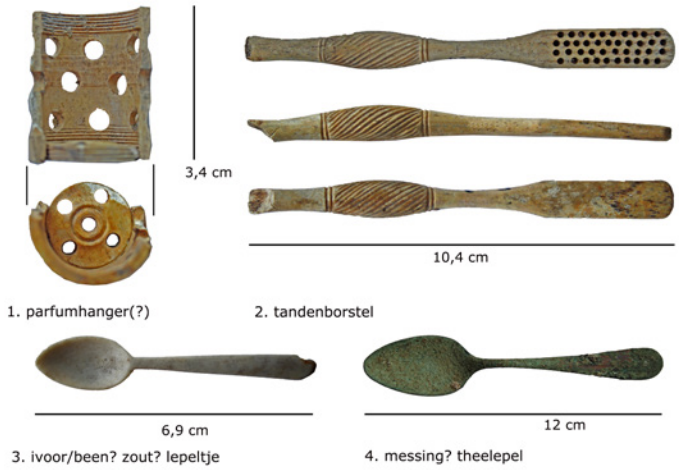

Afb. 192. Voorwerpen van been, ivoor en metaal uit beerput 42-1-3.

Daarnaast is er een (vermoedelijk ivoren) tandenborstel gevonden. De achterkant ontbreekt en in het midden van de steel is een gegroefde verdikking aanwezig (afb. 192, 2.). Een derde vondst betreft een klein lepeltje dat mogelijk gebruikt is om zout op te scheppen. Ook dit is waarschijnlijk gemaakt van ivoor. Een vierde complete vondst is een metalen theelepeltje. Hoewel er een groene corrosie op zit is de metaalsoort onduidelijk. Verder zijn er drie platen lood, een ijzeren nagel en een fragment van een loden lepel in deze beerput gevonden.

Waterput (put 40, laag 5, vondstnr. 86)
De waterput lag in de kelder van het (voor)huis. In de put is keramiek, metaal en leer gevonden. De keramiek betreft onder andere een mineraalwaterfles uit Westerwald (s2-fle-4), fragmenten van bloempotten van roodbakkend en witbakkend aardewerk en een (thee)kopje van industrieel witbakkend aardewerk uit Maastricht.

336 Uit de determinaties van M. Bartels. Dit is verder niet gespecificeerd en ook voor deze uitwerking niet nader bekeken.

De andere vondsten zijn een ijzeren vleeshaak van 13,4 cm en een leren riemfragment met een koperen gespje (afb. 193). De vondsten zijn te dateren in de periode 1900-1925. Dit markeert waarschijnlijk de laatste gebruiksfase van de put, die aannemelijk uit de oudste fase van het huis dateert, maar blijkbaar wel eens is geschoond of goed dicht is gehouden.

Afb. 193. IJzeren vleeshaak en riemfragment uit de 20e -eeuwse opvulling van waterput 40-5-86.

Afvalkuil (put 42, laag 4, vondstnummer 46)
In het achterhuis op perceel 618 was een grote waterput aanwezig.[337] De aanlegdatering is onduidelijk omdat de put in de 19e eeuw vrijwel geheel geleegd is en met puin is opgevuld. Het complex met vondstnummer 46 zou (volgens veldaantekeningen) de insteek van deze put zijn. Op de gedigitaliseerde alle-sporenkaart liggen de sporen echter naast elkaar. Vondstnummer 46 bleek veel keramiek te bevatten en vermoedelijk is het niet de insteek van put 3, maar een restant van een oudere afvalkuil. Het keramiekcomplex is te dateren tussen circa 1575 en 1650 en bevat de bakseltypen roodbakkend aardewerk, majolica en Werra aardewerk. Het meest voorkomende baksel is majolica, waarvan borden, een kom, een fles en een zalfpot zijn gevonden (afb. 194).[338]

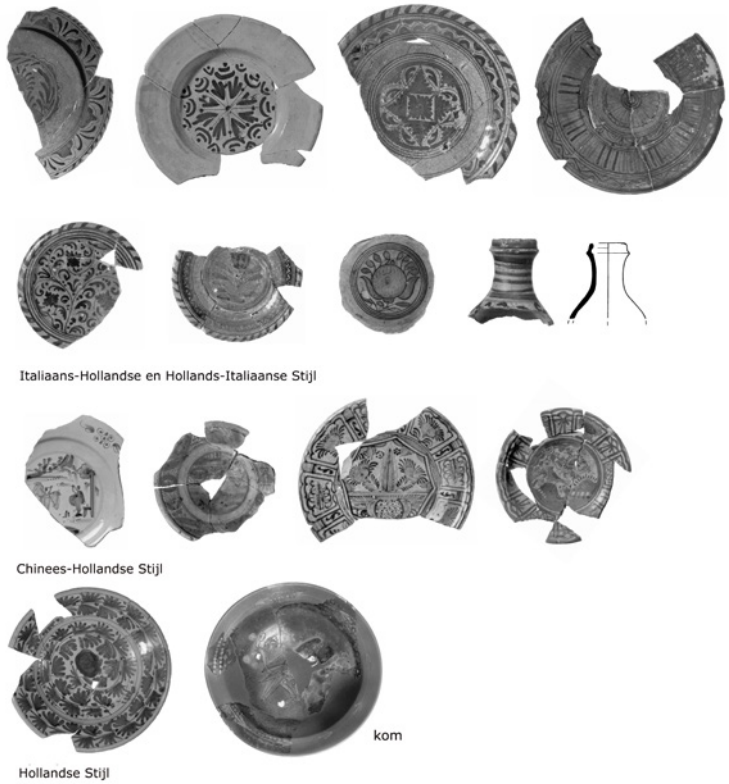

Afb. 194. Enkele stukken majolica uit afvalkuil 42-4-46 (Foto's: uit Steden in Scherven, Bartels 1999).

337 Waterput 42-1-3, diameter 3 m, baksteenformaat 18x8,5x4 cm, top op 2,75 m NAP, onderkant op 1,23 m NAP. De put is eind 19e eeuw leeggemaakt en met puin gevuld.
338 De volgende vormen komen onder meer voor: m-bor-1, m-bor-3, m-bor-5, m-kom-2.

Het gaat om majolica dat is gemaakt in de Lage Landen. Alle decoratiestijlen die voorkomen tot circa 1650 zijn vertegenwoordigd.[339] Hoewel voorwerpen van deze verschillende decoratie-stijlen vaak in combinatie worden aangetroffen, zijn er mogelijk wel fases aan te geven waarin ze populair waren. De Italiaans-Hollandse en Hollands-Italiaanse Stijl is de oudste en dateert tussen circa 1525 en 1600. De Chinees-Hollandse Stijl ontstaat en wordt populair tussen 1600 en 1650 en de 'zuiver' Hollandse Stijl ontwikkelt zich sterk na ongeveer 1650. De majolica binnen dit complex betreft dan waarschijnlijk ook een verzameling uit de gehele periode tussen circa het laatste kwart van de 16e eeuw en 1650.

Onder het roodbakkend aardewerk is een rijk versierde kom Werra aardewerk aangetroffen en een eenvoudige papkom (afb. 195).

Afb. 195. Een kom Werra aardewerk met het jaartal 1601 en een eenvoudige papkom van roodbakkend aardewerk (foto links: J.M. Snoep, Dordrechts Museum).

De luxe kom is afkomstig uit één van de pottenbakkerscentra aan de rivier Werra in Hessen, Duitsland.[340] De kom is op de spiegel versierd met een vogel en het jaartal 1601.
De enige andere (verzamelde) vondst uit de beerput is een majolica wandtegelfragment met polychrome beschildering en Franse lelies als hoekversiering. Deze wandtegel dateert uit de late 16e of begin 17e eeuw. Het vondstcomplex in deze put dateert uit de periode 1575-1650 en omvat waarschijnlijk een afgedankt deel van de huisraad van de eerste bewoners op dit perceel ná de sluiting van het klooster. De grote hoeveelheid majolica in een relatief vroege context suggereren mogelijk een bovengemiddelde welstand.

Perceel 619

Onbeschoeide beerkuil op perceel (put 45, laag 4, vondstnr. 39 en laag 5, vondstnr. 77)
In deze beerkuil waren ten minste 15 complete stukken vaatwerk aanwezig, waaronder de bakseltypen roodbakkend aardewerk, steengoed 2, witbakkend aardewerk en faience uit Delft (afb. 196).[341] Het faience bord is op de spiegel voorzien van een blauwe decoratie van een huis in het veld en heeft een florale versiering op de vlag (rand).

339 Gebaseerd op de indeling zoals gepresenteerd in Bartel 1999, 206.
340 Dit aardewerk is ook kortstondig geproduceerd in Enkhuizen.
341 Hieronder komen de volgende typen voor: r-bor-1, r-gra-8, r-gra-24, r-lek-1, r-kop-10, r-tes-111, r-pis-1, w-kop-109, f-bor-2, f-bor-15.

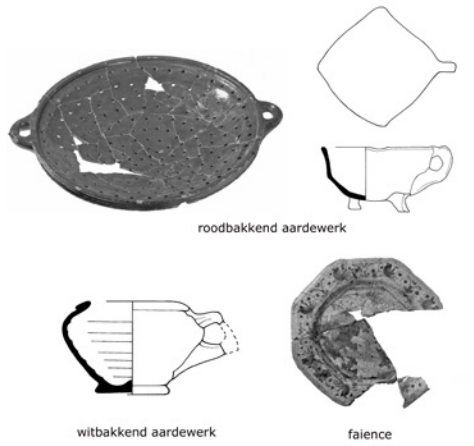

Afb. 196. Keramiek uit beerkuil 45-4/5-39/77. Boven: een lekschaal (r-lek-1) en een test (r-tes-1). Onder: een beker (w-bek-2) en een bord (f-bor-18). Foto's en tek. uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

De keramiek is te dateren in de periode 1650-1675 en het betreft standaard afval van een huishouden uit deze periode. Mogelijk was er in de 16e- en begin 17e eeuw nog geen bebouwing op dit perceel aanwezig. Het kan dus gaan om afval van één van de huizen op de naastgelegen percelen 618 en 620.

In de beerkuil is verder nog het bovenste deel van een ivoren blokfluit (formaat piccolo) gevonden (afb. 197). Deze is gesneden in de stijl van een gelede riet- of bamboestengel. Op de overgang naar het (ontbrekende) restant van de fluit zit schroefdraad. Dit is gebruikelijk voor barokke blokfluiten.

Afb. 197. Mondstuk van een ivoren blokfluit uit beerkuil 45-4-39. Foto's: M.C. Dorst.

Beerkelder (put 44, laag 2, vondstnr. 5)
In deze grote inpandige beerkelder is veel vaatwerk van keramiek aangetroffen. De datering hiervan is zeer breed: van 1300 tot 1625.[342]
In de beerkeldervulling is ook een deel van een grote schuimspaan/zeef gevonden (afb. 198, 1). Het lepelblad is van latoenkoper met aan de achterzijde een houten steel die met ijzeren banden en nagels was bevestigd.
Daarnaast was er een complete tinnen pispot aanwezig (afb. 198, 2). Op de onderkant is een "X" van 1x2 cm ingekrast. De pispot dateert waarschijnlijk uit de 16e eeuw.
Ook zijn er twee tinnen lepels met lengtes van 19,2 en 18 cm gevonden. Op de bak hiervan zijn rozen als tinmerk aanwezig (afb. 198, 3). De lepels dateren waarschijnlijk uit het eind van de 16e eeuw en begin van de 17e eeuw. Ten slotte zijn nog een houten heft van een mes en enkele ondetermineerbare resten hout gevonden.[343]

342 Informatie uit determinatielijst M. Bartels: veel mooie vondsten. Geen nadere (uitwerkings)lijst aanwezig en ook voor dit onderzoek niet nader onderzocht. De vondsten met een datering vóór circa 1575 zullen of opspit zijn of (sporadisch) exemplaren die lang in omloop zijn gebleven. Het is duidelijk dat deze context dateert van ná de Reformatie/circa 1575.
343 Nummer 44-2-5, niet afgebeeld, lengte 9,9x1,1cm.

De vondsten betreffen huishoudelijke producten die gebruikt werden in de keuken en als sanitair.
De aanwezigheid van koperen keukengereedschap en een tinnen pispot zou voor een huishouden in de 16e eeuw aangemerkt kunnen worden als luxe. Het zou hier om een bovengemiddeld welvarend huishouden kunnen gaan.

Afb. 198. Enkele metalen voorwerpen uit beerkelder 44-2-5: een schuimspaan/vergiet, een pispot en een lepel. Foto's: M.C. Dorst.

Perceel 620

Beerput (ton) op in achterhuis/plaatsje (put 44, laag 2, vondstnummer 6)
In deze put waren twee fragmenten van een majolica bord aanwezig. Deze waren blauw, met op de spiegel de afbeelding van een hert. De keramiek dateert uit de periode 1575-1625. In de put is ook een opmerkelijk voorwerp gevonden. Het gaat waarschijnlijk om een deel van een houten staf (afb. 199, 1). Er zijn twee stukken van gevonden. Het langste deel is een deel van de steel met aan de bovenkant een 'handgreep' tussen twee met ribben versierde knoppen. Rond de bovenste knop is een ring van loodtin bevestigd met dezelfde ribbenversiering als de houten knop. Vermoedelijk heeft geheel bovenop deze knop nog een metalen(?) bekleding gezeten. Het tweede deel is een versierde knop in dezelfde stijl als bovengenoemd deel. Deze heeft mogelijk lager aan de staf gezeten. Het object vertoont sterke gelijkenis met voorstellingen van een pelgrimsstaf. Of het dat werkelijk is is echter onduidelijk, het kan ook een 'gewone' wandelstok zijn geweest.
Een andere vondst betreft een ijzeren stuk gereedschap met aan de ene kant een hamerkop en de andere kant (mogelijk) een disselblad (afb. 199, 2).
Ook is er een (deel van een) ijzeren tafelmes gevonden met een heft van gewei (afb. 199, 3).
Ten slotte is er nog een houten (vermoedelijke) steel van een onbekend stuk gereedschap gevonden. Deze heeft een ronde achterkant en aan de andere zijde is een nagelgat van de veronderstelde metalen gereedschapskop aanwezig (afb. 199, 4).

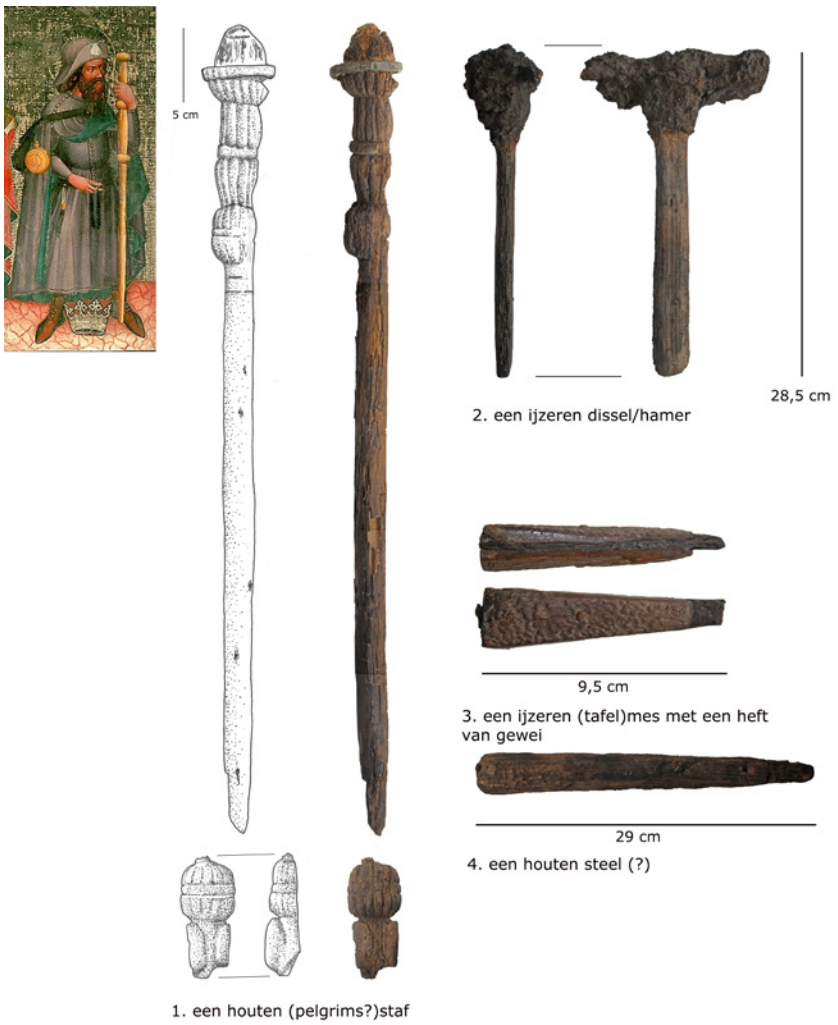

Afb. 199. Enkele voorwerpen uit beerput 44-2-6. Llinks: een houten (pelgrims?)staf. Rechts: een ijzeren dissel/hamer, een mesheft en een handvat van een onbekend stuk gereedschap. Foto's en tekening: M.C. Dorst.

Beerkelder in achterhuis (put 45, laag 2, vondstnummer 6)
In de vulling van de beerkelder waren ten minste 47 complete stukken vaatwerk aanwezig. Hieronder bevinden zich de bakseltypen roodbakkend aardewerk, steengoed 2, witbakkend aardewerk, Weser aardewerk, majolica en Italiaanse (import)faience uit Ligurië. Het gaat om huishoudelijk afval en betreft voorwerpen zoals kannen, grapen, een deksel, (steel)kommen, koppen, borden, pispotten, een olielampje, testjes, vuurklok en vetvanger (afb. 200).[344]

344 Hier maken de volgende typen deel van uit: s2-kan-100, r-gra-306, r-gra-8, r-dek-1, r-kop-2, r-kop-10, r-oli-1, r-stk-1, r-tes-103, en r-tes-106, r-vuu-1, w-gra-19, w-kom-106, w-kop-5, w-ko-108, w-kop-110, w-bor-5, m-bor-102, m-pap-1 en 1-bor-102.

Afb. 200. Enkele stukken keramiek uit beerkelder 45-2-6: Boven: beker (we-bek-2), kom (we-kom-1) en kop (w-kop-3). Onder: kom (m-kom-4), borden (m-bor-5 en m-bor-14) en bord (i-bor-6). Foto werra beker: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, overige foto's en tekening uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Het keramiekcomplex dateert uit de periode 1575-1650 en betreft een afgedankt deel van de huisraad van de eerste bewoners op dit perceel ná de sluiting van het klooster. Aangezien het gaat om vroeg majolica (uit de Lage Landen) en geïmporteerd keramiek uit de Werra regio in Duitsland en Ligurië in Italië, kan het beschouwd worden als een assemblage van bovengemiddelde welstand.

In de beerput was ook een opvallend aantal stukken glaswerk aanwezig (afb. 201). Hier maakten verschillende drinkglazen deel van uit, waaronder kleurloze draadbekers met blauwe draden (1), wafelbekers onder andere met braamnoppen (3 en 6) en gladde bekers waaronder één met florale versiering in ets of verf (2 en 4).[345] Een bijzonder en luxe stuk is een opaak-lichtblauwe glazen schaal op een lage voet (5).

Afb. 201. Enkele stukken glaswerk uit beerkelder 45-2-6, waaronder verschillende drinkglazen en een schaal op een voet. Foto's: M.C. Dorst, tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

345 Nr. 1 = gla-bek-9a, nr. 2 en 4 = gla-bek-8a, nr. 3 = gla-bek-02, nr. 5 = gla-sch-3.

Op dit perceel waren ook jongere vondstcomplexen aanwezig. Het gaat om een beerkelder in het achterhuis en een aan-/afvoergoot daarvan.

Beerkelder (put 45, laag 1, vondstnummer 3) en goot (put 45, laag 1, vondstnr. 2)
In deze beerkelder zijn ten minste zeven stuks vaatwerk aangetroffen, waaronder een grape van witbakkend aardewerk (vlekkengoed/mangaanoxideglazuur), een pispot van industrieel witbakkend aardewerk en een lekschaal, grape en kop van roodbakkend aardewerk. Daarnaast waren er nog wat tabakspijpstelen en een leren schoenzool aanwezig. Op basis van de keramiek is de beerput te dateren in de periode 1775-1900.
In de goot naar de beerput is een (vermoedelijk bronzen) kinderarmband gevonden. Deze is versierd met een band van geschakelde cirkels en ruiten (afb. 202).

Afb. 202. Kinderarmband uit goot 45-1-2.

Perceel 622

Beerkelder op achtererf/in achterhuis (put 54, laag 1, vondstnr. 2)
In de beerkelder is veel keramiek van huishoudelijke aard gevonden. Het gaat om ten minste 72 voorwerpen waaronder de baksels steengoed 2, roodbakkend aardewerk, witbakkend aardewerk, Werra en Weser aardewerk en majolica. Het gaat om kannen, borden, koppen, kommen, grapes, (gaten)potten, pispotten, een vuurklok en een spaarpot (afb. 203). Opvallend aan dit keramiekcomplex is het grote aantal mooie producten uit het Duitse Wesergebied. Het complex kan gedateerd worden in de periode 1580-1600 en het gaat om afval van het eerste huishouden van het nieuw gebouwde huis op dit perceel.

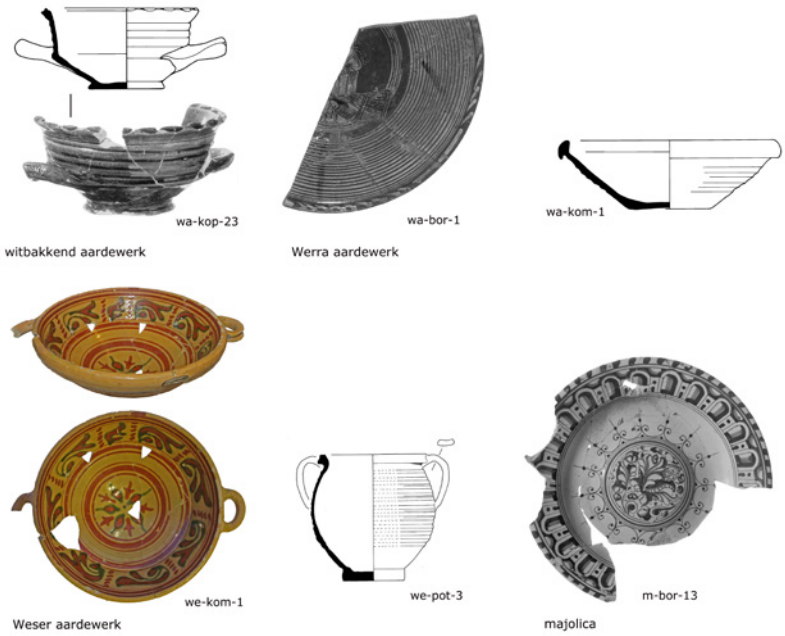

Afb. 203. Enkele stukken keramiek uit beerkelder 54-1-2. Foto weser kom: J.M. Snoep, Dordrechts Museum, overige foto's en tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Beerput op achtererf (put 54, laag 1, vondstnr. 1)
In deze beerput waren ten minste 54 voorwerpen van keramiek aanwezig, waaronder de baksels roodbakkend aardewerk, steengoed 2, witbakkend aardewerk, majolica, faience en Italiaans keramiek. Het gaat om gewoon huishoudelijk afval en betreft voorwerpen zoals borden, potten, gatenpot, koppen, kommen, grapes, plooischotels, een scheerbekken, kannen, pispotten, een vuurklok, een lekschaal en een testje (afb. 204).
De grapen zijn waarschijnlijk allemaal West-Brabantse producten, mogelijk afkomstig uit het pottenbakkerscentrum Oosterhout. Opmerkelijk is het ontbreken van porselein in dit keramiekcomplex.[346] Het aardewerk is te dateren tussen 1650-1675 en zal dus afkomstig zijn van de tweede generatie bewoners van het pand op perceel 622.

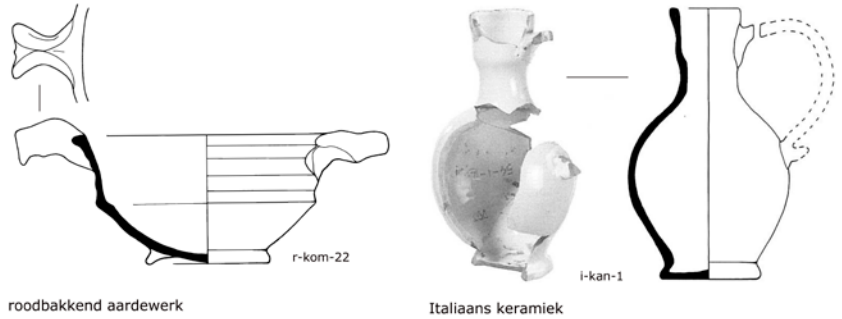

Afb. 204. Enkele stukken keramiek uit beerput 54-1-1. Foto's en tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Verder zijn in de beerput nog een ivoren mesheft, een ijzeren bijl met hamerkop en twee benen handvatten gevonden (afb. 205).

Afb. 205. Ivoren mesheft, bijlblad en benen handvatten uit beerput 54-1-1.

Het Oudemannenhuis

In twee beerkelders zijn vondsten aangetroffen die behoorden tot de periode waarin diverse gebouwen van het voormalige klooster als Oudemannenhuis in gebruik waren (locatie beerkelders zie afb. 66 en 67). Van de grote beerkelder in put 47, vondstnr. 1 en 1A, is niet zeker door wie deze werd gebruikt. Er is sprake van een vondstcomplex dat als 'uitzet' van een ziekenhuis kan worden geinterpreteerd, maar het kan zowel vanuit het Gasthuis als het Oudemannenhuis zijn gedeponeerd.

346 Opmerkingen van dhr. M. Bartels; aantekeningen determinatie voor Steden in Scherven. Documentatie in Stadsdepot gemeente Dordrecht.

Voorlopig wordt het laatste als meest waarschijnlijke aangehouden omdat de eindatering voor deze beerkelder (1780) vrijwel samenvalt met de einddatering van het Oudemannenhuis (1799).

Bakstenen beerput (put 48, laag 1, vondstnr. 2)
In deze beerput was keramiek aanwezig die te dateren is in de 2e helft 16e tot 18e eeuw. Hier maakten onder andere schoteltjes van Chinees porselein deel van uit. Ze zijn gemaakt in de zogenoemde Kangxi periode (1680-1722) en afkomstig uit de Jingdezhen regio (afb. 206). Het keramiekcomplex in deze beerput is te dateren in de 18e en begin 19e eeuw.

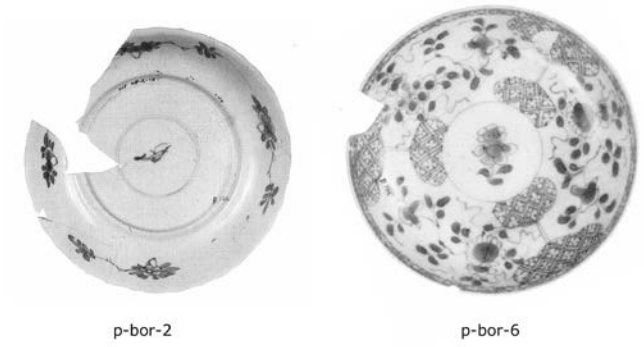

Afb. 206. Twee schoteltjes van Chinees porselein uit beerkelder 48-1-2 van het Oudemannenhuis.

Bakstenen beerkelder (put 47, laag 1, vondstnr. 1 en 1A uit aansluiting met riool)
In deze beerkelder is een zeer groot aantal voorwerpen van keramiek gevonden: in totaal 1377 stuks vaatwerk. Hieronder zijn de bakseltypen roodbakkend aardewerk, witbakkend aardewerk, majolica, faience, steengoed 2, industrieel rood-, wit- en zwartbakkend aardewerk en steengoed aangetroffen (Bijlage 5).

Het roodbakkend aardewerk betreft onder andere drie borden uit Gouda en twee uit het Nederrijns gebied. Deze hadden alle diameters tussen 20 en 25 cm (afb. 207). Verder ook een deksel met een diameter van 9 cm en loodglazuur (r-dek-23), enkele kookpotten (grapes) waaronder exemplaren met steel en andere met één worstoor en verschillende (fragmenten van) kannen met onder andere inwendig witte slib en groene loodglazuur (r-kan-22). Daarnaast omvat het rood aardewerk verschillende kommen, onder andere met ringeloor-versiering in witte slib en enkele pispotten, waaronder exemplaren uit Friesland, eveneens met ringeloorversiering in witte slib (gestileerde tulpen) en een ander met het jaartal 1739 (r-pis-16). Eén exemplaar is afkomstig uit West-Brabant (r-pis-36). Een ander stuk uit West-Brabant is een doofpot met twee vertikale lintoren. Ten slotte is er nog een test met (afgebroken) hengsel onder het roodbakkend aardewerk aanwezig.

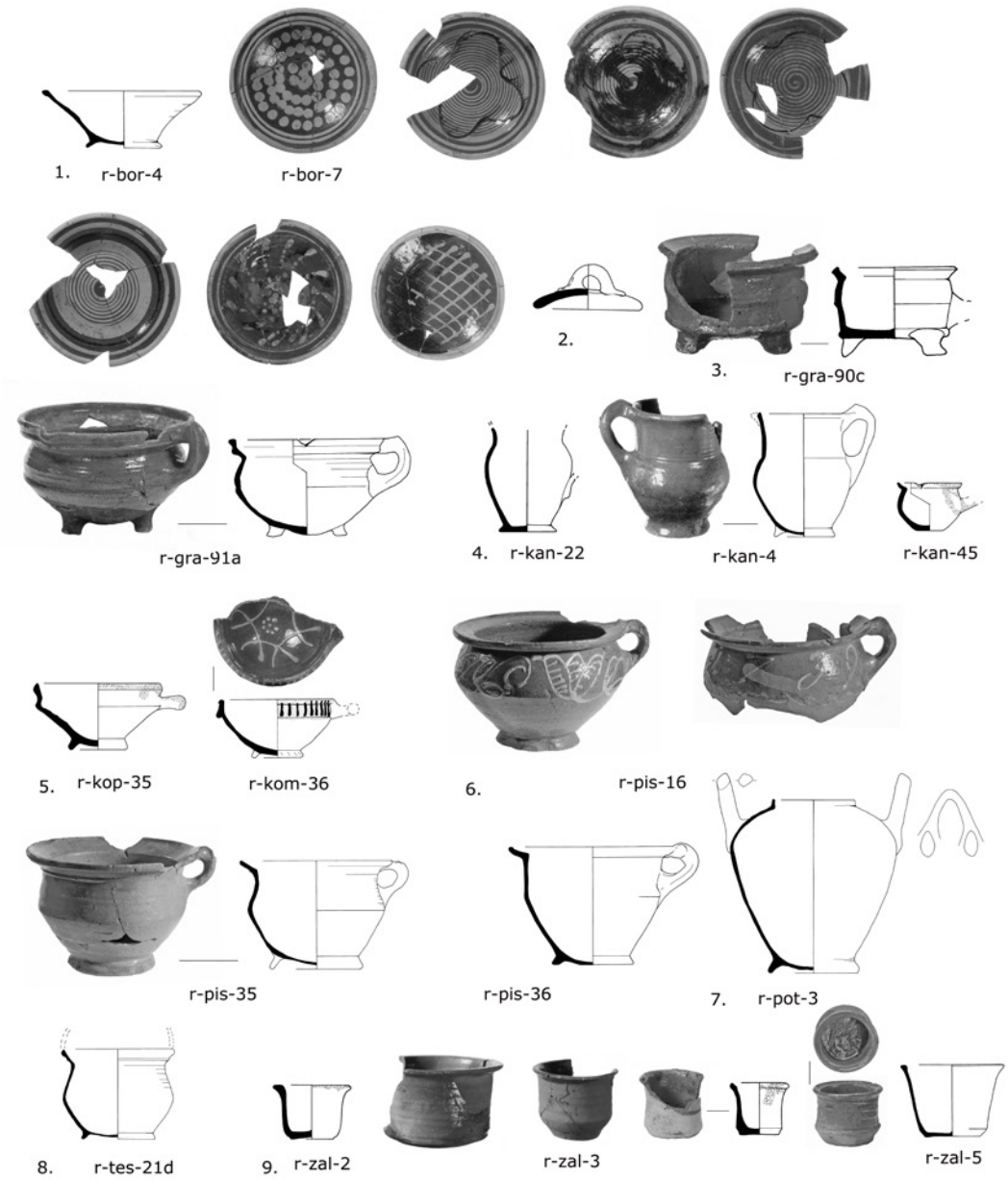

Afb. 207. Vaatwerk van roodbakkend aardewerk uit beerkelder 47-1-1; borden (1.), een deksel (2.), grapes (3.), kannen (4.), kommen (5), pispotten (6), een doofpot (7), een test (8) en zalfpotjes (9). Foto's en tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Het witbakkend aardewerk bestaat uit een kop, twee tuitpotten met mangaanoxide-loodglazuur (panterglazuur, mogelijk uit Friesland) en zalfpotjes. Ook waren er (fragmenten van) majolica borden aanwezig waaronder een bord met een paarse versiering van concentrische cirkels en stippen op de vlag. Op de spiegel de tekst: '*Beter benijd dan beklaagd*' (afb. 209). Dit bord is mogelijk afkomstig uit Friesland.
Kenmerkend voor de context als beerkelder bij de ziekenzaal van het Oudemannenhuis is het grote aantal zalfpotjes van witbakkend aardewerk (afb. 208).

Afb. 208. Complete zalfpotjes van witbakkend aardewerk uit beerkelder 47-1-2 van het Oudemannenhuis.[347] Foto: J. Snoep, Dordrechts Museum.

Faience borden zijn eveneens aanwezig, onder andere met blauwe florale versiering (uit Delft). Een groot deel van het faience betreft kopjes en schoteltjes, waarbij de kopjes f-kop-1 en schoteltjes f-bor-8 duidelijk setjes vormden. Ook was er een deel van een faience schoteltje met een polychrome voorstelling van prins Willem de Vijfde (D5) aanwezig. Daarnaast komen ook faience kannen (uit Delft) voor.
Het porselein bestaat onder andere uit kopjes en schoteltjes van Chinees porselein uit het Jingdezhen gebied (Kangxi-periode). Deze zijn onder andere versierd met landschappen met een boom en menselijke figuren.
Het vaatwerk van industrieel witbakkend aardewerk bestaat uit creamware borden, een pearlware deksel met bloemapplique en blauwe Chinese voorstelling, kopjes met polychrome florale en geometrische beschilderingen, een creamware kwispedoor en creamware en pearlware theepotten. Het industrieel witbakkend vaatwerk is afkomstig uit Engeland en specifiek de theepotten komen uit de Staffordshire regio.
Ten slotte zijn er ook enkele stukken industrieel roodbakkend en zwartbakkend aardewerk aanwezig, waaronder theepotten uit Staffordshire en deksels zwartbakkend aardewerk uit Engeland.

347 Collectie Dordrecht inventarisnr. 8201.001.020.050.

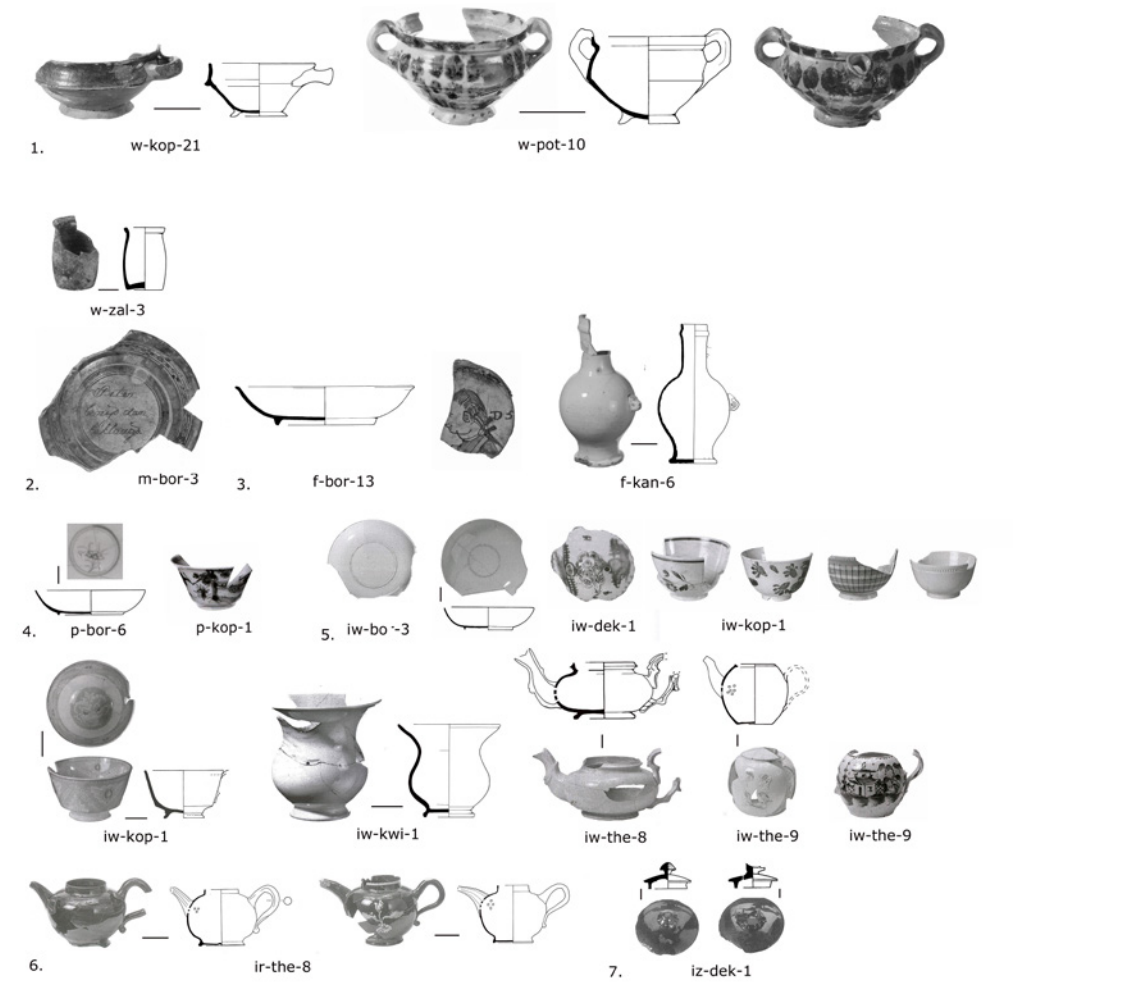

Afb. 209. Vaatwerk van witbakkend aardewerk (1.), majolica (2.), faience (3.), porselein (4.), industrieel witbakkend aardewerk (5.), industrieel roodbakkend aardewerk (6.) en industrieel zwartbakkend aardewerk (7.) uit beerkelder 47-1-1. De vormen bestaan uit koppen, (thee)potten, zalfpotjes, borden, kannen, deksels en een kwispedoor. Foto's en tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Onder het steengoed is een fragment van een monnikenbeker (s1-bek-, wrsch wel met zoutglazuur) aangetroffen (afb. 210,1). Deze dateert uit de late 16e eeuw. Ook is er een lage beker gevonden met kobaltblauw en applique-versiering (floraal, geometrisch en het monogram GR: George Rex, koning George I van Engeland). Deze beker is afkomstig uit Westerwald en gemaakt voor de Engelse markt, ter ere van koning George I (s2-bek-11, afb. 210, 2). Zeer veel voorkomend zijn (schenk)kannen met een bolle buik (afb. 207, 3). Deze zijn versierd met kobaltblauw en applique-versiering van 'boterbloemmedaillons', hartvormig bladwerk en panelen met omgekeerde hartstempels, afkomstig uit Westerwald. Daarnaast zijn er ook (schenk)kannen uit Frechen aanwezig (afb. 210, 4). Deze zijn voorzien van een bruine ijzeroxide en versierd met stempels met daarop florale voorstellingen, menselijke portretten en harten. Naast schenkkannen waren in deze beerkelder ook veel drinkkannen uit Westerwald aanwezig (s2-kan-68). Deze zijn eveneens rijk versierd met kobaltblauw, geometrische en florale appliques en ingekraste en kerfsnee patronen (afb. 210, 5).

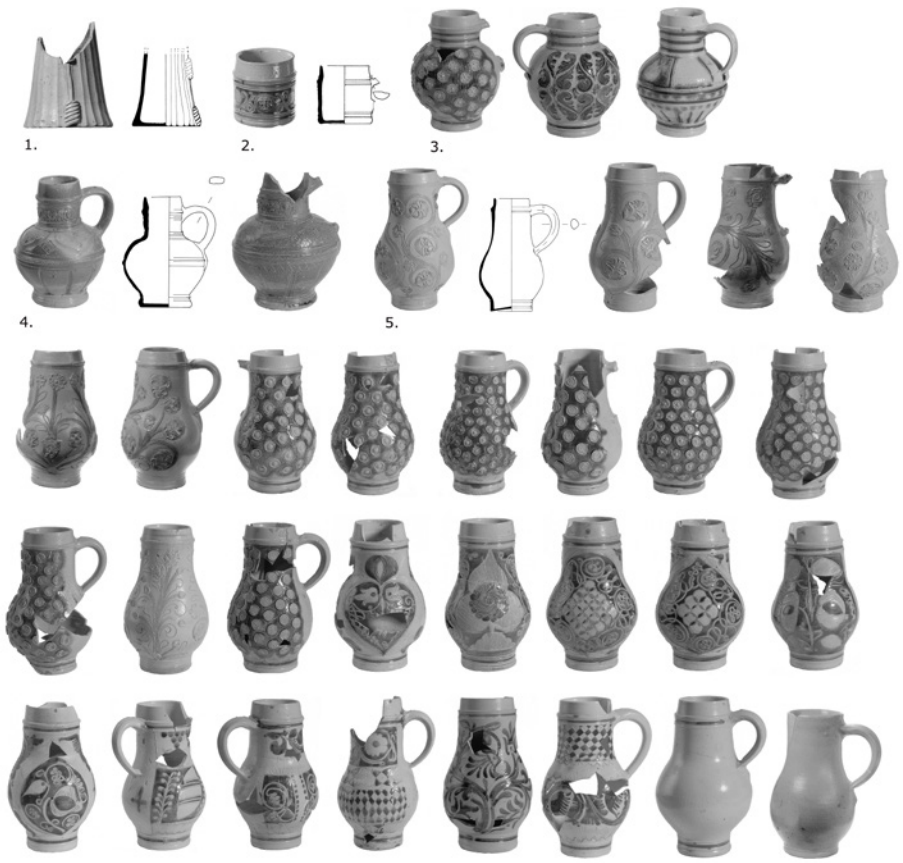

Afb. 210. Steengoed 2 uit beerkelder 47-1-1: schenk- en drinkkannen uit Westerwald en Frechen. Alle bekers onder nr. 5 (s2-kan-68) hebben een vertikaal lintoor, maar dit is soms niet te zien omdat de beker is afgebeeld met de centrale voorstelling naar voren. Foto's en tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Ook zijn er enkele stukken industrieel steengoed uit Engeland gevonden. Het gaat om een bord met accoladerand en een versiering van vlecht- en servetwerk op de vlag en kopjes en schoteltjes met kobaltblauwe versieringen van bloemen en visgraat-radstempels (afb. 211).

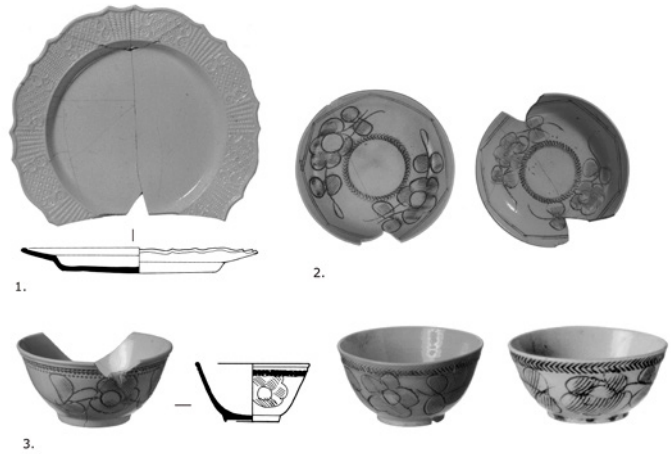

Afb. 211. Industrieel steengoed uit beerkelder 47-1-1: een bord (2; s3-bor-4), schoteltjes (1; s3-bor-1) en kopjes (s3-kop-3). Foto's en tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

De keramiek geeft een mooi overzicht van (een deel van) de inventaris van het Oudemannenhuis (grafiek 13). Het is duidelijk dat er sprake is van (ten minste) twee gebruiksfases. De oudste stukken in de beerkelder dateren uit de tweede helft van de 16e eeuw en de eerste helft van de 17e eeuw. Ergens in het derde kwart van de 17e eeuw is

de beerkelder grotendeels geleegd, waarbij een klein restant van de oudste gebruiksfase is achtergebleven.[348] Veruit de meeste voorwerpen dateren uit de 18e eeuw, tussen circa 1730 en 1780. De meeste voorwerpen zijn zoals te verwachten gerelateerd aan de verzorging van patiënten. Hierbij ligt de nadruk op voorwerpen die gebruikt worden bij het aanbieden van eten en drinken, zoals koppen, kannen en borden. In de tweede plaats gaat het om voorwerpen die te maken hebben met de directe verzorging (zalfpotten) en sanitaire voorzieningen (pispotten). Voorwerpen die te maken hebben met het bereiden van eten en drinken en verwarming/verlichting komen in veel kleinere aantallen voor.

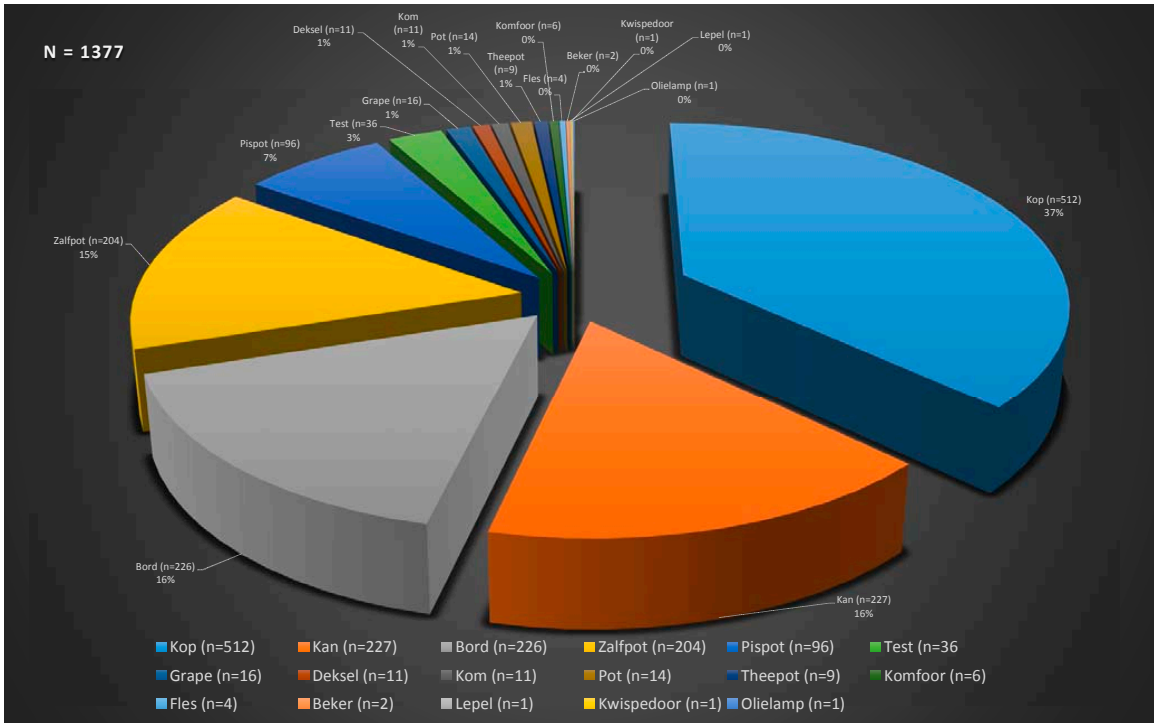

Grafiek 13. Overzicht van de verschillende voorwerpen uit de (voornamelijk) 18e -eeuwse inventaris van (de ziekenzaal van) het Oudemannenhuis. NB: in dit overzicht is geen scheiding gemaakt tussen de twee componenten late 16e–17e eeuw en 18e eeuw.

Aan de verschillende stukken vaatwerk is te zien dat er enigszins sprake was van een standaardinventaris. Zo zijn er veel vrijwel identieke drinkkannen van steengoed uit Westerwald en Rijnlandse borden aanwezig, maar binnen deze vormen zijn wel veel verschillende decoraties te zien. Er zijn enkele opvallende en afwijkende stukken bij, zoals de steengoed beker met het koning George I monogram, een majolica bord met opschrift en een schotel met afbeelding van prins Willem 5.
Gedurende de 18e eeuw lijkt er dus sprake van een grotendeels homogene, standaardinventaris waarin in kleine aantallen afwijkende voorwerpen voorkomen. Het gaat hier mogelijk om privé artikelen die sommige patiënten zelf als eet- en drinkgerei meenamen.

Naast vaatwerk van keramiek is er ook een groot aantal andere voorwerpen gevonden (afb. 212): ijzeren knoopjes met bloemmotief, verschillende koperen spelden, ijzeren kledinghaakjes, een koperen buisje, een vingerring, (zwart geverfde) houten knopen, één zijde van een ivoren (naalden)kokertje, een ivoren (druk)knoopje, een tinnen dop van een

348 In bijlage 5 is een overzicht gegeven van de aanwezige baksel-vormtypen volgens het Deventer-classificatie systeem voor middeleeuwse en post-middeleeuwse keramiek (determinatie: M.Bartels). NB: in deze tabel staan voor (destijds) nieuwe stukken ook voorlopige Deventercodes vermeld uit de analyseformulieren van Bartels, voorafgaand aan de uitgave van Steden in Scherven. Van deze determinaties is echter geen concordantielijst meer voorhanden. Het is dus van enkele stukken niet bekend welke officiële Deventercodering deze uiteindelijk gekregen hebben. Deze tabel is dus beperkt bruikbaar en geeft met name een overzicht van de aanwezige, functionele (keramiek)groepen in de beerkelder.

kruik, één of meerdere speelgoed oorlogsschepen van loodtin met verfresten[349], zeven loden zegels van wollen dekens uit Leiden, een houten kraal/spinsteen (?), een ronde (bronzen?) knoop met oog en een groot aantal koperen vingerhoedjes.

Afb. 212. Diverse voorwerpen uit beerput 47-1-1 van het Oudemannenhuis. Foto's en tekening: M.C. Dorst.

Ook werd in deze beerput een groot aantal medicijnflesjes en bijbehorende kurken stoppen gevonden (afb. 213).

Afb. 213. Verschillende glazen medicijnflesjes met enkele bijbehorende kurken uit beerput 47-1-1 van het Oudemannenhuis. De nummers verwijzen naar de ondernummering van de voorwerpen uit deze beerput en zijn onder deze nummers opgeslagen in het stadsdepot Dordrecht. Foto's: M.C. Dorst.

349 Er zouden meerdere soortgelijke scheepjes zijn gevonden, waarvan er (enkele?) in de collectie van het scheepvaartmuseum in Amsterdam zouden zijn. Dit is niet gecontroleerd.

Naast glazen medicijnflesjes zijn ook enkele andere stukken glaswerk aangetroffen, waaronder drankflessen, enkele mogelijke medicijnflessen en een steel van een kelkglas (afb. 214).

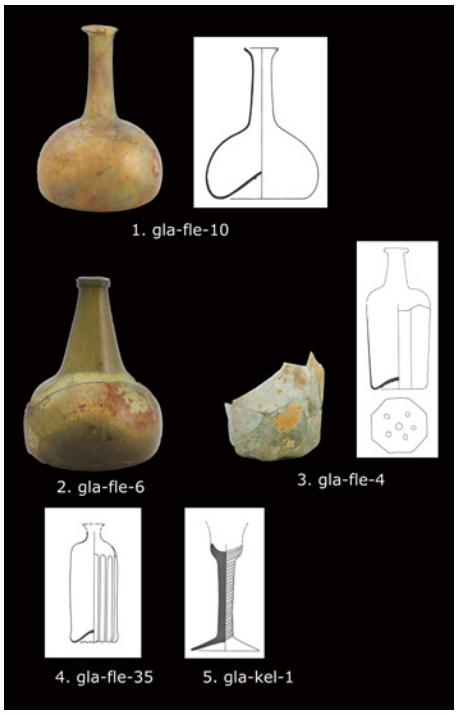

Afb. 214. Enkele drankflessen (1 en 2), mogelijke medicijnflessen (3 en 4) en een fragment van een kelkglas uit beerput 47-1-1 van het Oudemannenhuis. Foto's: M.C. Dorst, tekeningen uit Steden in Scherven, Bartels 1999.

Ten slotte is er nog een (fragment van) een vermoedelijk haarnet van textiel en verschillende plukken afgeknipt mensenhaar gevonden. Mogelijk werden de patiënten vanuit hygiënisch oogpunt bij opname kortgeknipt (afb. 215).

Afb. 215. Boven: een vermoedelijk haarnet van textiel. Onder: een bos menselijk haar uit beerput 47-1-1. Foto's M.C. Dorst.

7. Samenvatting en Conclusies

7.1 Inleiding

Het onderzoek naar het Minderbroederklooster heeft een goed inzicht gegeven in de fasering en aard van het klooster gedurende de gehele bestaansperiode. De bouwhistorische geschiedenis is voldoende duidelijk geworden. Veel bouwresten van het klooster waren nog goed bewaard gebleven, waaronder ook zeldzame kloosterelementen zoals de altaren en rijk versierde 14e -eeuwse mozaïekvloeren. Daarnaast heeft het onderzoek naar de graven een beeld gegeven van de wijze waarop de kloosterlingen en stedelingen hier tussen circa 1246 en 1572 zijn begraven. De vele, soms fraai beschilderde en goed bewaard gebleven grafkelders, zijn een zeldzame vondst en (in Nederland) weinig bekend.
Naast gegevens over het klooster is ook informatie verzameld over de bewoningsperiode gedurende de periode 1200-1246. Dit is archeologisch gezien nog een vrij onbekende periode voor de Dordse binnenstad. Enig inzicht is verkregen omtrent de wijze waarop toen aan de Voorstraat/Hoogstraat werd gewoond.
Ten slotte is ook de bewoning gedurende de post-kloosterperiode in kaart gebracht. Het gaat hierbij om verschillende huizen die ná de gedeeltelijke sloop van het klooster aan de Voorstraat gebouwd werden en om de in gebruik name van delen van het klooster als Oudemannenhuis, waaronder met name de ziekenzaal.

In de onderstaande samenvatting van het onderzoek zijn de conclusies verwoord die antwoord geven op de onderzoeksvragen (zie hfst. 4). De resultaten worden beschreven per bewoningsfase.

7.2 De pré-kloosterfase: circa 1200-1246

Het onderzoeksgebied maakt deel uit van één van de twee oudste bewoningslocaties van Dordrecht, namelijk de zuidelijke, hogere oeverwal van de rivier de Thuredrith. Hier lagen de oudste huizen van pre-stedelijk Dordrecht, die verbonden waren door de hiervoor gelegen Hoogstraat, de huidige Voorstraat. De vroegste bewoning op de oevers kan op basis van C14 dateringen van de oudste ophogingspakketten gedateerd worden in de periode 975 en 1025. Deze dateringen zijn verkregen door middel van booronderzoek. Op basis van gravend onderzoek is er (archeologisch) nog vrijwel niets bekend van de oudste nederzetting Durthric/Durdreth. Waarschijnlijk was het toen nog één van de vele gemeenschappen die als een lintbebouwing op de oevers van de rivieren in het nieuw ontgonnen veengebied werden gesticht. Tot de 12e eeuw was Durthric vermoedelijk een min of meer zelfvoorzienende gemeenschap van boeren en vissers. Afhankelijk van het al dan niet bestaan van een waterverbinding tussen de Merwede en de zuidelijke waterwegen in de oudste periode, zal er mogelijk al overslag van handelsgoederen hebben plaatsgevonden. Dit was zeker een feit na de doorbraak van de Merwede rond 1160-1170, waarbij een brede en goed bevaarbare rivier ontstond: de Oude Maas. Door deze korte, zuidelijke handelsroute zal het belang van de handel en overslag in de nederzetting zeker toegenomen zijn. Dit zal ongetwijfeld de belangstelling van de Hollandse graven hebben gewekt. Gedurende de 12e eeuw zal de nederzetting door een gecombineerde inzet van inwoners en grafelijke bemoeienis, uitgroeien tot de belangrijkste stad in de regio.
Het landelijke karakter zal al snel zijn veranderd in een echte stedelijke samenleving waarin de overslag (het markten) van handelsgoederen de belangrijkste pijler van de jonge stad werd. Dit had een aanzuigende werking op allerlei ambachten en diensten die zorgden voor verdere verwerking en verhandeling van goederen.
In de eerste helft van de 13e eeuw zal de 'verstening' van de jonge stad een grote vlucht hebben genomen. Hierbij zal bebouwing met bakstenen van steeds groter belang worden. In eerste instantie werden alleen belangrijke publieke gebouwen van baksteen gebouwd. Maar ook rijke handelaren en de ambtelijke stedelijke elite, die met name aan de oudste bebouwingsassen woonden, konden het zich veroorloven om hun huizen in baksteen te laten bouwen.

Afb. 216. Reconstructie van de bebouwingssituatie voorafgaand aan de bouw van het Minderbroederkloos-ter en het Heilig-Sacramentsgasthuis vóór 1246 (Nipides Bouwhistorie & Visualisaties 2017).[350]

Op de onderzochte percelen was in de eerste helft van de 13e eeuw nog sprake van een 'oude' bebouwingssituatie van (vermoedelijk) houten huizen. Aan de Voorstraat is op de oever een door mensen opgeworpen pakket grond aanwezig. Onder en direct ten zuiden van de Voorstraat heeft dit een dikte tussen 175 en 190 cm. In zuidelijke richting neemt het af tot een dikte van 100 cm. Hier is sprake van ten minste twee woonheuvels of hillen. In de top van deze heuvels zijn palen, gezekerde planken/balken met gaten (horden), een vlechtwerkwand, een stropakket, afvalkuilen en een greppel/sloot aanwezig. Op ten minste één van deze erven is (waarschijnlijk) een deel van een achterhuis opgegraven. Het gaat om delen van de wanden waarbinnen een stropakket (staldeel?) aanwezig was. Het grootste deel van het huis lag meer naar de Voorstraat, maar deze delen van de opgravingsputten zijn niet verdiept tot op het niveau waarop de resten aanwezig waren. De uiteindelijke huisplattegrond is dus niet bekend geworden. Op de opgegraven zij- en achtererven waren enkele grote afval- en beerkuilen aanwezig en het erf werd aan de zuidzijde mogelijk begrensd door een smalle sloot. Geheel in het zuidwesten van het onderzoeksgebied is ook een grote afvalkuil en een leeflaag uit deze periode gevonden. Dit lijkt erop te wijzen dat er in deze periode ook huizen langs de Visstraat stonden.

Het vondstmateriaal uit de verschillende ophogingslagen uit de woonheuvels en afvalkuilen is te dateren in de periode 1200-1246. Vrijwel alle materiaalcategorieën zijn vertegenwoordigd.

Onder de keramiek is in kleine aantallen nog handgevormd kogelpot (waaronder mogelijk Pingsdorf) aardewerk aanwezig. Van enkele handgevormde stukken is het aannemelijk dat het om import uit het Rijnland gaat. Het merendeel bestaat uit gedraaid aardewerk in de vorm van grijsbakkend aardewerk, Maaslands rood- en witbakkend aardewerk, Vlaams hoogversierd aardewerk, Weiche ware en Dieburger waar.
Een kenmerk van dit keramiekcomplex is dat er sprake lijkt te zijn van verschillende over-gangsbaksels. De meest voorkomende bakseltypes zijn proto-steengoed en verschillende overgangsvormen van zachte baksels naar proto-steengoed. Er zijn veel roodbakkende en blauwgrijs(achtige) baksels aangrtroffen die in uiterlijk nog op de zachter gebakken varianten lijken, maar wel bij hogere temperaturen 'klingelhard' gebakken zijn. Ook lijkt er een grotere hoeveelheid zand als verschraling te zijn toegevoegd. Proto-steengoed uit de Pingsdorf regio is herkenbaar aan de kenmerkende engobeversieringen. Hier is sprake van de vroegste varianten van het proto-steengoed uit het Rijn- en Maasland. In de periode eind

350 Voor een verantwoording van deze reconstructie, zie bijlage 6.

12e eeuw tot 1250 gaan de pottenbakkerijen hier in toenemende mate steengoed(achtige) baksels produceren. Gedurende deze periode komen dan ook alle zachtere baksels, proto- en bijna-steengoed en alle overgangsvormen door elkaar voor. Het (geïmporteerde) keramiekcomplex uit deze periode bestaat uit (kook)potten, kannen met (licht) gewelfde standringen en lintoren en bekers.
Het 'echte' proto-steengoed is in grote aantallen aanwezig en bestaat voornamelijk uit kannen en bekers. Er lijkt nog sprake van een grote variatie in vormen (op basis van de randen en rand-wanden) en mogelijk dus nog geen standaardisatie. Het is niet duidelijk te zeggen of en in welke aantallen er ook sprake is van lokaal aardewerk. Zo komt er een roze/lichtgrijs baksel voor dat het midden houdt tussen grijsbakkend en roodbakkend aardewerk en dat waarschijnlijk lokaal aardewerk betreft. Daarnaast zijn er verschillende scherven roodbakkend aardewerk aanwezig waarvan niet te zeggen is of ze lokaal geproduceerd zijn of dat het import baksels (Maaslands of Vlaams aardewerk) betreft.

Onder de andere materiaalsoorten zijn diverse voorwerpen aanwezig: ijzeren nagels en sintels, meslemmeten, beslagwerk, een ijzeren schepblad en een lood-tin hanger. Daarnaast is er een deel van een strijkglas gevonden, een spinstok, een houten nap, een houten kam en fragmenten touw, leer en textiel (mogelijk van een kledingstuk). Opvallend is dat een aantal van de organische vondsten brandsporen vertonen, waaronder de houten nap, de kam en het touw. Dit zou erop kunnen wijzen dat er sprake was van een brand in de laatste pre-stedelijke bebouwing op deze locatie. De afwezigheid van bebouwing ná deze mogelijke brand zou de vestigingskeuze voor het klooster (en naastgelegen gasthuis) hebben kunnen bepalen.

Tijdens de opgraving zijn enkele fragmenten van bouwmaterialen gevonden, waaronder daktegels van keramiek. Het is mogelijk dat het huis al (deels) bedekt was met een keramisch pannendak.
Ten slotte zijn er nog verschillende productieresten van botbewerking en een kam van ivoor of gewei gevonden. De productieresten betreffen plaatjes van lange, dierlijke beenderen waaruit cirkelvormige schijfjes van verschillende diameters zijn gesneden voor de productie van (mogelijk) knopen, paternosters en/of inlegdecoraties. Hoewel het niet om grote hoeveelheden gaat, is het mogelijk dat er op deze percelen sprake was van een beenbewerker in de periode 1200-1246.

7.3 De kloosterperiode: het begin, circa 1246-1300

Vanaf circa 1246 wordt op deze locatie het klooster van de Minderbroeders (Franciscanen) gebouwd. Dit gebeurde in de periode dat Dordrecht onder Brabants toezicht stond. In 1200 schoot de Hollandse graaf Dirk VII Gelre te hulp tegen de hertog van Brabant. Hierbij verwoeste hij in 1202 het pas gestichte 's–Hertogenbosch waar vanaf 1228 het oudste Minderbroederklooster gevestigd was. Na de verloren slag bij Heusden werd graaf Dirk VII gevangen genomen en verplicht om de stad Dordrecht voortaan in leen te houden van de Brabantse hertog. Dit duurde tot 1283.[351]
In deze periode kwamen de Minderbroeders dus naar Dordrecht en het is niet ondenkbaar dat dit gebeurde onder invloed van de Brabantse hertog. Wel is zeker dat de orde direct onder (fiscale) bescherming van de Hollandse graaf stond.
In de tweede helft van de 13e eeuw wordt een groot aantal (publieke) instellingen langs de Voorstraat gerealiseerd, waaronder het Minderbroederklooster, het naastgelegen Gasthuis, het Lombardhuis en het Augustijnenklooster.[352] Het markeert ook de start van een grootschalige en geplande uitbreiding van de stad met verschillende ambachtswijken, onder andere ter hoogte van Elfhuizen en het huidige Statenplein.

Voorafgaand aan de bouw van het klooster wordt het terrein geëgaliseerd door het opbrengen van een pakket grond. Dit zal in eerste instantie zijn gedaan om het hoogteverschil tussen de verschillende woonheuvels aan de Voorstraat op te heffen. Langs de straat ontstaat zo een strook bouwgrond waarvan het loopvlak op één en hetzelfde niveau ligt. Ook het hoogteverschil in zuidelijke richting, van de Voorstraat af, wordt voor een deel verminderd

351 Den Hartog 2002, 134.
352 Kool-Blokland 1995, 8-9.

door het opbrengen van grond. Er blijft echter nog wel een redelijk sterk glooiend verloop aanwezig.
Vervolgens worden hierop de kloostergebouwen gebouwd, waarvan de kerk, de noordelijke en oostelijke pandgang en een onafgebouwd bijgebouw zijn teruggevonden. De kerk lag direct en parallel langs de Hoogstraat (nu Voorstraat) en had een zuidwest-noordoostelijke oriëntatie. De gevellijn was gelijk aan de gevel van de naastgelegen en nu nog aanwezige kerk van het Heilig Sacramentsgasthuis. De eerste kloosterkerk was een bakstenen zaalkerk met een lengte tussen 30 en 35 meter en een buitenbreedte van 9 m. Aan de buitenzijde waren korte steunberen aanwezig.

Afb. 217. Reconstructie van de oudste kloosterkerk en delen van de pandgang, tussen 1246 en ca. 1300, weergegeven op de huidige kadastrale kaart (Nipides Bouwhistorie & Visualisaties 2017).[353]

Gezien de datering zal deze kloosterkerk in romano-gotische stijl zijn gebouwd. Er is gebouwd met oranje bakstenen van het formaat kloostermop. Enkele teruggevonden afgeschuinde en afgeronde bakstenen geven aan dat er plintlijsten en eenvoudige sierprofielen in de gevel zijn verwerkt. De kerk had zeer waarschijnlijk een keramisch pannendak van rechthoekige daktegels met soms enkele spatten loodglazuur. In de kerk waren ook natuurstenen elementen verwerkt. Bouwfragmenten zijn gevonden in de afbraaklaag van deze bouwfase. Het gaat in ieder geval om verschillende stukken rode zandsteen uit vermoedelijk het Duitse Weser- (Bremen) en Maingebied. Van deze steensoort is een zeer fraai onderdeel van een venster- of ingangstracering in de vorm van een fabeldier gevonden, die waarschijnlijk uit deze oudste kloosterfase dateert.

Van deze kerk is geen vloerniveau aangetroffen. Wel zijn er verschillende zware rode en grijze plavuizen van keramiek uit deze fase gevonden, sommige voorzien van spatten loodglazuur. Enkele kleine plavuisjes van keramiek suggereren dat er in deze fase ook al sprake was van mozaïekvloeren. Achterin de kerk waren de funderingsresten van het 3,5 m brede hoogaltaar aanwezig.

353 Voor een verantwoording van deze reconstructie, zie bijlage 6.

Direct ten zuiden van de kerk lagen de pandgang en het pandhof. In de oudste opzet was er mogelijk sprake van een in hout uitgevoerde pandgang van 3,5 m breed. In een tweede fase is de pandgang 'versteend'. Hiervan zijn drie door bakstenen grondbogen verbonden poeren gevonden. De aanleg van de bakstenen pandgang in zuidelijke richting is waarschijnlijk nooit voltooid. De bouw van één van de muren is mogelijk gestaakt en schuin vertand afgemetseld. Hetzelfde geldt voor de aanleg van een aanbouw in de hoek van de kerk en de oostelijke pandgangmuur. Het niet (verder) in zuidelijke richting kunnen bouwen met baksteen is mogelijk het gevolg van het nog relatief grote hoogteverschil van het landschap in zuidelijke richting. Door de grote druk van de muren kan er sprake zijn geweest van (een ongelijke) verzakking, waardoor scheuren kunnen zijn ontstaan.

In de pandgang zijn 26 graven gevonden. De begraven personen lagen in dezelfde richting als de oriëntatie van de kerk: het hoofdeinde in zuidwestelijke richting, het voeteneinde in noordoostelijke richting. Ze lagen dus met het gezicht in de richting van het hoogaltaar.

De begraven personen waren waarschijnlijk de bewoners van het klooster. Het waren (vrijwel) allemaal volwassen mannen (86%).[354] De wijze van begraven lijkt in overeenstemming met het Franciscaner uitgangpunt van armoede en bezitsloosheid. De meeste graven zijn zeer eenvoudig en vergelijkbaar met de wijze waarop bijvoorbeeld de 11e-15e -eeuwse parochianen van het dorp Kruiskerke zijn begraven.[355]
De meeste personen zijn begraven in een eenvoudige kist, maar er zijn ook verschillende individuen begraven zonder kist. Ze lagen slechts in een pakket sto, gewikkeld of gekleed in een stuk textiel en/of onder een plank hout. Bij twee individuen zou dit mogelijk textiel van kleding (eventueel habijt met koord) kunnen zijn geweest. Andere dan deze zijn er geen (opzettelijke) grafvondsten uit de oudste fase aanwezig. Er is slechts één bakstenen grafkelder aanwezig. Mogelijk gaat het om een kloosterling met een belangrijke functie.

Pathologisch lijken er weinig opmerkelijke zaken onder de oudste kloostergemeenschap aanwezig te zijn. In vergelijking met de plattelanders op het kerkhof van Kruiskerke in Dordrecht en de stedelingen op het Gasthuis kerkhof in Delft kan mogelijk geconstateerd worden dat de Dordtse kloosterlingen zwaarder werk deden dan andere stadsbewoners, maar dat hun arbeid toch veel minder zwaar was dan dat van de bewoners op het platteland. Dit is voor een groot deel te wijten aan het verschil tussen een plattelandsgemeenschap en een stedelijke gemeenschap. Zo komen ook botfracturen en osteoperiostitis overtuigend vaker voor onder de plattelandsbewoners van Kruiskerke.
Een ander opmerkelijk verschil met deze plattelandsgemeenschap is het veel vaker voorkomen van sacralisatie (van de onderste lumbale wervel) binnen de Dordtse kloostergemeenschap. Dit zou een fysieke oorzaak kunnen hebben en gerelateerd kunnen zijn aan bepaalde werkzaamheden of handelingen door de kloosterlingen.
Het percentage waarin DISH voorkomt (14,2 %) zou als hoog aangemerkt kunnen worden. De vaak aangehaalde relatie met een overmatig of bovengemiddeld welvarend dieet is waarschijnlijk niet realistisch. Vermoedelijk is het eerder te wijten aan de aard van de kloostergemeenschap: vrijwel iedereen is man en een groot aantal is ouder dan 50 jaar.

Van deze fase is het onbekend waar de leefvertrekken van de kloosterlingen lagen. Ook zijn er geen afvalkuilen of beer-/waterputten uit deze fase van het klooster aangetroffen. Hierdoor zijn er ook maar weinig voorwerpen van de vroegste bewoners gevonden. Slechts één opmerkelijke vondst kan wel met zekerheid aan de oudste kloosterfase toegeschreven worden. Dit is een loden, pauselijk zegel (bulla) uit de periode van het pontificaat van Paus Alexander IV, tussen 1254 tot 1261.

7.4 De kloosterperiode: de tweede bouwfase, circa 1300-1338 (?)

Door de grote populariteit van de Franciscaner Orde was er waarschijnlijk al snel sprake van ruimtegebrek. Een bijkomend probleem was de slechte bouwmogelijkheid in het lager gelegen gebied ten zuiden van de Voorstraat. Ook kan er sprake zijn geweest van verzakking en

354 Volgens de determinatie van Maat (2004). Volgens de determinatie van IJzereef (1986) is het 90%.
355 Hos & Dorst 2010, Dorst 2011a en Dorst & Bosman 2013.

schade van de bestaande bebouwing door ongelijke zetting van de (opgehoogde) ondergrond. Al rond 1300 wordt begonnen met de bouw van een geheel nieuw kloostercomplex.
De oude kloosterkerk wordt tot op de fundering gesloopt en veel van het slooppuin wordt gebruikt om het lager gelegen gebied ten zuiden van de oude kerk en de (voormalige) dijk met woonheuvels op te hogen. Het hoogteverschil wordt hier nu minder. Waarschijnlijk ontstonden op deze locatie geen problemen met de zetting van de grond, omdat het terrein over een groter oppervlak minder ongelijk was en minder opgehoogd, waardoor het bij een nieuwe ophoging gelijkmatiger zal zijn verzakt.

Afb. 218. Reconstructie van de tweede fase van het kloostercomplex tussen vermoedelijk 1300 en 1338, weergegeven op de huidige kadastrale kaart (Nipides Bouwhistorie & Visualisaties 2017).[356]

De kloosterkerk werd circa 16 m in zuidelijke richting herbouwd. De oriëntatie bleef hetzelfde, maar het grondplan veranderde wel. Deze kerk was T-vormig. Het oostdeel was een noord-oost-zuidwest georiënteerd koor met hoogaltaar en het westdeel was een haaks hierop staand dwarsschip. Het koor had een binnenlengte van 18,5 meter en een breedte van 8 meter. Het schip had een binnenlengte van circa 22 meter en een breedte van circa 11,5 meter. De totale buitenlengte zal ongeveer 32,5 m zijn geweest.
In de zuidoosthoek van de kloosterkerk lag de pandomgang en pandhof die gezamenlijk ongeveer 16,5 x 22 meter bedroegen. De pandhof zelf was een vierkant van 13 x 13 meter. Ten zuiden hiervan lag het hoofdgebouw van het klooster. Hierin zullen de leefvertrekken van de kloosterlingen aanwezig zijn geweest, zoals de refter en het dormitorium. De zuidelijke pandgang was waarschijnlijk opgenomen in dit gebouw en maakte deel uit van een lange gang langs de gehele noordgevel van het gebouw. Het hoofdgebouw was rechthoekig en had een lengte van ten minste 33,5 meter. De breedte was circa 10 meter. Inpandig is een onderverdeling in minstens drie ruimten aanwezig.

Behorende bij dit nieuwe kloostercomplex is maar één begraaflocatie gelokaliseerd (of aanwezig). Deze lag tussen de kloosterkerk en de Voorstraat, deels over de resten van de oudere kloosterkerk. Uit deze kloosterfase zijn 24 intacte graven en enkele verstoorde resten gevonden. De begraven individuen waren in dezelfde zuidwest-noordoost oriëntatie begraven als in de oudste kloosterfase, dus ook met het gezicht gericht op het hoogaltaar in de nieuwe kerk.

356 Voor een verantwoording van deze reconstructie, zie bijlage 6.

In vergelijking met de oudste kloosterfase zijn er duidelijke verschillen. Eén daarvan is dat veruit de meeste individuen zijn begraven in een eenvoudige kist van planken. Het gebruikte hout hiervoor betrof beukenhout, eikenhout en combinaties van beide. Slechts één individu was zonder kist begraven en lag op een laag stro. In twee kisten rustte het hoofd van de begraven persoon op een kussen van organisch materiaal. Dit is in Engeland ook waargenomen op verschillende kloosterterreinen en kerken zoals het Benedictijner klooster van Glastonbury, St. Mary Sandwell in Staffordshire, de St. Peterskerk van Barton-on-Humber en het Cisterciënzer Fountains klooster in Yorkshire. Kussens met onder andere hooi zijn in 12e en 13e -eeuwse graven van zowel mannen als vrouwen van alle leeftijden gevonden.[357] Dit gebruik is dus waarschijnlijk geen specifieke behandeling voor bepaalde sociale groepen uit de samenleving. Ook is er een secundaire begraving aanwezig waarbij de resten van een man in een (vermoedelijke) mand zijn bijgezet.

Het grootste verschil is echter dat op dit kerkhof de verhouding man-vrouw een normale afspiegeling is van de stedelijke populatie: er waren zeven mannen en acht vrouwen aanwezig. Waarschijnlijk zijn de hier begraven personen 'gewone' stedelingen.
Het begraven van burgers in kloosters startte rond het einde van de 12e eeuw en het begin van de 13e eeuw. Dit gebeurde grotendeels vanuit een initiatief van de kloosters zelf. Het gebruik is zelfs mogelijk geïnitieerd door (onder andere) de Franciscanen. Als reden hiervoor zou de enorme populariteit van de broederschappen en de daarmee gepaard gaande kosten zijn. Om dit op te vangen zouden ze de stedelingen actief hebben aangemoedigd om binnen het kloostercomplex begraven te worden. Het verzorgen van de begrafenis en het regelmatige bidden voor de zielenrust van de overledenen zouden een belangrijke inkomstenbron zijn geweest.[358]
Het is ook mogelijk dat hier overleden patiënten uit het naastgelegen Heilig Sacramentsgasthuis werden begraven. Van het gasthuis is bekend dat het een begraafplaats ter beschikking had die werd aangeduid als "*locus sanctus*" (heilige plaats).
Een opmerkelijk gemis is het ontbreken van kinderen op dit kerkhof. Het is mogelijk dat kinderen in deze periode (nog) niet op het kloosterterrein begraven werden of dat ze op een speciale, niet onderzochte locatie zijn begraven.
Afgezien van een gesp zijn er geen andere (doelbewust meegegeven) grafvondsten aangetroffen (zie tabel 18, lijkbehandelingsvoorwerpen).

Onder de pathologieën zijn weinig opmerkelijke zaken waargenomen. Het percentage degeneratieve gewrichtsafwijkingen binnen deze populatie zou, in vergelijking met het Gasthuis-kerkhof uit Delft, als hoog kunnen worden aangemerkt. In vergelijking met de plattelanders op van het kerkhof van Kruiskerke in Dordrecht zijn deze percentages echter laag. Het leven in de stad was blijkbaar fysiek minder zwaar dan op het platteland. Ook op het vlak van infectie-, deficiëntie- en idiopathische ziekten zijn er geen opvallende en/of populatie-specifieke kenmerken aanwezig.

Uit de tweede kloosterfase is één waterput aangetroffen. Deze lag op de noordwesthoek van het hoofdgebouw en is in de laatste gebruiksfase waarschijnlijk gebruikt als afvalput. In de put lag voornamelijk vaatwerk, waaronder veel kannen en één bakpan. De keramiek dateert uit de periode tussen circa 1250-1310. De put lag mogelijk in de buurt van de keuken en refter, die waarschijnlijk in het hoofdgebouw gesitueerd waren. Daarnaast dateren enkele fragmenten bouwmateriaal vermoedelijk uit deze bouwfase.

Ten slotte zijn op enkele bouwresten van deze kloosterfase sporen van brand aanwezig. Het gaat onder andere om verbrand funderingshout bij de pandgang/-hof. Dit lijkt aan te geven

357 Ratz 1993a, 83, 88 (aangehaald in Gilchrist & Sloane 2005, 125).

358 Hirsch 1921; referentie naar het Zeeuws Genootschap van Wetenschappen uit 1785: "*Het begraven in de kerken is doorgedrongen, doordien de Franciscanen en de Dominicanen, bemerkende, hoe hun Broederschappen toenamen, en dat zij zooveele kosten niet konden goedmaken, deeze kunst, om geld te beuren, hebben uitgevonden; zij drongen de onkundige menschen op, dat zij in monnikenkappen of bij de altaaren moesten begraaven worden… De Geestelijken lieten al vroeg voor geld iedereen in de kerken begraaven*." (Handelingen Zeeuwsch Genootschap XII 1785, 181).

dat er sprake was van een grote brand. Daarnaast zijn er enkele, met deze kloosterfase geassocieerde, uitbraaksleuven en puinkuilen met veel dakleien, verbrand puin en verbrande balken aanwezig. Dit kunnen aanwijzingen zijn voor de stadsbrand uit 1338. Het is bekend dat deze ook het Minderbroederklooster trof. Het is dus mogelijk dat deze bouwfase is beëindigd ná de brand van 1338 en dat kort hierop is begonnen met de derde en laatste bouwfase van het kloostercomplex.

7.5 De kloosterperiode: de derde bouwfase, ca. 1338 (?)-1572

De transformatie naar het derde en laatste kloostercomplex was een geleidelijker proces. Ten noorden van de kloosterkerk uit de tweede fase zijn muren (mogelijk van een gang) aanwezig die slechts tijdelijk bestaan hebben.
Van dit kloostercomplex is relatief veel bewaard gebleven, onder andere opgaand muurwerk met deuren, ramen en (kaars)nissen, verschillende vloerniveaus, waaronder grote delen van mozaïekvloeren en enkele altaren. Daarnaast is een groot aantal graven gevonden, waaronder veel bakstenen grafkelders met beschilderde binnenwanden.

Afb. 219. Reconstructie van de derde fase van het kloostercomplex tussen vermoedelijk 1338 en 1572, weergegeven op de huidige kadastrale kaart (Nipides Bouwhistorie & Visualisaties 2017).[359]

De kloosterkerk wordt verplaatst naar het westen en komt nu haaks op de Voorstraat te staan. De nieuwe kerk komt grotendeels over het schip en het westelijk deel van het hoofdgebouw uit de vorige bouwfase te liggen. De nieuwe kerk heeft een lengte van circa 60 meter en een breedte van 9 meter.[360] Aan de Voorstraat was de kerk breder. Door een rij bakstenen zuilen aan de oostzijde is een zijbeuk gecreëerd met een lengte van 23 meter en een breedte van 4,4 meter. Dit grondplan vertoont gelijkenis met de kerk van het Minderbroederkloos-ter in Oxford (fase II, vanaf circa 1270). Daar bevond zich aan de noordkant een zijbeuk, aangegeven als gangpad.[361]
In de Dordtse noordoostbeuk waren twee altaren aanwezig. Eén stond tegen één van de bakstenen zuilen, het andere stond tegen de zuidelijke achtermuur in de zijbeuk. Dit laatste altaar was bepleisterd met witte kalk en was verschillende keren beschilderd geweest met patronen van bakstenen en (natuurstenen) blokken.

359 Voor een verantwoording van deze reconstructie, zie bijlage 6.
360 Ter vergelijking: de kerk van het Bossche Minderbroederklooster was 80 m lang en die van Delft (15e eeuw) 65 m (Bult 1993, Archeologische Kroniek Delft).
361 Hassall, Halpin, Mellor et al 1989, 182-194.

In het schip en koor van de kerk bevond zich nog een groot deel van een mozaïekvloer. De mozaïekpatronen waren gemaakt van licht en donker geglazuurde, keramische plavuizen en bestonden uit verschillende blokken in diverse patronen. In de vloer waren ook met slib-inleg versierde plavuizen aanwezig. Hierop zijn Franse lelies, Tudorstijl-achtige roosjes en springende leeuwen afgebeeld. Daarnaast zijn er ook slib-inlegtegels met voorstellingen van menselijke portretten met een omlijsting van sterren gevonden, maar deze zijn waarschijnlijk van jongere datum.

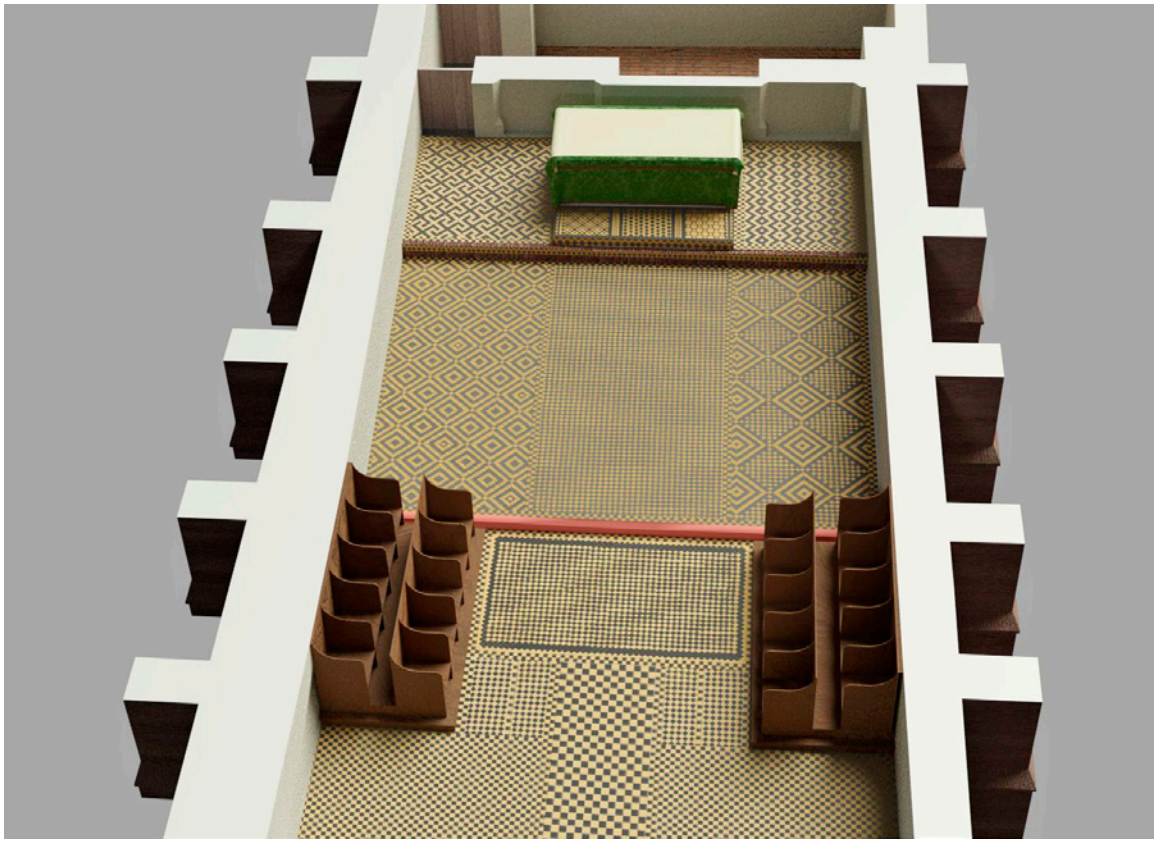

Afb. 220. Reconstructie van de mozaïekvloer in het schip en koor van de kerk uit de derde kloosterfase, vermoedelijk tussen 1338 en 1457. Gezien vanaf de Voorstraat in zuidoostelijke richting (Nipides Bouwhistorie & Visualisaties 2017).[362]

De mozaïekvloeren lagen op verschillende niveaus, die hoger werden naarmate het altaar dichter werd genaderd. Het laagste vloerniveau lag in het schip op circa 0,6 - 0,7 m NAP. Hier is ook een centrale baan van grotere en anders georiënteerde plavuizen aanwezig, die een pad vormden naar het hoogaltaar.
Vlak voor de overgang naar het koor was een plateau van circa 5,5 meter breed. Aan de oostzijde hiervan waren verbrande houten planken/balken aanwezig en tegen de binnengevel verbrande plinten. Hier kan een afgescheiden ruimte met houten wanden zijn geweest of het zijn de resten van een rij banken. Ook op de mozaïekvloer zijn brandresten aangetroffen, bestaande uit een laag dakleifragmenten met houtskool. Hier zijn dus aanwijzingen voor een brand, waarbij het zal gaan om de (tweede) grote stadsbrand uit 1457.

Via het plateau kon het tweede vloerniveau van het koor betreden worden. Schip en koor waren gescheiden door een lijst van rode zandsteen. De mozaïekvloer in het koor lag op 0,86 m NAP en besloeg de gehele breedte van de kerk. De zone achterin het koor met het hoogaltaar vormde het derde niveau. De mozaïekvloeren lagen hier rond de 1,2 m NAP. Hier lag ook het 3,45 meter brede altaarbordes, dat versierd was met een plint van boordtegels. Het altaarbordes lag uiteindelijk nog één stap hoger, namelijk op 1,44 m NAP. Het hoofdaltaar had een afmeting van 3,3 x 1,1 meter. In een latere periode is een trapvormige achterbouw

362 Voor een verantwoording van deze reconstructie, zie bijlage 6.

tegen de achterzijde gezet. De lage driestaps-opgang naar het hoogaltaar is ook bij andere Franciscanerkloosters waargenomen, zoals het klooster van Carmarthen in Engeland.[363]

De mozaïekvloeren zijn, op basis van de gebruikte technieken en vergelijkbare paralellen in andere steden, te dateren. De plavuizen met slibinleg versieringen komen vanaf circa 1275 in de mode. Dergelijke tegels zijn tot circa 1350 gemaakt. Sommige slib-inlegplavuizen uit het Minderbroederklooster vertonen een sterke overeenkomt met tegels die afkomstig zijn uit het middeleeuwse plavuizenproductie atelier aan de Bemuurde Weerd in Utrecht.
Daarnaast is er een grote overeenkomst met de mozaïekvloeren uit de eerste helft van de 14e -eeuw die zijn gevonden in huizen van het kapittel van Sint Marie en Sint Jan in Utrecht. De mozaïekvloer in de kloosterkerk dateert dus waarschijnlijk uit de eerste helft van de 14e eeuw, mogelijk direct ná 1338. De vloer lijkt te zijn gebruikt tot de andere grote stadsbrand van 1457. Hierna is de vloer in de kerk opgehoogd met een grondpakket waarin vanaf dan begraven zal worden in bakstenen grafkelders. Het jongste vloerniveau in de kerk was niet meer bewaard.
In de muren achter het hoogaltaar zaten twee ondiepe nissen. Ook was hier aan de oostzijde een doorgang aanwezig naar de hierachter gelegen sacristie. De sacristie was weer door doorgangen verbonden met het kapittelhuis en de westelijke pandgang.

De pandhof en omliggende pandgang lagen ten oosten tegen de kerk en hadden een gezamenlijke grootte van 33 x 33 meter. De afmeting van de pandhof was circa 24 x 24 meter en is daarmee identiek aan die van de Bossche vestiging.[364] De muur naar de pandhof bestond uit open arcades met een breedte van 2,2 meter. Hiertussen stonden bakstenen kolommen van 1 meter breed. In de pandgang zijn verschillende vloerfases aangetroffen. De oudste was waarschijnlijk ook een mozaïekvloer. In de zuidwesthoek was mogelijk ook een altaar aanwezig. In de westelijke en noordelijke pandgang bevonden zich doorgangen naar de pandhof. Vanuit de noordelijke doorgang werd een verhard pad bereikt.

Tegen de sacristie en de zuidelijke pandgang lag het kapittelhuis. Dit was onderverdeeld in twee ruimtes. De westelijke ruimte had een zaalachtig karakter. In de lange gevelmuren waren nissen aangebracht voor de dakdragende stijlen. Daartussen bevonden zich in de noordelijke muur ook kaarsnissen. In de zuidelijke muur waren 1,2 meter brede vensters aanwezig en een doorgang naar buiten. In de zaal lag, langs de lange gevels, een vloer die bestond uit twee 1 meter brede banen van baksteen in een visgraatpatroon. Het binnenwerk bestond uit gele en bruine geglazuurde plavuizen van keramiek. In de oostelijke ruimte was een kapel ingericht van 7 x 7 meter. Deze was te betreden vanuit een 5 meter brede dubbele doorgang met de zuidelijke pandgang. In het midden van de doorgang stond een bakstenen kolom met een natuurstenen sokkel. Recht tegenover de ingang was tegen de achtermuur een altaar geplaatst. Ook dit altaar was gestuct met witte kalkpleister. Hierin was een patroon van imitatie natuursteenblokken gekrast, waarvan de voegen geschilderd waren met rode verf.
Ten zuiden van het kapittelhuis bevond zich ook nog kloosterbebouwing. De aard hiervan is echter niet duidelijk geworden, aangezien deze grotendeels buiten het onderzoeksgebied lag.

Uit deze kloosterperiode zijn twee (water)putten en een beerput gevonden. De beerput lag in de bebouwing, ten oosten van de oostelijke pandgang. Hier was ook een gang naar de Vriesestraat aanwezig. Dit was waarschijnlijk een toegang naar het klooster, mogelijk bedoeld voor bevoorrading en afvoer van afval.
In de beerkelder zijn veruit de meeste voorwerpen uit de kloosterperiode gevonden. Hieronder bevond zich veel vaatwerk van keramiek (118 stuks), zoals kommen/borden, kannen, een drinkschaaltje, een trechterbeker, een grote voorraadpot, fragmenten van een driepoot om pannen boven het vuur te kunnen opstellen, een vuurklok, een vetvanger, een spaarpot, een pispot, een olielamp en een gatenpot. Ook zijn een bronzen gesp, een ijzeren dissel, fragmenten van een houten trip en een houten nap, een houten hamerkop en een met leer beklede deksel in de beerput gevonden. De vondsten dateren uit de periode 1400-1425.
De inhoud van de beerput lijkt erop te wijzen dat in de aangrenzende panden mogelijk de keuken, eetzaal, slaapkamers en werkvertrekken lagen.

363 Gilchrist & Sloane 2005, 57 en afb. 28.
364 Alma 2011, 8.

Eén van de putten, langs de westgevel van de kerk, lag waarschijnlijk op een terrein dat gedurende de 15e eeuw in gebruik was door het naastgelegen Heilig Sacramentsgasthuis. In de put zijn een houten beker, een houten kam en resten van een leren schoen gevonden.

Ook in de derde kloosterfase werden veel mensen binnen het klooster begraven. Het gaat ook hier weer om (voornamelijk) stedelijke burgers. Waarschijnlijk werd begraven binnen familieclusters. Hierbij zijn grafkelders meerdere keren hergebruikt, waarbij de resten van oudere begravingen werden geruimd. Soms zijn deze mogelijk naast de grafkelder herbegraven, soms ook als een bundel aan de zijkant van de grafkelder gelegd.
In sommige clusters zijn vrijwel alleen individuen van hetzelfde geslacht aanwezig (dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen), maar er zijn ook clusters aangetroffen waarbij de verhouding ongeveer 50-50 % is. Mogelijk kan hieruit opgemaakt worden dat er families waren waarbij alle leden in en rond één grafkelder werden begraven, maar ook dat er families waren die meerdere grafkelders hadden waarbij er naar geslacht gescheiden werd begraven.

Opvallend is het lage aantal kinderen dat op het kloosterterrein is begraven. Dit geldt voor alle begraaflocaties. Kinderen en adolescenten zijn veruit in de minderheid. Ter vergelijking: op het kerkhof van het dorp Kruiskerke was meer dan de helft kind/adolescent (52%).[365] Op het kerkhof van het Minderbroederklooster in Alkmaar bleek het aantal kinderen ook hoog, namelijk 41,6%.[366] Een goede verklaring voor de lage aantallen kinderen in het Dordtse Minderbroederklooster is momenteel niet te geven. Dat er in kerken minder kinderen begraven werden is (archeologisch) wel een bekend verschijnsel.[367] Dit is deels te verklaren door het feit dat een graf in een kerk (of in pandgangen) alleen bereikbaar was voor rijkere burgers, maar juist deze sociale klasse heeft mogelijk minder kinderen gehad. Bovendien hadden deze kinderen een grotere overlevingskans door betere hygiënische omstandigheden en toegang tot goede medische zorg.

Binnen het klooster zijn (zeer waarschijnlijk) op alle locaties (ook) stedelijke burgers begraven. Regels zoals bijvoorbeeld uit de 14e eeuw bekend zijn voor de Dom in Utrecht, waarbij bepaald werd wie er op de verschillende locaties (schip, pandhof en pandgang) begraven mochten worden, waren binnen het Dordtse klooster waarschijnlijk niet van toepassing.[368]
In deze kloosterfase is de opkomst van de zelfbewuste 14e -eeuwse burger duidelijk herkenbaar. In deze periode ontstond ook een zeer uitgesproken doodsbewustzijn. Deze *memento mori* cultus kwam onder andere tot uiting in verschillende verhalen over 'levende' doden, die de levenden moraliserend wijzen op hun sterfelijkheid. Ook in de funeraire behandeling komt dit naar voren, in de vorm van een toename van het gebruik van (luxe) grafzerken en -monumenten, koperen grafplaten en in dit geval (beschilderde) grafkelders.[369]
De wens om begraven te worden in een geestelijke instelling zoals kerk of klooster kwam voort uit het feit dat iedereen graag op een zo heilig mogelijke plaats wilde liggen. Hier waren heilige voorwerpen aanwezig (in altaren) en, heel belangrijk, werden dagelijks liturgische handelingen verricht waarvan de mis de belangrijkste was. Daarnaast bestond (tegen betaling) de mogelijkheid dat er dagelijks werd gebeden voor het zieleheil van de overledene. Het bemiddelen van de levenden voor de ziel van de overledenen was in de Late Middeleeuwen belangrijk geworden. In de Vroege Middeleeuwen (tot ca. de 4e eeuw) moesten de zielen nog gelaten afwachten tot de Dag de Oordeels. Dit veranderde geleidelijk naar een meer individuele doodsverering. De overlevenden (familieleden) kregen de mogelijkheid om de tijd van de ziel in het vagevuur (purgatorium) te verkorten, waardoor het bereiken van het Paradijs door de overleden ziel versneld kon worden. Dit kon (na overlijden) nog door het kopen van aflaten en het laten herdenken van de overledenen tijdens de mis. Zodoende kon je middels geld, invloed (laten) uitoefenen op je zieletoestand in het hiernamaals. De gewone burger keerde zich hierdoor steeds meer af van de macht van de reguliere (parochie)

365 Dorst 2011.
366 Hakfoort, Griffioen, Schats en Bitter 2015, 185.
367 Bitter 2013, 41-42.
368 Van den Hoven van Genderen 2013, 178-180. Volgens deze regels (1342) mochten bijvoorbeeld alleen geestelijken en ridders in het schip begraven worden. Kanunniken mogelijk alleen in de pandhof en op het kerkhof.
369 Van Belle 2010, 158.

kerken. Dit zorgde ervoor dat de stedelijke burgers, die gedurende de 14e eeuw steeds meer macht kregen, zich bijzonder aangetrokken voelden tot de opkomende bedelorden. In eerste instantie zullen deze dan ook geen of weinig financiële vergoedingen voor hun diensten hebben gevraagd. Dit kon door schaarste uiteindelijk niet volgehouden worden. Daarom moest in toenemende mate worden betaald voor de diensten van de Minderbroeders.

Het inpandig begraven van stedelingen in het klooster vond plaats gedurende de derde kloosterfase. Het is aannemelijk dat hiervoor in eerste instantie de minder heilige plaatsen beschikbaar werden gesteld, zoals de pandgangen, de noordoostbeuk en noordelijke zijde van het schip.[370] Aangezien er in ieder geval in het schip en koor (en westelijke pandgang) mozaïekvloeren aanwezig waren, werd hier gedurende het grootste deel van de 14e eeuw nog niet begraven. Dit begon pas na de stadsbrand van 1457.[371]

Aangezien er betaald moest worden om binnen kerk of klooster begraven te worden, is hieruit de aanname voortgekomen dat de verschillende sociale klassen op verschillende locaties begraven zouden zijn. Een plaats bij het hoogaltaar in het koor, of de pandgang naast het koor/hoogaltaar, zou meer gewild en dus duurder zijn geweest. Dit is voor de Oude Kerk in Delft in kaart gebracht.[372] Hieruit komt naar voren dat er in het laatste kwart van de 14e eeuw weinig prijsverschil was tussen een graflocatie binnen of buiten de kerk. Vrijwel iedere burger kon het zich veroorloven om in de kerk begraven te worden. Hierbij is wel een verschil tussen een graf in eigendom en een huurgraf. Een graf in eigendom hebben was alleen te betalen door welgestelden.
In de 15e eeuw neemt het prijsverschil tussen binnen en buiten begraven worden wel sterk toe. Vermoedelijk konden er door de schaarste grotere bedragen voor worden gevraagd. Ook contemporaine schrijvers bevestigen dat er sprake was van een hiërarchie van heilige locaties in de kerk, waarbij het priesterkoor en koor als het heiligst werden beschouwd. Deze plaatsen waren voorbehouden aan de (geestelijke en burgerlijke) elite. In sommige steden was het zelfs bij keur vastgelegd dat in het koor alleen priesters, ridders, schout, schepenen, en kerk- en heilig geestmeesters begraven mochten worden, zoals in de St. Pancraskerk in Leiden (1406).[373] De realiteit van begraven in deze kerk geeft echter een ander beeld dan wat er verwacht zou worden. Op basis van het door burgers betaalde kerkgeld, dat bepaald werd door hun inkomens, kan de populatie verdeeld worden in drie groepen: gewone burgers, welgestelden en de toplaag. Interpretatie van de graflijsten van de St. Pancraskerk wijst uit dat alle groepen binnen de kerk begraven werden en dat er ook geen sprake is van concentraties per sociale klasse. Ook gewone burgers konden een graf bemachtigen in het koor. Het enige verschil is dat de welgestelden en toplaag vaker meerdere graven bezaten. Daarnaast was het grafbezit overerfbaar en kon, zolang er voor betaald werd, voor honderden jaren in familie-eigendom blijven.

Vermoedelijk is dit ook van toepassing geweest op het Minderbroederklooster. Het interpreteren en indelen van het begraafpatroon naar sociale klassen zal dus nauwelijks mogelijk zijn op basis van archeologische informatie. De enige informatie hierover kan mogelijk komen uit de verspreiding tussen grafkelders en gewone graven, de aan- of afwezigheid van fresco's en (deels) de aanwezigheid van bijzondere grafvondsten. Een ruimtelijke spreiding van de mogelijke sociale klassen op basis hiervan, is weergegeven in afbeelding 221.

370 Dit zijn ook de locaties waar de figuratieve fresco's voorkomen, waarvan bekend is dat ze voornamelijk populair waren gedurende de 14e eeuw.

371 Een houtskool- en aslaag op een deel van de mozaïekvloer en het feit dat er verschillende grafkelders op of door deze vloer zijn aangebracht lijken te suggereren dat deze vloer pas zijn functie verloor ná de brand van 1457.

372 Bonenkampová 2013, 194-204.

373 Bonenkampová 2013, 199, voetnoot 23: Hamaker (1873, keurboek 1406: vijfde boek 41-48 (hier 42).

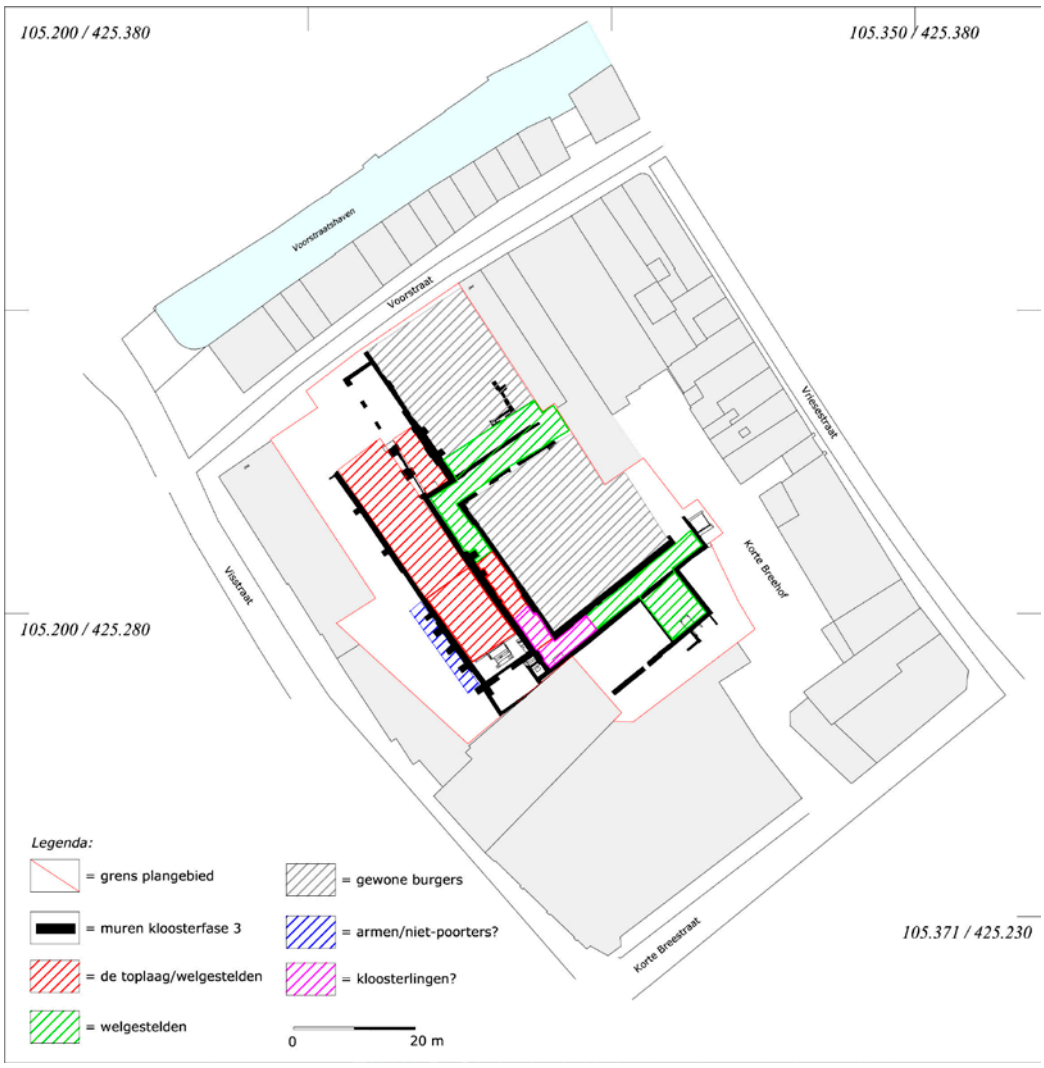

Afb. 221. Verspreidingskaart van de locaties waar vermoedelijk de verschillende sociale klassen gedurende de derde kloosterfase in meerderheid begraven zijn.

Een significante clustering van de toplaag is niet herkenbaar. Op enkele locaties zijn (luxe) figuratieve voorstellingen in de grafkelders aanwezig. Deze liggen in de noordoostbeuk en het schip van de kerk en in het midden van de westelijke pandgang. In de laatste lag ook het rijke graf van de man met drie ringen. In het koor en de noordoostbeuk zijn resten van luxe grafkistbeslag aanwezig. Op basis hiervan kan voorzichtig geconcludeerd worden dat de toplaag mogelijk in grotere mate gelokaliseerd lag in de nabijheid van het hoogaltaar en het altaar in de noordoostbeuk.
De welgestelden zijn waarschijnlijk herkenbaar aan de aanwezigheid van de bakstenen grafkelders die vaak voorzien zijn van een beschildering van één of meerdere kruizen. Deze grafkelders zijn hoofdzakelijk inpandig aanwezig, in het schip en koor van de kerk, de gehele pandgang en de kapel van het kapittelhuis. In de graven in de pandgang is mogelijk nog een onderscheid aanwezig: in de noordelijke pandgang zijn gewone kistgraven in de meerderheid en in de westelijke pandgang de grafkelders. Deze laatste locatie had dus waarschijnlijk een hogere status omdat die dichter bij het hoogaltaar lag. De gewone burgers zijn waarschijnlijk in de meerderheid op het (open) kerkhof en de (open) pandhof. Als kenmerk voor deze groep geldt dat gewone kistgraven veruit in de meerderheid zijn.

De collectieve graven tegen de zuidwestgevel van de kerk kunnen het resultaat zijn van haastige begrafenissen tijdens een uitbraak van een besmettelijke ziekte. Het is echter maar de vraag of gewone burgers in een dergelijke situatie ook in een collectief graf begraven zouden worden. Het lijkt aannemelijker dat hier armen/niet-poorters werden begraven, waarschijnlijk als overleden patiënten van het Heilig Sacramentsgasthuis. Er is mogelijk een historische vermelding van dit gebruik:

Kool-Blokland (1995) vermeldt dat "*… als uiteindelijk een zieke in het gasthuis overleed, ..werd hij in een mat van vijf penningen gewikkeld en begraven in één van de doodputten op het terrein van het gasthuis, de heilige stede genoemd. Ieder jaar werd een nieuwe kuil gegraven en als er veel doden waren groef men een paar kuilen extra.*".[374]

Dergelijke collectieve graven, waarin grote aantallen haastig (of slordig) begraven individuen aanwezig zijn, worden voornamelijk aangetroffen op gasthuis (ziekenhuis) kerkhoven zoals bij St. Mary Spital in Londen, het St. Margaret leprozenziekenhuis in Huntingdon in Engeland en het Heilige Geest gasthuis in Besançon in Frankrijk.[375]

Ten slotte is er nog een mogelijke clustering van een sociale groep herkenbaar in de hoek van de westelijke en zuidelijke pandgang. Hier is een relatief grote groep individuen zonder grafkist begraven en een aantal personen is 'andersom' georiënteerd begraven. Daarnaast is in deze hoek een aantal individuen afwijkend begraven, met de handen (gevouwen?) op de buik of borst. Het is mogelijk dat in deze hoek (meer) kloosterlingen liggen.

Hoewel het volgens de christelijke gebruiken niet gebruikelijk was, zijn er in de derde kloosterfase wel verschillende vondsten in de graven aanwezig. Deze zijn in alle graftypen aangetroffen. Grafvondsten zijn ook van andere christelijke begraafplaatsen bekend, zoals de Catharinakerk in Eindhoven en de Grote Kerk van Alkmaar.[376] Grafvondsten moeten onderverdeeld worden in drie categorieën, namelijk bezwerings- of 'voorspraak' voorwerpen, lijkbehandelingsvoorwerpen en niet-intentionele (onbedoelde) grafvoorwerpen (tabel 19).

Bezwerings- /voorspraakvoorwerpen			
fase	*locatie*	*voorwerp*	*#*
3	kerkhof	schrijfplankje, plak en roe	1
3	kerkhof	munt	1
3	kerkhof	git crusifix	1
3	schip kapel	loden pseudomunt	2
3	schip kapel	organisch voorwerp	1
3	pandgang	munt	2
3	pandgang	ring	5
3	pandgang	St. Jacobsschelp amuletten	2
		Totaal	***15***

Lijkbehandelingsvoorwerpen			
fase	*locatie*	*voorwerp*	*#*
1	pandgang	kleding/habijt?	2
2	kerkhof	(riem)gesp	1
3	kerkhof	(riem)gesp	3
3	kerkhof	kleding-/schoengesp	1
3	pandhof	kledinggesp	1
3	pandhof	haarpin	1
3	pandhof	spelden (lijkwade)	7
3	pandhof	sierspeld	1
3	collectief graf zuidwest van kapel	riemtong	1
3	noordoost beuk kapel	grafkist handvatten	5
3	koor kapel	grafkist handvatten/beslag	16
3	pandgang	(riem)gesp	2
3	pandgang	schoenen	1
3	pandgang	vingerhoedje	1
		Totaal	***43***

Niet-intentionele grafvoorwerpen				
zeker	*fase*	*locatie*	*voorwerp*	*#*
	3	schip kapel	plavuis	1
	3	schip kapel	plavuis	2
	3	schip kapel	fragment doopvont	1
	3	koor kapel	plavuis	1
	3	pandgang	scherven keramiek	9
	3	pandgang	fragment zerk	1
	3	pandgang	plavuis	2
			Totaal	***17***
onzeker	*fase*	*locatie*	*voorwerp*	*#*
	3	kerkhof	loden lijnverzwaarder	1
	3	kerkhof	benen boetnaald	1
	3	kerkhof	hangslot	1
	3	kerkhof	spinsteentje	1
	3	pandhof	barnsteen kraal	1
	3	pandhof	indet. houten objecten	2
	3	schip kapel	benen oorlepel	1
	3	schip kapel	naald/speld	1
	3	koor kapel	bronzen zerk-inleg	1
	3	pandgang	koperen plaatje	1
	3	pandgang	"versierde" koot	1
	3	pandgang	keramiek knikker	1
			Totaal	***13***

Tabel 19. Aantallen en soorten grafvondsten per periode en locatie.

374 Kool-Blokland 1995, 29. Voor deze informatie is geen bronvermelding aangegeven, maar mogelijk is die afkomstig uit: P. Schotel 1883: De Dordtse Cellebroeders 1442-1690. Kwartaal & Teken extra 1. Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht. Dergelijke collectieve graven bleven (ook bij kerken) tot in de 17e eeuw in gebruik voor de minder draagkrachtigen. Dergelijke kuilen werden 'meugveel' of 'slokop' genoemd (Kok 2005, 112).

375 Gilchrist & Sloane 2005, 76-77.

376 Arts 2013, 31-33. Hier zijn uit de middeleeuwse periode slechts twee grafgiften bekend, waaronder een hanger gemaakt van een Venetiaanse zilveren munt met beeltenis van St. Marcus en een bronzen kruisje (bij resp. een kind en een adolescent). Bitter 2013, 39-51.

Slechts een klein aantal vondsten kan worden aangemerkt als intentionele grafgift. Het gaat om 15 vondsten waarvan de religieuze aard duidelijk is. Deze bezwerings- of voorspraak-vondsten werden aan de overledene meegegeven om in het hiernamaals te bewijzen dat hij of zij een vroom christelijk leven leidde. Hierdoor werd gedacht wat extra zorg te dragen voor het zielenheil. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn enkele religieuze souvenirs die bij leven zijn verzameld tijdens pelgrimstochten naar Santiago de Compostella, waaronder twee St. Jacobsschelpen en een crucifix hangertje van git.
Het meegeven van pelgrimssouvenirs in het graf is onder andere ook bekend van verschillende begraafplaatsen in Engeland, maar ook uit Nederland, zoals bij het Augustijner vrouwenklooster Koningsveld in Delft.[377]
Een andere groep zijn de vijf munten/pseudomunten die in de graven zijn gevonden. Deze komen op verschillende wijze in het graf voor: één dubbelgevouwen op de borst, twee in de linkerhand, één onder het heiligbeen en de vijfde zat in de pleisterlaag van de grafkelder. Mogelijk werden hiervoor speciaal munten geselecteerd waarop een kruis stond afgebeeld. Dergelijk grafgeld wordt ook wel 'Petrusgeld' genoemd omdat (in de Middeleeuwen) werd geloofd dat het bestemd was voor Petrus, die de hemelpoort moest openen. Het gebruik heeft echter waarschijnlijk een pre-christelijke oorsprong. Naar Germaans gebruik werden de doden met hun bezittingen verbrand. Dit zou later om sociale en economische redenen vervangen zijn door het meegeven van enkele eigendommen. Het meegeven van één of enkele muntjes zou een overblijfsel hiervan zijn en diende als een soort afkoopsom voor het bezit van de overledene, waardoor deze de nabestaanden (van zijn bezit) met rust zou laten.[378]

Slechts twee individuen (in de pandgang van de derde kloosterfase) hadden ringen om hun vingers, de één drie en de ander twee. Eén ring was vermoedelijk religieus van aard. Hierin zat een (half)-edelsteen/glaspasta gem met daarin een gesneden voorstelling van (mogelijk) de apostel Paulus.
Een unieke grafgiftset betreft een houten schrijfplankje, een houten plak en een roe van twijgjes, meegeven in het graf van een kind. Het meegeven van deze schoolattributen was mogelijk een vorm van voorspraak, om aan te geven dat dit kind zeer goed (stichtelijke zaken) kon leren.[379]

Het is opvallend dat deze 'echte' grafgiften niet voorbehouden waren aan een bepaald geslacht, leeftijd of zonering in het klooster. Wel komen ze allemaal pas voor in de laatste fase van het klooster, dus na (vermoedelijk) 1338. Het kind met de schoolattributen was bijvoorbeeld op het (open) kerkhof begraven, net als de vrouw met een git crucifix uit Santiago de Compostella. En het 'rijke' graf van de persoon met de drie ringen, de 'versierde' koot en een plaatje koper, was van een man die begraven lag in de westelijke pandgang. Het opzettelijk meegeven van dergelijke bezwerings- of voorspraakvondsten was mogelijk een persoonlijke keuze van de overledene of nabestaanden en niet zozeer een vast gebruik van een sociale klasse of geslacht.

De lijkbehandelingsvoorwerpen zijn vondsten die wel opzettelijk met de dode zijn meegegeven, maar die niet (direct) zijn gericht op het beïnvloeden van het oordeel van de hogere macht. In totaal gaat het om 43 vondsten. Het betreft de resten van kleding/schoenen, naalden, spelden en mogelijk een vingerhoed die zijn gebruikt om kleding of hoofddoeken[380] vast te zetten of de lijkwade dicht te naaien. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat sommige kledingstukken en -accessoires ook bedoeld kunnen zijn om het vrome karakter van de overledene te benadrukken. Hiervan kan sprake zijn bij één individu uit de oudste kloosterfase

377 Gilchrist & Sloane 2005, 96-97. De begraving met St. Jacobsschelp is hier gedateerd in de late 12e eeuw. Daarnaast is ook een halve St. Jacobsschelp aangetroffen in de mond van een in de 14e eeuw begraven individu voor het hoogaltaar van het klooster Cluniac van St. Ethernan, Isle of May, Fife. In een graf in klooster Koningsveld betrof het twee St. Jacobsschelpen ter hoogte van het bekken (presentatie dhr. S. Jongma, netwerkdag Erfgoedhuis Zuid-Holland, thema kloosters in het Dordrechts Museum d.d. 23-09-2017).

378 Kok 2005, 242.

379 Gilchrist & Sloane 2005, 179.

380 Vergelijkbare spelden zijn gevonden tegen de schedel van een vrouw in de Syon Abbey in Middlesex en het nonnenklooster van St. Clement in Clementhorpe, York, Engeland, Gilchrist & Sloane 2005, 81.

die mogelijk was begraven in een habijt met koord. Het dragen van schoenen in middeleeuwse graven komt zowel bij de geestelijkheid als bij gewone mensen voor en kan religieus van aard zijn geweest. Zo wordt in 1290 door de Vlaamse theoreticus van het kerkelijk recht Wilhelmus Durandus vermeldt dat: "*..de doden altijd schoenen moeten dragen, waarmee ze laten zien dat ze klaar zijn voor de Dag des Oordeels*." [381]
Ook riem-, kleding- en schoengespen behoren tot deze groep, evenals verschillende ijzeren grafkisthandvatten en kistbeslag. Grafkisthandvatten en kistbeslag zijn alleen aangetroffen in de kerk uit de derde kloosterfase, namelijk in de noordoostbeuk en in het koor. Ook in de Grote Kerk van Alkmaar bleek er sprake van een concentratie van handvatten in het koor.[382] Waarschijnlijk gaat het om luxere kisten van rijkere individuen die in het koor zijn begraven.

De meeste vondsten in de graven betreffen niet-intentionele vondsten. Het gaat om voorwerpen die niet opzettelijk in het graf zijn meegegeven. Ze zaten in de (opgebrachte) grondpakketten en zijn door post-depositionele processen in het graf terecht gekomen. Vondsten die overduidelijk tot deze categorie behoren zijn scherven keramiek en fragmenten van bouwmateriaal, een doopvont en een zerk, in totaal 17 stuks. Daarnaast behoren 13 vondsten waarschijnlijk tot opspit uit oudere ophogingslagen. Het gaat om praktische gebruiksvoorwerpen zoals een boetnaald, een spinsteentje, een hangslot en een knikker. Ook een barnstenen kraal behoort waarschijnlijk to deze categorie, al is het mogelijk dat de kraal door een zieke als amulet werd gedragen, omdat destijds een bijzondere werking werd toegekend aan barnsteen. Het zou levenskracht geven en beschermen tegen de pest.[383]

In de derde kloosterfase zijn verschillende beschilderde grafkelders aanwezig.
Het beschilderen van de binnenzijde van de bakstenen grafkelders is ontstaan in Brugge en verspreidde zich van daaruit over het bisdom Doornik en verder naar het Rijnland, Holland en Utrecht.[384]
De meeste graffresco's zijn aangetroffen in Brugge, in 16 kerken. Daarnaast zijn ze aanwezig in de omliggende plaatsen Oostkerke, Damme, Varsenare, Aardenburg, Sluis, Sint-Anna-ter-Muiden, Hannekenswerve, Hulst en Kerkle. Buiten het graafschap Vlaanderen zijn ze aangetroffen in Utrecht, Middelburg, Wassenaar, Noordwijk-Binnen, Den Haag, Nijmegen, Ellecom, Bathmen, Sint-Michelsgestel, Valenciennes, Rijssel, Lübeck, Bonn, Keulen en enkele geïsoleerde vondsten in Engeland.[385] Dergelijke fresco's werden aangebracht op een verse kalklaag op de wanden. De meeste werden met de hand geschilderd. Allereerst werden de contouren van de voorstellingen in hoofdlijnen in de natte kalk gekrast. Vervolgens werden de kleurvlakken aangebracht en ten slotte de contouren afgewerkt met zwarte contourlijnen.[386]

De rijkste figuratieve voorstellingen dateren vanaf de late 13e eeuw en de 14e eeuw. In de loop van de tijd is ook sprake van kwaliteitsvermindering. De oudere voorstellingen zijn stilistisch gedetailleerder en verzorgder. De invloed van de Minderbroeders op de dodenbezorging was zeer groot en het ontstaan van de grafschilderkunst (vanaf circa 1270) valt samen met de vernieuwde religieuze spiritualiteit en de explosieve groei van de Franciscaner Orde. De schilderingen vormen een vrij homogeen complex met overal terugkomende iconografische voorstellingen.[387] Naast verschillende kruizen komen ook figuratieve voorstellingen voor, maar deze zijn zeldzamer. De compositie hiervan is vaak hetzelfde: er is een scene aanwezig van Christus aan het kruis en daarnaast komen ook patroonheiligen, engelen (met wierrookvaten) en Maria (al dan niet met kind) voor.

381 Schoenen bij kloosterlingen zijn onder andere aangetroffen in de St. Albans Abbey in Herfordshire in Engeland (Niblett & Thompson 2005, 199). Ook onder de gewone dorpelingen die zijn begraven bij de kerk van Kruiskerke/Wolbrandskerke zijn er enkele aangetroffen met leren sloffen, mogelijk speciaal gemaakt voor in het graf (Dorst 2011a, 34). Vermelding Durandus, aangehaald in: Anderson 1876, 385.
382 Bitter 2013, 42-43.
383 Gratz, Keller en Pinezits (ed.) 2008.
384 De Witte 2010, 163.
385 De Witte 2010, 164, Kok 2005, 119-122.
386 De Witte 2010, 168-169.
387 De Witte 2010, 164.

Onder invloed van het Fransicanisme wordt Christus nu niet meer afgebeeld als triumphans[388], maar als een lijdende of gestorven persoon. Deze afbeeldingen in de grafkelder moesten de voorspraak voor de dode ondersteunen. Voorspraak is een transcriptie uit de bijbel voor het Griekse "parakleet", dat voor trooster zou staan. In het Nederlands vertaalt zich dit als advocaat of zaakwaarnemer. Het woord parakleet wordt zowel gebruikt voor Christus, de Heilige Geest en Maria (*advocata nostra*) en alle kunnen dus aangeduid worden als zaakwaarnemer voor de zielen van overledenen. Vermoedelijk waren de voorspraakscenes in de grafkelders in eerste instantie gericht op de Heilige Geest, aangezien deze gezien werd als de hemelse vertegenwoordiger van God op de aarde. De Heilige Geest kwam ná en door het overlijden van Christus ook tot de gelovigen: vanuit God kon deze via de verheerlijkte (opgestane) Christus naar de mensen gezonden worden.[389] Hij is als trooster, de parakleet bij Christus voor alle christenen en zal zo de belangen van de gelovige behartigen: "*Die zal van Mij getuigen*" en "*Die zal Mij verheerlijken, want Hij zal uit het Mijne nemen, en zal het U verkondigen*".[390] De graffresco's werden niet alleen aangebracht in burgerlijke graven, ook Utrechtse kanunniken en proosten werden begraven in beschilderde grafkelders.[391]

De graffresco's van het Minderbroederklooster vertonen een grote gelijkenis met de fresco's uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge, de Sint Bavokerk in Aardenburg en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Damme. Grote overeenkomsten zijn te vinden in de vrijwel identieke voorstellingen van verschillende figuren waaronder Christus aan het kruis, Calvarievoorstellingen, Maria op een bank/troon (met kind Jezus), engelen (met wierrookvat) en voorstellingen van florale decoraties (groene akelei). De sterke overeenkomst zit deels in de 'cartooneske' stijl van sommige figuren, die soms buitenproportioneel grote handen en hoofden hebben.[392] Onder de graffresco's is ook een stijl-/kwaliteitsverschil te zien. Dit is met name herkenbaar aan de uitvoering van de verschillende Christus-aan-het-kruis voorstellingen. Mogelijk zijn dus voorbeelden aanwezig uit de gehele periode dat dergelijke fresco's in de mode waren. Een verschil is wel dat er wel minder graven met figuratieve voorstellingen aanwezig zijn in het Dordtse Minderbroederklooster. De oorzaak daarvan kan zijn dat dergelijke grafmonumenten nogal prijzig waren, maar ook dat dergelijke fresco's alleen werden gemaakt door een klein aantal (rondreizende) kunstenaars uit Brugge, die niet altijd (direct na overlijden) aanwezig konden zijn. De fresco's werden aangebracht op een verse kalklaag en aangezien deze binnen 24 uur verhardde, moest het schilderwerk snel gebeuren. Bovendien werden overledenen in de Middeleeuwen binnen 24 uur begraven, dus moest alles voor de bijzetting snel geregeld worden. Dit betekende dat degene die een beschilderde grafkelder wilde hebben ervoor moest zorgen dat deze al (ruim) voor zijn of haar overlijden klaar was of dat deze alleen gerealiseerd kon worden als het tijdstip van overlijden enigszins bepaald kon worden, zodat het graf voorbereid kon worden. Wanneer je nog geen voltooide (beschilderde) grafkelder tot je beschikking had, dan zal het voor iemand uit Dordrecht niet mogelijk zijn geweest om bij een plotseling overlijden dit nog te laten realiseren. Opvallend is dat de aantallen en soorten geschilderde kruisen anders zijn dan in Brugge. Deze werden mogelijk wel door lokale schilders aangebracht. Deze vorm van grafschilderingen heeft geduurd tot in de 16e eeuw.

---

388 Christus triumphans is een iconografie van de gekruisigde Christus, waar de gekruisigde levend wordt afgebeeld, met een serene rustige gelaatsuitdrukking en geopende ogen. Hiermee werd aangeduid dat Christus getriomfeerd had over de dood.

389 In de christelijke traditie wordt geloofd dat wanneer iemand tot het geloof komt hij/zij ook de Heilige Geest ontvangt die hem/haar helpt een christelijk leven te leiden.

390 Uit: Band des vredes, febr. 1946 (Jb. K.H.) op: http://www.opgrondvandebijbel.nl/informatie/christus-onze-voorspraak.html. De Heilige Geest ontstond ná en door het overlijden van Jezus (Joh. 7:39 en Joh. 16:7). De Heilige Geest is van God uitgegaan (Joh. 15:26) en door de verheerlijkte Christus gezonden (Joh. 15:26, Joh. 16:7) en als 'Trooster' de 'Parakleet' van Christus voor de Gemeente. Hij zal de belangen bij de gelovige behartigen: "Die zal van Mij getuigen" (Joh. 15:26), Die zal Mij verheerlijken, want Hij zal uit het Mijne nemen, en zal het U verkondigen" (Joh. 16:14).

391 Resp. Van den Hoven van Genderen 2013, 178-179 en De Witte 2010, 167.

392 Vergelijk het portret van Petrus Calf (†1295) uit Brugge met de voorstelling van Johannes de Evangelist in graf 46. En: Wagenaar & Van den Brink 2011.

7.6 De post-kloosterperiode: 1572-20e eeuw

Na de sluiting van het klooster in 1572 wordt er een jaar later onder andere (tijdelijk) een geschutsgieterij in gehuisvest. In het koor stond een grote bakstenen kuip met steunberen die waarschijnlijk een functie heeft gehad als smelt- of koelput bij het gieten van kanonnen. Daarnaast zijn op verschillende locaties in het klooster bronsslakken gevonden.

Op het kloosterterrein langs de Voorstraat worden vanaf 1576 huizen gebouwd en in ieder geval is met zekerheid het kapittelhuis als ziekenzaal van het Oudemannenhuis in gebruik genomen. De woonvertrekken van het klooster werden waarschijnlijk ook hergebruikt, maar deze lagen net buiten het onderzoeksgebied aan de Vriesestraat.

De nieuwe bewoners aan de Voorstraat waren bemiddelde stedelingen. Dit is af te leiden uit de grote hoeveelheden luxe aardewerk (majolica, faience uit Ligurië, Werra, Weser). Ook andere voorwerpen wijzen op een bovengemiddelde welstand van de 16e en 17e -eeuwse bewoners, zoals luxe glazen, tinnen pispotten, keukengerei van latoenkoper en verschillende voorwerpen van ivoor. Het afval van de bewoners betreft 'gewoon' huishoudelijk afval en er zijn dan ook geen onmiskenbare aanwijzingen in te herkennen voor het uitvoeren van specifieke beroepen of ambachten.

Afb. 222. Reconstructie van de bebouwingssituatie gedurende de 17e-18e eeuw waarbij, zoals vanaf 1576, sprake is van huizen aan de Voorstraat en het voormalige kapittelhuis dat in gebruik is als ziekenzaal van het Oudemannenhuis (in detail). Weergegeven op de huidige kadastrale kaart (Nipides Bouwhistorie & Visualisaties 2017).[393]

393 Voor een verantwoording van deze reconstructie, zie bijlage 6.

Afb. 223. Prent uit 1776 waarop het tot ziekenzaal van het Oudemannenhuis verbouwde, voormalige kapittelhuis van het klooster nog te zien is. Op de inzet is het gezichtspunt van de prent aangegeven op de kadastrale minuut van 1832 (J. Hoolaart).[394]

Het in gebruik nemen van het kapittelhuis als ziekenzaal van het Oudemannenhuis gaat gepaard met een grootschalige verbouwing. Hierbij worden de vensters dichtgezet, een nieuwe vloer aangelegd en meerdere haardplaatsen in de zijmuren aangebracht. Het pand lijkt duidelijk als verpleegzaal in gebruik te zijn genomen. In het voormalige koor bevond zich een grote beerkelder, waarin een groot deel van de inventaris van de ziekenzaal van het Oudemannnenhuis vertegenwoordigd was. De beerkelder was waarschijnlijk de gehele bestaansperiode van het Oudemannenhuis in gebruik. Het overgrote deel van de vondsten dateert uit de tweede gebruiksfase van de kelder, namelijk de 18e eeuw tot ca. 1780. In kleine aantallen zijn echter ook voorwerpen aanwezig uit de oudste gebruiksfase, uit de late 16e eeuw en de eerste helft van de 17e eeuw. De meeste voorwerpen zijn gerelateerd aan de verzorging van patiënten, waarbij de nadruk ligt op voorwerpen die gebruikt worden bij het aanbieden van eten en drinken, zoals koppen, kannen en borden. Daarnaast zijn ook veel voorwerpen aanwezig die te maken hebben met de sanitaire verzorging van patiënten, zoals pispotten en de medische verzorging waaronder zalfpotten en medicijnflesjes. Voorwerpen die te maken hebben met koken en verwarming/verlichting komen minder voor.
Het vaatwerk laat zien dat het Oudemannenhuis over een standaard (ziekenzaal) inventaris beschikte: er is sprake van veel identieke drinkkannen uit Westerwald en Rijnlandse borden. Daarnaast zijn er echter ook opvallende, afwijkende stukken gevonden. Dit waren waarschijnlijk privé artikelen van patiënten, die blijkbaar ook hun eigen eet- en drinkgerei mochten gebruiken.
Bossen mensenhaar geven mogelijk aan dat patiënten uit hygiënisch oogpunt bij opname werden (kaal)geknipt of geschoren.
Verschillende loden zegels van wollen dekens tonen aan dat deze uit Leiden kwamen.
Duidelijke sporen of vondsten die zijn toe te schrijven aan de latere gebruiksfases als school (na 1800) zijn niet gevonden.

394 In: Ach Lieve Tijd - 800 jaar Dordrecht en de Dordtenaren, pag. 278. Gemeente archief Dordrecht, Uitgever Waanders, 1986.

Bronnen

Literatuur

Alma, X.J.F., 2011: Het Minderbroederklooster te 's –Hertogenbosch. Een archeologische opgraving in de Dode Nieuwstraat. ADC Rapport 2095.

Anderson, J., 1876: Notes on the survival of pagan customs, in Christian burial. Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland os 11, 363-406.

Arts, N., 2013: Begraven op de Brabantse zandgronden. De archeologie van veranderende grafrituelen, circa 1000-1900. In: Bitter, P., Bonenkampová, V. en K. Goudriaan, 2013: Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Pag. 23-35.

Baarsel, M. van, 1992: Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts Veerhoofd. De straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht. Hilversum.

Balen Jz, M., 1677: Beschryvinge der stad Dordrecht ect., Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).

Bartels, M. 1999: Steden in Scherven 1 en 2. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900). Stichting Promotie Archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Belle, R. van, 2010: Grafmonumenten in de twaalfde-zestiende eeuw. In: Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen. Amsterdam University Press, 152-161.

Belle, R. van, 1981: Ikonografie en symboliek van de beschilderde grafkelders en memorie-taferelen, Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, Handelingen Nieuwe Reeks 48, 10-97.

Bitter, P., 2013: Begraven onder de zerken. Archeologisch en archiefonderzoek naar achttiende- en vroegnegentiende -eeuwse grafgebruiken in de Grote Kerk van Alkmaar. In: Bitter, P., Bonenkampová, V. en K. Goudriaan, 2013: Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Pag. 38-51.

Blockmans, M., 2010: Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560. Uitgeverij Bakker, Amsterdam.

Bonenkampova, V., 2013: Waren 'rijke stinkerds' rijk? De sociale stratificatie van de Delftenaren en hun graven in de Oude Kerk. In: Bitter, P., Bonenkampová, V. en K. Goudriaan, 2013: Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Pag. 193-204.

Brown, P., 2015: The Ransom of the Soul. Afterlife and Wealth in Early Western Christianity. Harvard University Press.

Despriet, PH., 1998: Kortrijks aardewerk 1250-1325. Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen. Vol. 18. Jaargang 1998, nr. 39. Kortrijk.

Dalen, J.L. van, 1933: Geschiedenis van Dordrecht Delen I en II. C. Morks Czn., Dordrecht 1931-1933.

Dorst, M.C. & G.H. de Boer, 2017: De Grote Kerk, Thuredrith en Oude Maas, Dordrecht. Archeologisch booronderzoek rondom de Grote Kerk. Nieuwe geo-archeologische informatie over de Thuredrith, Oude Maas en Grote Kerk. Dordrecht Ondergronds 92.

Dorst, M.C. e.a., 2014a: Stadsontwikkeling op het Statenplein. Opkomst en ondergang van een 14e -eeuwse ambachtswijk in Dordrecht. Dordrecht Ondergronds 40.

Dorst, M.C., 2014: Achter-huizen. Van der Kooghplaats 1, Gemeente Dordrecht. Een archeologische begeleiding en een booronderzoek. Dordrecht Ondergronds 55.

Dorst, M.C. & A.V.A.J. Bosman, 2013: Gemeente Dordrecht, plangebied Gezondheidspark, deellocaties Amnesty Internationalweg 7-9 en Karel Lotsyweg 21. Een archeologisch onderzoek. Dordrecht Ondergronds 17.

Dorst, M.C., 2013: Gemeente Dordrecht, Voorstraat 252-254, Woerdenbach. Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de middeleeuwse en postmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis. Gemeente Dordrecht. Dordrecht Ondergronds 36.

Dorst, M.C., 2011a: Gemeente Dordrecht, plangebied Gezondheidspark, deellocatie Amnesty Internationalweg 7. Opgraving van een kerkhil met kerkhof uit de Late Middeleeuwen, vóór 1421. Dordrecht Ondergronds 6.

Dorst, M.C., 2011: Graven naar de Graaf… Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse, grafelijke leen Leeuwenburg/Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244. Gemeente Dordrecht. Dordrecht Ondergronds 5.

Genderen, van den Hoven van, B., 2013: In steen gebeiteld. In: Bitter, P., Bonenkampová, V. en K. Goudriaan, 2013: Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Pag. 173-191.

Hartog E. den, 2002: De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300. Uitgeverij Matrijs.

Henderikx, P.A., 1977: De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen. Dordrecht.

Hos, T.H.L. & M.C. Dorst, 2010: Zonnen op Gods akker. Archeologisch onderzoek van een laatmiddeleeuws nederzettingsterrein. Plangebied Gezondheidspark, gemeente Dordrecht. Dordrecht Ondergronds 4.

IJzereef, G.F. & J. Bonhof, 1986: Dordrecht-Minderbroederklooster. Jaarverslag 1986 Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek, Rijswijk, 113-116.

Emmens, K., 2008: De oudste Friese baksteen. Een heroriëntatie op de introductie en vroege toepassing van baksteen in Friesland en Groningen. In: Novi Monasterii VII, Gent 2008, 73-114.

Frijhoff, W., H. Nusteling & M. Spies, 1998: Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813. Deel 2, Gemeentearchief Dordrecht.

Genabeek, R.J.M., K. Hänninen, S.A. van Kaam, F. Kerklaan en M. van der Linden, 2016: Ecologisch onderzoek van het Minderbroederklooster te 's-Hertogenbosch. Erfgoedrapporten 's-Hertogenbosch 2. Gemeente 's-Hertogenbosch.

Gilchrist, R. & B. Sloane, 2005: Requiem: the medieval monastic cemetery in Britain, London.

Gratz, R., P. Keller en H. Pinezits (ed.), Edelsteine, Himmelschnüre, Rosenkränse & Gebetsketten (Saltsburg 2008).

Groen, W.J. en T. de Ridder, 2007: Gat in de Markt 01.101 Het menselijk botmateriaal uit de periode 1000-1050. In: VLAK-verslag 15.3, Vlaardingen.

Goubitz, O., 2001: Stepping Through Time, Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800.

Haiduck, H., 1985: Importierte Sarkophage und Sarkophagedeckel des 11. und 12. Jahhunderts im Küstengebiet zwischen Ems und Elbe, Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden, 65, 23-40.

Hakfoort, A., A. Griffioen, R. Schats & P. Bitter, 2015: Graven en begraven bij de Minderbroeders. Een archeologische opgraving op de Paardenmarkt in Alkmaar. RAMA 22. Rapporten over de Alkmaarse Monumenten en Archeologie 22, gemeente Alkmaar 2015.

Hassall, T.G., C.E. Halpin, M. Mellor et al, 1989: Excavations in St. Ebbe. Oxoniensia. A journal dealing with the archaeology, history and architecture of Oxford and its neighbourhoud., Volume LIV 1989.

Herwaarden, J. van, D. de Boer, F. van Kan & G. Verhoeven, 1996: Geschiedenis van Dordrecht tot 1572. Deel 1, Gemeentearchief Dordrecht.

Hirsch, R.J., 1921: Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700, Amsterdam.

Koldeweij, E., 2008: Over de vloer. Met voeten getreden erfgoed. Waanders Uitgevers. Zwolle / Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist/Amersfoort.

Kok, H.L., 2005: Thanathos. De geschiedenis van de laatste eer. Drukkerij Berne bv, Heeswijk.

Kok, H.L., 1970: De geschiedenis van de laatste eer in Nederland, Lochem.

Kool-Blokland, J.L., 1995: Van Heilig-Sacramentsgasthuis tot Merwedeziekenhuis. Zeven eeuwen ziekenverzorging in Dordrecht. Morks Drukkerij en Uitgeverij B.V., Dordrecht.

Lägers, H., 2006: Hertsteen en Cronement. Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw. Uitgeverij Matrijs.

Lempke, Y., 2009: Voorspraak in Dordtse grafkelders. (Beschilderde) grafkelders in het Minderbroederklooster in Dordrecht, ca. 1248-1572. Ongepubliceerde masterscriptie Universiteit van Amsterdam.

Levendig-Snijders, M.P.C., J.F.van Regteren-Altena en W.J.H. Willems, 1986: Dordrecht-Minderbroederklooster. Jaarverslag 1986 Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, Rijswijk, 113-117.

Maat, G.J.R. & R.W. Mastwijk, 2004: Manual for the Physical Anthropological Report. In: Barge's Anthropologica, Leiden.

Maat, G.J.R., R.W. Mastwijk en H. Sarfatij, 1998: Een fysisch anthropologisch onderzoek van begravingen bij het Minderbroederklooster te Dordrecht, circa 1275-1572. RAM 67. Rapportage Archeologische Monumentenzorg, Amersfoort.

Niblett, R., & Thompson, I., 2005: Alban's buried town: an assessment of St. Albans archaeology up to AD 1600. Oxford.

Noordegraaf, L., G. Valk, 1996: De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de Late Middeleeuwen. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam. Hier gebruikt is een digitale versie op internet: http://www.dbnl.org/tekst/noor041gave01_01/noor041gave01_01.pdf.

Oskamp, S., 2010: Archaïsche majolica uit de veertiende eeuwse Nederlanden. Tinglazuur plavuizen en vaatwerk, en hun verwantschap met gebrandschilderd glas In: Vormen uit vuur 208 (2010-1), p. 21-42.

Oskamp, S., 2006: Tinglazuurplavuizen, archaïsche majolica en gebrandschilderd glas uit de 14de -eeuwse Nederlanden. In: Novi Monasterii Vol. 5 – 2006. Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138.

Oskamp, S., 1998: Laat-middeleeuwse hoogversierde gatenpotten uit Rotterdamse bodem. In: Vormen uit Vuur. Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van vrienden van ceramiek en glas (1998/3).

Pleij, H., 1997: Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven. Prometheus Amsterdam.

Ratz, P.A., 1993: Glastonbury, London.

Reinstra, A., 2008: Kostbare kerkvloeren. In: Over de vloer. Met voeten getreden erfgoed. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort. Waanders Uitgevers.

Rooijen, C.A.M. van., 2008: Vloer in de maak: de productie van plavuizen in de late Middeleeuwen. In: Over de vloer. Met voeten getreden erfgoed. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, pag. 64-77.

Rooijen, C.A.M. van., 2006: Made in Utrecht. Versierde plavuizen en mozaïekvloeren in de Noordelijke Nederlanden in de eerste helft van de 14de eeuw. In: Novi Monasterii Vol. 5 – 2006. Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138.

s' Jacob, H., 1955: Beschilderde middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 6, 8, 125-148.

Sarfatij, H., 2007: Archeologie van een Deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht. Stichting Matrijs, Utrecht.

Sarfatij, H., 1983: Dordrecht: Voorstraat, Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1982, 15, 6, 278.

Sarfatij, H., 1984: Dordrecht: Voorstraat, Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1983, 16, 6, 317-322.

Sarfatij, H., 1985a: Dordrecht: Voorstraat, Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1984, 17, 6, 357-362.

Sarfatij, H., 1985b: 1. Dordrecht, gem. Dordrecht, Jaarverslag 1983 Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, Rijswijk, 42-44.

Sarfatij, H., 1986: 1. Dordrecht, gem. Dordrecht, Jaarverslag 1984 Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Rijswijk, 40-42.

Stenvert, R. & G. van Tussenbroek (red), 2007: Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen, Utrecht 2007.

Straalen, Th. van, 1991: Kerkvloer, RVblad, 25, 1-28.

Vilsteren, V.T., 1987: Het Benen Tijdperk. Gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor, 10.000 jaar geleden tot heden. Drents Museum.

Vlierman, K., 1996: Kleine bootjes en middeleeuws scheepshout met constructiedetails. Scheepsarcheologie II, Flevobericht 404, Lelystad, 111-114.

Vreeken, H., 1994: Kunstnijverheid Middeleeuwen en Renaissance. Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam, De Bataafse Leeuw.

Wagenaar, H. & E. van den Brink, 2011: De gemetselde graven in de Sint Bavokerk in Aardenburg. Ongepubliceerd restauratieplan inventarisatie, Restauratie-atelier Utrecht.

Waldron, T., 1985: DISH at Merton Priory: evidence for a 'new' occupational disease? British Medical Journal 291, 1762-3.

Willemsen, A., 2008: Back to the schoolyard. The daily practice of medieval and renaissance education. Studies in European Urban History 15. Brepols Publishers N.V., Turnhout, Belgie.

Witte, H. de, 2010: Schilderen voor het hiernamaals. In: Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen. Amsterdam University Press, 164-171.

Geraadpleegde websites

http://apudthuredrech.nl/?p=281&

http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/176

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige Cerastoderma glaucum.
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei-en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdronk, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1. Overzicht graven per opgravingsniveau derde kloosterfase 1338-1572

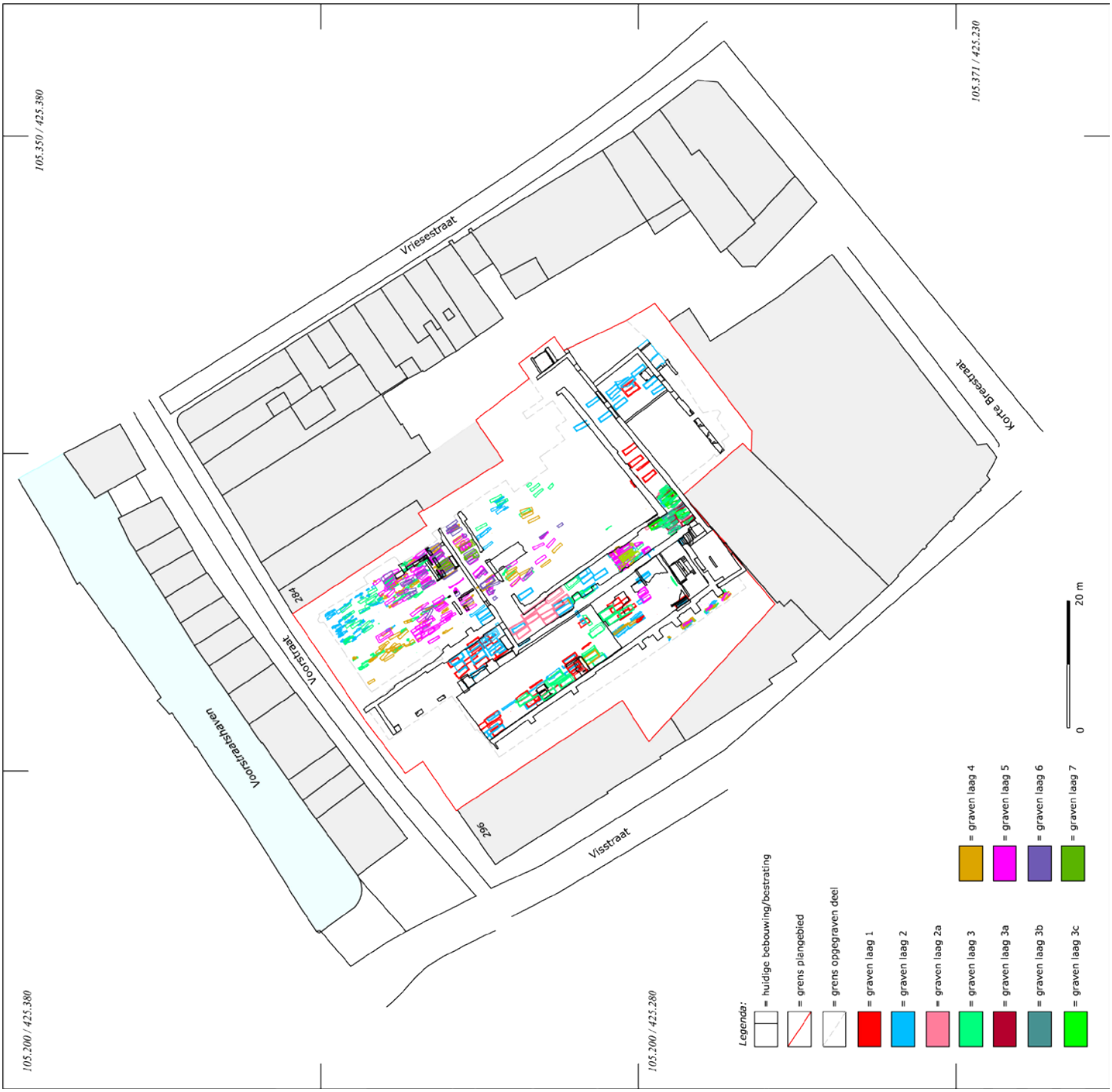
105.350 / 425.380
105.371 / 425.230
105.200 / 425.380
105.200 / 425.280
Vriesestraat
Korte Breestraat
Voorstraat
Voorstraatshaven
Visstraat
284
296
Legenda:
= huidige bebouwing/bestrating
= grens plangebied
= grens opgegraven deel
= graven laag 1
= graven laag 2
= graven laag 2a
= graven laag 3
= graven laag 3a
= graven laag 3b
= graven laag 3c
= graven laag 4
= graven laag 5
= graven laag 6
= graven laag 7
0
20 m

Bijlage 2: Overzicht geslacht, leeftijd en pathologieën van de individuen op het kerkhof uit de derde kloosterfase 1338-1572 (o.b.v. Maat & Mastwijk 1998)

Graf (put-vlak-vondstnr.)	Geslacht	Leeftijd	Pathologie
40-2-12	vrouw	62-71	pOA, DISH
40-2-13.1	man	25-34	VO, vOA, pOA, DISH, scoliose
40-2-13.2	man	40-60	pOA
40-2-14.1	vrouw	42-47	VO, vOA, pOA
40-2-14.2	vrouw		VO
40-2-15	vrouw	64-73	VO, psoriatric arthritis, agenesia epicondulus medialis humeri, osteoom
40-2-16	vrouw	38-56	VO, vOA, pOA, OA temporo-mandibulare
40-2-18	vrouw	37-46	pOA
40-2-19	man	25-34	pOA
40-2-20	man	15-18	
40-2-21.0	vrouw	21-23	VO
40-2-22	vrouw	21-80	
40-2-23	man	52-60	fractura femora, VO
40-2-24	man	20-26	VO, jicht/gout, foramen sternale
40-2-25	kind	5-9	
40-2-26	man	64-70	pOA, DISH
40-2-27	vrouw	62-71	vOA, pOA, OA temporo-mandibulare, osteodystrophia dipartale
40-2-28	kind	1-3	
40-2-29	man	23-40	sutura metopica
40-2-30	man	50-65	VO, vOA, pOA, OA temporale-mandibulare, DISH
40-2-31		21-80	DISH
40-2-32	vrouw	43-52	
40-2-33.1	vrouw		VO
40-2-33.2			periostitis, ruptura musculus tibialis posterior
40-2-34	vrouw	43-52	OA tempora-mandibulare
40-2-35	vrouw	36-52	fractuur radii + ulnae (rechts), VO, vOA, pOA, partur.scar
40-2-36	vrouw	30-60	
40-2-37	vrouw	30-60	
40-2-38	man	22-24	VO
40-2-39	man	40-60	pOA, jicht/gout
40-2-40	sub-adult	17-80	
40-2-41		37-46	pOA
40-2-42	man	44-60	VO, vOA, pOA, DISH, ulcus purulens os frontalis, foramen sternale
40-2-43	man	61-67	vOA, pOA, DISH, jicht/gout, sutura metopica
40-2-44		6-10	
40-2-45	vrouw	23-34	
40-2-46	vrouw	23-40	sutura metopica
40-2-47	kind	2-4	
40-2-48		35-55	
40-2-49.1	vrouw	39-45	VO, osteoom
40-2-49.2	vrouw	40-70	fractuur humeri (links), fractura radii en ulna
40-2-50	man	40-80	VO
40-2-51	vrouw	23-40	
40-2-52	vrouw	25-30	VO, vOA, for. Olecrani, spina bifida occ. Partur.scar
40-2-53	vrouw	30-60	
40-2-55	vrouw	25-34	VO, pOA

Graf (put-vlak-vondstnr.)	Geslacht	Leeftijd	Pathologie
40-3-56	vrouw	62-71	VO, pOA, DISH, osteoom
40-3-57	man	35-55	VO
40-3-58	man	44-53	VO, vOA, pOA
40-3-60	vrouw	37-46	VO, DISH, morbus Reiter, osteoom
40-3-61	vrouw	25-34	VO, vOA, arthritis tibio-talare purulens, foramen olecrani
40-3-62	man	24-29	fractuur clavicularis (rechts), VO, vOA
40-3-63	vrouw	38-54	ruptura musculus tibialis posterior, sutura metopica
40-3-64	vrouw	30-60	torus palatinus
40-3-65	vrouw	52-61	VO
40-3-66	vrouw	48-57	parturation scar
40-3-67	vrouw	59-68	VO, vOA, pOA, porptic hyperostosis frontalis interna
40-3-68	man	65-74	fractura cranii
40-3-69		35-55	
40-3-70	vrouw	35-55	sacro-iliitis e causa ignota
40-3-71	man	31-37	VO, vOA, spina bifida occulta atlantis
40-3-72	vrouw	19-22	periostitis
42-3-10	man	59-65	periostitis, pOA, morbus Bechterew
42-3-14	man	37-42	VO, pOA, congen. Deficient epiphys. Fusion, foramen olecrani, teratoma
42-3-15.1	man	46-62	periostitis, VO, vOA, pOA, OA temp.-mandib., DISH, morbus Reiter
42-3-15.2			sacralisatie L5
42-3-16	man	46-52	vOA, pOA, DISH, spina bifida occulta
42-3-18		14-18	
42-3-19	vrouw	31-37	periostitis, VO, vOA, pOA, for. Olecrani, sut. Metopica, osteoporosis
42-3-21	man	41-47	vOA, pOA, OA temporo-mandibulare, porotic hyperostosis
42-3-22	vrouw	43-49	VO, vOA, periostitis, sutura metopica
42-3-23	vrouw	57-65	
42-3-24	vrouw	45-61	VO, spina bifida occulta
42-3-25.1	sub-adult	10-20	osteochrondritis dissecans
42-3-25.2	man	26-32	VO, spina bifida occulta, foramen olecrani
42-3-26	sub-adult	15-18	fractura cranii, spina bifida occulta, sacralisatie L5
42-3-32	vrouw	40-49	pOA, osteodistrophia biparietale
42-3-33	man	20-22	VO, fractuur clavicularis (links), osteomyelitis, rachitis, sacralisatie L5
42-3-34	vrouw	44-53	periostitis
42-3-35	vrouw	30-34	spina bifida atlantis, sutura metopica
42-4-45	vrouw	31-37	osteomyelitis, morbus Reiter/psor. Arthitis, OA temporo-mandib., osteoom
42-4-51	man	43-50	VO, vOA, pOA
42-4-52	man	17-20	
42-4-53.1	vrouw	22-23	
42-4-53.2	man	22-23	
42-4-54	vrouw	34-40	
42-4-55	man	34-44	osteoom
42-4-56	vrouw	20-23	

Graf (put-vlak-vondstnr.)	Geslacht	Leeftijd	Pathologie
42-4-57	man	40-80	
42-4-58	man	30-60	VO, vOA, pOA, periostitis, trauma os frontalis
42-4-59.1		40-60	vOA
42-4-59.2	kind	4-6	
42-4-60		44-52	fractuur femoris (links), pOA
42-4-61		35-55	rachitis
42-4-62.1	man	52-61	VO, vOA, pOA, osteodystrophia parietalis
42-4-62.2	man	35-41	
42-4-63	kind	1-2	
42-4-64	vrouw	63-69	VO, vOA, pOA, fractura scapulae (rechts) et clavicula (rechts)
42-4-65	man	34-43	pOA, fractura tarsii (links), osteoom
42-4-66	vrouw	34-40	osteoom
42-4-67	man	55-60	absces (S) squama temporalis (links)
42-4-68	vrouw	34-60	
42-4-69			sutura metopica
42-4-70.1	vrouw	55-64	foramen olecrani
42-4-70.2	man	40-80	
42-4-71.1	vrouw	30-60	
42-4-71.2	kind	4-6	
42-4-73	man	33-39	VO
42-4-75	man	40-80	
42-4-76	man	50-60	
42-4-77	man	33-38	VO, periostitis, rachitis, lumbalisatie S1
42-4-78	kind	9-10	
42-4-79	vrouw	53-59	VO
42-5-93	vrouw	33-35	
42-5-94	vrouw	40-80	
42-5-95	vrouw	48-54	VO, vOA, pOA
42-5-96	man	42-48	VO
42-5-98	vrouw	35-55	fractuur clavicula (rechts), humeri (rechts), VO, vOA, pOA
42-5-99	man	47-56	fractuur femuris (rechts)
42-5-100	vrouw	35-55	
42-5-101	vrouw	40-80	congenitalis hip dysplasia, pOA
42-5-102	vrouw	40-80	vOA, poliomyelitis
42-5-103	vrouw	24-30	sutura metopica, spina bifida occulta
42-5-104	vrouw	25-34	Allen's fossa
42-5-105	man	40-49	
42-5-106	vrouw	40-80	osteoom
42-5-107	vrouw	50-70	pOA
42-5-109	man	54-60	VO
42-5-110	vrouw	40-60	VO
42-5-111			
42-5-112	man	30-60	vOA
42-5-113	vrouw	40-80	VO

Graf (put-vlak-vondstnr.)	Geslacht	Leeftijd	Pathologie
42-5-115	man	52-61	fractuur clavicula (rechts), pOA, sutura metopica
42-5-116	man	40-46	fractura costae, fractura arcus zygomaticus (links), vOA, DISH
42-5-117	man	40-80	
42-5-119	vrouw	18	
42-5-120	vrouw	40-49	
42-5-121	vrouw	46-62	VO
42-5-123	vrouw	23-40	VO, vOA, psoriatric arthritis, Allen's fossa
42-5-124	vrouw	54-60	vOA
42-5-125.1		51-60	rachitis, VO
42-5-125.2	vrouw	40-80	vOA
42-5-126		14-15	
42-5-127	man	34-43	osteochondritis dissecans
42-5-128.1		14-18	sutura metopica, os Inca
42-5-128.2	kind	0-1	
42-5-129	vrouw	25-34	
42-5-130	vrouw	25	
42-5-131	vrouw	47-56	fractuur vertebralis, dislocatio coxae, VO, vOA, pOA, osteoom
42-6-148	man	47-56	periostitis, DISH, osteochondritis dissecans
42-6-149	vrouw	49-66	fractuur metatarsale, pOA, morbus Reiter
42-6-150	vrouw	21-22	VO, Allen's fossa, foramen olecrani
42-6-151	man	42-48	VO, foramen olecrani
42-6-153	vrouw	30-36	periostitis
42-6-155	vrouw	34-40	
42-6-156	man	34-40	VO, pOA
42-6-157	vrouw	34-43	vOA, DISH
42-6-158	man	39-45	fractuur costae, vOA, DISH
42-6-159	vrouw	18-19	Allen's fossa, cribra orbitalia
42-6-160	vrouw	30-36	fractuur clavicularis (links), vOA, pOA, DISH
42-6-161	vrouw	53-59	
42-6-162 = 42-7-204	vrouw	40-80	
42-6-163	vrouw	31-37	osteochondritis dissecans, lumbalisatie S1
42-6-164	vrouw	61-66	VO, pOA, spina biffida occulta
45-3-10	man	52-66	
45-3-11	man	30-36	
45-3-12	man	44-49	pOA, vOA, DISH, osteoom, Allen's fossa
45-3-13	man	21-22	fractuur costae, VO, spina bifida occulta, sutura metopica
45-3-14	man	22-24	fractuur vertebralis, Allen's fossa, spina bifida occulta
45-4-20	man	50-56	
45-4-22	man	56-62	vOA, pOA, DISH, osteochondritis dissecans, sacralisatie L5, foramen sternale
45-4-23	vrouw	33-39	VO
45-4-24	vrouw	40-60	
45-4-25	vrouw	38-44	periostitis, osteoom, pOA

Graf (put-vlak-vondstnr.)	Geslacht	Leeftijd	Pathologie
45-4-27		23-40	
45-4-28	vrouw	23-40	
45-4-29	vrouw	23-40	VO, vOA
45-4-30	vrouw	24-29	osteoom, VO, vOA
45-4-31	man	52-58	fractuur tibia, morbus Reiter, OA temporo-mandibulare
45-4-32	man	64-70	VO, vOA, pOA, sacralisatie L5
45-4-33	vrouw	62-71	vOA, OA temp. Mand. DISH, osteomata, "butterfly v.", torus pal, Allen's fossa
45-4-34	vrouw	39-44	spondylolysis, osteoom, vOA, pOA, DISH
45-5-41	man	45-50	osteochondritis dissecans, pOA, DISH
45-5-42	man	40-49	ameloblastoom, cribra orbitalia, VO
45-5-43	vrouw	54-60	torus sagittalis, foramen olecrani
45-5-44	vrouw	40-60	
45-5-45	vrouw	24-30	VO, spondylolysis, foramen olecrani
45-5-46		35-55	
45-5-47			
45-5-48	kind	7-8	
45-5-49	vrouw	36-42	VO, vOA, pOA
45-5-50	man	40-46	VO, foramen sternale
45-5-51	vrouw	24-30	
45-5-52.1	vrouw	33-39	VO, sutura metopica
45-5-52.2	kind	0-10	
45-5-53	vrouw	46-62	VO, foramen olecrani
45-5-54	man	45-50	
45-5-55		35-55	
45-5-56	vrouw	46-52	VO, pOA, spina bifida occulta, parturation scar
45-5-57	vrouw	35-55	VO
45-5-58	man	34-40	
45-5-59		17-	
45-5-60	vrouw	21-24	VO
45-5-61	vrouw	31-37	spina bifida occulta
45-5-62	vrouw	40-49	
45-5-63	vrouw	53-62	foramen olecrani
45-5-65	man	49-54	fractuur carpii (links), vOA, pOA, DISH
45-5-66	vrouw	49-55	vOA, pOA, DISH
45-5-67	vrouw	59-65	foramen olecrani
45-5-68	vrouw	34	fractuur femur (links), VO
45-5-69	vrouw	55-64	pOA
45-5-70.1	vrouw	25-34	
45-5-70.2		40-60	rachitis
45-5-71	vrouw	51-57	VO, sacro-iliitis, palatum Gothicum
45-5-73	vrouw	25-34	fractuur fibula, sutura metopica, Allen's fossa, parturation scar
45-5-77.1	man	40-80	
45-5-77.2		40-80	sutura metopica
45-5-89.1		14-15	cribra orbitalia

Graf (put-vlak-vondstnr.)	***Geslacht***	***Leeftijd***	***Pathologie***
45-5-90	vrouw	30-36	vOA, DISH, parturation scar
45-5-92			
45-5-93	man	49-66	VO, torus occipitalis
45-5-94	man	34-40	vOA
45-5-95	man	40-80	vOA, pOA
45-6-100	vrouw	34-40	sacro-iliitis, Allen's fossa, os lambd. Sutura metopica, osteodistr. Biparietale
45-6-101	man	21-22	VO, sutura metopica
45-6-105	vrouw	65-71	fractuur radius (links), vOA, pOA, DISH
45-6-106			

Bijlage 3: Overzicht aantallen en percentages pathologieën van de individuen op het kerkhof uit de derde kloosterfase 1338-1572 (o.b.v. Maat & Mastwijk 1998

Pathologieën	***Aantal***	***% binnen populatie (n =230)***
osteofyten wervelkolom (VO)	74	32,0%
osteoarthritis wervelkolom (vOA)	50	21,7%
osteoarthritis elders (pOA)	55	24,0%
DISH	26	11,3%
rachitis	6	2,6%
botfracturen	28	12,1%
foramen olecrani	13	5,6%
arthritis psoriatica	2	0,8%
osteochondritis dissecans (OCD)	7	3,0%
osteoom	15	6,5%
cribra orbitalia	3	1,3%
sutura metopica	19	8,3%
os Inca	1	0,4%
parturation scar	6	2,6%
OA temp. mandible (artrose kaakgewricht)	9	3,9%
Allen's fossa	9	3,9%
scoliose	1	0,4%
agensia epicondilus medialis humeri	1	0,4%
jicht/gout	3	1,3%
foramen sternale	4	1,7%
osteodystrophia dipartale	4	1,7%
periostitis	12	5,2%
ruptura musculus tibialis posterieur	2	0,8%
ulcus purulens os frontalis	1	0,4%
spina bifida occulta	12	5,2%
morbus Reiter	5	2,1%
arthritis tibio-talare-purulens	1	0,4%
torus palatinus	2	0,8%
porotic hyperostosis (frontalis internal)	2	0,8%
sacro-iliitus	3	1,3%
morbus Bechterew	1	0,4%
congenital deficient epiphyseal fusion	1	0,4%
teratoma	1	0,4%
sacralisatie L5	5	2,1%
osteoperosis	1	0,4%
osteomyelitis	2	0,8%
spina bifida atlanta	1	0,4%
absces slaapbeen	1	0,4%
lumbalisatie S1	2	0,8%
congenital hip dysplasia	1	0,4%
poliomyelitis	1	0,4%
osteomata butterfly v.	1	0,4%
spondylolysis	2	0,8%
ameloblastoom	1	0,8%
torus sagittalis	1	0,4%
palatum Gothicum	1	0,4%
torus occipitalis	1	0,4%

Bijlage 4: Overzicht geslacht, leeftijd en pathologieën in de noordelijke pandgang uit de derde kloosterfase 1338-1572 (o.b.v. Maat & Mastwijk 1998

Graf (put-vlak-vondstnr.)	*Geslacht*	*Leeftijd*	*Pathologie*
42-4-80	man	64-70	VO, vOA, pOA, DISH
42-4-81	vrouw	21-24	
42-4-82		52-60	
42-4-83	vrouw	53-62	VO, vOA, pOA, meningitis, osteoom
42-4-88	vrouw	53-67	VO
42-5-132	man	62-71	VO, vOA, pOA
42-5-133	man	52-57	rachitis, vOA, DISH
42-5-134	man	34-40	
42-5-135	man	22-24	fractura vertbralis, abscess tibia
42-5-136	man	34-43	DISH, spina occulta
42-5-137	man	46-52	pOA, DISH, foramen sternale
42-5-138	vrouw	35-55	fractuur metacarpale (L), periostitis, pOA
42-5-139	vrouw	34-43	fractuur humerus (rechts), fractuur metacarpale (L+R), pOA, DISH
42-6-165		21-	
42-6-166.1	vrouw	41-47	fractuur humerus (rechts), periostitis, sacralisatie L5, bevallingslitteken
42-6-166.2	man	23-24	vOA
42-6-166.3	vrouw	66-71	VO, vOA, pOA
42-6-167	man	55-61	sacroiliitis
42-6-168	vrouw	57-62	VO, pOA
42-6-169.1	man	50-55	
42-6-169.2	man	48-54	VO
42-6-170	man	24-30	periostitis, pOA, DISH
42-6-171	man	32-38	osteochondritis dissecans, VO
42-6-172	man	22-23	fractuur cranii
42-6-173	vrouw	49-55	VO, vOA
42-6-174	vrouw	35-55	VO, vOA
42-6-175	man	39-45	vOA, spina bifida occulta
42-6-176.1	man	63-68	spondylolysis, VO
42-6-176.2	vrouw	42-48	bevallingslitteken, vOA
42-7-209	man		
42-6-210	man	34-40	sutura metopica
45-4-35	vrouw	37-53	
45-4-36	man	36-41	osteoom, osteochondritis dissecans
45-4-37	man	34-43	
45-4-38	man	44-53	VO, vOA
45-5-81	vrouw	18	
45-5-82		10-20	
45-5-83			
45-5-84			
45-5-85	vrouw	54-60	pOA
45-5-86		40-70	vOA, DISH
45-5-88	vrouw	34-60	
45-6-110	vrouw	51-60	
45-6-111	man	38-61	
45-6-114.1	vrouw	21-24	Allen's fossae
45-6-114.2	vrouw	50-70	
45-6-115	man	34-43	VO, pOA

Bijlage 5: Overzicht van de bakseltypen uit de beerkelder 47-1-1 van het Oudemannenhuis (determinatie M. Bartels)

Voorwerp	***Classificatiecodes***	***Functie***	***Aantal (#)***	***Opmerkingen***
Kop	p-kop-1	keuken, eten en drinken	8	
	s3-kop-3	keuken, eten en drinken	15	
	iw-kop-	keuken, eten en drinken	9	
	iw-kop-17	keuken, eten en drinken	1	
	iw-kop-12	keuken, eten en drinken	2	
	iw-kop-1	keuken, eten en drinken	32	
	iw-kop-2	keuken, eten en drinken	5	
	f-kop-2	keuken, eten en drinken	77	
	f-kop-1	keuken, eten en drinken	26	
	f-kop-	keuken, eten en drinken	10	
	r-kop-35	keuken, eten en drinken	277	
	r-kop-4	keuken, eten en drinken	32	
	r-kop-1	keuken, eten en drinken	4	
	r-kop-3	keuken, eten en drinken	1	
	r-kop-36	keuken, eten en drinken	2	
	r-kop-	keuken, eten en drinken	10	
	w-kop-21	keuken, eten en drinken	1	
totaal kop			***512***	

Bord	p-bor-6	keuken, eten en drinken	3
	p-bor-	keuken, eten en drinken	1
	s3-bor-1	keuken, eten en drinken	7
	s3-bor-4	keuken, eten en drinken	1
	iw-bor-3	keuken, eten en drinken	3
	iw-bor-4	keuken, eten en drinken	1
	iw-bor-1	keuken, eten en drinken	9
	iw-bor-	keuken, eten en drinken	2
	f-bor-8	keuken, eten en drinken	41
	f-bor-	keuken, eten en drinken	8
	f-bor-13	keuken, eten en drinken	1
	f-bor-5	keuken, eten en drinken	7
	f-bor-2	keuken, eten en drinken	4
	f-bor-3	keuken, eten en drinken	4
	f-bor-11	keuken, eten en drinken	2
	f-bor-7	keuken, eten en drinken	1
	f-bor-8	keuken, eten en drinken	40
	m-bor-	keuken, eten en drinken	1
	m-bor-3	keuken, eten en drinken	1
	r-bor-	keuken, eten en drinken	1
	r-bor-7	keuken, eten en drinken	18
	r-bor-10	keuken, eten en drinken	20
	r-bor-9	keuken, eten en drinken	49
	r-bor-4	keuken, eten en drinken	1
totaal bord			***226***

Deksel	ir-dek-1	keuken, eten en drinken	3
	iz-dek-1	keuken, eten en drinken	2
	iw-dek-1	keuken, eten en drinken	1
	iw-dek-	keuken, eten en drinken	3
	r-dek-1	keuken, eten en drinken	1
	r-dek-23	keuken, eten en drinken	1
totaal deksel			***11***

Theepot	ir-the-8	keuken, eten en drinken	4
	iz-the-	keuken, eten en drinken	2
	iw-the-8	keuken, eten en drinken	1
	iw-the-9	keuken, eten en drinken	2
totaal theepot			***9***

Kan	ir-kan-	keuken, eten en drinken	1	
	iz-kan-100	keuken, eten en drinken	1	
	s2-kan-38	keuken, eten en drinken	1	
	s2-kan-68b	keuken, eten en drinken	7	
	s2-kan-68c	keuken, eten en drinken	8	
	s2-kan-68d	keuken, eten en drinken	5	
	s2-kan-68d	keuken, eten en drinken	1	
	s2-kan-68a	keuken, eten en drinken	13	
	s2-kan-68f	keuken, eten en drinken	9	
	s2-kan-68g	keuken, eten en drinken	1	
	s2-kan-68h	keuken, eten en drinken	1	
	s2-kan-68i	keuken, eten en drinken	12	
	s2-kan-68j	keuken, eten en drinken	101	
	s2-kan-68k	keuken, eten en drinken	8	
	s2-kan-68	keuken, eten en drinken	9	
	s2-kan-5	keuken, eten en drinken	10	
	s2-kan-	keuken, eten en drinken	11	
	s2-kan-38	keuken, eten en drinken	1	
	s2-kan-61	keuken, eten en drinken	17	
	f-kan-105	keuken, eten en drinken	1	17e-eeuws type
	r-kan-44	keuken, eten en drinken	2	
	r-kan-45	keuken, eten en drinken	1	miniatuur
	r-kan-22	keuken, eten en drinken	2	
	r-kan-	keuken, eten en drinken	4	
totaal kan			***227***	

Lepel	iw-lep-	keuken, eten en drinken	1
totaal lepel			***1***

Kwispedoor	iw-kwi-100	ontspanning	1
totaal kwispedoor			***1***

Zalfpot	iw-zal-	gezondheid, verzorging	1
	s2-zal-	gezondheid, verzorging	1
	w-zal-1	gezondheid, verzorging	86
	w-zal-2	gezondheid, verzorging	27
	w-zal-3	gezondheid, verzorging	2
	w-zal-	gezondheid, verzorging	62
	r-zal-2	gezondheid, verzorging	5
	r-zal-3	gezondheid, verzorging	4
	r-zal-5	gezondheid, verzorging	5
	r-zal-	gezondheid, verzorging	7
	f-zal-1	gezondheid, verzorging	4
totaal zalfpot			***204***

Kom	f-kom-	eten/drinken of sanitair	3
	m-kom-	eten/drinken of sanitair	1
	s2-kom-	eten/drinken of sanitair	1
	r-stk-2	eten/drinken of sanitair	2
	r-stk-	eten/drinken of sanitair	4
totaal kom			***11***

Fles	s2-fle-5	keuken, eten en drinken	4	
totaal fles			***4***	

Beker	s2-bek-11	eten en drinken	1	
	s1-bek-1	eten en drinken	1	monnikenbeker 1550-1570
totaal beker			***2***	

Pot	s2-pot-	keuken, eten en drinken	5	
	w-pot-10b	keuken, eten en drinken	1	vuurpot
	w-pot-10d	keuken, eten en drinken	4	vuurpot
	w-pot-	keuken, eten en drinken	2	
	r-pot-	keuken, eten en drinken	1	tuitpot
	r-pot-3	keuken, eten en drinken	1	hengselpot
totaal pot			***14***	

Olielamp	w-oli-	verlichting/verwarming	1	
totaal olielamp			***1***	

Komfoor	w-kmf-	keuken, eten en drinken	1	
	r-kmf-	keuken, eten en drinken	5	
totaal komfoor			***6***	

Test	r-tes-21	verlichting/verwarming	1	
	r-tes-2	verlichting/verwarming	6	
	r-tes-1	verlichting/verwarming	6	
	r-tes-	verlichting/verwarming	23	
totaal test			***36***	

Grape	r-gra-12c	keuken, eten en drinken	2
	r-gra-11a	keuken, eten en drinken	1
	r-gra-17b	keuken, eten en drinken	1
	r-gra-90	keuken, eten en drinken	1
	r-gra-91	keuken, eten en drinken	1
	r-gra-b	keuken, eten en drinken	2
	r-gra-d	keuken, eten en drinken	1
	r-gra-	keuken, eten en drinken	3
	r-gra-17	keuken, eten en drinken	4
totaal grape			***16***

Bijlage 6: Verantwoording voor de digitale reconstructies van de verschillende bebouwingsfases (J.A. Nipius & M.C. Dorst)

Verantwoording illustraties Minderbroedersklooster.

pre-klooster fase

Van deze vroege fase is niet veel bekend. Er zijn op deze locatie geen volledige huisplattegronden opgegraven uit deze periode. Ook zijn de exacte perceelsindelingen nauwelijks duidelijk.

De ligging van de Voorstraatshaven, de daarnaast gelegen dijken (Voor- en Wijnstraat) en van de daarvan aflopende zijstraten (Visstraat, Vriesestraat) zijn bekend. Deze liggen op vrijwel dezelfde locatie als tegenwoordig.
Tijdens de opgraving van het terrein van het latere Minderbroedersklooster is tegen de Voorstraat de achterzijde van twee woonheuvels aangesneden. Hierdoor was de grootte en de positie van deze heuvel redelijk te reconstrueren.
Van de hierop gelegen jongste fase van bebouwing is alleen de uiterste achterzijde waargenomen. Hierbij is mogelijk sprake van een achterwand van vlechtwerk en daarbinnen (mogelijk) een staldeel. De reconstructie is gebaseerd op vergelijkend onderzoek (bijv. G. Lange*, Huisplattegronden in Nederland, Archeologische sporen van het huis*, RCE 2014 of het werk van Jeroen Bouwmeester in verschillende artikelen en lezingen). Daarbij is gekozen voor een ouder, scheepvormig type afgewisseld met latere rechthoekige plattegronden, afwisselend uitgevoerd in hout en vlechtwerk.
De opzet van de bebouwing is in deze vroege periode los en de huizen zijn nog niet aan elkaar gebouwd; ook is er geen sprake van een duidelijke rooilijn. Wel concentreert de bebouwing zich iets meer aan de dijk dan aan de achterstraten.
De erven hebben nog een sterk agrarisch karakter, hoewel op veel plaatsen de opkomst van ambachtslieden een voorbode van de latere stadsontwikkeling lijken te zijn. Het exacte gebruik en de indeling van de erven is niet bekend.
De percelen lopen langzaam omhoog richting de dijk. De uitvalswegen Visstraat en Vriesestraat zijn al (ten dele) aanwezig. De latere dwarsgeplaatste achterstraten (Breestraat) zijn in deze vroege fase nog niet aangelegd. Het terrein wordt hier drassiger.

1e klooster fase

Van deze eerste fase is de plattegrond van de kloosterkerk grotendeels opgegraven. Ook van de hier ten zuiden tegenaan gelegen pandhof en mogelijk pand is de ligging grotendeels bekend.
Van de kerk zijn de baksteen fundamenten aangetroffen. Het opgaande werk is gereconstrueerd in de Romano-Gothische stijl, waarbij enkele bewaarde gebleven kerkgebouwen (vooral uit het noorden van ons land) als voorbeeld zijn genomen. Hierbij kan men denken aan de Petruskerk te Zuidbroek, de Ursuskerk in Termunten of de Kloosterkerk in Ten Boer, om maar enkele voorbeelden te noemen. Bij de plaatsing van de vensters is rekening gehouden met de posities van de steunberen die uit de opgraving bekend waren. Voor het dak is gekozen voor rode daktegels; hiervan zijn verschillende fragmenten opgegraven die vermoedelijk uit deze oudste kloosterfase dateren.
De pandhof lijkt een korte, houten fase te hebben gehad, voordat een verstening plaatsvond. Gekozen is om een moment halverwege dit proces weer te geven, ook omdat de mogelijkheid bestaat dat deze oudste bouwfase mogelijke niet volledig afgerond is. Details van de (bakstenen) pandgang en verdere bebouwing zijn onbekend en daarom ook niet verder ingevuld.

2e klooster fase

Ook van deze fase is de plattegrond grotendeels bekend; er is sprake van een weinig voorkomend plattegrond voor de kloosterkerk. Ook de ligging en plattegrond van de pandomgang en het hoofdgebouw zijn gebaseerd op de opgravingsresultaten. De hoogte en de vensterindeling van de gebouwen zijn niet volledig duidelijk, hoewel enigszins in te schatten aan de verschillende muurdiktes en de positie van enkele steunberen. Gezien de relatief korte tijdspanne die sinds de

bouw van de vorige fase is verstreken (en de datering rond 1300), is ook hier voor een Romano-Gothische stijl gekozen met soortgelijke voorbeelden als voor de voorgaande fase zijn gebruikt. Gezien de laag gelegen bogen aan de hofzijde van de pandgang, zijn details over dit gedeelte beter bekend. Het binnenhof is slechts met een grasveld aangegeven.
Vanwege de vele (in grote kuilen op het hof) aangetroffen fragmenten daklei is voor de reconstructie van deze fase voor een leien dakbedekking gekozen. De locatie van de deur in het zuidelijk deel van het transept is gebaseerd op de aanwezigheid van een natuurstenen dorpel.

3e klooster fase

Van deze fase is de plattegrond en enig opgaand werk bewaard gebleven, van zowel de kloosterkerk, de pandomgang als het kapittelhuis.
Het uiterlijk van dit 14de eeuws klooster is gebaseerd op deze sporen en op meerdere voorbeelden van soortgelijke kerkgebouwen; nog bestaand of via bewaard gebleven afbeeldingen.
Ook van de Dordtse kloosterkerk bestaan enkele (niet zeer gedetailleerde) tekeningen.

Het opgaande muurwerk was (bij de kerk) tot boven de plint bewaard gebleven. De positie van de vensters is afgeleid van de positie van de steunberen.
Van het kapittelhuis zijn nog enkele sporen van vensters aangetroffen, waardoor deze met enige zekerheid konden worden gereconstrueerd. De positie van de ramen op de eerste verdieping is niet zeker. Het dak is overal uit leien gereconstrueerd, aangezien deze volop zijn opgegraven. Er is – gezien de datering- gekozen om de daken vrij te laten afwateren en niet te reconstrueren met een dakgoot. De hoeken zijn afgedekt met lood. Exacte dakhellingen zijn onbekend. De dakruiter van het kerkgebouw is op meerdere tekeningen en kaarten van Dordrecht goed zichtbaar.
Van het pandhof is opgaand muurwerk bekend, waardoor de positionering van de spitsbogen, de afgebeelde doorgang naar het kloosterhof en het bakstenen pad daarin bekend zijn.
Op zowel het terrein grenzend aan de Voorstraat als in het kloosterhof zijn begravingen aangetroffen (alsmede in de kloostergang, hetgeen op de reconstructie echter niet goed zichtbaar is).
Dit is met enige kruizen en grafstenen aangeduid.

3e klooster fase - vloertegels

Deze reconstructie zoomt in op de tegelvloeren die in de kloosterkerk van deze fase werden aangetroffen. Om dit goed te kunnen tonen zijn zowel de bovenzijde van de kerk als de omliggende gebouwen weggelaten.
De tegelpatronen en de indeling van de kerkvloer zijn grotendeels als dusdanig opgegraven. Daar waar gedeeltes van de tegelvloer ontbraken, konden deze over het algemeen uit de omliggende vloerdelen worden gereconstrueerd. Ook is gekeken naar qua datering en afwerking vergelijkbare vloeren, zoals bijvoorbeeld het die van het claustraal huis van Sint-Jan in Utrecht of de vloeren van de abdijkerk te Middelburg. Daar waren enkele houten resten op de vloer zijn opgegraven werden enkele koorbanken (met simpele uitvoering) gereconstrueerd.
Achteraan is een met een altaarkleed bedekt altaar en een sacristie aangegeven; beide op de plek waar deze werden opgegraven. Achter het altaar zijn enkele aanzetten van blindnissen (zoals opgegraven) weergegeven.
Voor de muren is een eenvoudige, witte bepleistering gekozen die onderaan de muren ook is aangetroffen. Het is onbekend of zich hogerop wellicht enige schilderingen hebben bevonden.

post-klooster fase

De post-klooster fase is uiteraard een ruim begrip. Wat men hier ook bouwt of afbreekt; het zal altijd tot de post-klooster fase behoren. Om nog enige verbintenis met de overgebleven kloosterbebouwing te tonen, is hier de situatie rond het midden van de 18e eeuw weergegeven.

Mede omdat deze bekend is van een afbeelding van J. Hoolaart, die de binnenplaats van het toenmalige Gast- of Ziekenhuis toont, waarop ook het grote centrale gebouw zichtbaar is dat volgens de opgravingsgegevens een overblijfsel is van de kloosterbebouwing (afb. 123).
De indeling van het opgaand muurwerk, de deuren, de vensters en de daken zijn grotendeels op de afbeelding van Hoolaart gebaseerd, welke wordt ondersteund door de archeologische gegevens en enkele 19e-eeuwse plattegronden van het complex.
Met een eenvoudige bruin-rode kleur is de bebouwing aangegeven die binnen het plangebied is aangetroffen. De vorm van deze bebouwing is grotendeels gebaseerd op de kadastrale kaart uit 1832. In wit is enkele, omringende (voormalige) bebouwing weergegeven, die een goed beeld geven van hoe het voormalige kloostercomplex is opgegaan in het omringende stadsblok.
De bebouwing langs de Visstraat, inclusief de kapel aan de Voorstraatzijde (als de Waalse Kerk nu nog bestaand) behoren tot het Gast- of Ziekenhuis. De afgebeelde kapel is dus géén restant van de kloosterkerk.